

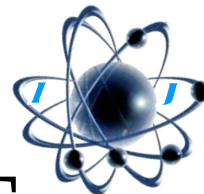
ISSN 2010-720X

2004-jildin mart ayidan baslap shiga basladi

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI

ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ

ILIM hám JÁMIYET

Ilmiy-metodikaliq jurnal

Seriya: Tábiyyi hám texnikaliq ilimler. Jámiyetlik hám ekonomikalıq ilimler.
Filologiya ilimleri

**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti**

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

Seriya: Tabiiy va texnika fanlari. Ijtimoiy va iqtisodiy fanlar. Filologiya fanlari

**Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза**

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

Серия: Естественно-технические науки. Социальные и экономические
науки. Филологические науки

**Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz**

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

Series: Natural-technical sciences. Social and economic sciences. Philological sciences

3

2020

Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis
mámleketlik pedagogikalıq institutı hám jurnal redakciyası jámaáatı
Shólkemlestiriw komiteti baslıǵı: OTEMURATOV B. – NMPI rektori
Bas redaktor:
ALLAMBERGENOV K. - filologiya ilimleriniń doktori, professor

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

f.i.d., prof. **Abdinazimov Sh.** (Nókis)
 t.i.d. **Abdullaeva Ya.** (Nókis)
 b.i.d., prof. **Allamuratov B.** (Nókis)
 p.i.d., prof. **Alewov U.** (Nókis)
 f.i.d. **Ayimbetov M.** (Nókis)
 akademik **Bazarbaev J.** (Nókis)
 f.-m.i.d. **Dawletmuratov B.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Raqimjan Turisbek** (Nur-Sultan)
 p.i.d., prof. **Erkebaeva G.** (Turkistan)
 f.i.d., prof. **Eskieva M.** (Nur-Sultan)
 p.i.d., prof. **Xalilov F.** (Tashkent)
 f.-m.i.d., prof. **Ismaylov Q.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Járimbetov Q.** (Nókis)
 g.i.d., prof. **Jollibekov B.** (Nókis)
 b.i.d., prof. **Jumanov M.** (Nókis)
 a/x.i.d. **Jumamuratov A.** (Nókis)
 f.-m.i.f.d. (PhD) **Kalxanov P.** (Nókis)
 f.-m.i.d. **Kamalov A.** (Nókis)
 f.i.k., doc. **Qadirov Q.** (Nókis)
 tex.i.d. **Qayipbergenov B.** (Nókis)
 tex.i.d. **Qayipbergenov A.** (Nókis)
 t.i.d. **Qochanov B.** (Nókis)

f.i.k., prof. **Qochanov Q.** (Nókis)
 f.-m.i.d., prof. **Qudaybergenov K.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Qulbek Ergobek** (Turkistan)
 f.i.d., prof. **Quramboev K.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Mamedov A.** (Ashxabad)
 f.i.d., prof. **Mamedov N.** (Baku)
 b.i.d. **Mambetullaeva S.** (Nókis)
 b.i.d., prof. **Matchanov A.** (Nókis)
 f.-m.i.d. (DSc), doc. **Otemuratov B.** (Nókis)
 p.i.k., doc. **Pazilov A.** (Nókis)
 p.i.d., prof. **Raximov B.** (Gulistan)
 tex.i.d. **Reymov A.** (Nókis)
 p.i.d., prof. **Ruziev E.** (Urgench)
 t.i.d. **Saribaev M.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Suyunova N.** (Cherkas)
 f.i.d., prof. **Sherbak S.** (S.Peterburg)
 tex.i.d. **Tagaev M.** (Nókis)
 g.i.d. **Turdimambetov I.** (Nókis)
 f.-m.i.d., prof. **Utewliev N.** (Nókis)
 p.i.d., doc. **Utebaev T.** (Nókis)
 f.-m.i.d. **Yavidov B.** (Nókis)
 p.i.d., prof. **Yuldashev Q.** (Gulistan)

Juwaplı redaktorlar:
 f.i.k., docent. **E.Xojaniyazov** – ózbek tili boyınsha
 docent **R.K.Rzaeva** – rus hám inglis tilleri boyınsha
 Q.Biysenbaev – qaraqalpaq tili boyınsha

D.Dogarova - juwaplı xatker
Z.Xodjekeeva - korrektor
N.Allamuratova - operator

Jurnal 1992-jıldan «Qaraqalpaqstan muǵallımı» atama-sında shıǵarıla baslaǵan. 2004-jılda «Ilim hám jámiyet» atamasına ózgeretilip, 01-022-sanlı gúwalıq penen Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen dizimge alınǵan.

2020-jılı 7-avgustta Ózbekstan Respublikası Prezidenti Adminstracyası janındaǵı málimleme hám ǵalaba kommunikaciýalar agentligi tárepinen qayta dizimge alınıp, 1098-sanlı gúwalıq berilgen.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń 2013-jıl 30-dekabrdegi 201/3-sanlı qararı menen filologiya, pedagogika, psixologiya pánleri boyınsha ilim doktori dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen edi.

2019-jıl yanvar ayınan baslap JAK ekspert qararı tiykarında bul dizim tómende atı atalǵan pánler menen tolıqtırıldı:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00. – biologiya ilimleri;
- 05.00.00. – texnika ilimleri;
- 07.00.00. – tariyx ilimleri;
- 11.00.00. – geografiya ilimleri.

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПРЕЗИДЕНТИ ШАВКАТ МИРЗИЁЕВТИҢ БИРЛЕСКЕН МИЛЛЕТЛЕР ШӨЛКЕМИ БАС АССАМБЛЕЯСЫНЫҢ 75-СЕССИЯСЫНДАҒЫ ШЫҒЫП СӨЙЛЕГЕН СӨЗИ

Хўрметли Баслык Вўлкан Бозкир мырза!
Хўрметли Бас хаткер Антониу Гутерриш мырза!
Хўрметли делегациялардың басшылары!
Ханымлар хэм мырзалар!

Бас Ассамблеяның жетпиз бесинши сессиясы Бирлескен Миллетлер Шөлкеминиң тарийхында биринши мәрте пүткиллей жаңа форматта – коронавирус пандемиясы себепли онлайн сөйлесиў режиминде болып өтпекте.

Бундай глобал кризис планетамызда соңғы жүз жылда бақланбаған еди. Бул апатшылық пүткил адамзаттың эззи тәреплерин айқын көрсетти, ҳәзирги қыйын жағдай жер жүзиндеги барлық мәмлекетлер хэм халықлар өз ара байланыслы екенин, арамызда турақлы байланыс, исеним хэм тығыз бирге ислесиў оғада әҳмийетли екенлигин дәлилледи.

Усы жылы хәммемиз хүкиметлер, парламентлер хэм пуқаралық жәмийетлериниң өз ара хәрекетлерин бирлестириў, улыўма жуўапкершилиқ принциплерин беккемлеў, халықаралық шерикликти муўапық ҳалда раўажландырыў, Жер жүзлиқ денсаўлықты сақлаў шөлкеминиң статусы хэм потенциалын арттырыў, ўәкилликлерин кеңейтиў зәрүр екенлигин терең аңладық.

Мақсетимиз – хәр бир инсанның тийкарғы ҳуқықлары менен еркинликлерин, денсаўлығын хэм абаданлығын тәмийинлеитиўын әдил глобал системаны биреликте жаратыў болып есапланады.

Бул бағдарда биз Бирлескен Миллетлер Шөлкеминиң басшылығында Пандемиялар дәўиринде мәмлекетлердиң миннетлемелери ҳаққындағы халықаралық кодексти ислеп шығыўды усыныс етемиз. Бул хўжетте хәр бир мәмлекеттиң өз пуқаралары хэм халықаралық шериклери алдындағы миннетлемелери көрсетилюи зәрүр.

Хўрметли ханымлар хэм мырзалар!

Биз Ўзбекстанда COVID-19 дизимге алынған дәслепки күнлерден баслап барлық хәрекет хэм ресурсларымызды усы қәуипли кеселликти жылаўлаў хэм ең тийкарғысы – адамлардың өмирин сақлап қалыўға қараттық.

Пандемияның унамсыз ақыбетлерин жумсартыў ушын социаллық қорғаныў хэм денсаўлықты сақлаў системалары кескин күшейтилмекте, халыққа, экономика тармақлары хэм бизнеске мәнзилли жәрдем көрсетилмекте. Усы мақсетте арнаўлы қорлар дүзилди.

Пурсаттан пайдаланып, сынақлы ўақытларда бизге бийғәрез жәрдем көрсеткен барлық дос хэм шериклеримизге терең миннетдаршылық билдиремен.

Биз халықаралық жәмийетшиликтиң пандемияға қарсы нәтийжели гүресиў бойынша барлық хәрекетлерин, соның ишинде, зәрүр дәри-дәрмақ және вакциналар ислеп шығыў хэм олардан кеңнен пайдаланыўға қаратылған басламаларын қоллап-қуўатлаймыз.

Сондай-ақ, Бас хаткер Антониу Гутерриш мырзаның

бүгинги кризисли жағдайда азық-аўқат қәуипсизлигин тәмийинлеўдиң әҳмийетли машқалаларына бағышланған саммитти өткерий бойынша усынысын мақуллаймыз.

Хўрметли Бас Ассамблея сессиясының қатнасыўшылары!

Буннан үш жыл бурын мен Бирлескен Миллетлер Шөлкеминиң жоқары минберинен Ўзбекстанның түпкикли реформаларды әмелге асырыў бойынша қарары исенимли екенин айтқан едим.

Жәмийетти сиясий, социаллық хэм экономикалық модернизациялаў бойынша кең көлемли илажларымыздың нәтийжесинде жаңа Ўзбекстан қәлиплекпекте. Бүгинги күнде мәмлекетимиздеги демократиялық өзгерислер артқа қайтпайтуғын көриниске ийе болды.

Өткен жылы Парламентке өткерилген сайлаўлар халық хэм партиялардың белсендилиги, пуқаралық жәмийети институтларының роли, ғалаба хабар қуралларының тәсири артқанын көрсетти.

Биз ушын гендер теңлик сиясаты тийкарғы мәселеге айланды. Хаял-қызлардың мәмлекетлик басқарыўдағы орны барған сайын күшеймекте. Жаңа Парламентимизде хаял депутатлардың саны еки есеге көбейди.

Инсан ҳуқықлары тараўындағы жағдай да пүткиллей өзгерди. Мәжбүрий хэм балалардың мийнети толық сапластырылды. Инсан ҳуқықлары бойынша Миллий стратегия қабыл етилди.

Бирлескен Миллетлер Шөлкеминиң пуқаралығы болмаған инсанлардың санын азайтыўға қаратылған шақырығына жуўап ретинде усы жылдың өзинде 50 мың ўатанласымызға Ўзбекстан пуқаралығы берилди.

Мәмлекетимизде диний еркинлик бағдарында да жағдай кескин жақсыланды. Миллетлераралық та тыўлық хэм динлераралық кеңпейилликти және де беккемлеў биз ушын турақлы әҳмийетли ўазыйпа болып есапланады.

Судлардың шын мәнисиндеги еркинлигин хэм нызам үстинлигин тәмийинлеўге бағдарланған кең көлемли реформалар избе-из әмелге асырылмақта.

Коррупцияға қарсы гүресиў жаңа басқышқа көтерилди. Бул бағдарда әҳмийетли нызам хўжетлери қабыл етилип, еркин структура – Коррупцияға қарсы гүресиў агентлиги шөлкемлестирилди.

Мәмлекетимизде экономикалық реформалар жедел даўам еттирилмекте. Биз биринши мәрте кәмбағаллықты қысқартыў ҳаққындағы қатаң қарарымызды ашық жәрияладық. Буған исбилерменликти раўажландырыў хэм қосымша жұмыс орынларын жаратыў, инвестиция хэм бизнес орталығын жақсылаў және заманғой инфраструктураны курыў, адамларды кәсип-өнерлерге үйретиў хэм халыққа мәнзилли социаллық жәрдем көрсетиў арқалы ериспектеміз.

Мәмлекетимиз халқының ярымынан көбисин жаслар курайды. Республикамызда хәр бир жигит-қыздың жәмийетте мүнәсип орын ийелеўи хэм өз потенциалын көрсетиўи ушын үлкен жұмыслар әмелге асырылмақта. Ўзбекстанда Жаслар парламентлери, Жаслар ислери агентлиги жұмыс ислемекте.

Август айында Бирлескен Миллетлер Шөлкеминиң басшылығында жаслардың ҳуқықларына бағышланған Самарқанд халықаралық форумы табыслы өткерилди.

Пурсаттан пайдаланып, және бир мәрте Жаслар ҳуқықлары ҳаққындағы Бирлескен Миллетлер Шөлкеми конвенциясын қабыл етиў бойынша Ўзбекстан басламасын қоллап-қуўатлаўға шақыраман.

Буннан тысқары, Турақлы раўажланыў мақсетлерине ерисий хэм инсан ҳуқықларын тәмийинлеўде парламентлердиң ролин арттырыў ҳаққындағы Бирлескен

Миллетлер Шөлкеми Бас Ассамблеясының арнаулы резолюциясын қабыл етиўди усыныс етемиз.

Хўрметли дослар!

Хэзирги ўақытта Орайлық Азия регионьнда түпкиликли өзгерислер жүз бермекте. Биз регион мәмлекетлери арасьнда жақсы қонсышылық хэм өз-ара исеним, дослық және хўрмет орталығын жаратыўға еристик.

Бирлескен Миллетлер Шөлкеми Бас Ассамблеясының 72-сессиясында алға қойылған басламаға тийкарланып турақлы өткерилип атырған Орайлық Азия мәмлекетлери басшыларының Мәсләхәт ушырасыўлары улыўма жетискенлигимиз болды.

Соңғы төрт жылда Өзбекстанның қонсы мәмлекетлер менен өз-ара саўда көлеми бес есеге шамалас өсти.

Мәмлекетлеримиз бул сынаўлы күнлерде бир-бирин жалғыз қалдырмай, өз-ара ийинлес болды.

Бүгин Орайлық Азия мәмлекетлериниң алдында әхмийетли стратегиялық ўазыйпа турыпты. Ол да болса, регионьмыздың глобал экономикалық, транспорт хэм транзит жолларына терең интеграциясын тәмийинлеў болып есапланады.

Усы мүнәсибет пенен Бирлескен Миллетлер Шөлкеминиң басшылығында Транспорт-коммуникация байланысларын раўажландырыў регионаллық орайын ашыўды усыныс етемиз.

Бүгинги күнде Орайлық Азияда қәуипсизликти тәмийинлеў тараўында да нәтийжели бирге ислесиў алып барылмақта. Бирлескен Миллетлер Шөлкеминиң Глобал антитеррор стратегиясы табыслы әмелге асырылмақта.

Биз усы стратегия шеңбериндеги Регионаллық биргеликтеги режениң 10 жыллық нәтийжелери хэм келеси перспективаларына бағышланған халықаралық конференцияны өткеріў тәрепдарымыз.

Бизге белгили, регионьмыздың әйемги хэм бай мәдений мирасы глобал әхмийетке ийе. Биз 2021-жылда ЮНЕСКО менен биргеликте әйемги Хийўа қаласында «Орайлық Азия жәхән цивилизациялары кесилиспесинде» деген темада халықаралық форумды өткеріўге таярмыз.

Хўрметли сессия қатнасыўшылары!

Биз Аўғанстанды Орайлық Азияның ажыралмас бөлеги сыпатында қабыл етемиз. 2018-жылы март айында өткерилген Аўғанстан бойынша жоқары дәрежедеги Ташкент конференциясы аўған машқаласын шешиў ушын халықаралық жәмийетшилик хәрекетлерин мобилизациялаўда жаңа басқыш болды.

Биз быйылғы жылдың сентябрь айында Доха қаласында аўған сиясий күшлери арасында басланған тынышлық сөйлесиўлерин толық қоллап-қуўатлаймыз. Бул сөйлесиўлер жәбир көриўши аўған жеринде тынышлық хэм турақлылық орнататуғынына үмит етемиз.

Региондағы экономикалық интеграция процесслерине Аўғанстанды кеңнен тартыў мақсетинде «Сурхон-Пули Хумри» электр узатыў тармағын, Мозори Шарифтен Хинд океаны портларына шығатуғын темир жол қурылысы сыяқлы ири инфраструктура жойбарларын әмелге асырыўға киристик.

Бизиң пикиримизше, Аўғанстанда тынышлық хэм турақлылық орнатыў мәселелери Бирлескен Миллетлер Шөлкеминиң турақлы итибар орайында болып қалыўы зәрүр.

Тек биргеликте хэм тығыз бирге ислесиў арқалы биз аўған халқының ийгиликли арзыў-нийетлерин әмелге асырыўымыз мүмкин. Бул бағдарда «Турақсыз хэм бүлинген жағдайдан – тынышлық хэм дәретиўшиликке қарай» принципи тийкарында жұмыс алып барыў әхмийетли болып есапланады. Сонлықтан Бирлескен

Миллетлер Шөлкеми жанында аўған халқының дәрт хэм тәшўишин тыңлайтуғын, турақлы жұмыс ислей туғын комитет шөлкемлестириў зәрүр. Бул комитеттиң тийкаргы ўазыйпасы Аўғанстанның экономикалық хэм социаллық раўажланыўына жәрдем бериўден ибарат болыўы зәрүр.

Хўрметли мәмлекет хэм хўкимет басшылары!

Дәўиримиздиң қыйын машқалаларынан және бири – глобал климат өзгерислери болып есапланады. Бүгинги күнде хәр бир мәмлекет бул процесстиң унамсыз тәсирин сезбекте. Тилекке қарсы, бундай өзгерислер Орайлық Азияның раўажланыўына да үлкен қәуип туўдырмақта.

Итибарыңызды және бир мәрте Арал теңизи қурыўының қәуипли ақыбетлерине қаратпақшыман. Аралбойы аймағы экологиялық апатшылық орайына айланды. Биз хэзирги жағдайды жақсылаў ушын бул жерде еки миллион гектар жаңа өсимлик атызларын хэм тоғайлар жаратыў, топырақтың қатламын қәлиплестириў бойынша үлкен жұмысларды әмелге асырмақтамыз.

Мәмлекетимиз басламасы менен Бирлескен Миллетлер Шөлкеминиң Аралбойы регионь ушын Инсан қәуипсизлиги бойынша көп тәреплеме шериклик тийкарында Траст фонды дүзилди. Бул фонд қыйын экологиялық аймақта жасап атырған халыққа әмелий жәрдем көрсетиў ушын халықаралық жәмийетшиликтиң таяныш платформасы болып хызмет ететуғынына үмит етемиз.

Биз Аралбойы регионьн экологиялық инновация хэм технологиялар аймағы, деп жәриялаў хаққында Бирлескен Миллетлер Шөлкеми Бас Ассамблеясының арнаулы резолюциясын қабыл етиўди усыныс етемиз. Бул әхмийетли хўжеттиң тастыйықланған сәнесин болса Халықаралық экологиялық системаларды қорғаў хэм тиклеў күни сыпатында белгилеў мақсетке муўапық болады.

Хўрметли ханымлар хэм мырзалар!

Сөзимниң жуўмағында және бир пикирди атап өтиўди қәлер едим. Дүньяның түрли орынларында тынышсызлық сақланып атырғаны, қарама-қарсылық хэм жаўызлықлар артып баратырғаны, экологиялық апатшылықлар хэм басқа да заманагөй қәуип-қәтерлер кәмбағаллықтың глобал машқалаларын күшейтпекте.

Бул машқалалар әсиресе пандемия шараятында кескин көриниске ийе болмақта. Барған сайын тәшўишли көриниске ийе болып атырған кәмбағаллық пүткил дүнья жәмийетшилигин, бәршемизди тынышсыздандырыўы зәрүр.

Усы мүнәсибет пенен кәмбағаллықты сапластырыў хэм оған қарсы гүресиўди Бирлескен Миллетлер Шөлкеми Бас Ассамблеясының гезектеги сессиясының тийкаргы темаларының бири сыпатында белгилеў және бул мәселелерге бағышланған глобал саммитти өткеріўди усыныс етемиз.

Қәдирли дослар!

Бәршемизге белгили, пандемиядан кейинги дүньяның социаллық-экономикалық орталығы пүткиллей баскаша көриниске ийе болады.

Биз қәуипсизлик хэм турақлы раўажланыў жолындағы улыўма қәуип-қәтерлерге қарсы жаңа көзқарас тийкарында хэм тығыз биргеликте ислесиўимиз зәрүр.

Бирлескен Миллетлер Шөлкеминиң муўапықластырыўшы халықаралық структура сыпатындағы орайлық орнын және де күшейтиў лазым.

Өзбекстан дүньяның барлық мәмлекетлери менен кең көлемли хэм өз-ара пайдалы шерикликти, Бирлескен Миллетлер Шөлкеми хэм оның инситутлары менен әмелий қарым-қатнасты раўажландырыў ушын бәрқулла таяр.

Итибарыңыз ушын рахмет!

БАС МАҚАЛА

Руўхыйлық. Өзлгимиз сағалары ҚАРАҚАЛПАҚЛАРДЫҢ ПАЙДА БОЛҒЫ ӘЙЕМГИ ТАРИЙХ НӘЗЕРИНДЕ

Қ.Камалов - мийнет Қахарманы

Ж.Базарбаев - Өзбекстан Илимлер Академиясының академиги

Ғарезсизлик шарапаты, өзимизге қайтқан өзлигимизди аңлау - ҳәр кимге өзиниң ҳасыл нәсилин билиуге мүмкиншилик берди. Ҳақыйқатында да, түп бабамыздың ким екенлигин, олардың өз заманында қандай дәу жүрек, мәрт, қахарман халық болғанын, дүнья цивилизациясына қосқан үлесин, өз халқын дүньяға танытқан ислерин билиу инсаннның кеўлинде куўаныш хәм мактаныш пайда етип, уллы дәретиўшилиқ ислеринде мәдет хәм куўат болып табысларға ҳәуижендиреди. Себеби, тарийх, әсиресе, бурылыс жылларында инсанды руўхый оятыўға, сол арқалы өзлигин өзи түсиниўге үлкен хызмет етеди. Ал, өзликти аңлау болса адамның келешекти дурыс байқап, пикирлер дүньясын байытып, кеўилге ой салады хәм жәмийеттиң әжеп раўажына унамлы тәсир етеди.

Сонлықтан да Ҳұрметли биринши Президентимиз И.А.Каримов ғарезсизликтиң дәслепки жылларынан баслап-ақ «Өзлигимизди аңлау – тарийхтан басланады. Усы ҳақыйқатлықтың иске асыўы мәмлекетлик дәрежеге көтерилюи зәрүр» деген еди. Нәтийжеде ғарезсизлик жылларында тарийхты тиклеу бойынша Қарақалпақстанда бурыннан догма сыяқлы тарийхый түсиниклер жемирилип, ҳақыйқатлық жарыққа шыға баслады. Тарийх ҳеш бир идеологиялық басымсыз, өмир шынлығының тийкарларында жаңаланыўға жол алды.

Ҳәр бир халықтың тарийхы оның келип шығыўынан басланады. Оны билиўге ҳәр бир инсан қызығады. Лекин қарақалпақ халқының келип шығыўы ҳаққындағы мәселе жаңадан илимий тийкарда изертленбей, бурынғы советлик система дәуириндеги түсиниклер менен шекленип қалды.

Ҳәзир заманның өзгериўи, илимниң раўажланыўына байланыслы бурынғы тарийхшылардың қолы жетпеген хәм бурмаланған дереклерде, түсиниклерде олқылық көрине баслады. Мысалы қарақалпақлар массагетлерден — печенеглерден пайда болды, деген түсиниклердиң төркинине терең нәзер тасламағанлығы, ал, массагетлерди, печенеглерди, тарийхтың атасы Геродоттың көрсетиўинше, олардың ең дәслеп хунлардың ишинде пайда болғанлығы, ал, хунлардың өзи әйемнен Қытай дийўалының берги жағында жасаған түрклердиң 44 кәуимине киретуғынлығын Қытай дереклери тастыйықлағаннан кейин қарақалпақлардың негизин әйемги түрк кәуимлеринен излеўге туўра келетуғынлығы келип шықты. Демек қарақалпақлар әйемги халықлар қатарына киреди.

Бул мәселеде 2003-жылы Ташкентте «Маънавият» баспасынан шыққан «Өзбекстан тарийхының жаңа бетлери» деген айдар менен басылған А.Хужаев, К.Хужаевлардың «Әйемги дереклерде халқымыздың өтмиши» мийнетиндеги ертедеги түрклердиң қурамына кирген кәуимлердиң тарийхы, соның ишинде қарақалпақлардың этногенезин қураған руў-кәуимлердиң келип шығыўы ҳаққында исенимли материалларды билдирди. Ол қитапта бизиң эрамыздан 3 мың жыл бурынғы түрктиң түп сағасы «Ди» деген ат пенен белгили болғанлығы, бизиң эрамыздан бурын IV әсирлерден былай «Ди»лер «Теле» деп аталғанын көрсетеди. Олардың дәлиллиўинше, Телелер бизиң эрамыздан бурын 626-612-жыллары алдыңғы күдиретин жоғалтып, бир неше топарға бөлинип кеткен. Кейин Алтайда қәлиплексен түрк кәуимлериниң күшейиўинен соң барлық Теле кәуимлери олар менен бирлесип, өзлерин түрк аты менен атаған. Кейин Телениң қурамына кирген кәуимлер бизиң эрамыздан бурын 241-жылдан эрамыздың 118-жыллар арасында уллы Қытай дийўалының арқа тәрәпиндеги аймақтан, оның батыс таманындағы Хәси өткелинен баслап Жер орта хәм Қара

теңиздиң бойларына дейин жайылған үлкен жерде тарқалған Телеге кирген 44 кәуимниң атлары көрсетилген.

Бул кәуимлердиң ишинде вэйхә (уйғыр), фуфуло (бөрикли), хун (хун), боло (бөри), уху(угуз), хегу(қыргыз), хәже(қазар), боху (авар), бэйган (печенег), хебеис (қыпшақ), субо(сибир), соху(черкес), алан (олан), бейту (башкур), дубо(туво) - көпшилиги елге дейин өз атын жоғалтпай, өз алдына халық болып кеткенлиги хәммеге мәлим. Сондай-ақ, «Теле» деген атамада Мүйтен кәуиминиң бир руўы елге дейин бизиң халқымыздың руўлық-кәуимлик қурамында жасап келмекте.

Ал, сол қырық төрт кәуимниң ишиндеги «бөриклиер» деген кәуимге кеўил аударсақ, «бөрикли» сөзи түркий тилинде «қалпақ» екенлиги белгили. «Бөриклиер» тарийхта ғайратлы хәм куўатлы кәуим болған. Басқа кәуимлерди өз дөгерегине уйымластырған. Қытайдың Вэн сулаласы тарийхшысының сөзи бойынша, Тэйхә хоқан тахтқа отырғанына он бир жыл толғанда, ишки қарсылықлар күшейип, өз-ара гүресиўлердиң нәтийжесинде түрли кәуимлер жанжаққа тарқалып кете баслайды. Бөрикли кәуиминиң сардары Афучжило өзиниң жийени Чюнчи менен бирге 100 мыңнан артық қаңлы (гавче) бирлеспесиниң шаңарақлары менен батыс тәрәпке көшип барып, өз мәмлекетин шөлкемлестирген хәм өзін «Қуд билик» хан, (Тәңри перзенти) деп жәриялады делинеди. Бул дерек бөриклиердиң гавче (қаңлы) деп аталған Телелердиң бир бөлими ишиндеги үлкен абырайын көрсетеди.

Ал, «гавче» болса әйемги түрк тилинде «Конколик» яки қысқаша «Қаңлы» деп аталған. Қытайлар қаңлылардың бийик дегершикли арбалардан кең пайдаланғанын көрип, оларға «Гавче» - «Бийик арба» деп ат қойған.

Ҳақыйқатында, кәуимлер тарийхы урпақларға қандай болмасын бир белгисин қалдырады. Сол бийик арба қарақалпақлар арасында тийкарғы өндирис қуралы ретинде күни кешеге дейин жасағаны белгили. Қаңлылардың арба соғыўға бурыннан уста болғанлығын Бердақ өзиниң шежиресинде Майқы бийдиң қырық жигит пенен Шыңғысты ізлеп, оны таўып, хан ретинде алып келерде, Майқы бийдиң атын арбаға жегип, оған Шыңғысхан хәм Майқы бийди отырғызып, елге жеткергенин тәрийплеп:

«Шунда Қаңлы уста болды,
Қағыб, соғыб арба қылды,
Шүйит хәм шүйин салды,

Шүннен шүйит болған екен» деген сөзи қытай дереклеринде көрсетилген қаңлының бизиң халқымыздың этногенезине тийисли екенлигин билдиреди.

Белгили тарийхшы Л.Н.Гумилов өзиниң «Әйемги түрклер» деген қитабында «Телениң ақсакалы Афучжило жаңадан болған жужанлардың ханы Долушга қытайлылар менен урыс басламаўды қатты өтинип кеңес береді». Бирақ, оның пикирлериниң ханға тәсир етеўине байланыслы Қытайлылар барлық Теле халқы менен оған қарсы көтерилди» дейди. Сондай-ақ, 490-жылы Теле кәуимлери Ю-ебань мәмлекетин қыйратып, өз мәмлекетин «Гаогюй» деп аталған (гавче) мәмлекетин дүзеди.

Қытай дереклериндеги бизиң эрамыздан бурын II әсирде жасаған түрклердиң 44 кәуими ишинде бэйган (печенег, бачанег) кәуими болып Телениң төртинши урпағындағы 10 кәуим менен Самарқандтың арқа тәрәпиндеги Сырдарьяның жоқары бөлегинде жасаған.

Л.Н.Гумилов өзиниң «Әйемги Рус хәм Уллы дала» деген мийнетинде қаңлыларды печенеглер деп атайды хәм қаңлы бирлеспелериниң печенеглерге айланғанлығын былай көрсетеди: «Олар Сахрада жасайтуғын болғанлықтан III хәм X әсирлердеги қуғақшылықлар

олардың шаруашылығына оғада зиянын тийгизди. Қолайсыз жағдайлардан халықтардың бір топары баска елдерге қоныс аударуға мәжбүр болды. Солай етип, «Советская энциклопедия»да көрсетілуінше «899-жылы қаңлылардың панзынек (печенег) аты менен белгиленген Қара теңиз дөгеріне қарай қоныс аударып ағыр жағдайды басынан өткерди. Дала қайтадан гүлленгеннен кейін қаңлылар (печенеглер) қайтадан күш жыйнап, қоршаған тәбият пенен бирге кулпырып, өз күшине минди» деп көрсетеди. Тарихшылардың тастыйықлауынша, қаңлылардың Далада рауажланыуы түркілердің Европаға тәсіринің артыуына, IV әсирдегі олардың Европаға үстемлик етуінің тийкарын салды.

Буннан кейін қаңлылардың өз ишине алған уйғыр, бөрікли, қырғыз хәм тағы басқа хәммеси 12 қәуім қыпшақ қәуіміне қосылып, Дешти-қыпшақ далаларында жасап, оның менен бирге Европаны ийелеуге қатнасқан қарақалпақтардың буннан кейінгі тарихы қыпшақтар менен тиккелей байланысly.

Бөріклилердің қыпшақ даласына араласыуының тийкары, тарихшы Мурат Аджидің көрсетілуінше, тарихтың биринши әсиринен басланып, түркінің көпшилик қәуімлерін қамтыған «Великие переселение народов» (Халықтардың уллы қонысласыуы) дәуірінің тәсіри болғанлығы белгилен.

Бул Бердақтың қарақалпақтардың атайы салты болған «Сахра халқы көшип гезбек. Кәнтли жерден мәкан дүзбек» деп көрсеткеніне тууы келеди.

Уллы көшіудің себеби, — дейди Мурат Аджи — Алтай жерінде жүдә көп қәуімлердің жасауынан бул үлкенің хәммени асырауға халы келмеди. Сол дәуірде Алтай халқының абырайы, күдіреті дүньяның төрт тәрәпіне қарай көшип, оны ийелеу мүмкіншилигине ийе еди. Соның ишінде Европадағы халықтың азлығы хәм шаруашылыққа қолайлығы түркілердің Европаға бет алыуына себеп болды.

Археологлардың көрсетілуінше, Дала деп аталатуғын жаңа қоныста түркілер қалалар құрды, жоллар салды, көпірлер пайда етті, аймақтарды өзлестірди. Түркілер хәр жылы Даланың 40 км. ишине жылысты. Солай етип, еки ярым әсирде Алтайдан Атлантика океанына дейін таң қаларлық ел пайда болып, ол дүньялық мәдениеттің орайына айланды. Қыпшақтар рухый, материаллық, ямаса әскерий күшшилик жактан хәммеден үстем болды.

Бул уллы өзгерістер қыпшақтардың талантлы басшысы Аттиланың сиясаты менен де байланысly болды. Аттиланың тусында Дешти қыпшақтың аймағының уллылығы оның заманласларын хайран қалдырды. Ол арқада Альп тауынан, Европаның түп орайы, Дунайдың сағасынан баслап, Шығысқа мың километрдей аралықтағы Байкал көліне дейін созылды. Византия хызметкері араб Ибн Батутта хәм басқа саяхатшылардың көрсетілуінше, Шығыстан Арқаға созылған түркі елдерінің жолы сегіз айлық жол еди. Кублада Босфорға жетти, Греция хәм Болгария түркі қанат болып, ол «Уллы Булгария» деп аталды. Арқа Кавказ тауларының алды бети Дешти Қыпшаққа қарады. Каспий теңізінің жағалары да оған бағынды. Хәзирги Татарстанның жери ең арқа шети болды. Тек Европа емес, Қытай да, Персия да түркілерге төлемлер төлеп турды. Оның әскерий күши, сондай күшли болды. Оған хеш бир халық қарсы тура алмас еди. Европа хәзирге дейін ол күшти ұмытпады. Қыпшақтар темир қылыш, узын найзалар менен урысты, темирден костюм, шлем кийди. Европада құраллар бронзадан исленген еди. Дала әскерлері ат үстінде урысты. Европалылар ушын атқа миниу әрман еди. Аттила үлкенлік хуқықына ийе болғанлықтан Византия елшілерін ат үстінде отырып қабыл етті. Аттиланың армиясы ярым миллион әскерден ибарат еди. Оның изинен Европаға үш миллион түркілер ерип келди. Нәтижеде хәр бир екінши Европалы адам түркі тамырына ийе болды, деп көрсетип, Мурат Аджи орыс зыялыларын

Аксаков, Байбаков, Годунов, Кутузов, Суворов, Карамзин, Темиряев, Нахимов, Тургенов, Баскаков, Юсуповлар хәм жүзлеген атаклы шаһарлар пайда болды, деп тастыйықлайды. Ол дәуірде түркі тили австриялықтарға, саксонларға, англичанларға түсиникли тил болған. Ал, серблердің, хорватлардың, булгарлардың, украинлардың, казактардың, венгерлердің, чехлардың ана тили екен. Түркілердің үстемлігінен баслап Европада антиклик дәуір таусылып, орта әсирлік дәуірі басланып, онда бир қудайлыққа исениу дини орнады. Себеби, қыпшақтар аспан қудайы Тәңирге сыйынды. Ол қудайдың төрт тәрәпке нурын шашып туратуғынын көрсеткен крестти пайда етті хәм хәммениң санасында тәңіршиликтің, яғнай бир қудайға сыйынуыды әмелге асырды.

312-жылы Рим империясы 700 жыл Европаға ийелик еткен жағдайынан айрылды. Антик дәуір жоқ болып, грек-рим язычествоның орнына тәңіршилик тийкарында христианлық дини пайда болды.

Тарихта қыпшақтардың хәр қыйлы миллетлердің арасында ушырасатуғыны, яғнай оны казактар-қыпшақ, башкирлар-қыпсық, қырғызлар-карпыз қыпшақ, өзбеклер ферғаналы қыпшақ, қарақалпақтар-қыпшақ деп атап, өзінің тегін излеуі орынлы.

Қыпшақтардың уллы жеңисінде ол қәуімнің ишінде жасаған қарақалпақтардың да айтарлықтай үлеси бар екенлігі сол қыпшақтарға өзінің минез кулқының, сыртқы пишимінің, дөгеректі түсініуі укыпшылығының, үрп-әдеті, тили, динінің уксалығының тууы келиуі дәлил болады.

Қарақалпақтар уллы Далада-Дешти Қыпшақта қыпшақтар-половецтер болып, өзінің минез-кулқын таппаған, батыр болған, бир сөзлі қайтпас, өжет хәм шәддеслик көрсетип өзінің қарақалпақтар, яғнай «Ғайратлы қалпақ» деген хакыйқат атын дәлиллеген. Олар V әсирде Киевті салыуға, оның атын «Куйеу» (Киев) деп қойыуға араласқан. Кейін Киев Русы хакимиятының сиясатына, урысларына қатнасып, «Великий Киевский Руси, Чёрные глобоки» деген мәрдің ийеси болған.

Қарақалпақтар печенеглер 972-жылы Киев князи полковеци Святославтың армиясын қырып, өзін қаза таптырады. Бул печенеглердің қырағы, өзін-өзі қорғап билетуғын батыр халық екенлігін дәлиллейди.

Лев Гумилов 1099-жылы Давид Игоревич половецтердің ханы Боняк қыпшақ пенен бирге баслаған урыста венгерлердің әскерлерін қыратты. Ол өзінің кубла тәрәпін қорғау ушын, пәрауан жасап атырған «Чёрные глобокилер» атлы түркілерді шегараға қонысластырды. Қара бөріклилердің орайы Поросье еди. Қара бөріклилер Киев князларының әхмийетли әскерий күшлері сыпатында барлық әскерий хәрекетлеріне қатнасты. «Половецтердің Украинаның этногенезіне қатнасы бар» деген сөзі қарақалпақтардың ким болғанын көрсетеди.

Мурат Аджидің көрсетілуінше, Қыпшақтардың бир шақасы - тоқсаба сары қыпшақ, деп аталған. Бул атама қыпшақтардың қарақалпақтарға жақынлығын Бердақ бабамыздың шежиресіндегі мынандай қатарлардан көриуге болады:

«Қыпшақ хәм йылқы жыйнады,

Желиге қулун байлады,

Қымыз сабасын сайлады,

«Тоқсаба» уран болған екен» деген қосық қатарлары бизиң қыпшақтар екенімізди көрсетеди.

Тарихта қыпшақтардың «сары қыпшақ» деп те атаған. Мурат Аджидің көрсетілуінше, «атаман» түркі сөзі. Сары Ауманның атаманлары: Черкес, Шодра, Қобан, Ермак, Ляпуновтардың - хәммеси әскерий исте атаклы сарылар болған. Шамасы, бизиң «бессары» деп аталған руымыз сол бес атаманлардың ұрпақтары да болыуы мүмкін.

Белгили алым А.Саладзе өзінің «Ибн Сино» деген китабында «Аварлар қандай халық?», «Биреулер «апар» - «апару» Телениң фуфуло қәуімі» ме?» деп сорау қояды. Ал, Лев Гумилов: «Аварлар Теледегі фуфулоның бир

қәуими. «Аварлар - қарақалпақтардың ұрпақтары. II-III ғасырларда Тайшахан әскерлері душпан әскерлерінің Тянь-шанның арқа жайлауындағы Тарғабатияға дейін қуып барғанда, оларды авар қәуими тоқтатты. Аварлар Азия даласындағы ең жауынгер халық деп есепланады. Олар тарихта VII ғасырларда де белгилі болып, кейін түркілер тәрбиенен бағындырылуынан соң жоқ болды» деп көрсетеді. Бұл да қарақалпақтардың ғайраттылығының белгиси сыяқлы түйіледі.

Ал, енді тарихқа тереңірек үңілсек, сол аварлар «Қара бөрікчилер» тарихтан түсіп қалмапты. Мурат Аджи өзінің кітабында: Гиббон деген тарихшының изерттеуіне байланысты қара бөрікчилердің (аварлардың) жоқ болып кетпегенін былай баянлайды. «Аварлар ордасы VI ғасырда Алтайдан Еуропаға қарап қашқан. Уллы патша оның изінен қуғанда, олар Кавказдағы Анжи деген қорғанға жасырынған. Соң Константинопольдің хызметіне кириуге урынған. Кейін Альпке жеткен. Альпте Баян ханның тусында жүдә күшейген. Өзінің бабасы Аттилаға ұсағысы келген. Хәттеки, оның бір сарайын да ийлеген. Дөгеректегі көплеген елді бағындырып, Еуропада тағы бір жаңа халықты пайда еткен. Сол аварлар хәзіргі баварлардың теги болып, XVI ғасырға дейін түркі тилинде сөйлеген. Гейпаралардың гәпине қарағанда, олар хәзірге дейін түркі екенін биледі.

Қандай тамаша, халық жоқ болып кетпейді, тарих оның изін сақлайды. Міне, енді жоғалған аварлар немістерге айланып, Бавария елінде еркін жасап атыр.

Сондай-ақ, сол дәуірдегі қыпшақтардың ишіндегі қара бөрікчилердің хәзіргі турмысымызға келип кирген белгилері бизің шығысымызды көрсетеді. Мысалы, 312-жылы Даланың әскерлері Рим әскерлерін қыйратты хәм жеңілген қаланың дийәуалында оқыған түркі тилиндегі намаз: «Ходай алдында бөтен әдәм ачық бұлсун» деген Тәңіршиликтің тийқарғы қағыйдасы қарақалпақтардың мың жылдан бери ой өрисінде қалып «Қудай алдында хәмме ұақыт жүзің ашық болсын» деген нәсиятына туұра келиуі, «жүзи қара», «Қызыл жүзлі жигиттің қызарғаны өлгени» деген, Хожа Ахмед Яссауидің:

«Мен атына миндим өзим,
Нәмәхремлерге түсти көзім,
Хақ алдында қызарып жүзім,

Өширди ийман шырағыны» деген ғәзеліндегі нәсият түркілердің «Қудай алдында жүзің ашық болсын» деген ибарасының қарақалпақтар арасында сақланыуы бизің ким екенлігімізді билдиреді.

Қарақалпақтар ертеден-ақ түркі тиллес қәуімлердің ишінде Тәңіршилиқ динине берілген қәуім екенлігі, оның елге дейін Тәңирге, аспан қудайына мұсылман диніндегі «Алла» менен теңдей сыйынатуғын әдетлеринен көриуге болады. Халықта елге дейін «Тәңир жарылқасын», «Малу мүлким хәр не барым. Тапсырдым мен Таңриге» (Әжинияз) деген ибаралар, балаларының исимін «Тәңірберген», «Тәңіржан» деп қойыулары басқа халықтарда ушыраспайды. Тәңіршилиқ динінде тек бір қудай, «Умай ана» қудайының қарақалпақтар арасында нәсилди сақлау қудайы ретінде сақланыуы бизің шығысымыздың қыпшақтар екенлігін көрсетеді.

Сондай-ақ, бизге жетип келген сол дәуірдегі қыпшақ тилиндегі терминлерді бизлердің елге дейін қолланып атырғанымыздың өзі де бизің тегімізді көрсетеді. Айтайық, қыпшақ тилиндегі қойун - қой, козу - қозы, қошқар - қошқар, тоқлы - тоқлы, шийшек - исек, сығыр - сыйыр, өгүз - өгіз, буга-буға, бузагу - бузау, тана - тана,

теве - түйе, ийген - инген, бота - бота, ат - ат, айгур - айғыр, йорға - жорға, бе - бие, тай - тай, қулан- қулан, қунан- қунан деп аталғаны - бизің оған қанша жақынлығымыздың гууасы.

Қыпшақтардың хан, апа, ёпа, аул деген сөзлері де бизлердікі. Олар байрақты «ту» деп атап, оны түркінің рухын көтеретуғын «рух» деп түсиніуі елге дейін қарақалпақтар арасында сақланған. Бұның мысалы жазушылардың «көтерілген ту» хақында шығармалары, «туыңды жақтым ба?» деген сөзлер ушырасуы әхмийетлі ұқсастықтар.

Қыпшақтарға ұсаған қарақалпақтардың минез-құлқы оның ғайбарлығы, тууы сөзлилигі, әсиресе, олардың ұл баланы тәрбиялаудағы әкениң қаталлығы белгилі.

Қыпшақтар әдет бойынша баласына қандай қәуип тууып турған минутта да оған жәрдем бермеген. Хәттеки баласы өгіздің шақына илинип турса да оған қол созбаған, дейді тарихшылар. Өзінің басында турған қара бұлтты өзі қуысын, деп тәрбия берген. Қыпшақтардың сол әдеті қарақалпақтарда да ушырасар еді. Бизің халықта да баласы биреу менен төбелесип атырса, әкеси арашаға түспеген, «өл қолында», «үйге жылап келме», деп қатнас жасауы оларға ұқсайды.

Қыпшақтардың атқа хұрметі, оны әлпешлеуі қарақалпақтарға да өткен. Мысалы, қыпшақтар атлы урысқан. «Желдей есип келип, кустай ушып жоқ болатуғын» олардың қәсийетіне байланысты «Ат дегенше қанат десең-о», «Ер жигиттің бир мұрады ат болар» деген ибаралар бұның мысалы. Қыпшақтар атта жүриу қолайлы болуы ушын дүньяда биринши болып «Шавбар» ойлап тапқан. Ол бизің тилде елге дейін «Шалбар» деп атанып, бизің хасыл нәсилімізден хабар береді.

Миллий аұқат миллеттің мәдениетінің ең консерватив элементі. Адам балалықта жеген аұқатын ұмытпайтуғыны сыяқлы қыпшақтардың сол дәуірдегі аұқаттарын қазы, шубат, сур гөшти хәзір де аңсамайтуғын қарақалпақ болмаса керек.

V ғасырда Аттила өлгеннен кейін Еуропада ұзаққа созылған урыстар басланыуы оннан дөреген 184 ұл балалары (қызлары есап емес) хұкімет ушын бир-бири менен қырылысты. Бурынғы 500000 әскерден қалған топарлары бир-бири менен жан таласта жасады. Нәтижеде Еуропада көп санлы түркі мәмлекеттері пайда болды.

1236-1242-жылдардағы Батыйдың шабылуынан кейін полөөцлер-қыпшақтар сиясий бирлік ретінде өзінің жасауын тоқтатты хәм түркі халқының жасайтуғын тийқарғы массиві - Алтын Ордада түркі халқының қурам бөлегіне айланды.

Жуумақлап айтқанда, бизің бурынғы тарихшылар мойынламаған «Қара бөрікчилер» деп аталған қарақалпақтарды XIV ғасырда жасаған араб тарихшысы Ән Нувайри қыпшақтардың он бир қәуімінің бирін «Қара бөрікчилер» деп атап, оны қыпшақтан шықты, деген пикирин хәм белгилі тарихшы Т.А.Жданконың қарақалпақтарды қыпшақтардан шыққан, деп тастыйықлауының хақыйқатлыққа туұра келетуғынлығын, қара бөрікчилер қыпшақтар арасында олар менен ұллы табыстарға ери-сиуінен «қарақалпақ» яғный «күшлі қалпақ» деген атқа миясар болған дәлилимиз қарақалпақтардың тарихының жаңа бетін ашыуда әхмийетлі изертлеу, деп есаплауға болады. Қарақалпақтардың жаңадан жазылатуғын тарихында ұсы ұақыяларға терең итибар беріу керек, деп ойлаймыз.

ТАБИИЙ НАМ ТЕХНИКАЛІҚ ИЛИМЛЕР

Fizika. Matematika

УДК 517.95

НАЧАЛЬНО - ГРАНИЧНЫЕ ЗАДАЧА ДЛЯ ВЫРОЖДАЮЩЕГОСЯ УРАВНЕНИЯ ЧЕТВЁРТОГО ПОРЯДКА С НЕЛОКАЛЬНЫМИ УСЛОВИЯМИ

А.Б.Бекиев - кандидат физико-математических наук, доцент
Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

А.Б.Мамбетов - ассистент преподаватель
Д.Ж.Бабаназаров - ассистент преподаватель

Нукусский филиал Ташкентского государственного аграрного университета

Таянч сўзлар: нолокал муаммо, биортогональ қатор, ўзига хослик, мавжудлик, Рисс асоси.

Ключевые слова: нелокальная задача, биортогональный ряд, единственность, существование, базис Рисса.

Key words: nonareal problem, biorthogonal row, uniqueness, existence, Riss basis.

Введение. К краевым задачам для уравнений частных производных четвёртого порядка сводятся многие задачи науки и техники: задачи динамики одномерных течений, динамики сжимаемой экспоненциально стратифицированной жидкости, задачи распространения волн в диспергирующих средах, поперечные колебания стержня и балок и другие. Из этого вытекает важность изучения краевых задач для уравнений четвёртого порядка. В работе [1] исследованы краевые задачи четвёртого порядка в прямоугольной области. Для решения рассматриваемых некоторых задач получены априорные оценки. А в работе [2] изучены вопросы классификации и приведения к каноническому виду линейных дифференциальных уравнений с частными производными четвёртого порядка. Краевые задачи для вырождающегося уравнения второго порядка с нелокальными и локальными условиями исследованы в [5-7].

В этой работе исследованы начально-граничные задача для вырождающегося уравнения четвёртого порядка с нелокальными условиями. Показаны существование и единственность решения задачи.

Постановка задачи. В области $\Omega = \{(x, t): 0 < x < 1, 0 < t < \beta\}$ рассмотрим уравнение

$$Lu \equiv u_{tt}(x, t) + t^m u_{xxxx}(x, t) + b^2 t^m u(x, t) = 0, \quad (1)$$

где $m = \text{const} > 0, b = \text{const}$.

Задача 1. Найти решение $u(x, t)$ в области Ω уравнения (1), удовлетворяющее условиям

$$u(x, 0) = \varphi(x), \quad u_t(x, 0) = \psi(x), \quad 0 \leq x \leq 1, \quad (2)$$

$$u(0, t) = 0, \quad u_x(0, t) = u_x(1, t), \quad u_{xx}(1, t) = 0, \quad u_{xxx}(0, t) = u_{xxx}(1, t), \quad 0 \leq t \leq 1. \quad (3)$$

Система функций

$$X_0(x) = 2x, \quad X_{1n}(x) = 2 \sin \lambda_n x, \quad X_{2n}(x) = \frac{e^{\lambda_n x} - e^{\lambda_n(1-x)}}{e^{\lambda_n} - 1} + \cos \lambda_n x \quad (4)$$

и биортогональная с ней система функций

$$Y_0(x) = 1, \quad Y_{1n}(x) = \frac{e^{\lambda_n x} + e^{\lambda_n(1-x)}}{e^{\lambda_n} - 1} + \sin \lambda_n x, \quad Y_{2n}(x) = 2 \cos \lambda_n x, \quad \lambda_n = 2\pi n, \quad n = 1, 2, \dots \quad (5)$$

образуют базис Рисса в $L_2(0, 1)$ [2].

Имеет место следующая теорема.

Единственность и существование решение задачи.

Теорема. Если функции $\varphi(x)$ и $\psi(x)$ удовлетворяют следующим условиям: $\varphi(x), \psi(x) \in C^{(5)}[0, 1]$, $\varphi(0) = \psi(0) = 0$, $\varphi'(0) = \varphi'(1)$, $\psi'(0) = \psi'(1)$, $\varphi''(1) = 0$, $\psi''(1) = 0$, $\varphi'''(0) = \varphi'''(1)$, $\psi'''(0) = \psi'''(1)$, $\varphi^{(4)}(0) = \psi^{(4)}(0) = 0$, то существует единственное регулярное решение задачи 1.

Доказательство. Решение задачи 1 ищем в виде ряда

$$u(x, t) = u_0(t) X_0(x) + \sum_{n=1}^{\infty} [u_{1n}(t) X_{1n}(x) + u_{2n}(t) X_{2n}(x)]. \quad (6)$$

Подставляя (6) в уравнение (1), получим следующие уравнения для нахождения функций $u_0(t), u_{1n}(t), u_{2n}(t)$:

$$u_0''(t) + b^2 t^m u_0(t) = 0, \quad (7)$$

$$u_{in}''(t) + (\lambda_n^4 + b^2) t^m u_{in}(t) = 0, \quad i = 1, 2. \quad (8)$$

Решение уравнение (7) примет вид:

$$u_0(t) = a_0 \sqrt{t} J_{\frac{1}{2q}}(p_0 t^q) + b_0 \sqrt{t} Y_{\frac{1}{2q}}(p_0 t^q),$$

где a_0, b_0 - пока неизвестные константы, $p_0 q = b$, $q = \frac{1}{2}(m+2)$, $J_{\frac{1}{2q}}(p_0 t^q), Y_{\frac{1}{2q}}(p_0 t^q)$ - функции Бесселя I и II рода соответственно. Для определения a_0 и b_0 используем условия (2), которое переходят в виде

$$u_0(0) = \int_0^1 \varphi(x) dx = \varphi_0, \quad u_0'(0) = \int_0^1 \psi(x) dx = \psi_0. \quad (9)$$

Тогда решение (7) удовлетворяющий условиям (9) имеет вид

$$u_0(t) = \left(\gamma_0 \psi_0 + \gamma_0^{-1} \frac{\pi \varphi_0}{2q} \operatorname{ctg} \frac{\pi}{2q} \right) \sqrt{t} J_{\frac{1}{2q}}(p_0 t^q) - \gamma_0^{-1} \frac{\pi \varphi_0}{2q} \sqrt{t} Y_{\frac{1}{2q}}(p_0 t^q),$$

где $\gamma_0 = \frac{1}{2q} \Gamma\left(\frac{1}{2q}\right) \left(\frac{p_0}{2}\right)^{-\frac{1}{2q}}$, $\Gamma(\cdot)$ -гамма функция.

Решение уравнения (8) удовлетворяющим условиям

$$u_{in}(0) = \int_0^1 \varphi(x) Y_{in}(x) dx = \varphi_{in}, \quad u'_{in}(0) = \int_0^1 \psi(x) Y_{in}(x) dx = \psi_{in}$$

примет вид:

$$u_{in}(t) = \left[\gamma_n \psi_{in} + \gamma_n^{-1} \frac{\varphi_{in}}{2q} \operatorname{ctg} \frac{\pi}{2q} \right] \sqrt{t} J_{\frac{1}{2q}}(p_n t^q) - \gamma_n^{-1} \varphi_{in} \frac{\pi}{2q} \sqrt{t} Y_{\frac{1}{2q}}(p_n t^q),$$

где $\gamma_n = \frac{1}{2q} \Gamma\left(\frac{1}{2q}\right) \left(\frac{p_n}{2}\right)^{-\frac{1}{2q}}$, $(p_n q)^2 = \lambda_n^4 + b^2$.

Тогда решение задачи (1) представляется в виде ряда

$$u(x, t) = \left\{ \left[\gamma_0^{-1} \frac{\varphi_0}{2q} \operatorname{ctg} \frac{\pi}{2q} + \gamma_0 \psi_0 \right] \sqrt{t} J_{\frac{1}{2q}}(p_0 t^q) - \gamma_0^{-1} \varphi_0 \frac{\pi}{2q} \sqrt{t} Y_{\frac{1}{2q}}(p_0 t^q) \right\} X_0(x) + \quad (10)$$

$$+ \sum_{i=1}^2 \sum_{n=1}^{\infty} \left\{ \left[\gamma_n^{-1} \frac{\varphi_{in}}{2q} \operatorname{ctg} \frac{\pi}{2q} + \gamma_n \psi_{in} \right] \sqrt{t} J_{\frac{1}{2q}}(p_n t^q) - \gamma_n^{-1} \varphi_{in} \frac{\pi}{2q} \sqrt{t} Y_{\frac{1}{2q}}(p_n t^q) \right\} X_{in}(x).$$

Таким образом, мы построили формальное решение задачи (1)-(3) в виде (10).

Теперь нам нужно доказать $u(x, t) \in C_{x,t}^{4,2}(\bar{\Omega})$. В области $\bar{\Omega}$ покажем равномерную сходимость рядов

$$u_{tt}(x, t) = \left\{ -\gamma_0 \psi_0 q J_{\frac{1}{2q}}(p_0 t^q) - \gamma_0^{-1} \varphi_0 \frac{\pi}{2} \frac{1}{\sin \frac{\pi}{2q}} J_{\frac{1}{2q}}(p_0 t^q) \right\} p_0^2 q t^{2q-\frac{3}{2}} X_0(x) + \quad (11)$$

$$+ \sum_{i=1}^2 \sum_{n=1}^{\infty} \left\{ -\gamma_n \psi_{in} q J_{\frac{1}{2q}}(p_n t^q) - \gamma_n^{-1} \varphi_{in} \frac{\pi}{2} \frac{1}{\sin \frac{\pi}{2q}} J_{\frac{1}{2q}}(p_n t^q) \right\} p_n^2 q t^{2q-\frac{3}{2}} X_{in}(x),$$

$$u_{xxxx}(x, t) = \sum_{i=1}^2 \sum_{n=1}^{\infty} \left\{ \left[\gamma_n^{-1} \frac{\varphi_{in}}{2q} \operatorname{ctg} \frac{\pi}{2q} + \gamma_n \psi_{in} \right] \sqrt{t} J_{\frac{1}{2q}}(p_n t^q) - \right. \quad (12)$$

$$\left. - \gamma_n^{-1} \varphi_{in} \frac{\pi}{2q} \sqrt{t} Y_{\frac{1}{2q}}(p_n t^q) \right\} \lambda_n^4 X_{in}(x).$$

Пусть $0 \leq t \leq \varepsilon$, где $\varepsilon > 0$. Используем асимптотические формулы для функций Бесселя в окрестности $t = 0$ [3]

$$J_\nu(x) \approx \left(\frac{x}{2}\right)^\nu \frac{1}{\Gamma(\nu+1)}$$

оценим функции, определенным равенством (11)

$$|u_{tt}(x, t)| \leq C_1 + C_2 \sum_{i=1}^2 \sum_{n=1}^{\infty} \left\{ |\gamma_n| |\psi_{in}| p_n^2 p_n^{\frac{1}{2q}} + |\gamma_n^{-1}| |\varphi_{in}| p_n^2 p_n^{-\frac{1}{2q}} \right\} \leq (13)$$

$$\leq C_1 + C_3 \sum_{i=1}^2 \sum_{n=1}^{\infty} p_n^2 (|\psi_{in}| + |\varphi_{in}|) \leq C_1 + C_4 \sum_{i=1}^2 \sum_{n=1}^{\infty} n^4 (|\psi_{in}| + |\varphi_{in}|).$$

Пусть $0 < \varepsilon \leq t \leq \beta$. Тогда на основании поведения функция Бесселя в бесконечности [3]

$$J_\nu(x) \approx \sqrt{\frac{2}{\pi x}} \cos\left(x - \frac{\pi \nu}{2} - \frac{\pi}{4}\right)$$

оценим функции (11)

$$|u_{tt}(x, t)| \leq C_1 + C_5 \sum_{i=1}^2 \sum_{n=1}^{\infty} \left\{ |\gamma_n| |\psi_{in}| p_n^2 p_n^{-\frac{1}{2}} + |\gamma_n^{-1}| |\varphi_{in}| p_n^2 p_n^{-\frac{1}{2}} \right\} \leq$$

$$\leq C_1 + C_6 \sum_{i=1}^2 \sum_{n=1}^{\infty} p_n^2 \left\{ |\psi_{in}| p_n^{-\frac{1}{2}-\frac{2}{2q}} + |\varphi_{in}| p_n^{-\frac{1}{2}+\frac{1}{2q}} \right\} \leq C_1 + C_6 \sum_{i=1}^2 \sum_{n=1}^{\infty} n^4 (|\psi_{in}| + |\varphi_{in}|). \quad (14)$$

Функций $\varphi(x), \psi(x)$ разлагаются в биортогональный ряд

$$\begin{aligned}\varphi(x) &= \varphi_0 X_0(x) + \sum_{n=1}^{\infty} [\varphi_{1n} X_{1n}(x) + \varphi_{2n} X_{2n}(x)], \\ \psi(x) &= \psi_0 X_0(x) + \sum_{n=1}^{\infty} [\psi_{1n} X_{1n}(x) + \psi_{2n} X_{2n}(x)],\end{aligned}$$

где коэффициенты $\varphi_0, \varphi_{1n}, \varphi_{2n}, \psi_0, \psi_{1n}, \psi_{2n}$ вычисляются по формулам

$$\varphi_0 = \int_0^1 \varphi(x) Y_0(x) dx, \varphi_{1n} = \int_0^1 \varphi(x) Y_{1n}(x) dx, \varphi_{2n} = \int_0^1 \varphi(x) Y_{2n}(x) dx, \quad (15)$$

$$\psi_0 = \int_0^1 \psi(x) Y_0(x) dx, \psi_{1n} = \int_0^1 \psi(x) Y_{1n}(x) dx, \psi_{2n} = \int_0^1 \psi(x) Y_{2n}(x) dx. \quad (16)$$

Интегрируя по частям пять раз второй и третий интегралы в (15), (16) получаем:

$$\begin{aligned}\varphi_{1n} &= \frac{1}{\lambda_n^5} \frac{e^{\lambda_n}}{e^{\lambda_n} - 1} [-a_{1n} + b_{1n}] + \frac{1}{\lambda_n^5} \bar{\varphi}_{1n}^{(5)}, \varphi_{2n} = \frac{1}{\lambda_n^5} \bar{\varphi}_{2n}^{(5)}, \\ \psi_{1n} &= \frac{1}{\lambda_n^5} \frac{e^{\lambda_n}}{e^{\lambda_n} - 1} [-a_{2n} + b_{2n}] + \frac{1}{\lambda_n^5} \bar{\psi}_{1n}^{(5)}, \psi_{2n} = \frac{1}{\lambda_n^5} \bar{\psi}_{2n}^{(5)},\end{aligned}$$

где

$$\begin{aligned}a_{1n} &= \int_0^1 \varphi^{(5)}(x) e^{-\lambda_n(1-x)} dx, b_{1n} = \int_0^1 \varphi^{(5)}(x) e^{-\lambda_n x} dx, \\ a_{2n} &= \int_0^1 \psi^{(5)}(x) e^{-\lambda_n(1-x)} dx, b_{2n} = \int_0^1 \psi^{(5)}(x) e^{-\lambda_n x} dx, \\ \bar{\varphi}_{1n}^{(5)} &= \int_0^1 \varphi^{(5)}(x) \cos \lambda_n x dx, \bar{\varphi}_{2n}^{(5)} = 2 \int_0^1 \varphi^{(5)}(x) \sin \lambda_n x dx, \\ \bar{\psi}_{1n}^{(5)} &= \int_0^1 \psi^{(5)}(x) \cos \lambda_n x dx, \bar{\psi}_{2n}^{(5)} = 2 \int_0^1 \psi^{(5)}(x) \sin \lambda_n x dx.\end{aligned}$$

Если значения $\varphi_{in}, \psi_{in}, i = 1, 2$ подставить в (13) и (14), то нетрудно увидеть, что эти ряды сходятся абсолютно в области $\bar{\Omega}$. Тогда на основании признака Вейерштрасса, ряды в (11) сходятся абсолютно и равномерно в области $\bar{\Omega}$. Из сходимости рядов (11) следуют сходимости (12). Единственность решения задачи следует из представления (10), а также из полноты системы (5). Теорема доказана.

Литература

1. Аманов Д. Разрешимость и спектральные свойства краевых задач для уравнений чётного порядка. Автореф. дис. ... докт. физ. – мат. наук. – Ташкент: АН РУз, 2019. – С. 64.
2. Джураев Т.Д., Сопуев А. К теории дифференциальных уравнений в частных производных четвёртого порядка. – Ташкент: “Фан”, 2000, – С.144.
3. Дунаев А.С., Шлычков В.И. Специальные функции. – Екатеринбург: 2015.
4. Кадиркулов Б.Ж. Об одной обратной задаче для параболического уравнения четвёртого порядка // Узбекский математический журнал. – Ташкент: 2012, №1. – С. 74-80.
5. Сабитова Ю.К. Нелокальные начально-граничные задачи для вырождающегося гиперболического уравнения // Известия вузов. Математика. 2009. №12, –С. 49-58.
6. Сабитов К.Б., Сидоров С.Н. Начально-граничная задача для неоднородных вырождающихся уравнений смешанного парабола-гиперболического типа // Итоги науки и техники. Современная математика и приложения. Тематические обзоры. Том 137 (2017). –С. 26-60.
7. Сидоров С.Н. Нелокальные задачи для уравнения смешанного парабола-гиперболического типа со степенным вырождением. // Известия вузов. Математика. 2015, №12, –С. 55-65.

РЕЗЮМЕ

Мақолада тўртбурчаклар тизимида тўртинчи тартибли тенглама учун нолокал масала ечимининг ноёблиги ва мавжудлиги мезони белгиланди.

РЕЗЮМЕ

В статье для прямоугольной области установлен критерий единственности и существования решения нелокальной задачи для уравнения четвёртого порядка.

SUMMARY

In the rectangular domain, it was established a criterion for the uniqueness and existence of a solution of the nonareal problem of a fourth-order equation.

КУЁШ ЭЛЕМЕНТИ ЁРДАМИДА ЭНЕРГИЯНИНГ БИР ТУРДАН БОШҚА ТУРЛАРГА УЗЛУКСИЗ ЎТИШИНИ НАМОЙИШ ЭТУВЧИ ЎҚУВ ЛАБОРАТОРИЯ ҚУРИЛМАСИ

Ў.Х.Қурбонова – физика-математика фанлари номзоди

А.А.Сатторов – ассистент ўқитувчи

Тошкент давлат техника университети

Таянч сўзлар: ўқув асбоблари, куёш элементлари, энергия, электр манбаи, параметр, қисқа туташув токи, салт юриши кучланиши, р-п ўтиш, ёруғлик тўлқин узунлиги.

Ключевые слова: учебные приборы, солнечные элементы, источник питания, параметр, ток короткого замыкания, напряжение холостого хода, р-п переход, длина волны света.

Key words: training devices, solar cells, power source, parameter, short-circuit current, no-load voltage, p-n transition, light wavelength.

Кириш

Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясига кўра, илм-фан ва таълим соҳасини ривожлантириш, илмий ва инновация ютуқларини амалиётга жорий этишнинг самарали механизмларини яратиш, жумладан, ўқитиш механизмини тубдан қайта кўриб чиқиш ва таълим сифатини оширишга алоҳида эътибор қаратилиши белгилаб қўйилди. Республикамизда илм-фан ва таълим соҳасида бўлаётган катта ўзгаришларни ҳаётга, айниқса, таълим соҳасида ислоҳ қилиш, билимли, тафаккур қила оладиган ёш авлодни тайёрлашда уларга тубдан янги ва физик ҳодисаларнинг моҳиятини тўла намоиш қила оладиган лаборатория асбобларини яратиш ва уларни таълим соҳасига кенг татбиқ этиш ўта муҳим ва актуал масалалардан биридир.

Шундан келиб чиққан ҳолда, мактаб, академик лицей ва касб-хунар коллежларида замон талабига жавоб бермайдиган, маънавий эскирган лаборатория қурилмаларини янги, ҳозирги фан-техника ютуқлари асосида яратилган лаборатория қурилмалари билан алмаштириш ва бойитиш бугунги замон талабидир. Бу ишда Тошкент давлат техника университети “Рақамли электроника ва микроэлектроника” кафедрасида яратилган куёш элементларининг функционал имкониятларидан фойдаланган ҳолда, физика фанининг энг муҳим ва асосий қонунларидан бири бўлган энергияни узлуксиз бир турдан бир-неча турларга ўтишини намоиш этувчи лаборатория қурилмасининг ишлаш тамойили ёритилган. Шу билан бирга бу қурилмада ҳозирги замон электроника ютуқларидан ҳам кенг фойдаланилган.

Ишнинг долзарблиги

Яратилган ўқув лаборатория қурилмасининг, шу мавзуга оид мавжуд лаборатория қурилмаларга нисбатан афзал томонлари қуйидагилардан иборат:

1). Бу қурилмада мавжуд қурилмалардан фарқли ҳолда энергия манбаини сифатида ёруғлик (куёш) энергиясидан фойдаланилди. Бу эса ўқувчиларда куёшнинг экологик тоза, битмас-туғалмас ва текин энергия манбаини эканлигини англашга ва ундан фойдаланиш йўллари тафаккур қилишга имкон беради.

2). Қурилмада биринчи марта энергиянинг бир турдан бошқа турларга айланишини ярим ўтказгичли куёш элементи ёрдамида намоиш этилди. Бу эса ўқувчиларда куёш элементи нима ва унинг қандай параметрлари мавжуд, ҳамда ундан қандай фойдаланиш кераклиги ҳақида тўла маълумот олишга имкон беради.

3). Қурилмада куёш энергиясининг кетма-кет энергиянинг бир-неча турларга айланишини яққол намоиш этилади, бу эса физик қонунлар моҳиятини чуқурроқ англаш ва ундан фойдаланишга ўқувчиларни ундайди.

4). Қурилмада куёш элементлари билан бирга ярим ўтказгичли ёритиш диодларидан ҳам фойдаланилган бўлиб, бу ўқувчиларда ҳозирги замон электроника фанининг ютуқлари билан танишиш ва улардан фойдаланиш имконини беради.

5). Ишлаб чиқилган ўқув лаборатория қурилмаси умуман хавфсиз, ишлашга қулай, кўриниши жиҳатидан ўқувчиларни ўзига жалб қила оладиган, ташқи таъсирларга чидамли, ҳар қандай шароитда (электр энергияси мавжуд бўлмаган жойларда) ишлай олади. Уни узоқ муддат давомида ишлатиш мумкин.

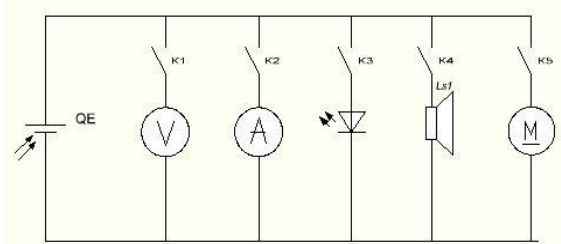
6). Энг асосийси бундай ўқув лаборатория қурилмалари ўзимизда Ўзбекистоннинг ёш олимлари томонидан яратилганлиги ва ишлаб чиқарилганлиги, бундан ташқари кўплаб шунга ўхшаш янада мукамалроқ, яхшироқ ҳамда кўп қиррали бундай қурилмаларни яратиш биринчи қадам эканлигидан дарак беради [1,2].

Тажриба қисми

1-расм. Қурилманинг ташқи кўриниши.

Бу ерда 1-куёш элементи (QE), 2- куёш элементининг асосий параметрлари бўлиб ҳисобланган қисқа туташуви токи ($I_{кт}$) ва салт юриши кучланишини ($V_{с\text{ю}}$) ўлчайдиган мультиметр, 3- куёш элементи ёрдамида олинаётган электр энергияни механик энергияга айланишини кўрсатадиган моторга ўрнатилган паррак (M), 4- куёш элементидан олинаётган электр энергияни яна қайтаётган ҳар хил рангдаги (тўлқин узунлигига эга бўлган) нурга айлантиришини намоиш этувчи ёруғлик диодлари ($\sim \Phi$), 5- куёш элементи ёрдамида олинган энергиянинг товуш тўлқинларига айланишини намоиш этувчи товуш генератори (G), 6-қўйилган элементларни куёш элементига ўзаро улаш имконини берадиган калитлар (K1, K2, K3, K4, K5).

2-расмда асбобнинг уланиш схемаси кўрсатилган.

Тажриба натижаларини олиш ва намоиш этиш тартиби:

1-тажрибада (K1, K2) калитларнинг уланиши билан

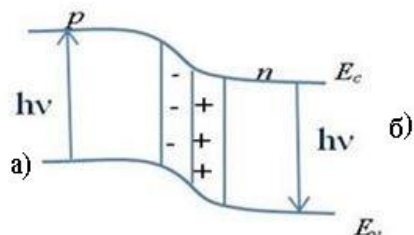
тушаётган мавжуд ёруғлик (хар қандай шароитда) энергиясининг электр энергиясига айланишини намоиш этиш учун мультиметр ёрдамида куёш элементи бераётган электр токи ($I_{кт} - мкА - mA$) ва электр кучланиши ($V_{сш} - mB$) ўлчанади, бу катталикларнинг тушаётган нур оқимиға боғлиқлигини ўрганадилар. Бунда $I_{кт}$ кийматининг ёруғлик оқимиға тўғри пропорционал қонун билан ошиши аниқланади. Бу ўлчашлар ўқувчига ярим ўтказгичли кремний негизида яратилган p-n ўтишга асосланган куёш элементида (3а-расм), тушаётган ёруғлик натижасида электронларнинг валент соҳасидан ўтказувчанлик соҳасига ўтиши, яъни ички фотоэффект туфайли пайдо бўлаётган электрон ва ковакларнинг p-n ўтиши соҳасида ажралиши ҳисобиға фотоэлемент электр манба сифатида ишлашини намоён этади. Бу эса ўқувчиларда ёруғлик бу на фақат тўлқин хоссасиға эға, балки кўзға кўринмайдиган массаси ва ўлчамлари мавжуд бўлмаган фотон деб аталадиган энергияси $h\nu$ ($h\nu = 1,24/\lambda$ бу ерда: h -планк доимийси $h=6.63 \cdot 10^{-34}$ Ж·с, λ -ёруғлик тўлқин узунлиги-мкм) заррачалар оқимидан иборат эканлигини тўла намоиш этади, яъни бу квант физикасининг асоси бўлган энг машҳур қоида - ёруғлик - бу икки хил тўлқин ва корпускуляр (заррачалар оқимидан иборат бўлган) табиатиға эға эканлиги яққол намоиш этилади [3,4]. Бу асбоб ёрдамида ички фотоэффект ҳодисаларининг барча хусусиятларини намоиш қилиш мумкин. Демак, биринчи тажриба орқали ўқувчилар қуйидаги энг муҳим ҳодисалар - ички фотоэффект ҳодисаси, ёруғлик бу тўлқин табиатидан ташқари - фотон заррачалар оқимидан иборатлигини, шунингдек фотоэлемент - бу ёруғлик энергиясини тўғридан-тўғри электр энергияға айлантириб беришини ўрганади. Бинобарин, улар ярим ўтказгичли асбоблардан фойдаланувчи иштирокчиларға ҳамда бу асбоблар ёрдамида ёруғлик билан боғланган ҳодисаларни намоиш этувчиларға айланади. Энди ўқувчилар ўз фикрларини ривожлантириш учун ёруғлик сифатида хар хил тўлқин узунлигиға эға (хар хил рангли нур) бўлган нурлардан фойдаланган ҳолда жуда кўп қизиқарли тажрибаларни (уларни бир неча маротаба такрорлаш асосида) ўзлари мустақил бажаришлари мумкин, бу эса уларнинг ўзаро тажриба натижаларини муҳокама этишлари ва тафаккур қилишларига имкон яратади.

2-тажрибада биринчи ва иккинчи калитларни узиб, КЗ-калитни улаш орқали энди ўқувчи ёруғлик таъсири натижасида куёш элементида пайдо бўлган ўзгармас токни ярим ўтказгичли ёруғлик диодларидан (хар хил нурлар чиқарувчи GaAs асосида тайёрланган) ўтиши орқали куёш нурини (ок нури) яна қайтадан хар хил рангли (яъни тўлқин узунлиги (λ) **кўк**- $\lambda_k=480-500nm$, **оқ**- $\lambda_o=480-500nm$, **яшил**- $\lambda_y=500-570nm$, **сарик**- $\lambda_c=570-590nm$, ва **қизил**- $\lambda_k=610-760nm$) нурға айланишини намоиш этади. Бу тажриба асосида ўқувчи ўта муҳим иккита физик ҳодисани, яъни электр энергияни яна қайтадан ёруғлик нуриға айланишини ва ярим ўтказгич ўтказувчанлик соҳасида фотон ёрдамида ҳосил бўлган электронлар қайтадан валент соҳасиға тушганда ярим ўтказгич тақикланган соҳа кенглигиға тенг катталикдаги энергияға эға бўлган фотонлар оқими ва

унға мос тўлқин узунлигиға эға ёруғлик чиқишининг намоиш этилишини тўлиқ тушуниб этадилар (3б-расм) [5,6].

3-тажрибада К4-калит уланиши билан куёш элементида ёруғлик таъсири натижасида ҳосил бўлган электр токи товуш генераторини ишға тушириши туфайли - ундан товуш чиқа бошлайди. Товуш қуввати ва частотасини куёш элементиға тушаётган ёруғлик оқими билан бошқариш ҳам намоиш этилади. Бундан ўқувчилар ёруғлик энергияси тўғридан-тўғри товуш энергиясига айланишиға ишонч ҳосил қиладилар.

4-тажрибада К5-калитни улаш билан моторға қотирилган паррак айлана бошлайди. Парракни айланиш тезлигини ўқувчи тушаётган ёруғлик оқимини ўзгартириш ёрдамида ўзи хоҳлагандек уни бошқаради ва намоиш этади. Бунда ўқувчи энди ёруғлик энергиясининг электр энергиясига ва электр энергияси механик энергияға айланганлигини тўғридан-тўғри намоиш этиш билан ёруғлик ҳодисалари билан боғланган қонуниятларға ишонч ҳосил қиладилар.

3-расм. p-n ўтишга асосланган куёш элементида тушаётган ёруғлик таъсирида электронларнинг валент соҳасидан ўтказувчанлик соҳасига ўтиши диаграммаси.

Булардан ўқувчи тажрибани ўтказиш давомида энергиянинг бир турдан иккинчи турға, яъни ёруғлик энергиясини электр энергияға бу энергияни эса механик энергияға ва аксинча электр энергияни яна ёруғлик энергиясига шу билан бир вақтда электр энергияни товуш энергиясига айланишини тушуниб олади [7,8].

Хулоса. Бу тажрибалардан шу нарса маълум бўладики, юқорида таъкидлаганимиздек мавжуд асбобларнинг имконият даражасидан юқори бўлган бундай тубдан янги куёш элементи асосида яратилган ўқув лаборатория асбоблари жуда кўп энг қизиқарли физик ҳодисалар моҳиятини тўла намоиш этиб бериш билан ўқувчиларни янги илм-фан дунёсига аста-секинлик билан кириб боришини, тафаккури ошишини, ижодий изланишларини кучайтишини таъминлайди ҳамда куёш элементи билан боғланган физик ҳодисалардан фойдаланган ҳолда уларни татбиқ этиш йўллари очиқ беради. Яратилган ўқув лабораторияларға ўхшаш кўплаб асбоблар мактаб, академик лицей ва касб-хунар коллежларида таҳсил олаётган иқтидорли ўқувчиларни келажакда шу соҳада муқобил энергиядан фойдаланиш бўйича мутахассис бўлиб етишишлари учун замин тайёрлашға имкон беради.

Муаллифлар бу мақолани ёзишда асосий ғояни берган академик М.К.Баходирхоновға чуқур миннатдорчилик билдирадилар.

Адабиётлар

1. Zikrillayev N.F., Qurbonova O'.H. "Elektronika va asbobsozlik sohasi bo'yicha electron darslik". –Тошкент: ТошДТУ босмаҳонаси. ОУЮ учун дарслик. 2014.
2. Баходирханов М.К., Илиев Х.М., Курбанова Ў.Х. "Современные проблемы энергетики, экологии и фотоэнергетики". –Ташкент: ООО "Extremum press. Монография. 2016, –С.250-300.
3. Баходирхонов М.К., Зикриллаев Н.Ф., Илиев Х.М. "Яримўтказгичлар физикаси". –Тошкент: ТошДТУ босмаҳонаси. ОУЮ учун дарслик. 2016, 243-324-б.
4. Курбанова Ў.Х., Сатторов А.А., Рахмонов Б.Р., Зикриллаев Х.Ф. "Нурнинг квази-заррачалар-фотонлар оқимидан иборат эканлигини намоиш этувчи ўқув лаборатория қурилмаси". // "Fizika, matematika va informatika" ilmiy-uslubiy jurnali. №3 2019.
5. Баходирханов М.К., Курбанова Ў.Х., Сатторов А.А., Рахмонов Б.Р. "Разработка и создание принципиально новых учебных лабораторных приборов с использованием физических возможностей фотоэлементов". // "Высшая школа". №2 2019. Баходирханов М.К., Ойдин Ильхом Носир, Тачилин С.А. "Фотоэнергетика и инновационные направления использования солнечной энергии". –Ташкент: ТашГТУ, 2018.

6. Qurbonova O'H., Sattorov A.A. "Uzluksiz ta'lim tizimida fizika fanining o'ziga xos jihatlari". –T.: // "Xalq ta'limi" №4 2019.
7. Qurbonova O'H., Rahmonov B.R. "Original educational devices and benches on basis of solar elements". TATU konferentsiya. 2016.

РЕЗЮМЕ

Бу ишда куёш элементларининг функционал имкониятларидан фойдаланган ҳолда яратилган янги ўқув лаборатория асбобининг тузилиши, ишлаши ва унинг ёрдамида физикада қизиқарли ҳодисалардан бири бўлган энергиянинг бир турдан бошқа турларга айланиши, бу жараён давомида энергиянинг сақланиш қонуни, шунингдек куёш элементларининг тузилиши, ишлаш тамойили ва хусусиятларини ўқувчиларга ўргатиш услубларидан фойдаланиш баён қилинган. Ишлаб чиқилган ўқув лаборатория қурилмаси ўқувчиларга ярим ўтказгичли кремний негизда яратилган p-n ўтишга асосланган куёш элементига тушаётган ёруғлик натижасида электронларнинг валент соҳасидан ўтказувчанлик соҳасига ўтишини, яъни ички фотоэффект туфайли пайдо бўлаётган электрон ва ковакларнинг p-n ўтиши соҳасида ажралиши ҳисобига фотоэлемент электр манба сифатида ишлашини намоён этади.

РЕЗЮМЕ

В статье используются функциональные возможности солнечных элементов, показано строение и принцип работы разработанного нового учебного прибора, с помощью которого объясняется один из интересных явлений, как превращение энергии с одного вида на другое, закон сохранения энергии в течение данного процесса, а также описывается методы обучения учащимся строение, принцип работы и особенности солнечных элементов. Разработанный учебный прибор демонстрирует учащимся переход электронов из валентной зоны в зону проводимости в результате падения света на солнечный элемент созданного на основе полупроводникового кремния основанный на p-n переход, т.е. работоспособность фотоэлемента в качестве электрического источника за счёт отрыва в p-n области электронов и дырок возникающие из-за внутреннего фотоэффекта.

SUMMARY

In this paper, there is used the functionality of solar cells, shows the structure and principle of operation of the developed new educational device, with the help of which explains one of the interesting phenomena as the transformation of energy from one species to another, the law of conservation of energy during this process. Moreover, it describes the methods of teaching students the structure, the principle of operation and features of solar cells. The developed educational device demonstrates to students the transition of electrons from the valence band to the conduction band as a result of the incidence of light on a solar cell created on the basis of semiconductor silicon based on p-n transition, that is the performance of the solar cell as an electric source due to the separation in the p-n region of electrons and holes arising from the internal photoelectric effect.

УДК 517.968.7

О ПРИБЛИЖЁННОМ РЕШЕНИИ КРАЕВОЙ ЗАДАЧИ ДЛЯ ИНТЕГРО-ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ УРАВНЕНИЙ ФРЕДГОЛЬМА С ФУНКЦИОНАЛЬНЫМИ КРАЕВЫМИ УСЛОВИЯМИ

Б.О.Нуржанов - доктор философии по физико-математическим наукам

Т.Омаров - магистрант

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: функциональ чегаравий шарт, Фредгольм интегро-дифференциал тенгламалар системаси, кетма-кет яқинлашишларнинг сонли-аналитик усули.

Ключевые слова: функциональное краевое условие, система интегро-дифференциальных уравнений Фредгольма, численно-аналитический метод последовательных приближений.

Key words: functional boundary condition, system of Fredholm integro-differential equations, numerical-analytic method of successive approximations.

Многие важные проблемы физики и техники приводятся к изучению краевых задач для обыкновенных дифференциальных и интегро-дифференциальных уравнений [1]. Краевые задачи для интегро-дифференциальных уравнений изучались в работах [2 - 6] и др.

В настоящей работе численно-аналитический метод последовательных приближений [7] применяется к исследованию краевой задачи для интегро-дифференциальных уравнений типа Фредгольма с двухточечными функциональными краевыми условиями.

Рассмотрим систему интегро-дифференциальных уравнений

$$\frac{dx}{dt} = f \left(t, x, \int_0^T g(t, s, x(s)) ds \right) \quad (1)$$

при краевых условиях

$$Ax(0) + Cx(T) + \int_0^{T_1} B(\tau)x(\tau)d\tau = d, \quad (2)$$

Где $x = (x_1, \dots, x_n) \in E_n$, $f(t, x, y) = (f_1, \dots, f_n)$ и $g(t, s, x) = (g_1, \dots, g_n)$ - вектор-функции со значениями в E_n , определенные и непрерывные по t, s, x, y для

$$t \in [0, T], \quad s \in [0, T], \quad x \in D, \quad y \in D_1 : \|y\| \leq T \cdot \max_{\substack{(t,s) \in [0,T] \\ x \in D}} \|g(t, s, x)\| \quad (3)$$

D - замкнутая, ограниченная область пространства E_n , A, C - заданные постоянные $n \times n$ -мерные матрицы, $B(\tau)$

- $n \times n$ -мерная матрица с непрерывными на $[0, T]$ элементами, такие, что

$$\det \left[C + \frac{1}{T} \int_0^{T_1} \tau B(\tau) d\tau \right] \neq 0, \quad T_1 \in [0, T], \quad (4)$$

$d = (d_1, \dots, d_n)$ - заданный постоянный вектор.

Кроме того, правая часть системы уравнений (1) удовлетворяет следующим условиям:

1) для всех $t \in [0, T]$, $s \in [0, T]$, $x, x', x'' \in D$, $y, y', y'' \in D_1$ выполняются неравенства

$$\begin{aligned} |\mathbf{f}(t, \mathbf{x}, \mathbf{y})| &\leq \mathbf{M}, \\ |\mathbf{f}(t, \mathbf{x}', \mathbf{y}') - \mathbf{f}(t, \mathbf{x}'', \mathbf{y}'')| &\leq \mathbf{K}_1 |\mathbf{x}' - \mathbf{x}''| + \mathbf{K}_2 |\mathbf{y}' - \mathbf{y}''|, \\ |\mathbf{g}(t, s, \mathbf{x}') - \mathbf{g}(t, s, \mathbf{x}'')| &\leq \mathbf{K}_3 |\mathbf{x}' - \mathbf{x}''|, \end{aligned} \quad (5)$$

где $\mathbf{M} = (M_1, \dots, M_n)$, $M_i \geq 0$, $i = \overline{1, n}$; $\mathbf{K}_l = \{k_{ij}^l\}$, $k_{ij}^l \geq 0$, $i, j = \overline{1, n}$, $l = 1, 2, 3$; $|\mathbf{f}| = (|f_1|, \dots, |f_n|)$;

2) множество D_β точек $\mathbf{x}_0 \in E_n$, содержащихся в области D вместе со своей β -окрестностью, не пусто:

$$D_\beta \neq \emptyset, \quad (6)$$

где

$$\begin{aligned} \beta &= \frac{T}{2} \mathbf{M} + \beta_1(\mathbf{x}_0), \\ \beta_1(\mathbf{x}_0) &= \mathbf{H} \left| \left\{ \mathbf{d} - \left(\mathbf{A} + \mathbf{C} + \int_0^{T_1} \mathbf{B}(\tau) d\tau \right) \mathbf{x}_0 + \frac{T}{2} \int_0^{T_1} |\mathbf{B}(\tau)| d\tau \cdot \mathbf{M} \right\} \right|, \\ \mathbf{H} &= \left[\mathbf{C} + \frac{1}{T} \int_0^{T_1} \tau \mathbf{B}(\tau) d\tau \right]^{-1}; \end{aligned}$$

3) наибольшее собственное значение $\lambda(\mathbf{Q})$ матрицы $\mathbf{Q} = \frac{T}{2}(\mathbf{Q}_1 + \mathbf{Q}_2)$ не превышает единицы $\lambda(\mathbf{Q}) < 1$, (7)

Где $\mathbf{Q}_1 = \mathbf{K}_1 + T \mathbf{K}_2 \mathbf{K}_3$, $\mathbf{Q}_2 = \mathbf{H} \left| \int_0^{T_1} |\mathbf{B}(\tau)| d\tau \cdot \mathbf{Q}_1 \right|$.

При этих условиях к решению краевой задачи (1), (2) можно применить численно-аналитический метод последовательных приближений [7]. Согласно схеме численно-аналитического метода [7, 8] для задачи (1), (2) можно построить последовательность функций

$$\begin{aligned} \mathbf{x}_m(t, \mathbf{x}_0) &= \mathbf{x}_0 + \int_0^t \left[\mathbf{f} \left(\tau, \mathbf{x}_{m-1}(\tau, \mathbf{x}_0), \int_0^T \mathbf{g}(\tau, s, \mathbf{x}_{m-1}(s, \mathbf{x}_0)) ds \right) - \right. \\ &\quad - \frac{1}{T} \int_0^T \mathbf{f} \left(\tau, \mathbf{x}_{m-1}(\tau, \mathbf{x}_0), \int_0^T \mathbf{g}(\tau, s, \mathbf{x}_{m-1}(s, \mathbf{x}_0)) ds \right) d\tau + \\ &\quad + \frac{t}{T} \mathbf{H} \left\{ \mathbf{d} - \left(\mathbf{A} + \mathbf{C} + \int_0^{T_1} \mathbf{B}(\tau) d\tau \right) \mathbf{x}_0 - \right. \\ &\quad - \int_0^{T_1} \mathbf{B}(\tau) \int_0^\tau \left[\mathbf{f} \left(\tau, \mathbf{x}_{m-1}(\tau, \mathbf{x}_0), \int_0^T \mathbf{g}(\tau, s, \mathbf{x}_{m-1}(s, \mathbf{x}_0)) ds \right) - \right. \\ &\quad \left. \left. - \frac{1}{T} \int_0^T \mathbf{f} \left(\tau, \mathbf{x}_{m-1}(\tau, \mathbf{x}_0), \int_0^T \mathbf{g}(\tau, s, \mathbf{x}_{m-1}(s, \mathbf{x}_0)) ds \right) d\tau \right] d\tau d\tau \right\} \end{aligned} \quad (8)$$

удовлетворяющих заданным краевым условиям (2).

Имеет место следующее утверждение о сходимости последовательных приближений $\mathbf{x}_m(t, \mathbf{x}_0)$ вида (8).

Теорема 1. Пусть вектор-функции $\mathbf{f}(t, \mathbf{x}, \mathbf{y})$ и $\mathbf{g}(t, s, \mathbf{x})$ определены и непрерывны в области (3) и выполняются условия 1) – 3).

Тогда последовательность функций $\mathbf{x}_m(t, \mathbf{x}_0)$ вида (8) равномерно сходится при $m \rightarrow \infty$ относительно области $(t, \mathbf{x}_0) \in [0, T] \times D_\beta$ к предельной функции $\mathbf{x}^*(t, \mathbf{x}_0)$. При этом $\mathbf{x}^*(t, \mathbf{x}_0)$, проходящая при $t = 0$ через точку $\mathbf{x}^*(0, \mathbf{x}_0) = \mathbf{x}_0$ является решением интегрального уравнения

$$\mathbf{x}(t, \mathbf{x}_0) = \mathbf{x}_0 + \int_0^t \left[\mathbf{f} \left(\tau, \mathbf{x}(\tau, \mathbf{x}_0), \int_0^T \mathbf{g}(\tau, s, \mathbf{x}(s, \mathbf{x}_0)) ds \right) + \Delta(\mathbf{x}_0) \right] d\tau, \quad (9)$$

где

$$\begin{aligned} \Delta(\mathbf{x}_0) &= -\frac{1}{T} \int_0^T \mathbf{f} \left(\tau, \mathbf{x}(\tau, \mathbf{x}_0), \int_0^T \mathbf{g}(\tau, s, \mathbf{x}(s, \mathbf{x}_0)) ds \right) d\tau + \\ &\quad + \frac{1}{T} \mathbf{H} \left\{ \mathbf{d} - \left(\mathbf{A} + \mathbf{C} + \int_0^{T_1} \mathbf{B}(\tau) d\tau \right) \mathbf{x}_0 - \right. \\ &\quad - \int_0^{T_1} \mathbf{B}(\tau) \int_0^\tau \left[\mathbf{f} \left(\tau, \mathbf{x}(\tau, \mathbf{x}_0), \int_0^T \mathbf{g}(\tau, s, \mathbf{x}(s, \mathbf{x}_0)) ds \right) - \right. \\ &\quad \left. \left. - \frac{1}{T} \int_0^T \mathbf{f} \left(\tau, \mathbf{x}(\tau, \mathbf{x}_0), \int_0^T \mathbf{g}(\tau, s, \mathbf{x}(s, \mathbf{x}_0)) ds \right) d\tau \right] d\tau d\tau \right\} \end{aligned} \quad (10)$$

и, кроме того, $\mathbf{x}^*(t, \mathbf{x}_0)$ удовлетворяет краевым условиям (2). Для отклонения $\mathbf{x}^*(t, \mathbf{x}_0)$ от $\mathbf{x}_m(t, \mathbf{x}_0)$ для всех $m = 1, 2, \dots$ справедлива оценка

$$|\mathbf{x}^*(t, \mathbf{x}_0) - \mathbf{x}_m(t, \mathbf{x}_0)| \leq \mathbf{Q}^m (\mathbf{E} - \mathbf{Q})^{-1} \beta(\mathbf{x}_0). \quad (11)$$

Отметим, что заданное интегро-дифференциальное уравнение эквивалентно уравнению

$$\mathbf{x}(t) = \mathbf{x}_0 + \int_0^t \mathbf{f} \left(\tau, \mathbf{x}(\tau), \int_0^{\tau} \mathbf{g}(s, \mathbf{x}(s)) ds \right) d\tau. \quad (12)$$

Поэтому из (9) и (12) следует, что решение $\mathbf{x}^*(t, \mathbf{x}_0)$ уравнения (9), проходящее при $t = 0$ через точку $\mathbf{x}_0 \in D_\beta$ является решением краевой задачи (1), (2), как только вектор-функция (10) при $\mathbf{x} = \mathbf{x}^*(t, \mathbf{x}_0)$ обращается в нуль: $\Delta(\mathbf{x}_0) = 0$. Следовательно, при выполнении условий теоремы 1 можно установить справедливость следующего утверждения.

Теорема 2. Если выполняются условия теоремы 1, то для того, чтобы решение $\mathbf{x} = \mathbf{x}^*(t)$ интегродифференциального уравнения (1), проходящее при $t = 0$ через точку $\mathbf{x}^*(0) = \mathbf{x}_0$ являлось и решением задачи (1), (2), необходимо и достаточно, чтобы определяющая функция $\Delta(\mathbf{x}_0)$, определяемая равенством (10), в точке $\mathbf{x}_0$ обращалась в нуль: $\Delta(\mathbf{x}_0) = 0$, где $\mathbf{x}(t, \mathbf{x}_0) = \mathbf{x}^*(t, \mathbf{x}_0)$ - предельная функция последовательности функций (8). В этом случае $\mathbf{x}^*(t) = \mathbf{x}^*(t, \mathbf{x}_0)$ и для отклонения $\mathbf{x}^*(t)$ от приближенного решения $\mathbf{x}_m(t, \mathbf{x}_0)$ вида (8) верна оценка (11).

Литература

1. Быков Я. В. О некоторых задачах теории интегро-дифференциальных уравнений. - Фрунзе: Киргизский государственный университет. 1957. - С. 328.
2. Boichuk A. A., Samoilenko A. M. Generalized inverse operators and Fredholm boundary-value problems. - Utrecht; Boston: WSP, 2004. - P. 317.
3. Мынбаева С. Т., Станжицкий А. Н., Марчук Н. А. Усреднение в краевых задачах для систем интегро-дифференциальных уравнений // Укр. мат. журн. - 2020. - 72, № 2. - С. 245-266.
4. Юлдашев Т. К. Обыкновенное интегро-дифференциальное уравнение с вырожденным ядром и интегральным условием // Вестник Сам. гос. техн. ун-та. Серия физ. - мат. науки, 2016. 20, № 4. - С. 644-655.
5. Пархимович И. В. Многоточечные краевые задачи для линейных интегро-дифференциальных уравнений в классе гладких функций // Дифф. уравнения, 1972. - 8, № 3. - С. 549-552.
6. Джумабаев Д. С. Необходимые и достаточные условия разрешимости линейных краевых задач для интегро-дифференциальных уравнений Фредгольма. // Укр. мат. журн. - 2014. - 66, № 8. - С. 1074-1091.
7. Самойленко А. М., Ронто Н. И. Численно-аналитические методы в теории краевых задач обыкновенных дифференциальных уравнений. - Киев: "Наук. Думка", 1992, - С. 280.
8. Самойленко А. М., Мартынюк С. В. Обоснование численно-аналитического метода последовательных приближений для задач с интегральными краевыми условиями // Укр. мат. журн. - 1991. 43, № 9. - С. 1231-1239.

РЕЗЮМЕ

Ушбу маколада функционал чегаравий шартларга эга Фредгольмнинг интегро-дифференциал тенгламаларининг чизикли бўлмаган системаси ечимларини текшириш ва тақрибий топиш учун кетма-кет яқинлашишларнинг сонли-аналитик усули асосланилади.

РЕЗЮМЕ

В статье даётся обоснование численно-аналитического метода последовательных приближений для исследования и приближенного построения решений нелинейной системы интегро-дифференциальных уравнений Фредгольма с функциональными краевыми условиями.

SUMMARY

The article deals with the substantiation of the numerical-analytic method of successive approximations for the study and approximate construction of solutions of a nonlinear system of Fredholm integro-differential equations with functional boundary conditions.

НЕКОТОРЫЕ СПОСОБЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ СОВМЕСТИМОСТИ СИСТЕМЫ ЛИНЕЙНЫХ АЛГЕБРАИЧЕСКИХ УРАВНЕНИЙ

А.О.Отаров - кандидат физико-математических наук, профессор

К.М.Хамитова, С.Б.Медетбаева - студенты

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Т.М.Таджиев – сотрудник учебной части

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: сингуляр ажратиш, нормаль псевдоечим, псевдо тескари матрица, айниган матрица, сингуляр сонлар, ортогонал матрица, евклидлик нормасы, хос кийматлари, кенгайтирилган матрица.

Ключевые слова: сингулярное разложение, нормальное псевдорешение, псевдообратная матрица, неособетанная матрица, сингулярные числа, ортогональная матрица, евклидова норма, собственные значения, расширенная матрица.

Key words: singular decomposition, normal pseudo-solution, pseudoinverse matrix, nonsingular matrix, singular numbers, orthogonal matrix, Euclidean norm, eigenvalues, extended matrix.

Решение системы линейных алгебраических уравнений СЛАУ с квадратными матрицами принадлежит к числу классических задач вычислительной математики. Решение систем с прямоугольными матрицами в настоящее время имеет не только теоретическое, но и практическое значение. С необходимостью решения систем с прямоугольными матрицами приходится сталкиваться как при решении задач численного анализа,

так и в чисто прикладных задачах (например, при обработке наблюдений по способу наименьших квадратов, при решении систем с квадратной плохо обусловленной матрицей коэффициентов и т.д.).

Рассмотрим СЛАУ вида

$$Ax = b, \quad (1)$$

где A – прямоугольная матрица размером $m \times n$, $x = (x_1, x_2, \dots, x_n)'$ – вектор – столбец неизвестных, $b = (b_1, b_2, \dots, b_m)'$ – вектор – столбец правой части, знак штрих обозначает транспонирование.

Решению СЛАУ (1) должно предшествовать предварительное исследование вопроса о совместности или несовместности этой системы. Этот вопрос полностью решается теоремой Кронекера – Капелли [1,2,3], которая утверждает, что СЛАУ (1) совместна тогда и только тогда, когда ранг расширенной матрицы равен рангу матрицы A .

Пусть $r = r(A)$ есть ранг матрицы A системы (1). Тогда можно сделать следующие выводы.

1. Если $r = m = n$, то система (1) совместна и имеет единственное решение. В этом случае систему (1) называют вполне определённой.

2. Если $r = n < m$, то система (1) будет несовместной. Однако в этом случае вводят понятие обобщённого решения. Обобщённым решением переопределённой системы (1) называется вектор u , удовлетворяющий условию

$$\|b - Au\|^2 = \min_x \|b - Ax\|^2,$$

где использованы евклидовы нормы. Поскольку в этом случае $r = n < m$, то обобщённое решение единственно.

Если система (1) имеет классическое решение, то оно совпадает с обобщённым, и при этом $\min_x \|b - Ax\|^2 = 0$.

3. Если $r = m < n$, то система (1) имеет решение при любом b , но оно не единственно, так как $n - r > 0$. В этом случае также ставят вопрос о выборе из всего множества решений такого, которое было бы наилучшим в каком – то смысле. Например обобщённое решение x_H с наименьшей евклидовой нормой

$$\|x_H\| = \min \|u\|$$

называют обобщённым нормальным решением или нормальным псевдорешением. Отметим, что всегда существует нормальное псевдорешение и оно единственно [1,2,3]. Система (1) при $r = m < n$ называются недоопределённой.

4. Если $r < n, r < m$ (неопределённая система), то в этом случае $n - r > 0$. Поэтому можно говорить только об обобщённом решении, но так как оно не единственно, то естественно поставить вопрос об обобщённом нормальном решении.

Рассмотрим теперь вопрос о вычислении ранга матрицы. Во – первых вычисление ранга произвольной матрицы большого порядка известными методами, например способом последовательного перехода от миноров меньших порядков к минорам больших порядков, даже при использовании современной вычислительной техники, является довольно трудной задачей. Во – вторых, в условиях приближённых данных, которые искажены случайными помехами и погрешностями измерений, точное определение ранга матрицы не имеет смысла. Во – третьих, в основе понятия ранга лежит линейная независимость строк или столбцов матрицы, т.е. свойство, которое нарушается при сколь угодно малых возмущениях матрицы. Поэтому задача вычисления

ранга матрицы является численно неустойчивой задачей.

В связи с указанными обстоятельствами, в последнее время для вычисления ранга произвольной матрицы используются другие методы [1,2,3]. Рассмотрим некоторые из этих методов.

Известно [1,2,3], что любую действительную $m \times n$ – матрицу A можно представить в виде

$$A = U \Sigma V', \quad (2)$$

где U – ортогональная $m \times m$ матрица, V – ортогональная $n \times n$ матрица, а Σ – диагональная $m \times n$ матрица, которой $\sigma_{ij} = 0$ при $i \neq j$ и $\sigma_{ii} = \sigma_i \geq 0$. Величины σ_i называются сингулярными числами матрицы A , столбцы матриц U и V – левыми и правыми сингулярными векторами, а представление матрицы A в виде (2) называется её сингулярным разложением.

Если матрица диагональная, то ясно, что её ранг равен числу ненулевых диагональных элементов. Если независимая система векторов умножается на ортогональную матрицу, то полученная система по – прежнему независима. Другими словами, ранг произвольной матрицы A равен рангу диагональной матрицы Σ в её сингулярном разложении. Следовательно, практичным было бы определение ранга матрицы как количества ненулевых сингулярных чисел.

Хотя нахождение сингулярных чисел матрицы также трудоёмко [2,3], описанный способ гораздо более предпочтителен в силу существенно лучшей устойчивости к погрешностям вычислений и большей адекватности ответа.

В связи с вышеизложенными обстоятельствами, возникает вопрос, существует ли какой – либо систематический метод определения совместности или несовместности данной СЛАУ. Такой метод действительно существует и может быть описан следующим образом. Вместе с системой (1) рассмотрим сопряжённую ей однородную систему

$$A'y = 0, \quad (3)$$

где A' матрица размера $n \times m$, транспонированной по отношению к матрице A размера $m \times n$: $\{A'\}_{ij} = \{A\}_{ji}$ для всех i, j .

Пусть $x^{(0)} = (x_1^{(0)}, x_2^{(0)}, \dots, x_n^{(0)})'$ – какое – либо решение системы (1), а $y^{(0)} = (y_1^{(0)}, y_2^{(0)}, \dots, y_n^{(0)})'$ – какое – либо решение системы (3), т.е. выполняются равенства $Ax^{(0)} = b$ и $A'y^{(0)} = 0$. Умножая первое из них скалярно на вектор $y^{(0)}$, а второе на вектор $x^{(0)}$, имеем

$$(y^{(0)}, Ax^{(0)}) = (y^{(0)}, b), (x^{(0)}, A'y^{(0)}) = 0 \quad (4)$$

Тогда согласно основному правилу транспонирования, получим

$$(y^{(0)}, Ax^{(0)}) = (x^{(0)}, A'y^{(0)}) \quad (5)$$

Поэтому из (4) следует $(y^{(0)}, b) = 0$ (6)

Таким образом, можно придти к следующим результатам: для того чтобы система (1) имела решение, необходимо, чтобы расположенный в её правой части заданный вектор b был ортогонален к каждому из решений однородной системы (3).

Можно показать, что это условие является не только необходимым, но и достаточным. Оно представляет собой поэтому некоторый общий принцип, позволяю-

щий разрешить все вопросы о совместности заданной системы линейных уравнений.

Этот общий принцип в каждом отдельном случае по-разному применяется:

1) может случиться, что сопряжённая система (3) совсем не имеет решений кроме тождественно равного нулю. В этом случае не получаем никакого условия совместности, что означает, что заданная система (1) совместна при любых значениях правой части;

2) возможно, что сопряжённая система (3) имеет одно и только одно решение (не считая тривиального решения $y = 0$), определённое с точностью до произвольного множителя ввиду однородности системы. В этом случае вектор правой части заданной системы (1) должен удовлетворять одному условию совместности:

Литература

1. Воеводин В.В. Вычислительные основы линейной алгебры. – М.: “Наука”, 1977.
2. Лоусон И., Хенсон Р. Численное решение задач метода наименьших квадратов. – М.: “Наука”, 1986.
3. Форсайт Дж., Малькольм М., Моултер К. Машинные методы математических вычислений. – М.: “Мир”, 1980.

Маколада ҳақийқий матрицанинг сингуляр ажратишнинг ҳоқлаган чизикли алгебраик тенгламалар системасини ва энг қи-чик квадратларнинг чизикли масаласини ечиш, аниқловчиларни ҳисоблаш ва айниган матрицаларни топиш, матрицаларнинг аниқловчиларини ва рангини ҳисоблаш масалаларини ечишга қўлланишлари келтирилади. Шунингдек, матрицанинг сингуляр ажратишнинг қўрсатилган масалаларни, ўларни ечишнинг бошқа усуллари билан таққослаганда, энгил ечишга мумкинлик шешиўге имконият берадигани қўрсатилган.

В статье приводится применение сингулярного разложения действительной матрицы для решения произвольной системы линейных алгебраических уравнений и линейной задачи наименьших квадратов, вычисления определителей и нехождения вырожденных матриц, вычисления собственных значений и ранга матриц. Показано также, что сингулярное разложение матрицы позволяет легко решить указанные задачи по сравнению с другими методами их решения.

The article describes the application of the singular decomposition of a real matrix for solving an arbitrary system of linear algebraic equations and the linear least-squares problem, calculating determinants and not finding degenerate matrices, calculating eigenvalues and matrix rank. It is also shown that the singular decomposition of the matrix makes it easy to solve these problems in comparison with other methods for solving.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

Texnika

УДК 62.5

КОНТРОЛЬ И УПРАВЛЕНИЕ МИКРОКЛИМАТОМ ТЕПЛИЦЫ НА БАЗЕ МИКРОКОНТРОЛЛЁРА ATMEGA 8.

Ё.Б.Кадилов – доктор философии технических наук

А.Р.Самадов – ассистент преподаватель

Навоийский государственный горный институт

И.И.Каландаров - доктор философии технических наук, доцент

Нукусский филиал Навоийского государственного горного института

Таянч сўзлар: avtomatik boshqarish tizimi, ATMEGA 8, issiqxonadagi harorat, sxemalar diagrammasi, PID blok-sxemasi, Matlab, Simulink

Ключевые слова: система автоматического управления, ATMEGA 8, температура в теплице, принципиальная схема, структурная схема ПИД, Matlab, Simulink.

Key words: automatic control system, ATMEGA 8, greenhouse, temperature, circuit diagram, block diagram of the PID, Matlab, Simulink.

Теплицы относятся к числу наиболее энергоёмких и экономически эффективных производств. Тепличное производство — это надёжное производство энергии вместе с высокой возможностью её экономии, а также полным сервисным обслуживанием генерирующего оборудования, являясь ключевым фактором, дающим конкурентное преимущество. Когенерационные установки позволяют одновременно вырабатывать и поставлять в теплицу электро- и теплоэнергию, а также CO₂. Электричество в основном используется для искусственного освещения или подаётся в сеть для ассимиляции. Горячая вода с высокой температурой, подаётся в систему отопления теплицы. А CO₂ производится путем очистки газа установки с помощью специальной структуры фильтров и используется для полива растений с целью повышения эффективности урожайности [1]. Все параметры основываются в управлении с помощью единой системой управления для каждого отдельного тепличного производства, в которых выращиваются разновидности растений. Контроллер установки полностью контролирует все развитие растений,

включая рекуперацию тепла, CO₂ и искусственное освещение, позволяет эффективно управлять работой поставляемого оборудования. Эффективность когенерационных установок в тепличных производствах доказана практическим применением во всём мире и в Узбекистане [2].

Известно, когда воздух становится холоднее, он становится тяжёлым. Тогда, холодный воздух в теплицах всегда распространяется по полу. При раскрытых настежь дверях в теплицах растения испытывают холодный воздух. С той только разницей, что перепад температур для них может обернуться гибелью. В умной теплице создаём систему проветривания без сквозняков, которая позволит улучшить производительность и рентабельность.

При морозе и дожде форточки открываются и закрываются автоматически. Главную роль в управлении играет расширенное контроллерное управление с орошением. Система работает с капельными установками. Пользователи имеют возможность устанавливать любое количество поливочного состава для каждого растения.

Действующие установки влияют на солнечную радиацию на количество поливочного раствора, необходимое на одно растение. Так, с увеличением освещённости, программа может автоматически дозировать больше воды с помощью микроконтроллера Атмега 8.

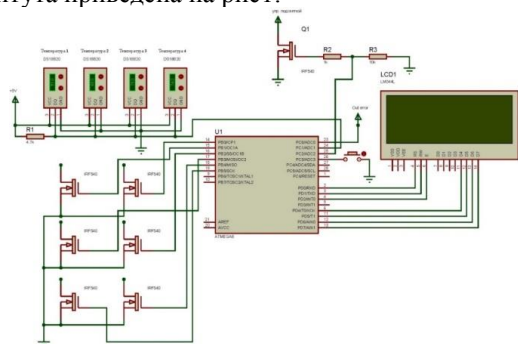
Систему автоматического управления микроклиматом теплицы выполняют ввод данных с микроконтроллера, обработка информации на сенсорных панелях и персональных компьютерах, а также архивирование данных об истории технологического процесса и описание их в удобных для анализа формах. Применение системы управления микроклиматом в теплицах повышает производительность теплицы за счёт строгой автоматической стабилизации требуемых параметров микроклимата, снижает энергетическое использование, повышение уровня надёжности и эффективности работы установки, а также обеспечивает персонал достоверной технологической информацией.

На сегодняшний день используется множество контроллеров, регуляторов и микроконтроллеров для создания систем автоматического управления микроклиматом в теплицах на современном уровне.

Предлагаемая система автоматического управления микроклиматом теплицы осуществляется с помощью контроллера ATMEGA8. Применение контроллера ATMEGA 8 даёт следующие преимущества относительно других контроллеров серии AVR:

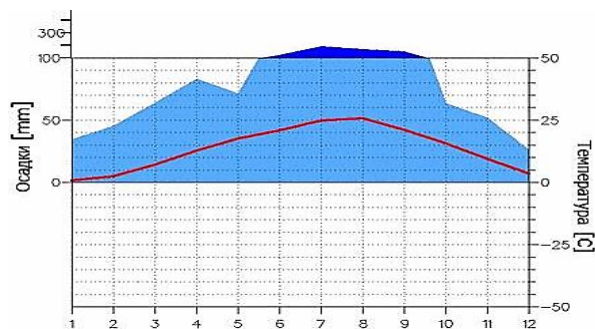
1. AVR микроконтроллер с малым потреблением тока;
2. Полностью работает статически;
3. Производительность, приближающаяся к 16 MIPS;
4. Обеспечивает более 1000 циклов стирания/записи;
5. Пять режимов пониженного потребления: Idle, Power-save, Power-down, Standby и снижения шумов ADC.

Принципиальная схема предлагаемой системы автоматического управления климатом контроля, построенная на базе контроллера ATMEGA 8 в лабораторной теплице, разработанной на кафедре «Автоматизация и управление» Навоийского государственного горного института приведена на рис 1.

1-рис. Принципиальная схема системы автоматического управления климатом контроля, построенная на базе контроллера ATMEGA 8

По принципиальной схеме входящие параметры в микроконтроллер 78L05 это стабилизатор напряжения и выход 18 соединяющий K1 регулирует выход микроконтроллера. А на схеме микросхема DS1307 обеспечивает просмотр погоды в реальном времени и это позволяет обеспечить безопасность для растений в теплице перед плохой погодой. Остальные входы и выходы микроконтроллера используются для датчиков температуры, ветра и для уровня CO2 в теплице.

2-рис. Диаграмма скачков температуры

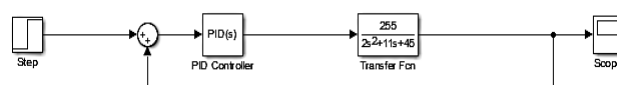
На сегодняшний день система контроля тепла должна быть способна предвидеть резкие скачки температуры, например, резким появлением солнца из-за туч, чтобы быстро вносить корректировки в расчётные температуры труб. Система контроля форточек в теплицах связана с системой контроля тепла [3]. На положение форточек влияют следующие параметры:

- Предполагаемая температура в теплице;
- Настоящая температура в теплице;
- Температура снаружи теплицы;
- Скорость ветра;
- Направление ветра;
- Уровень CO2

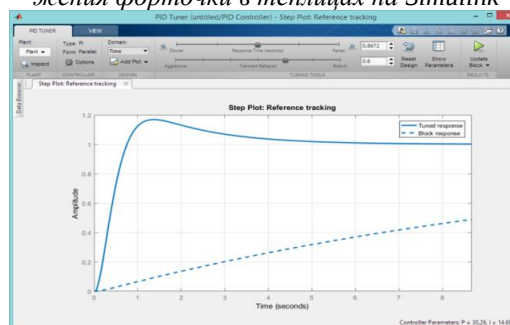
Из принципиальной схемы форточка имеет передаточную функцию вида:

$$W_0(p) = \frac{255}{2p^2 + 11p + 45}$$

Из передаточной функций можно построить структурную схему:

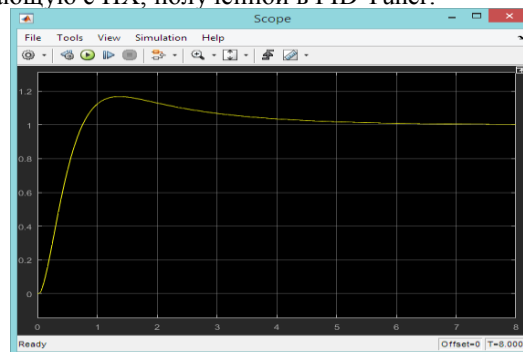

3-рис. Структурная схема ПИД регулирования положения форточек в теплицах на Simulink

4-рис. Диаграмма, построенная на PIDtuner

Мы получили переходную характеристику, совпадающую с ПХ, полученной в PID Tuner:

5-рис. Диаграмма PID контроля на Matlab

Необходимо подобрать тип регулятора и значения параметров, при которых характеристики системы, такие как перерегулирование и время переходного процесса, будут удовлетворительными [4,5].

Таким образом в статье был проведен анализ регулирования параметров микроклимата, среди которых была выбрана система управления теплицами на базе микроконтроллера ATMEGA 8, по которому описаны основные преимущества данного микроконтроллера. Приведена принципиальная схема управления системы

автоматического управления климатов контроля, построенная на базе контроллера ATMEGA 8. Получена диаграмма контроля температуры. Проведён анализ таблицы температуры для лабораторной теплицы, разработана принципиальная схема управления, произведена аппроксимация 2-го порядка в среде MATLAB. Полученные передаточные функции использовались для создания Simulink модели теплицы в среде MATLAB [6,7].

Литература

1. Сошникова Л.А. Многомерный статистический анализ в экономике. / Л.А.Сошникова, В.Н.Тамашевич, Г.Уебе, М.Шеффер. – М.: ЮНИТИ, 1999, –С. 598.
2. Автоматизация и электрификация защищенного грунта. Научные труды ВАСХНИЛ /Под ред. акад. ВАСХНИЛ Л.Г. Прищепы. -М.: “Колос”, 1976.
3. Андреева Е.В. Методы параметрической оптимизации систем управления технологическими процессами [автоматизация математического описания управляемых объектов на примере овощеводческих теплиц] / Инженерно-техническое обеспечение АПК. Реферативный журнал. 2008. № 3. -С. 634-634.
4. Кельтон В. Имитационное моделирование. Классика CS. / В. Кельтон, А. Лоу. 3-е изд. СПб. -Питер, Киев: Издательская группа BHV, 2004. –С. 847.
5. Kalandarov I.I. 2020. ALGORITHMS FOR SOLVING PROBLEMS OF MANAGING A PRODUCTION UNIT WITH A DISCRETE UNIT TYPE OF PRODUCTION. International EngineeringJournalForResearch&Development. 5, 4 (May 2020), 8., <http://iejrd.com/index.php/%20/article/view/996/877> DOI:<https://doi.org/10.17605/OSF.IO/3NR6X>.
6. Kabulov A., Kalandarov I., Boltaev Sh. ISSN: 1943-023X Journal of Advanced Research in Dynamical and Control Systems – JARDCS Vol.12, Special Issue 6, (2020), pp.778-792, <http://www.jarcds.org/abstract.php?id=5233> DOI: 10.5373/JARDCS/V12SP6/SP20201095.
7. Кабулов А.В. Норматов И.Х., Каландаров И.И. Алгоритмический подход управления сложными системами на примере производственных систем. // ДАН АН РУз., -Ташкент: №1, 2017 -С.33-35

РЕЗЮМЕ

Хозирги кунда кам мехнат ва энергия сарфи билан экинлар ҳосилдорлигини максимал ошириш имконини берувчи самарали кишлоқ хўжалик мажмуаларини яратиш ва ривожлантириш устида иш олиб борилмоқда. Ўсимликларни кўпайтириш, янги ўғитлар ва гидропоник тупроқларни яратиш, энергия тежайдиган лампалар ва биоларни иситиш тизимларини ишлаб чиқариш ҳамда иссиқхонанинг микроклимат параметрларини юқори даражада аниқликда сақлаш имконини берувчи самарали автоматик бошқариш тизимлари яратиш борасида ҳам ишлар олиб борилмоқда. Ушбу мақолада иссиқхона микроклиматини автоматик бошқариш тизимлари, ATMEGA 8 микроконтроллерлари учун ишлаб чиқилган жадвал ҳамда MATLAB дастурий мажмуасида моделлаштириш бўйича умумий маълумот берилган.

РЕЗЮМЕ

В настоящее время мы работаем над созданием и развитием эффективных агропромышленных комплексов, позволяющих максимально увеличить урожайность при минимальных затратах труда и энергии. Работы ведутся в области создания новых удобрений и гидропонных почв, производства энергосберегающих ламп и систем обогрева помещений, и в области создания эффективных систем автоматического управления, позволяющих поддерживать микроклиматические параметры теплица с высокой степенью точности. В данном документе представлен обзор систем автоматического управления микроклиматом теплиц, разработанная принципиальная схема для микроконтроллеров ATMEGA8, а также моделирование в программном комплексе MATLAB.

SUMMARY

Currently, we are working on the creation and development of effective agricultural complexes that allow the maximum increase in crop yield with minimal labor and energy costs. Works are being carried out both in the field of plant breeding, creation of new fertilizers and hydroponic soils, production of energy-saving lamps and space heating systems, and in the field of creating effective automatic control systems that allow maintaining the microclimatic parameters of the greenhouse with a high degree of accuracy. This paper provides an overview of automatic control systems for the greenhouse microclimate, the developed schematic diagram for ATMEGA8 microcontrollers, as well as modeling in the MATLAB software package.

Biologiya

FERULA L. ТУРКУМИ ТУРЛАРИНИНГ ҒАРБҲИЙ ПОМИР-ОЛОЙ ХУДУДИДА ТАРҚАЛИШИ ВА ГАТ ХАРИТАСИ

Х.Қ.Хайдаров - биология фанлари доктори, профессор
Самарқанд давлат университети

Х.Е.Турсунбоев - биология фанлари номзоди, доцент
Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

О.Н.Авалбаев - биология фанлари бўйича фалсафа доктори
Жиззах давлат педагогика институти

Ф.С.Джуманиёзова – ўқитувчи
Самарқанд давлат медицина институти

Таянч сўзлар: ГАТ, *Ferula*, тур, популяция, ареал, антропоген, интродукция, хариталаш.

Ключевые слова: ГИС, *Ferula*, вид, популяция, ареал, антропоген, интродукция, картирование.

Key words: GIS, *Ferula*, species, population, range, anthropogen, introduction, mapping.

Дунёда биологик хилма-хилликни сақлаш, ўсимликлар оламида муҳофаза қилиш ҳамда улардан оқилона фойдаланиш глобал муаммолардан бири ҳисобланади. Шу сабабли, ўсимлик турларининг биоэкологик хусусиятларини ўрганиш, интродукция ишларини олиб бориш, муҳофаза қилиш чораларини ишлаб чиқиш, ноёб ва камайиб бораётган турларни аниқлаш ва уларни сақлаб қолишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бу ўринда эфир мойли, ем-хашак, асалчил, шифобахш, смола сакловчи, ароматик, озубабоп ва техника ўсимлиги сифатида қўлланиладиган *Ferula* L. туркуми тур-

лари алоҳида аҳамиятга эга.

Дунёда доривор смола сакловчи ўсимликларнинг биоморфологик хусусиятларини онтогенезда ўрганиш ва хом ашёларини аниқлашга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бу борада Ғарбӣ Помир-Олой тизмасидаги *Ferula* турлар таркиби ва ареалини аниқлаш, унга таъсир этувчи омилларни асослаш ва истикболли турларнинг ишлаб чиқариш тармоқларида фойдаланилиши имкониятини баҳолаш муҳим аҳамиятга эга. Худуднинг ўзига хос физик-географик ўрни *Ferula* турларининг турли-туманлигига олиб келган.

Помир-Олой тоғлари – Марказий Осиёнинг жануби-шарқидаги тоғли ўлка бўлиб, жанубда Тожикистон Республикаси, қисман Қирғизистон Республикаси (шимоли-шарқда), Ўзбекистон Республикаси (ғарбда) ва Туркменистон Республикаси (жануби-ғарбда) жойлашган. Ғарбий Помир-Олой ёки Олой тоғлари Марказий Осиёдаги тоғлар бўлиб, Марказий Осиё шарқида, Тиён-Шон ва Помир тоғлари орасида билан чегараланган. Хисор-Олой, Тожикистон депрессияси ва Помир каби уч асосий қисмдан иборат [1,2].

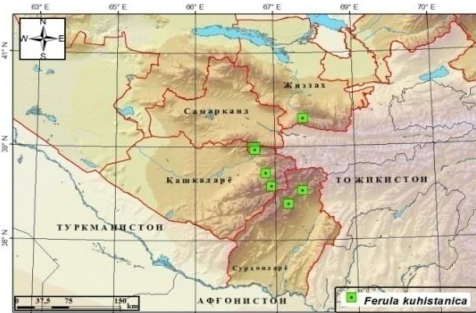
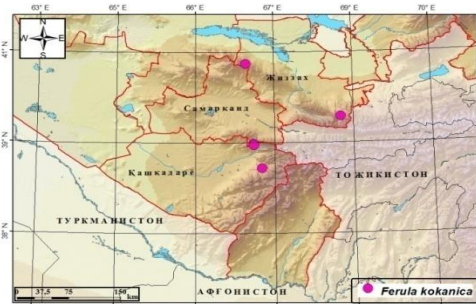
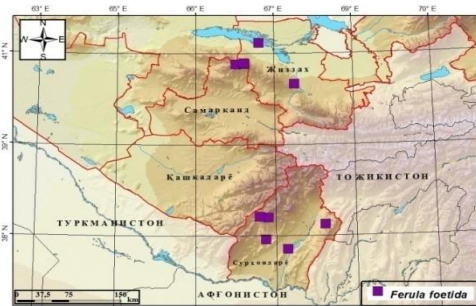
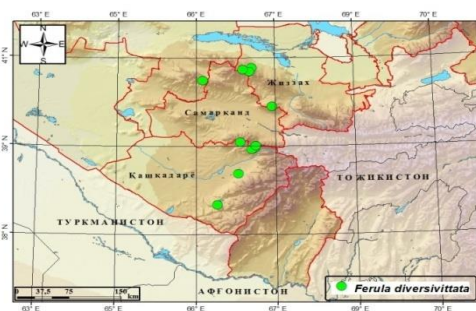
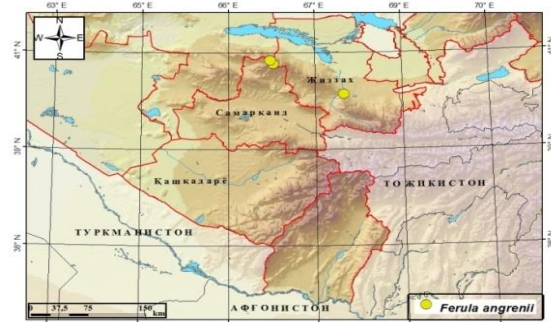
Материалларни йиғиш давомида қуйидаги услублардан фойдаландик. Дастлаб *Ferula* L. туркумининг 10 тури тадқиқот объекти сифатида олинди ва улар қуйидагилар: *F. penninervis* Regel et Schmalh., *F. ovina* (Boiss.) Boiss., *F. dshizakensis* Korovin, *F. angrenii* Korovin, *F. kuhistanica* Korovin, *F. kokanica* Regel et Schmalh., *F. samarkandica* Korovin, *F. helenae* Rakhmankulov et Melibaev, *F. diversivittata* Regel et Schmalh. турлари. *Ferula* L. туркуми турларини Е.П. Коровин ва М.Г. Пименов аниқлагичлари ёрдамида аниқланди [2,6]. Ўсимликларни табиатда дала экспедициялари давомида бир марта, стационар махсус белгиланган майдонларда турли экологик шароитда ўсимликларнинг ўсиш ва ривожланиши кузатишлар асосида олиб борилди. Турларнинг ареали статистик таҳлиллар, географик ахборот тизими услубларида ўрганилди.

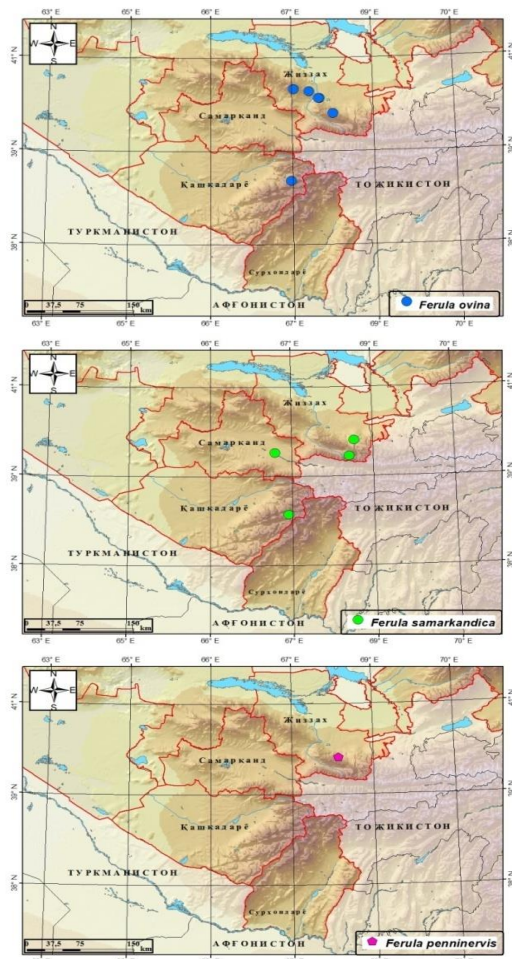
Ер юзида *Ferula* L. туркумининг 180-185 тури, МДХ мамлакатларида 106 тури, Марказий Осиёда 105 тури, Ўзбекистонда 48 тури, Ғарбий Тиёншонда 50 дан ортиқ, Помир-Олой тизмасида 60 яқин тури, Ғарбий Помир-Олой тизмасида 33 тури учрайди [3,4,5].

Ғарбий Помир-Олой тизмасида қуйидаги *Ferula* турларининг ареали – *F. penninervis* Regel et Schmalh. – Молғузар тоғининг шимолида, Пишағар қишлоғининг юқорисида, $39^{\circ}49'45.09''\text{C}$ $68^{\circ}1'44.92''\text{B}$ (2010), *F. ovina* (Boiss.) Boiss., *F. dshizakensis* Korovin, *F. angrenii* Korovin турлари – Молғузар тоғининг шимоли ғарбий қисми – Амир Темур дарвозаси атрофида $40^{\circ}4'13.10''\text{C}$ $67^{\circ}41'55.35''\text{B}$ (2010), *F. kuhistanica* Korovin–Туркистон тоғ тизмаси, Бахмал қишлоғи атрофида $39^{\circ}38'57.29''\text{C}$ $68^{\circ}1'5.50''\text{B}$ (2010), *F. kokanica* Regel et Schmalh., *F. samarkandica* Korovin турлари – Туркистон тоғ тизмаси, Зомин сув ҳавзаси, Зомин миллий табиат боғи ҳудудида $39^{\circ}38'57.47''\text{C}$ $68^{\circ}29'24.43''\text{B}$ (2010), *F. helenae* Rakhmankulov et Melibaev – Нурота тоғи, Баликли қолдиқ тоғида $40^{\circ}21'29.04''\text{C}$ $67^{\circ}29'47.81''\text{B}$ (2010), *F. diversivittata* Regel et Schmalh. – Ғобдунтоғ ҳудудида $39^{\circ}56'41.30''\text{C}$ $67^{\circ}13'54.52''\text{B}$ (2010) аниқланди.

Ҳозирги кунда турларнинг ареалини акс эттирувчи ГАТ хариталарини тузиш муҳим аҳамиятга эга. Географик ахборот тизими – асосий вазифалари фазовий-географик маълумотларни тўплаш, сақлаш, бошқариш, таҳлил қилиш, моделлаштириш ва тасвирлашдан иборат бўлган мутахассис таҳлилчилар бошқаруви остидаги умумлашган компьютер тизимидир.

Қуйида Ғарбий Помир-Олой ҳудудида айрим *Ferula* турларининг тарқалишини акс эттирувчи ГАТ хариталари келтирилган (1-расм).

1-расм. Ғарбий Помир-Олой худудида айрим *Ferula* турларининг тарқалишини акс эттирувчи ГАТ хариталари

Географик ахборот тизими (ГАТ) ўз ичига хариташунослик, статистик таҳлил ҳамда маълумотлар базасини мужассамлаштиради. ГАТ кенг тармоқли соҳа бўлиб, хариташунослик, масофадан зондлаш, ер тузиш, табиий ресурсларни бошқариш, фотограмметрия, география, шаҳарсозлик, самовий видео ҳамда маҳаллий кидирув тизимларида кенг фойдаланиб келинмоқда. Бу маълумотларни бошқариш, картографик тасвирлар ва таҳлил қилиш учун яратилган ёки позицияланган фазовий ахборот тизимидир. ГАТ бу инсон фаоллиги ва дастурий аппаратнинг географик маълумотни сақлаш, бошқариш ва тасвирлашга мўлжалланган компьютер тизимидир.

ГАТ илк маротаба XX асрнинг 60 йилларида АҚШ ва Канадада ҳарбий мақсадларда фойдаланиши натижасида вужудга келган. Кейинчалик бу тизим ёрдамида кадастр маълумотлари сифатида кенг фойдаланиб келинмоқда.

Олинган натижалар шуни маълум этдики, Ғарбий Помир-Олой тизмаси худудида *F. kuhistanica* Korovin, *F. diversivittata* Regel et Schmalh., *F. kokanica* Regel et Schmalh., *F. foetida* (Bunge) Regel, *F. ovina* (Boiss.) Boiss. турлар популяцияларининг кўплиги аниқланди. Улар ўзига хос ўсимликлар гуруҳи таркибида учрайди, ассоциациялар таркибида субдоминантлик ва айрим жойларда доминантлик хусусиятларини намоён этади. Тик минтақалар бўйича таҳлил этилганда адир ва тоғ минтақаларида кўпроқ тарқалгани маълум бўлди.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, тадқиқотларни жамлаб, Ғарбий Помир-Олой тизмасида тарқалган *Ferula* туркумига мансуб бўлган 10та тури популяцияларининг ҳозирги ҳолати аниқланиб, тарқалиш ареали акс эттирилган ГАТ хариталари тузилди.

Адабиётлар

1. Афанасьев К.С. Растительность Туркестанского хребта (в пределах Таджикистана и Киргизстана). М–Л.: 1956.
2. Коровин Е.П. Иллюстративная монография рода *Ferula* L. (Tourn.) – Ташкент: 1947.
3. Мелибаев С. Биология и ресурсы *Ferula tenusecta* и *Ferula kuhistanica* - источников эстерогенных препаратов. Дисс. канд. биол. наук. – Ташкент: 1985, -С. 131.
4. Мукумов И. Ресурсоведческая характеристика некоторых видов рода *Ferula* L. – источников биологически активных соединений. Дисс. канд. биол. наук. – Ташкент: 1993, -С. 114.
5. Нишанбаева Х.А. Род *Ferula* L. в растительном покрове в флоре Узбекистана. Автореф. дисс. канд. биол. наук. –Т.” 1972.
6. Пименов М.Г., Остроумова Т.А. Зонтичные (Umbelliferae) России. – М.: Тов-во научн. изд. КМК, 2012, –С. 477.
7. Rahmonqulov U., Avalboyev O.N. O‘zbekiston kovraklari (monografiya). – Toshkent: 2016, 240-б.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада Ғарбий Помир-Олой худудида айрим *Ferula* L. турларининг тарқалиши ҳақида маълумотлар келтирилган. Ғарбий Помир-Олой тизмасида учрайдиган *Ferula penninervis* Regel et Schmalh., *Ferula ovina* (Boiss.) Boiss., *Ferula dshizakensis* Korovin, *Ferula angrenii* Korovin, *Ferula kuhistanica* Korovin, *Ferula kokanica* Regel et Schmalh., *Ferula samarkandica* Korovin, *Ferula helenae* Rakhmankulov et Melibaev, *Ferula diversivittata* Regel et Schmalh., *Ferula foetida* (Bunge) Regel турлари популяцияларининг ҳозирги ҳолати аниқланган, тарқалиш ареали акс эттирилган ГАТ хариталари тузилган.

РЕЗЮМЕ

В статье приводятся данные о распространении некоторых видов рода *Ferula* L. в Западном Памиро-Алае. Определено современное состояние видов популяции *Ferula penninervis* Regel et Schmalh., *Ferula ovina* (Boiss.) Boiss., *Ferula dshizakensis* Korovin, *Ferula angrenii* Korovin, *Ferula kuhistanica* Korovin, *Ferula kokanica* Regel et Schmalh., *Ferula samarkandica* Korovin, *Ferula helenae* Rakhmankulov et Melibaev, *Ferula diversivittata* Regel et Schmalh., *Ferula foetida* (Bunge) Regel. в Западном Памиро-Алае, а также уточнен ареал и составлена ГИС карта.

SUMMARY

The current state of the species of the *Ferula penninervis* Regel et Schmalh., *Ferula ovina* (Boiss.) Boiss., *Ferula dshizakensis* Korovin, *Ferula angrenii* Korovin, *Ferula kuhistanica* Korovin, *Ferula kokanica* Regel et Schmalh., *Ferula samarkandica* Korovin, *Ferula helenae* Rakhmankulov et Melibaev, *Ferula diversivittata* Regel et Schmalh., *Ferula foetida* (Bunge) Regel. *Ferula ovina* (Boiss.) Boiss., *Ferula dshizakensis* Korovin, *Ferula angrenii* Korovin, *Ferula kuhistanica* Korovin, *Ferula kokanica* Regel et Schmalh., *Ferula samarkandica* Korovin, *Ferula helenae* Rakhmankulov et Melibaev, *Ferula diversivittata* Regel et Schmalh., *Ferula foetida* (Bunge) Regel. population in Western Pamir-Alai has been determined, the range has been specified and a GIS map has been compiled.

**TUPROQDAGI KIMIYOVIIY ELEMENTLAR HOLATINI O'RGANISH UCHUN
IZOTOPIK TAHLIL METODINI QO'LLASH USULBLARI**

A.Jumamuratov – *qishloq xo'jalik fanlari doktori*
M.A.Jumamuratov – *texnika fanlari nomzodi, dotsent*
M.Sultonova - *magistrant*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: izotopik tahlil, Agrokimyo, fizik-kimyoviy jarayon, aktivlik, tajriba, dinamika, elementlarning harakatlanishi, tuproq, o'simlik, o'sish jarayoni.

Ключевые слова: изотопический анализ, почва, растения, эксперимент, агрохимия, физико-химические процессы, активный, динамика, процесс роста, движение элементов.

Key words: isotope analysis, soil, plants, experiment, agrochemistry, phytochemistry process, active, dynamics, growth process.

Izotopik tahlil usuli tuproqdagi fizik-kimyoviy jarayonlarni o'rganish uchun yangi eksperimental imkoniyatlarni taqdim etadi. Tuproqdagi kimyoviy elementlarning holati va ularning tarqalishi, o'zgarish dinamikasi va boshqalar haqida ma'lumotlar olish mumkin [1-2].

Izotopik tahlil usulining asosiy afzalligi shundaki, bu tuproqda yangi belgilangan elementlarning harakatlarini tuproqda ilgari mavjud bo'lgan, ammo etiketlanmagan element fonida kuzatish imkonini beradi va bu tuproq-agrokimyoviy tadqiqotlar uchun juda muhimdir. Masalan, izotop tahlillari uslubi tuproqqa o'g'it bilan kiritilgan o'simlik ozuqalanish xususiyatlarini alohida aniqlash va o'g'itlashdan oldin unda mavjud bo'lishga imkon beradi.

Keling, tuproqdagi moddalarning holati va xususiyatlarini o'rganish uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan bir qator uslublarni ko'rib chiqaylik.

Tuproqdagi ozuqaviy elementlarning harakatchan qismi [shakli] tarkibini aniqlash. Tuproq agrokimyoviy tahlillarda muhim vazifalardan biri tuproqdagi ozuqaviy moddalarning harakatchan shakllari zaxirasini aniqlashdir. Bularga o'simlik kimyoviy shakllari va ozuqa moddalarning holati kiradi, ular o'simlik eritmasi bilan ta'minlanadi va tuproq eritmalariga osongina tashlanadigan tuproq eritmalariga kiradi, metabolin reaksiyalar va izotoplar almashinivi jarayonlariga kirish oson.

Oziqlantiruvchi moddalarning statsionar shakli ozuqa moddalarning bunday shakllarini o'z ichiga oladi, ular qattiq bug'langan holatda eriydi, metabolin reaksiyalarga va izotoplar almashinuv jarayonlariga kirmaydi va o'simliklar deyarli foydalana olmaydi.

Tuproqshunoslik va agrokimyoda ozuqaviy moddalarning ko'chma shakllari turli xil kimyoviy usullari yordamida aniqlanadi, ular bir marta elementar tirik fraksiyasini tuproqdan chiqarib, olingan ekstrakti tarkibiga kiritadilar.

Agrokimyoviy nuqtayi-nazardan, tanlangan o'g'itlarga quyidagi talablar qo'yiladi: tuproqdan elementlarning jonli fraksiyasini shu qadar ko'paytirish kerakki, ular o'simliklar tomonidan assimilyatsiya qilingani taxminiy va shartli hisoblanadi. Faqatgina o'simliklarning o'zlari, tuproqdagi ozuqaviy moddalarning o'zlashtirilish darajasi va ularning o'simliklar foydalanish imkoniyati to'g'risida bilish mumkin bo'ladi. Biroq bunday taxminlar ko'pincha yetarli va maqsadga muvofiqdir.

Tuproqdagi ozuqa moddalarning harakatlanuvchi fraksiyalarini aniqlash uchun kimyoviy usullardan foydalanish, o'simliklarni o'stirish uchun ko'p vaqt va mehnat talab etmaydigan afzalliklarga ega. Biroq o'simliklarning ovqatlanish sharoitlarini chuqurroq o'rganish uchun, albatta, o'simliklarni ekish yoki dala tajribalari o'tkazish kerak bo'ladi.

Tuproqshunoslik va agrokimyoda izotop usullaridan foydalanish imkoniyati paydo bo'lishi bilan tuproqlarda ozuqa moddalarning ko'chma va o'simlik ozuqaviy fraksiyalarini o'lchashning yangi usullarini qidirish boshlandi. Tuproqda elementlarning harakatchan fraksiyalarini aniqlashning radiokimyoviy usullari asosidagi nazariya va tajribalarni ko'rib chiqaylik [3-4].

Berilgan tuproq namunasida elementning harakatchan fraksiyasi $-M$, M_N bir xil tuproq namunasida elementning

harakatchan fraksiyasining tarkibini belgilaymiz. Keyin boshlang'ich tuproqdagi elementning umumiy massasi

$$M_0 = M + M_N \quad (1)$$

Bundan tashqari, har qanday usul bilan tuproqda ma'lum bir miqdorda M^* elementi oson eriydi va shuning uchun radioaktiv indikator izotopi bilan belgilangan mobil shaklda kiritamiz. Belgilangan elementning umumiy faolligi A_0 ga teng bo'lsin va uning o'ziga xos aktivligi

$$a_0 = A_0 / M^* \quad (2)$$

Aytaylik, tuproqqa tushgan radioaktiv indikator izotopi M^* yorliqli elementi bilan elementning tuproqdagi barcha ko'chma shakllarining bir qismi sifatida tarqaladi va natijada radioaktiv indikator izotopi suyultiriladi. Elementning butun mobil shaklining o'ziga xos aktivligi – tuproqdagi elementning harakatchan shakli va qo'shimcha ravishda markalangan element $M+M^*$ keyin

$$a = A_0 / (M + M^*) \quad (3)$$

bo'ladi. (2) va (3) tenglamalardan quyidagini olamiz

$$A_0 = a_0 M^* = a(M + M^*)$$

$$M = \frac{A_0}{a} - M^* = M^* \left(\frac{a_0}{a} - 1 \right) \quad (4)$$

$$M = \frac{A_0}{a} - M^* = M^* \left(\frac{a_0}{a} - 1 \right) \quad (5).$$

(5) formulasidan ko'rinib turibdiki, M ni hisoblash uchun a elementning mobil shaklining o'ziga xos faolligini aniqlash kerak. M^* , A_0, a_0 qiymatlari belgilanishi yoki oldindan belgilanishi kerak. a qiymatni quyidagicha aniqlash mumkin: tuproqdan ekstrakt tayyorlash, berilgan element M_b ning miqdorini va A_b ko'rsatkichning faolligini o'lchash kerak. Keyin;

$$a = \frac{A_b}{M_b} \quad (6)$$

Izotop suyultirish formulasiga (5) muvofiq tuproqdagi elementning harakatchan shaklini aniqlash metodologiyasiga ba'zi talablar qo'yiladi. Birinchidan, etiketlangan elementni tuproqqa kiritish usuli tuproqning xususiyatlarini va avvalambor, ushbu elementning mobil shakllarini o'zgartirmasligi kerak. Ikkinchidan, tuproq ekstrakti olish uchun ishlatiladigan hal qiluvchi (eritma) tuproqdagi haqiqiy eritmalar va o'simlik ildiz tizimining ta'sirini eng yaxshi taqlid qilishi kerak.

Agar tuproq tarkibiga eng kam konsentratsiya va mos keladigan konsentratsiyaga ega element kiritilsa, birinchi talab qondiriladi, deb taxmin qilish mumkin, eng kichik massasi bilan M^* . Boshqacha aytganda,

$$M^* \ll M \quad (7)$$

(7) holatni kuzatish maqsadga muvosiqidir. Bunday holatda izotopik suyultirish formulasiga (5)

$$M = \frac{A_0}{a} \quad (8)$$

shaklini oladi. Amalda (7) tuproqqa radioaktiv indikatorni tashuvchisiz yoki minimal tashuvchisiz kiritish orqali amalga oshirish mumkin.

Ikkinchi talab, ekstraksiya qilinadigan eritma tarkibini aniqlash bilan qondiriladi. Tanlangan ekstrakti eritmasi retseptining to'g'riligi mezoni faqat ma'lum bir tuproqda o'simliklarni o'stirish orqali hazm qilinadigan elementni aniqlash natijasi bo'lishi mumkin.

$$a = \frac{A_{rad}}{M_{rad}} \quad (9)$$

A_{rad} – O'simlik materiali namunasida radioaktiv indikatorning aktivligi; M_{rad} – ushbu namunada aniqlanadigan elementning massasi. Keyinchalik (5) yoki (8) formulaga muvofiq, tuproqdagi assimilyatsiya qilinadigan elementning tarkibi hisoblanadi. Radio vegetatsiya usuli bilan aniqlanadigan tuproqdagi assimilyatsiya qilinadigan elementning tarkibi elementning harakatchan shaklini aniqlash uchun radiokimyoviy va kimyoviy usullarda ekstrakt simulyatorlarini tanlash uchun asos bo'lishi kerak. Turli xil tuproqlar, o'simliklarning har xil turlari va navlari va boshqacha sharoitlar uchun tuproqdagi assimilyatsiya qilinadigan element tarkibi har xil. Shuning uchun, har xil turdagi o'simliklar (yoki hatto xilma-xil) tuproqlarning har bir turi uchun, elementning harakatchan fraksiyasini aniqlash uchun radiokimyoviy yoki kimyoviy usul uchun ekstrakti erituvchi tarkibini tanlash kerak. Buning uchun birinchi navbatda radio vegetatsiya usuli bilan tuproqdagi assimilyatsiya qilingan elementning tarkibi aniqlanadi, so'ngra radiokimyoviy usul bilan elementning harakatchan qismi foydalaniladi. Bir qator elektrolit eritmalari ekstarktor sifatida ishlatiladi. Ushbu ketma-ketlik tanlab olinadi, bunda assimilyatsiya qilingan elementni radiosentratsiyalash usuli bilan elementning radiokimyoviy usuli bo'yicha harakatchan ulushi bir xil yoki yaqin. Ushbu ekstrakt agrokimyoviy xizmatda amaliy foydalanish uchun tavsiya etiladi, shuni ta'kidlash kerakki, tanlab olingan ekstrakt simulyatori yordamida tuproqni qayta ishlash jarayonida $M \gg M_b$ bo'lishi mumkin.

Agar tanlangan ekstraktant bilan $M = M_b$ bo'lsa, u holda bu ekstraktordan radioaktiv indikator ishlatmasdan, kimyoviy usulda tuproqdagi elementning harakatchan ulushini aniqlash mumkin. Faqat ildiz tizimining va boshqa sharoitlarning tuproqqa ta'sirini umuman taqlid qilmaydi.

Adabiyotlar

1. Школьник М.Я. Микроэлементы в жизни растений. – М.: “Наука”, 1974. – С. 324.
2. Кист А.А. Феноменология биогеохимии и бионеорганической химии. – Ташкент: “ФАН”, – С. 236.
3. Кузнецов Р.Н. Активационный анализ. – М.: Атомиздат, 1978. – С. 192.
4. Спектрометрические методы определения следов элементов. П/р Ботфорднера. – М.: “Мир” 1979, – С. 494.

Tuproqda agrokimyoviy tahlillarda muhim vazifalardan biri tuproqdagi ozuqaviy moddalarning harakatchan shakllari zaxirasini anqlashdir. Tuproqdagi ozuqaviy elementlarning harakatchan qismi tarkibini aniqlashda izotopik tahlil uslubidan foydalandik va Rubidiy, Tseziy, Natriy, Kaltsiy va Variy elementlarining harakatlanish darajalarini aniqladik.

REZYUME

PEZIOME

Одной из важных задач в агрохимическом анализе почв является определение запасов подвижных форм питательных веществ в почве. Мы использовали метод изотопного анализа для определения состава подвижной части питательных веществ в почве и определили уровни подвижности элементов рубидия, цезия, натрия, кальция и бария.

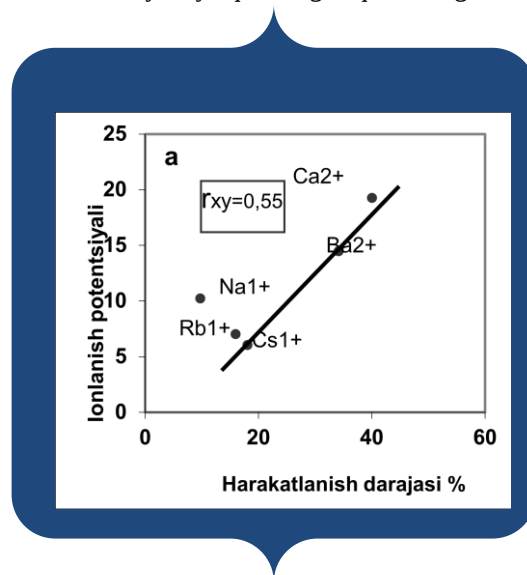
SUMMARY

One of the important tasks in soil agrochemical analysis is to determine the stockpile of fluent forms of nutrients in the soil. We used the method of isotopic analysis to determine the composition of the movable part of the nutrients in the soil and determined the levels of mobility of the elements Rubidium, Cesium, Sodium, Calcium and Barium.

Tuproq tarkibidagi elementning harakatchan yoki assimilyatsiya qilinadigan qismi

$$\alpha = \frac{M}{M_0} 100\% \quad (10)$$

ifodalanadi. Ma'lumki, tuproqqa o'g'it sifatida kiritilgan element ta'sirida tuproqdagi xuddi shu elementning harakatchan, assimilyatsiya qilinadigan qismi o'zgaradi.

O'g'itning tuproq bilan o'zaro ta'siri zudlik bilan yuzaga kelmaydi, ammo vaqt o'tishi bilan rivojlanadi va ko'pincha juda sekin. Ushbu jarayonning kinetikasini o'rganish juda qiziq bir vazifadir. Tuproqda xuddi shu markalangan elementning ma'lum bir dozasi tuproqqa kiritilganda tuproqdagi elementning harakatchan shakllari tarkibidagi o'zgarishlarning kinetika egri chizig'ini tahlil qilish tuproqdagi turli darajadagi harakatchanlik fraksiyalari tarkibi to'grisida ma'lumot olishga imkon beradi. Yuqorida ko'rsatilgan uslub yordamida tuproqdagi elementlarning o'zgarish dinamikasini o'rgandik. Bunda biz faqat tuproq bilan distilliyatsiyalangan suvdan foydalandik. Biz o'rgangan tuproq qattiq sho'rlangan va qisqa vaqt mobaynida chizig'ini tahlil qilish tuproqdagi turli darajadagi harakatchanlik fraksiyalari tarkibi to'grisida ma'lumot olishga erishdik (1-rasm).

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Ruwxıylıq tiykarları. Tariyx. Huqıqtanıw

СЕЛЬСКОЕ НАСЕЛЕНИЕ КАРАКАЛПАКСТАНА В 1960-1980-х ГОДАХ:

НАДЕЖДЫ, ЧАЯНИЯ, ОБМАН

А.А.Абдукаримов - докторант

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажсинияза

Таянч сўзлар: паратиф, туберкулёз, аномал, рухий заифлик, гастрит, демография, режали таксимот, собиқ тузум, бюрократик савдо, Марказ, пахта, шоли.

Ключевые слова: паратиф, туберкулёз, аномалия, психическая неразвитость, гастрит, демография, планово-распределительная, советская система, бюрократический торг, Центр, хлопок, рис.

Key words: paratyphoid, tuberculosis, anomaly, mental underdevelopment, gastritis, demography, planning and distribution, the Soviet system, bureaucratic bargaining, Center, cotton, rice.

К концу 1960-х годов Каракалпакстан переживал тяжелый период в своем развитии. Бюджет формировался на основе остаточного принципа, отсутствовали крупные промышленно-хозяйственные объекты, экономика республики ориентировалась больше на сельское хозяйство, поэтому основная масса населения проживала в сельской местности. Народное хозяйство действовало во благо центра, оставляя его сырьевым придатком. Еще в конце 1940-х годов центральное правительство начало осуществлять курс на превращение региона на хлопковую базу страны. В 1970-1980-е годах развернулись работы по освоению новых земель Элликалинского, Джамбаскалинского, Кырккызского и Аязкалинского массива. Таким образом, южные районы специализировались к хлопководству, а северные районы вместе с хлопком к рисоводству. С 1973 года Элликалинский массив был освоен в комплексном виде в этом же году образовался 11 хлопководческих колхоза.

Начало 1960-х годов – время начала обострения экологического кризиса. С ним связан и обострение проблем уровня жизни населения, тесно переплетенные с социально-экономическим развитием региона. Население республики лишь к концу 1950-х годов достигло довоенного уровня – около 510 тысяч человек. В 1960-1970-е гг. население увеличивалось быстрыми темпами и в 1989 году достигло 1251 тыс. человек. Здесь проживали каракалпаки (32,1%), узбеки (32,8%), казахи (26,3%), туркмены (5%), русские (1,6%), корейцы (0,8%), и др.

В течении послевоенных 30 лет население придерживалось традиционного рациона питания с превалированием мучных продуктов и риса, молочных и рыбных продуктов в зависимости от географической среды. Например, согласно норме потребления на душу населения приходилось хлеба и хлебопродуктов – 89 кг. в год, риса – 4,8, масла растительного – 6,1, на самом деле было потреблено мучных изделий – 125,3, риса – 16,7, масла растительного – 11,0 кг.

Усыхание Аральского моря и вызванные им последствия еще более усугубило ситуацию в народном здравоохранении. В 1970-1985 гг. в регионе увеличились больные паратифом, туберкулезом, другими раковыми, инфекционными болезнями. Они усилились к концу 1980-х годов, увеличилась детская смертность, например, удельный вес детской смертности составила 26,8% от общего числа умерших. Особенно увеличились больные с врожденными аномалиями, психическая неразвитость, болезни органов дыхания, крови, эндокринной системы. У взрослого населения – болезни желчно-каменных, хронических гастритов, язв, почек, сердечно-сосудистых систем [1, 5].

В 1970-х годах среднемесячная зарплата рабочих и служащих достигла 146 рублей, а в 1950 г. – она составила 64,2 руб., в 1960 году – 80,6 руб., в 1970 году – 122 руб. Однако разница между средней и минимальной зарплатой была ощутимой. Минимальная зарплата в 1965 году составила 40-45 рублей в месяц, в 1968 году – 60 рублей, с 1971 года – 70 рублей. А в 1970-х годах

средний состав семьи в Каракалпакстане составлял в среднем 7-8 человек, в сельской местности и того больше. Это ставит перед родителями острые экономические проблемы.

Демографический взрыв 1960-1970-х гг. сделало возможным превалирование в социальной структуре каракалпакского общества детей и подростков (49,9%). Если в 1959-1960 учебном году количество учеников было 94,5 тыс., то в 1970 году оно составило 187,2 тыс., к середине 1980-х гг. – около 250 тыс. человек. А в 1985-1986 учебном году в республике действовали 857 школ с охватом около 180 тыс. детей, при этом многие школы исчерпали сроки эксплуатации, постройками из глины и пахсы. Поэтому в школах дети обучались в две, иногда в три смены, что, естественно, сказывалось на учебном процессе [2:80].

В 1970-х годах рис стал для среднеазиатских республик еще одной целиной. В 1974 году хозяйства Каракалпакстана продали государству 120 тыс. тонн риса-сырца, или в 7 с лишним раз больше по сравнению с 1966 годом. О таких высоких темпах развития рисоводства в нашем крае можно убедиться по данным расширения посевных площадей, повышения урожайности и увеличения валового сбора этой продовольственной культуры. Например, в 1965 году посевная площадь риса составила 13,6 тыс. гектар, то к 1974 году она составила 35,6 тыс. гектар [3:40].

Социально-экономическое развитие республики в этот период не было ориентировано на наличие и размещение трудовых ресурсов. Промышленность развивалась однобоко и в Нукусе и в Тахиаташе и в некоторых райцентрах. В малых населенных пунктах и в сельской местности, где проживало 52 % населения практически не получило своего развития ни сфера производства, ни сфера обучения. По уровню жизни население автономной республики отставало от других республик, одной из главных причин было то, что трудовые коллективы не распоряжались результатами своего труда, от имеющих богатств республики мистерились мизерные остатки.

Экономика республики Каракалпакстана оказалась неустойчивой благодаря планированию народного хозяйства, которая зависела от накопившихся негативных последствий, объективно и субъективно обусловленных, не выверенных и не стыкующихся с будущим хозяйственных решений, принятых в Центре и распространенных на всю экономику. С каждым годом усугублялись негативные процессы в автономной республике и в стране в целом. Особенно в 1980-е годы заметно ухудшилось качество питьевой воды. Неоднократно принимались указы и распоряжения правительства об улучшения водоснабжения питьевой воды населения городов. В 1981 году был разработан проект реконструкции и расширения водопроводной сети в г.Нукусе и в 1982 году осуществлялось строительство сети и грунтового водозабора на реке Амударье. В 1981 – 1982 годы на развитие водопроводных сетей было направлено 1,4 млн. рублей и было введено в действие 4,4 ки-

лометров водопроводных сетей. ЦК КП Узбекистана и Совет Министров Узбекской ССР в 1982 году приняло специальное постановление о строительстве водовода Туямюн – Нукус – Тахтакупыр, Ургенч – Мангит – Тахияташ – Кунград – Кульсары» [4:69].

Если в 1960-е годы низовья Амударьи славились пастбищными угодьями, что дало возможность организовать животноводческие фермы по откорму крупного рогатого скота мясного направления. В 1970-е годы здесь функционировало 10 животноводческих хозяйств на 100 тыс. голов крупного рогатого скота. Их рентабельность была очень высокой – один центнер мяса обходился 70-80 рублей. За 25 лет (1960-1985 гг.) в Каракалпакстане было произведено 75 тонн мяса. Опустынивание этого региона свело возможности низовьев Амударьи к минимуму, лишило наш регион условий производить дешевое мясо. Непосредственный убыток от этого составил 128 млн. руб. [5, 5].

Экономическая реформа 1960-х годов, а также намеченные в 1970-е – первой половине 1980-х годов меры социально-экономического характера не сопровождались преобразованиями в политических структурах, в социальном и духовном развитии общества, а потому окончились неудачей. В новых условиях, когда все сферы общественной жизни становятся тесно взаимосвязанными, особое значение приобретает вопрос о комплексном характере преобразований, единстве политики. Партийные и государственные решения не носили такого комплексного характера, были ограниченными, касались главным образом экономического базиса и слабо охватывали надстройку.

На первом съезде Советов народных депутатов СССР 30 мая 1989 года, народный писатель Республики Узбекистана и Каракалпакстана депутат Толепберген Каипбергенов, настаивал на принятии резолюции съезда по вопросу Аральского моря. В частности он предлагал: «Пора покончить с экстенсивными методами земледелия. Нужен закон об уголовной ответственности за расширение посевов на поливных землях. Иначе с любителями лишних гектаров для плана, а значит, и лишних поливов нам не справиться. Необходимо срочно вводить плату за воду и пора вести ее учет» [6:516]. Его слова остались лишь криком из далекого Каракалпакстана, на который даже никто не обратил внимание.

Высыхание Аральского моря во-первых лишило одной из важных продуктов моря – рыбы. Во-вторых с высохшего дна море постоянно поднимается пыль, что вызывает различные заболевания у людей. Плюс ко всему этому загрязнение воды в Амударье приводит к засолению полей и снижению урожая, наносит вред животному и растительному миру республики. В связи с этим 17 марта 1986 года было принято Постановление

Центрального Комитета КПСС и Совета Министров СССР "О мерах по ускорению экономического и социального развития Каракалпакской АССР". В этом постановлении наряду с решением ряда экономических вопросов значительное место отводится и решению экологических проблем Приаралья.

1960-1980-е годы в истории Каракалпакстана стали периодом больших преобразования, достижений, ошибок и просчетов. Поэтапно исследуя данный неразрывный, внутренне взаимосвязанный этап исторического развития, мы пришли вполне закономерным выводам и заключениям. В частности, в результате исследования раскрыт механизм установления и усиления командно-административной системы управления в Каракалпакстане в 1960-1980-е годы, что наложило серьезный отпечаток на экономическую, социально-культурную и обществ-венную структуру.

Насущные потребности государства требовали изыскания новых форм и методов сырьевых ресурсов. В условиях Каракалпакстана было принято решение о расширении орошаемого земледелия, посевов хлопка и риса, то есть наиболее влагоупотребляемых сельхозкультур. Так как официальная наука придерживалась мнения о недостаточном использовании стоков рек Амударьи и Сырдарьи, позволяющие большие экономические выгоды государству. Однако, под осуществление этой задачи не была создана соответствующая научно-обоснованная теоретическая и материально-техническая база. 1970-е годы характеризуются как период формирования истоков застойных явлений во всех отраслях жизни каракалпакского общества.

Осуществление хозяйственных мероприятий в сельском хозяйстве и промышленности, также ориентированной на аграрный сектор, привело к укреплению статуса республики как сырьевого придатка страны. Обострилась проблема Аральского моря, приведшей к ухудшению не только социально-экономического, но и экологического состояния каракалпакского общества. Впоследствии, нерациональное использование водных ресурсов при освоении целинных земель под сельскохозяйственные культуры привели к Аральской катастрофе. Сегодня это негативно сказывается на экологии окружающей среды и на здоровье населения региона.

1960-1980-е годы в истории Каракалпакстана стали вехой, с которой были связаны чаяния и надежды каракалпакского общества, которые так и остались неосуществленными. В эти годы в обществе основательно сформировалась идеологизированная культура мышления и быта, что подавляла инициативу и инакомыслие во всех сферах жизнедеятельности общества и личности.

Литература

1. Курбаниязов А. Воспроизводство и использование трудового потенциала в условиях экологического кризиса. //Вестник ККО АН РУ, 1995, №1.
2. Огай О.А., Срымova Ж.А. О социальной защите населения РК в условиях перехода к рыночной экономике. //Вестник ККО АН РУ, 1994, №4.
3. Народное хозяйство ККАССР за 60 лет. –Нукус: 1984.
4. Архив Жокаргы Кенеса РК, ф. 1, оп, 45, д, 313.
5. Камалов С. Социально-экономическое положение Каракалпакстана и Аральская катастрофа (1917-1990 гг.) // Вестник ККО АН РУз, 1999, №6.
6. Первый съезд народных депутатов СССР. Стенографический отчет. Том 1. Издание Верховного Совета СССР. –М.: 1989.
7. Камалов С.К. Из истории развития Аральского кризиса. // Вестник ККО ОАН РУз. –Нукус: 199 . № 4.

РЕЗЮМЕ

Маколада 1960-1980 йилларда Қорақалпоғистоннинг ижтимоий-иқтисодий аҳволи ва тоталитар тузум маъмурий-буйруқбозлик тизимининг амалга оширган аграр ислохотлари ва унинг натижалари ҳақида сўз этилади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается социально-экономическое положение Каракалпакстана в 1960-1980 годах и аграрные реформы тоталитарной советской командно-административной системы, а также идёт речь об их итогах.

SUMMARY

The article examines the socio-economic situation of Karakalpakstan in 1960-1980 also the agrarian reforms of the totalitarian Soviet command and administrative system with their results.

МӘНАҰИЯТМЫЗДА МИЛЛИЙ ӨЗЛИКТИ АңЛАҰ

Н.Жамалов, Б.Ибадуллаев – магистрантлар

Әжсинияз атындағы Некис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: ўзликни аңлаш, миллий ғоя, маънавият, миллий мерос, миллий тарбия, одоб-ахлоқ, миллий қадрият.

Ключевые слова: самосознание, национальная идеология, духовность, национальное достояние, национальное воспитание, этикет вежливости, национальная традиция.

Key words: self-awareness, national ideology, spirituality, national heritage, national education, ethies, national tradition.

Миллий өзликти аңлау мәселесин сөз етер екенбиз, ең дәслеп өзликти аңлаудың әмелге асыуы өзіне тән бир қанша факторлардың тийкарында жүзеге келиўине нәзер аударыуымыз керек. Булар-ата-бабаларымыздан бизге шекем әуладтан-әуладқа өтип қиятырған миллий мәдени мийраслар, диний қадриятлар, өзимизге тән болған миллийлик руўхында суўғарылған миллий тәрбия хәм сондай-ақ, “төртинши ҳәкимият” деп аталыўшы ғалаба хабар қуралларында миллий мийрас, миллий мәдениятқа дерек мәселелердиң сәуелелениўи. Хәзирги күнде миллетимиз уллы мақсетлерге ерисиде үлкен руўхый хәм идеялық тәрбия жумысларын әмелге асырып бармақта. Бул мәселеде, әсиресе, журтымиздың келешеге болған жаслардың ҳәр тәрәплеме кәмил инсанлар болып тәрбияланыўына, олардың ой-өрисе ҳәр қыйлы жат идеялар тәсиринде зәхәрленип, диний экстремизм, терроризм сыяклы динди нықап етип алған топарлардың бузыўшы идеяларына төтепки бере ала-туғындай идеологиялық иммунитетке ийе, муқаддес динимиз - ислам дининиң сап ағартыўшылық идеяларын өз бойында жәмлеген болып тәрбияланыўына үлкен итибар қаратылып, буның ушын Президентимиздиң тиккелей басшылығы астында жүдә көплеген ислер қылынбақта. Бул ҳаққында Президентимиз Ш.Мирзиёев былай деген еди: «Бизиң тәжирийбемиз соны көрсетпекте, биринши гезекте, жасларды илим-билимге үйретиў, оларға ислам дининиң инсансүйишлик мәнисин, ислам мәдениятының ҳасыл қадриятларын жеткериде экстремизмге қарсы гүрестиде ең жедел қуралы есапланады. Бул тийкарда биз Самарқандта Имам Бухарий халық аралық илимий-изертлеў орайын хәм Ташкентте Ислам цивилизациясы орайын шөлкемлестириўге қарар қылдык» [1]. Мәнаўияты, мәденияты жоқары дәрежеде раўажланыў, халқымыздың миллий өзлигин аңлауда оған күш-қуўат хәм имканият береді. Миллий өзликти аңлау – белгилі бир этноса тәнлик, өз ата-бабаларының позитив искерлигинен мақтаныў, өтмишке, миллий қадрият хәм үрп-әдетлерге ҳүрмет-иззет, өз миллети хәм ўатанласларының табысларынан руўхланыў, өз искерлигин миллет хәм инсаният цивилизациясы раўажына қаратыў, усы аспектлерди ҳәр тәрәплеме нәсиятлау керек. Миллий өзликти аңлау социаллық-тарийхый қәлипсесиў процесине позитив мүнәсибette болыў, өз этникалық топарының өзге этникалық топарлар менен улыўмалық тәрәплери хәм өзіне тән өзгешеликлерин терең аңлау менен бир қатарда өз этникалық топарының өзге этнослар шеңбериндеги орны, абырайы, мәп хәм идеялары хәм де миллий-тарийхый қадриятларына усамлы мүнәсибette болыў; ҳәр бир этнос миллий менталитетиниң қәлипсесиўи хәм раўажланыўында тарийхый-мәдени факторлар тәсирин аңлау, өзликти аңлап, өзге этникалық топар ўәкиллериниң тарийхы, мәденияты, үрп-әдетлерине ҳүрмет пенен қарау; өз миллий-территориялық бирлигинде жасаўшы миллет ўәкиллери тәғдири, олардың өтмиши хәм келешегине, журттың гүллениўине жуўапкершиликти терең сезиниў менен бир қатарда басқа мәмлекетлерде жасаўшы миллет ўәкиллериниң де тәғдирине бийпарық болмаў киби аспектлерде де өз мәнисин табады. Инсан, ең биринши нәўбетте, өзлигин толық аңлап, түсинип, билип алыўы керек. Өзиниң кимлигин, өзинин толық имканиятларын билетуғын инсанлар, басқалардың ишки дүнйасын түсиниўи, қадирлеўи мүмкин.

Өзликти аңлау-инсанның өзін жеке жан сыпатында путкил болмыстан ажырата билиўи, бахалаўы, қадрият сыпатында аңлаўын сәуелелендириўши түсиник. Өзликти аңлау-бул жәмийет алдында турған ўазыйпаларды дурыс аңлау, ата-бабаларының өмирлик тәжирийбелерин пайдаланыўды билиў, сондай-ақ, ўатан хәм миллет алдындағы жуўапкершилик сезимин билиў есапланады.

Миллий өзликти аңлау-бул халықтың миллеттиң өз тарийхый өтмишин ата-бабаларының ким екенлигин, тарийхый мийрасын, миллий тили, үрп-әдетлери қадриятларын билип аңлап жетиў болып табылады. Ғәрезсизлик бизге бир қатар имканиятларға жол ашты: тарийхымызды еркин жаратыў, қадриятларымызды тиклеў, миллий өзликти аңлау сыяклы қубылысларды жаратты.

Миллий өзликти аңлау шахс мәнаўиятының әҳмийетли белгиси болып, шахс хәм жәмийеттиң мәнаўий камалатында пуқаралық жәмийетиниң материаллық хәм руўхый тийкарларын бекемлеўде үлкен әҳмийетке ийе. Өзликти аңлау инсанды шахс дәрежесине көтерип, мәнаўий камалатқа жетеклейтуғын күш болып табылады. Өзликти аңлау жәмийетлик сиясый қубылысларда актив қатнасыў, жүз берип атырған ўақия-хәдийселерди терең аңлап жетиўди билдиреди. Өзликти аңлау хәм өзін басқарыў тарийхый раўажланыў процеси даўамында, яғный, мийнет етиў хәм жәмийетлик қатнасықлардың тәсиринде жетилисип, раўажланып барған.

Өзликти аңлау идеясына тек бүгин ғана итибар қаратылып атырғаны жоқ. Бул мәселе бойынша адамзат тарийхының барлық дәўирлеринде толғандыарлық маңызлы мәселе сыпатында көрилген, мәселен, әйемги грек философы Сократ биринши болып “өзинди өзиң аңла хәм бил” деп айтып қалдырған. Сократ ушын өзін аңлау дегенде, инсан өзіне не пайдалы хәм не нәрселерге уқыплы екенлиги түсиниледи. Ал, бүгинги күнде миллий өзликти аңлау мәмлекетимиздиң ең тийкарғы мақсетлериниң бири болып есапланады. Өзлигимиз деген нени аңлатады? Бизиң ата-бабаларымыз өз миллетиниң тарийхынан сөз етиўши шежиресин билиўге үйретип келген. Оларды ата-бабаларымыздың ислери менен мақтаныў, қуўаныў руўхында тәрбиялаған. «Жети атасын билмеген- жетимликтің белгиси» деген пикирдиң әдеўир терең мәнисе бар. Сол айтқандай, ҳәр бир перзент, мейли ол ер бала болсын, мейли қыз бала болсын жети атасының атын билиўи, олардың елге қосқан үлесин, басып өткен жолын, қай жерлерде жасағанын билиўи керек. Бул- тарийх, бул-естелик, бул-үлги. Ата-балаларымыз жаратқан руўхый мийрасқа ийелик етип, миллий өзлигимизден нәр алып тәрбияланған инсан ғана ғәрезсизлик идеяларын әмелге асыратуғын, оны сақлайтуғын хәм қорғайтуғын жоқары пазыйлетли инсан болады.

Демек, өзлигимизди билиўдиң хәм оған ийелик етиўдиң әҳмийети жүдә жоқары, өзлигимиздиң ең әҳмийетли мәселелериниң бири тәбиятты ардақлау жолы, саўаплы, ийгиликли болған ҳәр қыйлы ислерди ислеў. Сондай-ақ, кишипейиллик пазыйлети, бизиң халқымыздың, ата-бабаларымыздың қәстерлеген қадриятты. Бул ҳаққында профессор хәм академик Ж.Базарбаев «үлкен адамлардың уллылығы, киши адамларға қатнасығындағы әлпайымлығынан көринеди», - деп пикир билдиреди [3].

Хәр бир халық өзиниң тили менен, үрп-әдетлери менен ажыралып турады. Тил-оның қорғаны хәм жаратыўшысы және өзлиги. Солай етип, тил халықтың қорғаны болып өзлигин сақлайды. Алдыңғы дәуірде ески түркий, арабша сөзлерди диний сөзлер деп қолланыўдан қорқатуғын еди. Ана тилимизди байытыў ески бабаларымыз қоллаған сөзлерден пайдаланыў уақты келди. Тилимиз ҳаққында Өзбекстан Қахарманы И.Юсуповтың

Ана тилим, сен - басқадан айырмам,
Сен турғанда мен әдеўир шайырман.
Сонша қатал сүргинлерге жоғалмай,
Бул күнлерге жеткениме қайылман. - деп тилге үлкен баха берген.

Өзлигин аңлап жеткен, өз миллийлигине садық жаслардың қатарын көбейтиўге қаратылған мәмлекет

Әдебиятлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Самарқанд шаҳрида бўлиб ўтган «Марказий Осиё: ягона ва умумий келажак, барқарор ривожланиш ва тараққиёт йўлидаги ҳамкорлик» мавзусидаги халқаро конференцияда сўзлаган нутқи. 2017 й.

2. Мирзиёев Ш.М. «Ўзаро ишонч, яхши қўшничилик ва дўстликни янада мустаҳкамлаш – энг муҳим вазифа» – Қозоғистон пойтахти Остона шаҳрида бўлиб ўтган Шанхай ҳамкорлик ташкилоти давлат раҳбарлари кенгашининг кенгайтирилган таркибдаги мажлисида сўзлаган нутқи. 2017 йил 8-9 июнь.

3. Базарбаев Ж. «Әдеп философиясы» 2010.

РЕЗЮМЕ

Мақолада кўтарилган масала маънавиятимизда миллий ўзлиқни аңлаш масаласи бўлиб, бундан кўзланган мақсад, ёшларни миллийлик асосида тарбиялаш масаласига бағишланган. Чунки биз келажак эгалари бўлган ёшлардан фақат яхши ишларни, амалларни кутамиз, лекин шуни унутмаслигимиз керакки, ёш авлоддан бирор нарсани талаб қилиб, кутишимиздан олдин уларга шу нарсани берган бўлишимиз лозимдир. Агар биз ҳозир ёшларни ҳар тарафлама қамол ва эзгу ғояларни ўзида жамлаган ҳолда, миллийлик руҳида тарбияласак, уларга шу руҳни сиңдира оласак, бундан, албатта, худди шундай эзгу, яхши натижаларни олишдан умид қилсак бўлади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается проблема особенностей национального своеобразия как важный вопрос сегодняшнего дня, цель данной проблемы направлена на влияние национального своеобразия на воспитание. Мы ждём от молодёжи только хорошие поступки, действия, но мы не должны забывать, о том что прежде всего мы сами должны им дать это. Если молодое поколение воспитывать в национальном духе, то мы можем надеяться получить хорошие результаты.

SUMMARY

In the article we consider the problem of national identity as an important issue of today, the goal of this problem is aimed at the influence of education on the basis of national identity. We expect only good deeds and actions from youth, but we should not forget, that demanding any achievement from the young generation, we should give them this. If we now educate our young generation in a national spirit, containing comprehensively educational and noble ideas, if we absorb this national spirit in them, we can hope to get good results.

ЖАМИЯТИМИЗДА ИСЛОМ ҚАДРИЯТЛАРИНИ ШАҚЛЛАНТИРИШНИНГ РОЛИ

М.Махмудова – педагогика фанлари доктори, профессор

Э.С.Шамуратова - докторант

Самарқанд давлат чет тиллари институти

Таянч сўзлар: қадрият, оила, дин, маънавият, тафаккур, мерос, таълим-тарбия.

Ключевые слова: ценность, семья, религия, духовность, мышление, наследие, образование.

Key words: value, family, religion, spirituality, cognition, heritage, education.

Жаҳон илм-фани ривожиди ислом цивилизациясини яратган олимлар, хусусан, Мовароуннахр уламои фозилларининг диний ва илмий мероси эътироф этилган объектив ҳақиқатдир. Улар яратган, «бой ва ноёб меросни илмий асосда ҳар томонлама чуқур ўрганиш, ... улар билан халқимиз ва жаҳон жамоатчилигини кенг таништириш» [5] давлатимизнинг истиқболли ривожланиш стратегиясига алоқадор вазифа бўлиб, айниқса, оилавий таълим ва тарбия тизимидаги ўтмишда мавжуд бўлган назариялар ва қарашларни ўрганиш долзарблик касб этади.

XXI асрда “илк Шарқ Уйғониш даври – Мусулмон Ренессанси деб ном олган ўрта асрларда бугунги Ўзбекистон заминидан етишиб чиққан буюк аллома ва мутафаккирларнинг жаҳон илм-фани ривожига қўшган бебаҳо хиссаси дунё илмий жамоатчилиги томонидан ҳақли равишда тан олинди” [3:288]. Машҳур олим ва файласуф Жон Уильям Дрейпернинг фикрига кўра, “Ислом даври илмлари ўз интеллектуал таъсирини Европага ўтказди” ҳамда “Европанинг бугунги улугъ зиёси мусулмонлар ёққан чироқларнинг ёғдусидан майдонга келди”.

Ислом Уйғониш даврида айнан дин арконлари қадриятларининг асосини ташкил қилди ва ислом феноменининг бетакрор хусусиятига айланди. Араб-мусулмон маданияти таркибида инсон ахлоқи, феъл-

атвори, кундалик турмуш тарзи, ўзини тутиш ва жамоада яшаш, никоҳ, оила ва оилавий ҳаёт тартиби ва қоидалари, исломда иқтисодий муносабатлар, ислом қонунчилиги ва фикҳга оид қадриятлар тизими тарбия қилинди. Ислом қадриятлари Қуръон, фикҳ, ҳадис, ақида, қалом, ислом ахлоқи, эстетик тасаввур, маданият, шунингдек ислом алломалари, шоирлари, дин, давлат ва маданият арбоблари асарларида тараққий қилинди ва авлоддан-авлодга диний-маънавий тарбия концепцияси ва категориялари сифатида ўтказилди. Ислом ахлоқи, эстетикаси, дунё ва инсон муносабатлари, шахс шаклланишига оид қарашлар тизими араб-мусулмон маданияти таркибида мумтоз ва замонавий араб, форс, ўзбек, уйғур, турк, озарбайжон, тожик, афғон ва бошқа миллий адабиётларда, ислом фалсафасида бадий ва илмий жиҳатдан ифода этилди. Ислом қадриятлари ислом тафаккурининг бекиёс унсурига, мусулмон шахси ва турмуш тарзининг эталонига, эътиқодли инсон ҳаётининг ижтимоий-маънавий ва этик-эстетик стандартига айланди.

Араб-мусулмон маданияти таркибида Мовароуннахр олимлари ҳам қадриятлар акс этган ноёб ва бой мерос қолдирдилар. Аждодларимизнинг мазкур қадриятларга доир ёзма меросини ўрганиш, ислом артефактларини қайта тиклаш, жумладан,

Мовароуннахр олимларининг ислом даври таълим ва тарбияси, педагогик қарашлари, ахлоқ нормаларини шакллантиришдаги салмоқли хиссасини янги ёндашувлар асосида ҳолис баҳолаш ва асослаб бериш долзарблик касб эта бошлади [4].

Бугунги кунда ислом қадриятлари ва уларнинг бизнинг жамиятимизда тутган ўрнига айнан "инсон капитали" нуктаи назаридан қараш лозим. Мазкур вазифа кўп тизимли, сермазмун, ўзига хос нозик, мураккаб соҳа эканлигини намоён этади. Мамлакатимиз таълим ва тарбия тизимини ислом қадриятлари бўйича билимларнинг ахлоқий, маънавий, эстетик ва гуманистик моҳиятини англаш асосида ислоҳ қилиш ва янгидан ташкиллаштириш талаби эса энг зарур ва долзарб вазифалар қаторидан ўрин олади.

Ўзбекистонда мустақиллик йилларида ислом қадриятлари ва диний эътиқодни инсон маънавий-руҳий қамолотининг ажралмас қисми сифатида тўғри идрок қилишга асос солинди. Ислом эътиқоди қайтадан юксак маънавий ва маърифат сарчашмаси сифатида баҳоланди. Ислом эътиқоди ривожини учун барча зарур шарт-шароитлар яратилди ва эътиқод қилувчилар ҳуқуқи таъминланди. Бироқ, ислом қадриятларини шакллантириш ишида оқсоқлик вужудга келди. Оилавий тарбия масалаларида диний эътиқод нуктаи назаридан маълум муаммолар келиб чиқди. Оилавий таълим ва тарбия ишлари дин масаласида мақсадли бошқарилмаган тарзда олиб борилди, шунга кўра оилавий таълим жараёнини белгиланган мақсадга йўналтириш, унинг таълим таъминотини амалга ошириш, шакл, восита ва усуллари тақомиллаштириш зарур ижтимоий вазифага айланди. Ўзбекистоннинг мустақил геомаданий субъект сифатидаги замонавий ривожини ислом қадриятларини оилада шакллантириш масаласини кун тартибига қўяди ҳамда унинг ижтимоий, эстетик, маънавий ва ахлоқий моҳиятини тўғри англаган ҳолда оилавий тарбия амалиётига татбиқ этилишини тақозо этади.

Мазкур жараёнда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг қуйидаги билдирилган қарашлари ва мамлакатимизда жорий этилган ислом динига муносабатга доир маънавий-маърифий тамойилларга таяниш самаралидир:

– ислом динининг маънавий нур эканлиги, бироқ Ўзбекистон мана нурдан узок йиллар айрилиб, унинг қалб учун нур эканлигини унутиб қўйганлиги, мазкур нурни халққа қайтариб бериш даркорлиги;

– ислом ва Қуръон ҳеч қачон ёмонликка даъват қилмаслиги, Қуръонни эшитиш, эшита олиш юксак маънавий, маърифат эканлиги, агар Қуръон Каримни эшита олсак ҳамда эшиттира олсак, бу муваффақият бўлиши, мамлакатимизга нур келиши;

– фарзандларни ислом ахлоқи ва ислом маънавияти руҳида тарбия қилиш даркорлиги боис ҳудудимиздан, яъни Мовароуннахрдан чиққан ҳадисшунос, фикҳшунос, ақида ва калом бўйича буюк бобокалонларимиз, энциклопедист олимларимизнинг маънавий ва илмий меросини қайта тиклаб, улар тараннум қилган ғояларни ёш авлодга ўргатишимиз даркорлиги;

– бугунжаҳон жамоатчилигига ислом динининг асл инсонпарварлик моҳиятини етказишни энг муҳим вазифа деб ҳисоблашимиз, ислом динини азалий қадриятларимиз мўжассамининг ифодаси сифатида беҳад қадрлашимиз;

– ислом динини зўравонлик, қон тўкиш билан бир қаторга қўядиганларни қатъий қоралашимиз, улар билан ҳеч қачон мурося қила олмаслигимиз, зўравонлик ғояси "вируси" тарқалишининг олдини олиш даркорлиги;

– ислом дини эзгулик ва тинчлик, асл инсоний фазилатларни асраб-авайлашга даъват этиши;

– Марказий Осиё Уйғониш даврининг кўплаб ёрқин намоёндаларининг ислом ва жаҳон цивилизациясига қўшган бебаҳо хиссасини ўрганишимиз ва қайта тиклашимиз даркорлиги;

– БМТ Бош Ассамблеясининг "Маърифат ва диний бағрикенглик" деб номланган маҳсув резолюциясини қабул қилиш даркорлиги, унинг мақсади – барчанинг таълим олиш ҳуқуқини таъминлашга, саводсизлик ва жаҳолатга барҳам беришга кўмаклашишга хизмат қилишдан иборатдир.

– бағрикенглик ва ўзаро ҳўрматни қарор топтириш, диний эркинликни таъминлаш, эътиқод қилувчиларнинг ҳуқуқини ҳимоя қилиш, уларнинг қамситилишига йўл қўймаслик даркорлиги;

– Ўзбекистон ҳукумати диний экстремизмда гумон қилиниб, шafқатсиз қийноққа солинган фуқароларни қайтадан жамият ҳаётига қайтариш, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилинишини таъминлаш, таълим олиш имкониятларини кенгайтириши, ислом бўйича саводсизликни йўқ қилиш ҳамда таълим сифати даражасини ошириш зарурлигини, Самарқандда Имом ал-Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази ва Тошкентда Ислом цивилизацияси Марказини очиш зарурлиги;

– халқаро терроризм, экстремизм, наркотрафик, диний қарама-қаршилик, ноқонуний миграция, одам савдоси, экологик муаммолар, айрим минтақаларда иқтисодий ночорлик, ишсизлик, қашшоқлик кучайиб бораётгани тинчлик ва осойишталикни, инсонийликни ҳамма нарсадан устун қўядиган халқимизнинг қадриятлари сирасида ислом қадриятларини кенг тарбия қилиш даркорлиги;

– "Таълим ва маърифат – тинчлик ва бунёдкорликка йўл" деган шиор остида барча саъй-ҳаракатларни ташкил қилиш даркорлиги;

– Ўзбекистонда зиёрат туризми учун қулай шарт-шароит мавжудлигидан унумли фойдаланиш, соҳани ривожлантириш учун зарур инфратузилмани тақомиллаштириш;

– оилаларнинг ўз фарзандларида миллий қадриятлар, уларнинг моҳияти, ислом маданияти тўғрисидаги билим ва малакаларнинг шакллантирилишини кўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш;

– оилаларнинг ўз фарзандларида исломий ғояларнинг асл мазмунини тўғри англашлари, ислом таълимотлари ва маданиятига улкан ҳисса қўшган буюк уламолар мероси, улар ҳаёти бўйича билимни тўлиқ эгаллашларини таъминлаш;

– оилаларнинг ўз фарзандлари томонидан миллий урф-одатларни ардоқлаш, маросим ва оила анъаналарида илгари сурилган эзгу инсоний қарашларнинг тарбияланишини кўллаб-қувватлашлари;

– оилаларда ўзбек миллатининг шонли тарихи, ўтмиши ва бугунги кундан ғурурланиш ва уни янада ривожлантириш ғояларига нисбатан қамарбасталикнинг мавжудлиги;

– оилаларда ўз фарзандларининг оила тарихи, унинг аجدодлари, сулолалар тарихига бўлган қизиқишнинг кўллаб-қувватланиши, болаларда ўз оиласи, унинг аъзолари, қариндош-уруғларга ва яқинларига бўлган меҳр ва мурувват ҳис-туйғуларининг шакллантирилишини миннатдорлик билан қабул қилишлари;

– оилаларда ўз фарзандлари характерида мулоимлик, бағрикенглик, ҳалимлик, самимийлик, очиклик, мулоқот қила олиш, тинч ва тотувлик, агрессия, жаҳл, тазйиқ каби хатти-ҳаракатларнинг олдини олишга қаратилган педагогик саъй-ҳаракатларни олқишлашлари ва рағбатлантиришни тўғри деб ҳисоблашлари даркорлиги каби вазифалар долзарблиги қайд этилган.

Қадриятлар – бу инсоният томонидан шахс ижтимоийлашуви натижасида ишлаб чиқилган маълум бир маънавий, рухий, ҳаётий тушунча ва амалларнинг муҳимлиги, маънога эгалиги, фойдалилигидир. Зеро, жамиятда маълум гуманитар қадриятларнинг амал қилиши конкрет индивидларнинг мана шу гуманитар қадриятларга амал қилиши, ишониши, муҳимлигини англаши, билиши ва ўз хулқ-атворида намоён этилиши тақозо этади. Шунга қўра, қадриятлар муаммоси, шубҳасиз, педагогика фанининг ҳам тадқиқот предмети бўлиб, қадриятларнинг педагогик мазмуни борасида бугунги кунда фундаментал тадқиқотлар олиб бориш ва қадриятларнинг концептуал илмий талқинини ишлаб чиқиш тақозо этилади. Қуйидаги тушунчалар мана шу концептуал назарни ўз мазмунида намоён этади:

– бизнинг жамиятимиздаги амалдаги ва шакллантирилиши зарур бўлган ислом қадриятлари силсиласини белгилаш, ислом қадриятларининг хусусий ва умумий жиҳатлари, уларнинг позитив ва негатив ҳолатлари, инсонлар ва оилалар турмуш тарзидаги таъсири ва натижаларини таҳлил қилиш;

– ислом қадриятларини шакллантиришда оила институтининг ўрни ва роли, оилавий тарбиянинг ўзига хос умумназарий жиҳатлари, педагогик мазмуни, шакллантириш институтлари ва шакллари, ёш хусусиятлари қабилад борасида мавжуд аҳволни ўрганиш, оилавий тарбия жараёнининг умумий инновацион хусусиятларини белгилаш ва янгиланган шакл, восита ва йўллари ишлаб чиқиш;

– ислом қадриятларини шакллантиришда педагогик интеграциянинг оила институтига йўналтирилган мақсадлари ва вазифаларини белгилаш, оилавий тарбияда профилактик таълим фаолиятини таҳлил қилиш ва истикболларини белгилаш [1:271].

Адабиётлар

1. Жузжоний А.Ш. Ислом ҳуқуқшунослиги ва ханафий мазҳаби тараққиётида Ўрта Осиё факихларининг ўрни. Тарих ф.докт. дисс. –Тошкент: 2005, 271-б.
2. Мухаммадиева О.М. Мирзо Абдулқодир Бедил фалсафасида ахлоқий қадриятлар масаласи. Фалсафа фан.номзоди ...дисс.автореферати. – Т.: 2008.
3. Нишонов С. Шарқ уйғониш даври педагогик фикр тараққиётида баркамол инсон тарбияси. Дис. ... пед. фан. д-ри. - Тошкент: ТДПУ, 1998. 288-б.
4. Уватов У. Мовароуннаҳр ва Хуросон олимларининг ҳадис илми ривожда тутган ўрни (Бухорий, Муслим, Термизий). Тарих фан.докт... дисс.автореф. -Т.: 2002.
5. <http://lex.uz/docs/3296658> (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 31-сон, 782-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 17.01.2018 й., 09/18/23/0576-сон).

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада жамиятимизда ислом қадриятларини шакллантиришнинг роли, ислом қадриятлари бўйича билимларнинг ахлоқий, маънавий, эстетик ва гуманистик моҳияти, замонавий жамиятларда янги авлодларни маънавий мажруҳликдан муҳофаза қилишдаги уларнинг ўрни, диний эътиқод нуқтаи назаридан маълум муаммолар, фарзандларни ислом ахлоқи ва ислом маънавияти руҳида тарбия қилиш ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ

В статье обсуждается роль развития исламской культуры, представления о моральных, эстетических, гуманистических значениях, основанных на исламских ритуалах, которые в современном обществе спасают новое поколение от плохой морали и её места, рассматриваются также вопросы, связанные с религиозной молитвой, воспитанием детей в духе ислама.

SUMMARY

In the article the author studies the role of development of Islam culture, the notion of moral, aesthetic, humanistic knowledge based on Islamic rituals, in modern society saving new generation from poor morality and its place, particular issues related to religion praying, bringing up children in the spirit of Islam.

1937-1938 -JÍLLARDA QUWDALAWǴA USHÍRAǴAN QARAQALPAQ ZÍYALÍLARÍ HAQQÍNDÁ

B.Saǵındikov – tayanish doktorant

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch soʻzlar: madaniyat, meros, milliy anʼanalar, imperiya, totalitar, qatagʻon, aksilinqilob, Oliy Sud, jinoyat kodeksi, IIXK (NKVD).

Ключевые слова: культура, наследство, обычаи, империя, тоталитаризм, репрессия, контрреволюция, Верховный Суд, кодекс преступлений, НКВД.

Key words: culture, heritage, customs, empire, totalitarianism, repression, counterrevolution, Supreme Court, codex of crime PCII.

Ózbekstan Respublikası óz ǵárezsizligine eriskennen keyin xalqımızdın mın jıllıq tariyxın jańasha pikirlew hám milliy ózligimizdi anlawǵa – milliy mádeniyatımızdı úyreniw barısında ullı babalarımızdın ótmishtegi xalıq azatlıǵı ushın kórsetken erlikleri, tariyxıy waqıyaları, dinimiz hám tilimizdın, dástúr hám úrp-ádetlerimizdın ulıwma xalqımızdın ruwxıy ǵáziynesine baylanıslı bolǵan

Шу билан бирга қуйидаги ҳолатларга алоҳида аҳамият қаратиш тақозо этилади:

– мамлакатимизда мавжуд ахлоқий, маънавий, мафкуравий ва маърифий приоритетлар асосида тарбия қилиниши зарур бўлган ислом қадриятлари силсиласини белгилаб олиш ҳамда уларнинг бизнинг миллий менталитетимиз, тарихий тафаккуримиз ва миллий анъаналаримиз билан бевосита боғлиқлиги, узлуксизликда тарихий ривожланганлиги, ҳеч бир тарихий даврда оиладан узилмаганлиги ва оилавий ахлоқнинг узвий таркибий қисми эканлигини назарга олиш;

– ислом қадриятларини шакллантириш оила аъзоларининг бугунги кун ва келажакка йўналтирилган истикболдаги ҳаётий мақсадларига тўла мос келиши, уларда эътироз уйғотмаслиги, балки улар томонидан розилик ва хурсандлик билан қабул қилиниши, улар жуда катта қизиқиш билан билим, малака ва кўникмаларга эга бўлишга тайёрлиги;

– оилаларда ислом қадриятларнинг шакллантирилиши жараёнида улар мазкур жараёни дунёвий тафаккурни ривожлантириш асосида олиб боришга тайёрлиги ва мазкур жараёни шахс тақомили, диний эътиқод ва дунёвийлик тафаккури яхлитлиги асосида қабул қилиниши [2].

Биобарин, дин омили, хусусан, ислом дини мусулмонларнинг эзгу ният ва интилишлари, яхши ниятлари ва ҳаёт қадриятлари борасидаги қарашлар тизими мажмуи бўлиб, уларни таъминлаш ва тарбия қилиш учун ёш авлодга улар моҳиятини тушунтириш, англатиш, улар мазмунини ёритиб бериш ва авлоддан-авлодга ўтказиш тақозо этилади. Дин бу мусулмон инсон ахлоқидир, ислом ахлоқи эса жамиятда ўзини тутиш тартиб ва қоидалари мажмуидир.

Адабиётлар

1. Жузжоний А.Ш. Ислом ҳуқуқшунослиги ва ханафий мазҳаби тараққиётида Ўрта Осиё факихларининг ўрни. Тарих ф.докт. дисс. –Тошкент: 2005, 271-б.
2. Мухаммадиева О.М. Мирзо Абдулқодир Бедил фалсафасида ахлоқий қадриятлар масаласи. Фалсафа фан.номзоди ...дисс.автореферати. – Т.: 2008.
3. Нишонов С. Шарқ уйғониш даври педагогик фикр тараққиётида баркамол инсон тарбияси. Дис. ... пед. фан. д-ри. - Тошкент: ТДПУ, 1998. 288-б.
4. Уватов У. Мовароуннаҳр ва Хуросон олимларининг ҳадис илми ривожда тутган ўрни (Бухорий, Муслим, Термизий). Тарих фан.докт... дисс.автореф. -Т.: 2002.
5. <http://lex.uz/docs/3296658> (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 31-сон, 782-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 17.01.2018 й., 09/18/23/0576-сон).

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада жамиятимизда ислом қадриятларини шакллантиришнинг роли, ислом қадриятлари бўйича билимларнинг ахлоқий, маънавий, эстетик ва гуманистик моҳияти, замонавий жамиятларда янги авлодларни маънавий мажруҳликдан муҳофаза қилишдаги уларнинг ўрни, диний эътиқод нуқтаи назаридан маълум муаммолар, фарзандларни ислом ахлоқи ва ислом маънавияти руҳида тарбия қилиш ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ

В статье обсуждается роль развития исламской культуры, представления о моральных, эстетических, гуманистических значениях, основанных на исламских ритуалах, которые в современном обществе спасают новое поколение от плохой морали и её места, рассматриваются также вопросы, связанные с религиозной молитвой, воспитанием детей в духе ислама.

SUMMARY

In the article the author studies the role of development of Islam culture, the notion of moral, aesthetic, humanistic knowledge based on Islamic rituals, in modern society saving new generation from poor morality and its place, particular issues related to religion praying, bringing up children in the spirit of Islam.

1937-1938 -JÍLLARDA QUWDALAWǴA USHÍRAǴAN QARAQALPAQ ZÍYALÍLARÍ HAQQÍNDÁ

B.Saǵındikov – tayanish doktorant

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch soʻzlar: madaniyat, meros, milliy anʼanalar, imperiya, totalitar, qatagʻon, aksilinqilob, Oliy Sud, jinoyat kodeksi, IIXK (NKVD).

Ключевые слова: культура, наследство, обычаи, империя, тоталитаризм, репрессия, контрреволюция, Верховный Суд, кодекс преступлений, НКВД.

Key words: culture, heritage, customs, empire, totalitarianism, repression, counterrevolution, Supreme Court, codex of crime PCII.

Ózbekstan Respublikası óz ǵárezsizligine eriskennen keyin xalqımızdın mın jıllıq tariyxın jańasha pikirlew hám milliy ózligimizdi anlawǵa – milliy mádeniyatımızdı úyreniw barısında ullı babalarımızdın ótmishtegi xalıq azatlıǵı ushın kórsetken erlikleri, tariyxıy waqıyaları, dinimiz hám tilimizdın, dástúr hám úrp-ádetlerimizdın ulıwma xalqımızdın ruwxıy ǵáziynesine baylanıslı bolǵan

pútkil baylıqlarımız bolǵan miyraslarımızdı qayta tiklew, tariyxıy haqıyqıyqatlıqtı búgingi kún kózqarasınan jaratıw eń aktual máselelerden esaplanadı.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.Mirziyoev 2017-jıl 6-noyabrde Jizzax qalasında Sharap Rashidov esteligine baǵıshlangan maresimindegi “Ózbek xalqınıń ullı perzenti” dep atalǵan bayanatında “Biz búgin jaqın tariyxımızda

bolğan, áne usınday, ayanışlı waqıyalardı esler ekenbiz, gárezsizligimizdiń qádır-qımbatın jáne de tereń anlap túsiniwimiz, onı hár qanday jawız kúshlerden qorgawğa hámme waqıt tayar turıwımız shárt” dep ko’rsetken edi [1].

Ótken ásirdiń 30-jılları Keńes húkimeti quramına kirgen barlıq Awqamlıq respublikalarda mámleketlik basqarıwdıń komandalıq-hákimshilik sisteması ornagan edi. Orta Aziyada jasaytuǵın kóp milletli xalıqlardıń ózleriniń milliy mámleketshiligin tiklew ushın bolğan “Milliy shegaralanıw, háreketleri baslanıwı menen Keńes húkimeti totalitar tutımdı qatań saqlaw maqsetinde mámleketlik ishki siyasiy basqarma shólkemlerine xalıq ústinen qadaǵalawda sheksiz repressiyalıq imkaniyatlar berip jiberildi.

Totalitar imperiyasınıń quwdalaw siyasatı dáwirinde jergilikli xalıqlardıń milliy dástúrleri, milliy mádeniyatınıń ózgeshelikleri esapqa alınbadı, eski bilimge iye iyshan-ulamalar sovet húkimetine qarsı dep ayıplanıp, diniy máresemderdi sheklewge urındı. Jergilikli xalıqtıń arzu-ármanların, milliy gárezsizligin úgit-násiyatlawshı basshılar, ilim-bilimlendiriw, kórkem-óner hám mádeniyat tarawındaǵı zıyalıları tiykarız sebepler menen “xalıq dushpanı” dep qaralap, “milletshil” dep atap elden súrgin etildi, hátte, atıw jazasına húkim etilgen edi.

1937-1938-jıllarda Qaraqalpaqstanda on mıńǵa jaqın el perzentleri repressiyaǵa tartılıp qamaqqa alınǵan. Qamalǵanlardıń kópshiligi Ózbekstan SSR Jınayat Kodeksiniń 58, 63, 64, hám 67-statyalarında názerde tutılǵan jınayatları islegenlikte ayıplap olardı kontrevolyuciyalıq milletshil toparǵa qatnası bar degen jazıqsız ayıplardı hár qıylı qıynaw jolları menen moynına qoyıp “xalıq dushpanı” dep húkim etildi.

1938-jılı jazıqsız húkim etilgen qaraqalpaq zıyalılarınan Qaraqalpaqstan Oblastlıq Partiya Komiteti burıńǵı birinshi sekretarı Qazaqbay Allabergenov, İslam Aliev, Kamiljan Akimov, Aynalxat Kulenov, Girigoriy Fyodorovich Kvachyov, instruktor Jawdır Sársenbaev, burıńǵı Qaraqalpaqstan Oraylıq Atqarıw Komiteti baslıǵı Kóptilew Nurmuxammedov, Qaraqalpaqstan Joqarǵı sudınıń baslıqları Rashid Hákimbaev, Allanazar Pimazarov, respublika prokurorları Saparbay Nurjanov, Qaraqalpaqstan Ishki isler ministri Dawletiyar Ishimbetov, Adıllık Ministri Aytjan Bekmuratov, awıl-xojalıq ministri Abıw Qudabaev, Qarǵı ministri Turdımurat Nızamatdinov, Sociallıq támiyinlew ministri Óteniyaz Bekimbetov, Mádeniyat ministri Qasım Áwezov, bilimlendiriw ministri Seyt Tureev, Pirimbet Tureev, Shımbay raykomınıń birinshi sekretarı Ismet Bekbawliev, Qońırat rayonu birinshi sekretarı Sabır Klichev, Qıpshaq rayonu birinshi sekretarı Hábib Yakubov, Kegeyli rayonınıń birinshi sekretarı Türkmenbay Taumanov, Shabbaz, Qońırat, Kegeyli rayonları atqarıw komiteti baslıqları Allaniyazov, Ayteshov, Orazımbet Dilmanov, Súnnetbay Eltuzerov, makeme baslıqları Dawlet Muwsaev, Mendixoja İbinaminov, Kalımlın Bajakov, A.Tashanov, Badratdin Saydrasulov, Xalmurat Temirxanov, Sadıq Hákimbaev, Rejep Hákimniyazov, Bilol Sunliev, Qaraman Matmuratov, Saburjan Saburov, Qurbanbay Avezov, Bekpolat Abdalovlar edi. Bul qaraqalpaq zıyalılarınıń ústinen 1938-jıldın 13-oktyabr kúni Tashkent qalasında jabıq sud procesi bolap, onda hár bir sudlanıwshıǵa atıw haqqında húkim shıǵardı. Húkim Tashkent qalasında, Yunusabad rayonınıń aymaǵındaǵı házirgi “Qatagan qurbanları” muzeyi astında ámelge asırıldı [2].

Qaraqalpaq xalqınıń milliy gárezsizligi, azatlıǵı ushın gúresken joqarıda atları kórsetilgen quwdalawshılıq jıllarınıń jazıqsız qurbanları bolğan el perzentleri – Allayar Dosnazarov, Kóptilew Nurmuxammedov, Óteniyaz Bekimbetov, Abıw Qudabaev, Qasım Áwezovlarlarǵa tiykarız ayıplap qoyılıp qamalǵan hám eń awır jaza – atıw jazasına húkim etilgeni haqqında dereklerdi keltirip ótemiz.

Qaraqalpaqstanınıń milliy shegaralanıwında, ekonomikasın rawajlandırıw hám kadrlardı tayarlawda

belsene xızmet etken el perzenti Allayar Dosnazarov quwdalaw siyasatınıń awır sınaqların basınan keshirdi. Bul tuwralı Ózbekstan Respublikası Birinshi Prezidenti İslam Karimov “Gárezsizlik sebepli qaraqalpaq xalqı júdá kóp qadırlıqların qayta tiklew imkaniyatına iye boldı. Adalat hám teńlik, azatlıq hám erki ushın gúresken Allayar Dosnazarov sıyaqlı xalıq qaharmanınıń mártligi, daw júrekli qaraqalpaq perzentleriniń arzu-ármanları ámelge astı” – dep aytqan edi [3].

Qaraqalpaq xalqınıń mámleketshiligin qayta tikelewde, milliy shegaralanıwda jan kúydirip xızmet etken el perzenti Allayar Dosnazarovtı IIXK uyımlarınıń tásirinde “belgili bir topar dosları” tárepinen VKP (b) Oraylıq Komitetine “A.Dosnazarov 1929-jılǵı Keńes húkimetine hám partiyasınıń siyasatına qarsı háreket etiwshi kontrevolyuciyalıq milletshilerdiń ideologiyalıq basshısı”, degen shaǵım arzalar jazıldı. Haqıyqatında, A.Dosnazarov Kreml basshılarına jazǵan xatlarında Oraylıq húkimetiniń millet máseleleri boyınsha siyasatına hám eski kadrlarǵa nadurıs qatnası jasawına óziniń narazılıǵın bildirgen edi. Ol, Qaraqalpaqstandı ekonomikalıq rawajlandırıwǵa diqqat awdarılmaq atırǵanın, jańa milliy kadrlardıń tárbiyalanbay atırǵanlıǵın aytıp jazǵan edi. A.Dosnazarovtıń usı kózqarasların hám talapların kóre almaǵan SSSR IIXK Bas basqarmasınıń Mámleketlik qawıpsızlıq operativlik bólimi 1935-jıl 25-yanvarda onı qamaqqa aladı. Sol jıldın 8-aprel kúni SSSR Joqarǵı Sudınıń Áskeriy Kollegiyası tárepinen RSFSR Jınayat Kodeksiniń 58-statyası menen ayıplanıp, Allayar Dosnazarov on jıl qamaqqa húkim etiledi. Moskva-Leningrad temir jolı boyındaǵı siyasiy tutqınlar lagerine jiberiledi [4].

A.Dosnazarov bolıp atırǵan waqıyalardı hám óziniń gúnasıń jabır-jalaǵa dus bolǵanlıǵı tuwralı bir neshe márte Stalinge, IIXK SSSR Joqarǵı sudına shaǵım arzalar jazdı. Onıń arzası inabatqa alınbadı. 1937-jıldın 10-noyabr kúni A.Dosnazarovtıń Leningrad janındaǵı siyasiy tutqınlar lagerinde Ishki Isler Xalıq Komissariyatı Leningrad wálayatı basqarmasınıń ayrıqsha “úshlik” uyımı onı jınayatlı isin jáne bir márte qarap shıǵıp, A.Dosnazarovtı eń awır jaza – atıwǵa húkim etken. Bul húkim 1937-jılı 8-dekabrde Belomor-Baltıq kanalınan 40 km qashılıqtaǵı Kem degen stanciyanıń janında orınlandı [5].

Kóptilew Nurmuxammedov 1929-1933-jılları Qaraqalpaqstan Avtonomiyalı Oblastı, al soń QQASSR Oraylıq Atqarıw Komitetiniń baslıǵı lawazımlarında isledi. Nurmuxammedov Kóptilewdiń izine túsken QQASSR IIXK komissarı V.Shteyin agentleriniń járdeminde onı ayıplaytuǵın materiallar topladı. 1937-jıl 17-sentyabrde Nurmuxammedov Qaraqalpaqstanda háreket etken kontrevolyuciyalıq milletshil shólkemniń jumısına 1925-jıldan beri qatnasqan, Taxtakópır kóterilisiniń shólkemlestiriwshileriniń biri bolğan, – degen ayıplawlar menen onı qamaw ushın izlew saladı.

1937-jılı 20-sentyabrde QQASSR IIXK MQB sı Ózbekstan SSR Jınayat Kodeksiniń 67-statyasınıń jınayat belgileri menen ayıplap, K.Nurmuxammedovtı qamaqqa alıw tuwralı qarar qabil etedi. 1938-jıl 15-aprelde QQASSR IIXK K.Nurmuxammedovtı ayıplagan burıńǵı 67-statyasına qosımsha Ózbekstan SSR Jınayat Kodeksiniń 57-st. 1-bólimi hám 63-statyaları menen qosa ayıplap, isti Ózbekstan SSR IIXK na jiberdi.

1938-jıl 13-oktyabrde SSSR Joqarǵı Sudı Áskeriy Kollegiyasınıń májilisi bolıp, ótedi. Sud procesin basqarıwshı Alekseev tárepinen Ózbekstan SSR JK nıń 58, 63, 64 hám 67-statyalarında názerde tutılǵan jınayatları islegenlikte ayıplap, Nurmuxammedov Kóptilewdi onıń barlıq mal-mülkin mámleket qarawına alıw menen eń joqarǵı jaza – atıwǵa húkim etti [6].

Qaraqalpaqstan sociallıq-támiyinlew xalıq komissarı lawazımında islegen Óteniyaz Bekimbetovtıń máselesi 1937-jıl 13-iyulda Oblastlıq partiya komitetiniń byurosında kórip shıǵıladı. Bul másele boyınsha Tyurkin bayanat qılıp,

onı partiya qatarınan shıǵarıwdı hám kontrrevolyuciyalıq milletshiler menen tıǵız baylanısta bolǵan dep QQASSR sociallıq-támiyinlew xalıq komissarı lawazımınan bosatılıp húkimet aǵzalığı quramınan shıǵarıldı.

Solay etip, Oteniyaz Bekimbetovtı tiykersız ayıplap, 1937-jılı 16-iyulde qamaqqa aldı. O.Bekimbetovtıń tergew isin Baxtizion, Kuznecov, Shutin, Kushner, Aqjigitovlar qıynaw jolı menen alıp bardı. O.Bekimbetov óziniń ayıpsız ekenin dálillep, Kreml basshıları atına birneshe máрте xat jazdı. Tek onıń bir ǵana xatı jazǵan adamına jetip barǵan bolsa kerek. Kremlen “tekserilsin” degen xat keledi, bul jaqtaǵılar xattı tekserilmey-aq orayǵa 1938-jılı 5-mayda O.Bekimbetovtıń barlıq hújjetleri arxivke tapsırılıp jiberildi, dep maǵlıwmat beredi. 1938-jıl 13-oktyabrde SSSR Joqarǵı Sudı Askeriy Kollegiyası tárepinen Ózbekstan SSR Jinayat Kodeksiniń 58, 63, 64, 67-statıyalar menen tiykersız ayıplangan O.Bekimbetov eń awır jaza – atıwǵa húkim etiledi. Húkim sol kúni Tashkent qalasında orınlanadı [5:118-120].

1935-1937-jılları Xojeli raykomnıń birinshi sekretarı, sońınan Qaraqalpaqstan jer isleri xalıq komissarı bolıp islegen Ábiw Qudabaev milletshil-terroristler shólkemine basshılıq etiwshi Sovet hákimiyatına qarsı gúresiwshi topar aǵzası dep ayıplandı. 1937-jılı 14-sentbrde VKP /b/ Oraylıq komiteti janındaǵı Partiyalıq qadaǵalaw komissiyasınıń Qaraqalpaqstan boyınsha shólkeminiń komissiya májilisinde Ábiw Qudabaevtıń máselesi qaraladı. Komissiya májilisi onı partiya qatarınan shıǵarıwǵa qarar etti.

Ábiw Qudabaev qamaqqa alıńǵannan keyin Qaraqalpaqstan Ishki Isler Xalıq Komissariatınıń Qawıpsızlıq bas basqarmasınıń usınıwı menen 1938-jılı 21-yanvarda 11 adam quramında QQASSR IIXK nıń ekspertlik komissiyası dúzildi. Komissiya Jer isleri xalıq Komissarı A.Qudabaev basqarǵan kontrrevolyuciyaşıl milletshiler uyımınıń respublika ekonomikasına tiygizgen zıyanı haqqında 111 mashına betten ibarat qaralaw aktın dúzedi. Usı akte kórsetilgen barlıq toqıma “qılmsılardı” tergew waqtında qattı qıynaw aqıbetinde ilajsızdan moynına aladı hám 1938-jılı 9-aprelde “ayıplaw” protokolına qol qoyadı. Elim dep eńiregen, xalqına xızmeti menen tanılǵan ájayıp insan Ábiw Qudabaev jala-dóhmet penen Ózbekstan SSRı Jinayat Kodeksiniń 58, 63 hám 67-statıyalarına muwapıq ayıplanıp, SSSR Joqarǵı Sudı Askeriy Kollegiyasınıń húkimi menen 1938-jılı 13-oktyabr kúni Tashkent qalasında atıldı [5:159-160].

Ábiw Qudabaevtıń esteligin máńgilestiriw maqsetinde Qazaqstanlı doslarımız 1974-jılı óziniń tuwılǵan qalası Qızıl-Ordanıń bir kóshesine onıń atın qoydı. Qaraqalpaqstan xalqınıń keleshegi ushın at salıspı gúresken, xalqtıń mápi menen jasaǵan babamız Ábiw Qudabaevtıń jarqın esteligin máńgilestiriw maqsetinde ol haqqında kitap

Adebiyatlar

1. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир П-т. –Т.: «Ўзбекистон» 2017, 256-257-б.
2. Алланиязов Б. Жазықсыз қурбан болған қарақалпақ зыялылары. / «Еркин Қарақалпақстан», 2018-жыл 6-ноябрь.
3. Каримов И. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Том 6. – Тошкент: «Ўзбекистон», 1998, 268-б.
4. Алланиязов Б. Аллаяров бас болды қарақалпаққа. – Нөкіс: «Қарақалпақстан» 1996, 116-б.
5. Бабашев Ш. Жазықсыз жазаланған репрессия қурбанлары. -Нөкіс: «Қарақалпақстан» 2007, 149-б.
6. Бабашев Ш. Қарақалпақстан Республикасы тарийхындағы сиясий қурбанлар. -Нөкіс: «Қарақалпақстан» 2003, 112-118-б.

РЕЗЮМЕ

Мақоллада 1938-йыл 13-октябрда қатag'он қурбонлари bo'lgan qoraqalpoq ziyolilari vakillari nomlarini abadiylashtirish maqsadida materiallar to'plash va muzey tashkil qilish masalasi o'rganilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы о сборе материалов и организации музеев с целью увековечения имён репрессированных жертв, представителей Каракалпакской интеллигенции 13- октября в 1938 году.

SUMMARY

The article deals with the collection of materials and the establishment of museums to perpetuate the names of Karakalpak intellectuals who were the victims of repression on October 13, 1938.

Е.Э.БЕРТЕЛЬС ИЖОДИДА АБУ НАСР ФАРОБИЙ ФАЛСАФАСИ ТАЛҚИНИ

Б.Н.Туробов - мустақил изланувчи

Самарқанд давлат чет тиллар институти

Таянч сўзлар: Абу Наср Форобий, Аристотел, Афлотун, Порфирий, “Фозил одамлар шахри”, “Метафизика”, “Фалсафа манбалари”, “Мантиқ илмига кириш”.

Ключевые слова: Абу Наср Фараби, Аристотель, Платон, Порфирий, «Город добродетельных людей», «Метафизика», «Источники философии», «Введение в науку логику».

Key words: Abu Nasr Farabi, Aristotle, Plato, Porphyry, "The City of Noble People", "Metaphysics", "Sources of philosophy", "Introduction to science of logic".

Марказий Осиёнинг араблар томонидан забт этилиши натижасида ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётда бир қанча ўзгаришлар содир бўлди. X асрга келиб Марказий Осиё шаҳарлари муҳим илмий марказларга айланди, бир қанча фанлар, хусусан, математика, астрономия ва тиббиёт соҳасида фавқуллодда катта муваффақиятларга эришилди. Чунки баъзи тадқиқотчиларнинг фикрича, антик давр фани ва фалсафасининг бу заминда тарқалиши учун қулай шарт-шароитлар мавжуд эди. Бу ҳудуддаги фан X асрга келиб нафақат халифалик, балки дунё миқёсида биринчи ўринга чиқди.

Бу даврда Марказий Осиёдан табиий-илмий ва ижтимоий-гуманитар фанлар соҳасида буюк мутафаккирлар, муҳаддислар, мутассавуфлар етишиб чиқдилар.

Шу даврнинг буюк комусий олимларидан бири Абу Наср Форобий (873-950)дир. Форобий бошланғич таълимни ўз ватанида олди, аммо шу даврда бу ҳудудда йирик олимлар бўлмаганлиги сабабли ўқишни давом эттириш мақсадида Дамашққа боради. Бу ерда у қадимги юнон муаллифлари асарларининг арабча таржималарини ўрганган. Аммо кейинчалик Форобий ота-онаси билан бирга Боғдод шаҳрига кўчиб кетган. Чунки бу даврда араб халифалигининг пойтахти бўлган Боғдод бутун Шарқнинг иқтисодий, маданий ва илм-фан маркази ҳисобланган. Форобий бу ерда араб ва христиан олимлари ёрдамида нафақат илмни, балки кўпгина тилларни ҳам ўрганади [6:110]. Мутафаккир ҳаётининг сўнгги йилларини нуқул илмий ишга бағишлаб, Боғдодда катта машхурликка эришади.

Форобий илмий ижодида фалсафа тарихини ўз нуқтаи назарича баён қилади. Унинг фикрича, қадимги юнон фанининг сўнгги ўчоғи Александрия бўлган. Александрия мактаби файласуфлар билан бевосита шуғулланган ва турли таълимотларни тадқиқ этган. Мусулмон файласуфларининг фикрича, – деб ёзади, – С.Н.Григорян, – Александрия мактаби вакилларининг шарҳлари Аристотел таълимотига қўшимча ҳисобланади [8:84]. Бу ерда христианлик ўрнатилгандан кейин, фаннинг ривожланиши тўхтади. Епископлар барча қадимги фанлардан фақат мантиқни тан олдилар, чунки бу уларга кескин мувоҳасалар учун керак эди. Араб фанлар, шу жумладан, метафизикани нафақат кераксиз, деб ҳисобладилар, балки ундан тийилишни маслаҳат бердилар. Уларнинг фикрича метафизика эътиқод софлигига зарар етказиши мумкин. Шунинг учун фалсафа билимдонлари Александриядан кетдилар.

Форобийнинг мероси ғайриоддий улкан ва турли-тумандир. У ўз даврида маълум илм соҳалари бўлган этика, сиёсат, психология, табиатшунослик ва мусиқани ўрганди. Аммо, албатта, унинг илмий ижодида биринчи ўринда фалсафа турган. У, энг аввало, Арастунинг шахрловчиси сифатида машхур эди. Шунинг учун “Иккинчи муаллим” номи нуфузли тахаллусни олган. Шуни эътироф этиш жоизки, – деб ёзади Е.Э.Бертельс, – Форобийнинг бу ишини аслиятдан узоқ ва тақлид қилиш, деб қараш керак эмас [5:112]. Файласуф олим Қ.Назаров фикрлари шарқшунос олимнинг хулосаларини янада муайянлаштиради. У Абу Наср Форобийни қадимги муаллифларнинг оддий шарҳловчиси сифатида талқин

этиш адолатдан эмас, деб ҳисоблайди. Бу олим Форобий “илм-фаннинг турли соҳаларига, айниқса фалсафага тааллуқли бетакрор асарлар яратган. Аллома “Фалсафа манбалари”, “Мантиқ илмига кириш”, “Масалалар манбаи”, “Субстанция”, “Давлат тўғрисида рисола”, “Фалсафани ўрганишдан аввал нималарни ўрганиш лозим”, “Фалсафий масалалар ва уларга жавоблар”, “Ақл ҳақида рисола”, “Фозил одамлар шахри” каби 160 дан ортиқ китобларнинг муаллифидир” [9:101] – деб қайд қилади.

Миллоднинг V асридан бошлаб антик давр файласуфлари асарларини дастлаб юнончадан сурён тилига таржима қилиниш бошланди. Шу даврда яшаган Ибасу фақат Порфирийнинг “Кириш” (“Введение” ёки “Введение к категориям”) асарини таржима қилган. Юнон мутафаккирларининг асарларини сурёндан арабчага таржима қилишнинг бошланиши VIII асрга тўғри келади. Қадимги юнон даври фалсафаси тадқиқотчилари, “IX асрдан бошлаб Аристотел ва бошқа Юнон муаллифларининг илмий асарларини Сурия тилидан, шунингдек, юнонча асл нусхасидан араб тилига таржима қилиш ишлари жадаллашди”, – деб ёзадилар [3:70].

Шарқшунос олим Е.Э. Бертельснинг фикрича, Арасту асарларининг дастлабки таржималари унчалик мукаммал бўлмаган. Таржимонларга илмий терминология (муайян бир соҳага оид терминлар мажмуи ва тилшуносликнинг терминларни тартибга солиш ҳақидаги бўлими)нинг йўқлиги монелик қилган. Улар кўпинча матн таржимасини удалай олмаганликлари учун юнонча асл нусханинг синтаксис тузилишини сақлаб қолдилар [5:112]. Ҳатто таржимонлар Аристотел асарларини яхшироқ тушуниш учун унинг шарҳловчилари асарларини ҳам таржима қилганлар. Аммо шунга қарамайдан, унинг баъзи асарлари бузилган кўринишда, унга ёт бўлган унсурлар билан кириб келди. Лекин Ф.Т.Фадеевнинг таъкидлашича, мантиққа оид асарларнинг таржимаси ахлоқ ва метафизикага оид асарларга қараганда асл нусхага яқинлиги билан ажралиб турган [10:15].

Шунинг учун Арастунинг асарлари араб китобхони учун мутлақо тушунарсиз бўлган. Фақат Форобий асарлари қадимги фалсафа фанини тўғри тушуниш учун имконият яратди.

IX аср илмий таржима фаолиятининг энг юксак даври бўлди. Араб тили фан, фалсафа ва ҳуқуқшунослик соҳаларига кириб келди ва мустақкам ўрин эгаллади. Халифа ал-Маъмун даврида Бағдодда ва халифаликнинг бошқа шаҳарларида юнонлар илмий-фалсафий маросимини ўрганишга қизиқиш янада ортиди, илмий муассасалар, хусусан, донишмандлар уйи, илмий кутубхона, расадхоналар қурилди [5:112]. Таржима қилинган асарлар Форобий томонидан ҳам чуқур ўрганилди ва ижодий ривожлантирилди. Мутафаккир қадимги юнон фалсафий асари (“Категориялар”, “Терменевтика”, биринчи ва иккинчи “Аналитика”, “Топика”, “Софистика”, “Риторика”, “Поэтика”)ларнинг талайгина қисмини шарҳлади. Бу ҳақда академик И.М.Мўминов қуйидагиларни ёзади: “Қадимги юнон ва араб файласуфларининг асарларини пухта ўрганган Форобий Аристотелнинг “Метафизика”сига шарҳлар ёзиб, бутун Европани Аристотел таълимоти билан таништирди. Чунки IX–X

асрларда Европада дин, схоластиканинг кенг ва мустақкам ҳукмронлиги туфайли Аристотелнинг илғор нуктаи назарлари у ерда номаълум бўлиб қолганди” [2:17]. Шунингдек, Форобий Арастунинг мантикка оид қарашларини ижодий ривожлантирди. Дарҳақиқат Арастунинг мантикий қарашларида маълум бир камчиликлар бор эди. Бу, айниқса, унинг силлогизм назарияси аҳамиятини бўрттиришида яққол намоён бўлган [3:96].

Ал-Форобий бошқа фан соҳалари каби мантик илмида ҳам Арасту таълимотини ривожлантиришга, унутилган ва эътибор берилмаган масалаларни аниқлаштиришга, шу масалага доир янги фикрларни илғари суришга ҳаракат қилган, мавжуд фикрларни шунчаки такрорлашни ўзига эп кўрмаган [1:57]. Абул-Қосим Саид ибн Аҳмад ҳам ўзининг “Ат-таъриф фи табакаат ал-умам” асарида, “У мантик илмидаги ўзига қадар номаълум бўлган сирларни очиб берди ва бошқаларнинг бу илми ўзлаштиришини енгиллаштирди”. Ал-Форобий ўзининг асарларида мантикни тушунишининг ва уни эгаллашнинг нозик томонларини, шунингдек, фикрни равои ифодалаш ҳақидаги ҳамма маълумотларни тўплади, [1:15] – деб таъкидлайди.

Форобийнинг Аристотелнинг мантикка оид асарларига ёзган шарҳлари ўрта аср Ғарбий Европасида машҳур бўлган. Форобий яна бошқа юнон олимлари асарларига, масалан: Порфирийнинг “Изигога” [4:213-214] (мантикка оид), Птоломейнинг “Альмагест”, А.Афродезийскийнинг “Жон ҳақида” асарида Эвклин геометриясининг айрим китобларига ҳам илмий шарҳлар ёзди” [1:111]. Бундан ташқари неоплатончи Порфирийнинг “Фалсафага кириш” асарининг шарҳи Форобийга тегишлидир. Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, неоплатонизмнинг Порфирий ва Ямвлих каби вакиллари келиб чиқишига кўра Суриялик бўлган. Византия даврида Сурияда Эдессе мактаби равои топган ва V асрда у бу даврга келиб Афинада ўз фаолиятини тугатаётган перепатитизмни жонлантирган ва уни тарғиб қилувчи марказга айланган [3:64].

Форобий фаолияти фақат қадимги юнон фалсафасини шарҳлашдан иборат эмас. У жуда кўп асл асарлар ҳам яратган. Е.Э.Бертельснинг катъий хулосасига кўра, уни соф перепатетик, деб ҳисоблаш

ҳам мумкин эмас. Форобий Афлотун билан Арасту фалсафасини муроса-ю мадорага келтириш учун астойдил ҳаракат қилади ва бу вазифани амалга ошириш мумкин, деб ҳисоблайди. Шуни таъкидлаш лозимки, гарчанд Арасту Афлотуннинг шогирди бўлиб, унинг ғояларидан баҳраманд бўлган бўлса ҳам, таълимотининг кўп жиҳатлари билан келиша олмайди. Кейинчалик (56) эса унинг таълимоти мутлақ ғоясини танқид остига олади [5:112].

Форобийнинг “Фозил одамлар шаҳари” (“Рисола фи ара ахл ал мадинат ал-фадила”) номли асари эътиборга моликдир. Форобий бу асарда Афлотун ва Аристотелнинг жамият ва давлат тўғрисидаги фикрларига ўз муносабатини билдиради. Афлотун жамият одамларнинг эҳтиёжи туфайли пайдо бўлади, деб ҳисоблайди. Унинг нуктаи назарича, ҳокимлар ва бўйсунувчилар бўлган тақдирдагина у ерда қонуллаштириш барқамол бўлиши мумкин. Ҳокимлар асл олижаноб оқсоқолларга ўхшаб ҳаётий тажрибага эга бўлишлари керак. Арасту фикрича эса, жамият “табиатнинг ҳосиласи”дир. Форобий жамиятнинг пайдо бўлишини телеология (олдиндан белгиланган мақсадга мувофиқлик) нуктаи назаридан тушунтиради – жамият одамларнинг қомилликка эришиши учун зарур, деб ҳисоблайди [7:251]. Бу асар давлат тўғрисидаги антик трактатлар таъсирида ёзилган бўлишига қарамадан, оригиналлиги (аслиги) билан ажралиб туради. Форобий бу асарда давлатнинг келиб чиқиши, ижтимоий тенгсизлик сабаблари каби бир қанча муҳим саволларга жавоб беришга ҳаракат қилган [4:159-173].

Марказий Осиёда жамият ҳақидаги таълимотни биринчи бўлиб қомусий олим Форобий ишлаб чиқди. У шаҳар-давлатларни фозил ва жоҳилга бўлади. Фозил шаҳар аҳолининг ўзаро ҳамкорлигига асосланади. Форобий жамиятнинг ва давлатнинг асосий мақсади умумий бахт-саодатга эришишдир, деб ҳисоблайди. Илм-фан ва таълим-тарбия умумий бахт-саодатга эришиш йўлидир.

Хулоса қилиб айтганда, қомусий олим Форобийнинг илмий фаолияти X-XI асрларда Марказий Осиёда ҳам фаннинг ривожланиши юксак чўққисига эришганлигидан далолат беради. Шунингдек, Форобийнинг таълимоти Шарқ ва Европа ижтимоий-фалсафий фикрлари ривожига муҳим ўрин тутди.

Адабиётлар

1. Хайруллаев М.М. Ўрта Осиёда илк уйғониш даври маданияти. – Тошкент: “Фан”, 1994, 25-57, 15-6.
2. Мўминов И.М. Ўзбекистонда табиий-илмий ва ижтимоий-фалсафий тафаккур тарихидан лавҳалар. – Т.: “Фан” 1999, 17-18-6.
3. Шарипов М., Муксимова Х.В. Марказий Осиёда дунёвий илмларнинг қарор топиши. // Дунёвийлик фалсафаси. – Тошкент: 2007.
4. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1993. 18-159-173-213-214-6.
5. Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. Отв.ред. И.С.Брагинский. Избранные труды. -М.: “Восточная литература”. Том.1. –С. 112.
6. Жаҳон фалсафаси тарихидан лавҳалар. 1-китоб. Файласуфлар миллий жамияти нашриёти. – Тошкент: 2004, 56-57-110-6.
7. Аҳмедова М.А. Умумий муҳаррирлиги остида. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан олий ўқув юртлири учун дарслик сифатида тавсия қилинган. – Тошкент: 2005, 251-6.
8. Григорян С.Н. Средневековая философия народов Ближнего и Среднего Востока. -М.: 1966, -С. 84.
9. Назаров Қ. Ўзбек фалсафаси. Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти. – Тошкент: 2013, 101-6.
10. Фадеев Ф. Т. Античное философское наследие в арабоязычной науке IX-XI вв.: Дисс. ... канд. фил. наук. –Т.: 1993.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада шарқшунос олим Е.Э.Бертельснинг қомусий олим Форобийнинг илмий фаолияти, фалсафаси ва Марказий Осиёда ҳамда дунё илм-фаннинг ривожланишига қўшган ҳиссаси тўғрисидаги изланишлари ҳақида сўз юритилган. Шунингдек, X асрга келиб Марказий Осиё шаҳарлари муҳим илмий марказларга айланиши, мазкур ҳудуддан дунё илм-фанига ўзларининг фалсафий қарашлари билан улкан ҳиссасини қўшган қомусий олимларнинг хизматлари баён этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится об исследованиях учёного востоковеда Э.Э.Бертельса, о научной деятельности, философий и вкладе в развития мировую науку и науки Центральной Азии, учёного-энциклопедиста Фараби. В том числе излагается история формирования некоторых городов Центральной Азии как важными научными центрами X века. Философы энциклопедисты этих региона своими философскими взглядами внесли огромный вклад в мировую науки.

SUMMARY

The article discusses the scientific research of the orientalist scientist E.Bertels about encyclopedic scholar Farabi's scientific activity, philosophy and contribution to the development of science in Central Asia and in the world. It was also mentioned about Central Asian cities becoming the important scientific centers in the 10th century; the encyclopedic scientists who have made huge contribution to the world science with their philosophical views.

МАЪНАВИЙ ХАВФСИЗЛИКНИ ТАЪМИНЛАШДА ИЧКИ ВА ТАШҚИ ТАХДИДЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШ МАСАЛАЛАРИ

Х.Х.Эшов - *“Маънавият ва маърифат” маркази бўлим бошлиғи*
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги

Таянч сўзлар: маънавият, маънавий таҳдид, глобаллашув, ахборот инқилоби, хавфсизлик, сиёсат.

Ключевые слова: духовность, духовная угроза, глобализация, информационная революция, безопасность, политика.

Key words: spirituality, spiritual threat, globalization, information revolution, security, politics.

Бугунги кунга келиб дунё борган сари кичрайиб, янгича шакл ва моҳият касб этаётганга ўхшайди. Ҳозирги кунда бир давлатни бошқа давлат томонидан курол, армия ёрдамида босиб олиш хавфи камайиб, ахборотлашув таъсирида маънавий омиллар воситасида бошқа халқлар онги, қалби ва руҳиятига таъсир ўтказиш имкониятлари бекиёс даражада ошиб бормоқда. Эндиликда ахборот тарқатиш имкониятлари, турли халқлар маънавиятига кучли таъсир ўтказиш, маънавий хавфсизлиги заиф мамлакатларни қарам қилиш хавфи нисоятда кўпайиб бормоқда. Шу сабабли жамиятдаги сиёсий, иқтисодий-ижтимоий хавфсизлик тизимининг маънавият билан узвий боғлиқлиги таъминлангандагина миллий-маънавий хавфсизликнинг яхлит тизимини шакллантириш мумкин.

Америкалик олим Иммануел Валлерстайн ва немис файласуфи Ханс Георг Гадамерларнинг “Биз томомила бошқа дунёга кириб келдик, кейинги эллик йил инсоният учун “совуқ уруш” даврига нисбатан ҳам мушкул бўлиши кутилмоқда”, “барчага баробар таҳдидларга биргалашиб барҳам бериш иштиёқи камайиб бормоқда” [1:4], деган ташвишли фикрлари бугунги кун хусусиятини анчагина ойдинлаштирди. Сўнги ярим асрдаги муаммолар қаторига демографик инқироз, “демократия экспорти”, маънавий қашшоқлашув, “оммавий маданият”, ғарбона турмуш тарзини тиқиштириш кабиларни киритишимиз мумкин. Масалан, бугунги кунда Европа ва Америка давлатлари кўплаб соҳаларда бошқа мамлакатлардан илгарилаб кетган бўлсада, маънавий соҳада тушқунликка, “ҳалокат”га учраётганининг гувоҳи бўлмоқдамиз. Мисол учун ғарбда миллий қадриятлар тизимининг “маънавий бўҳронга” учраши оқибатида урф-одатларга эскилик сарқити сифатида қаралмоқда, шу билан биргаликда ўтмишда гуноҳ саналган амаллар фазилатга айлантирмоқда. Жиноятчилик, гиёҳвандлик, фоҳишабозлик, бесоқолбозлик каби иллатларнинг авж олиши, оилаларнинг бузилиши, туғилишнинг камайишини юқоридаги фикримизга далил сифатида келтиришимиз мумкин.

Барчамизга маълумки, қадимдан жамиятнинг мафкуравий манзарасини ўзгартирмоқчи бўлаётган ғоялар ва мафкура шакллари мавжудки, улар тинчлик ва барқарорликка хизмат қилиши билан биргаликда баъзилари инсоният тараққиётга жиддий таҳдид солиб келган. Тажовузкор миллатчилик ва шовинизм, коммунизм, диний экстремизм ва фундаментализм, “оммавий маданият” каби маънавий-мафкуравий таҳдидлар шулар жумласидан бўлиб, тарихдан маълумки, II жаҳон уруши давридаги фашизм ғоялари инсоният бошига кўплаб кулфатларни келтиргани барчамизга маълум.

Таҳдидлар турли-туман шаклда бўлиб, жамиятга таъсири бўйича ички ва ташқи, катта ва кичик, макон нуқтаи назаридан эса узоқ ва яқин бўлиши мумкин. XX аср воқеалари шундан гувоҳлик бериб турибдики, таҳдидларни тоифалашда уларни шартли равишда иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, экологик, демографик, мафкуравий, ҳарбий, табиий-иклимий ва маънавий таҳдидларга ажратиш кўриш ҳамда таҳлил этиш мумкин. Булардан энг хавфлиси инсонларнинг руҳиятига таъсир ўтказиш орқали миллатларнинг қадриятлари ва турмуш тарзини издан чиқаришга қаратилган ахлоқ-одоб, оила ва жамият ҳаётида жиддий таъсир кўрсатадиган маънавий таҳдидлар ҳисобланади.

Маънавий таҳдидлар ўзининг чуқур тарихий илдизига эга эканлигини кўришимиз мумкин. Жумладан, миллоддан олдинги IV асрда яшаган хитойлик файласуф ва ҳарбий кўмондон Сунн Цзининг курашда ғолиб бўлиш учун:

- Сиз рақиб мамлакатдаги барча яхши нарсаларни бузинг, айнитинг;

- рақиб давлат раҳбариятининг обрўсини тўқинг, қулай пайтда уларнинг жамият олдида шармандасини чиқаринг. Бу ишда ўша мамлакатдаги энг паст, мараз одамлар билан шериклик қилинг;

- рақиб мамлакат одамлари орасида келишмовчилик, жанжал чиқаринг;

- ёшларни кексаларга қарши гиж-гижланг;

- ҳукуматнинг яхши иш юритишига ҳар қандай йўл билан қаршилик кўрсатинг;

- душманнингизнинг аъёнларини қадрсизлантиринг, худоларига ишончини синдириг” [3:50], деган фикрлари ҳам буни тасдиқлайди. Ана шундай бузғунчи ва тажовузкор ғоялар орадан 2600 йил ўтиб ҳам бугунги кунда инсоният олдидаги глобал муаммо сифатида турибди. Сабаби ушбу ғоялар бугунги кунда жамиятда маънавий инқирозни юзага келтирадиган турли замонавий технологияларга асос бўлмоқда.

Бир қарашда, руҳий алжирашдек туюладиган бу асарнинг мағзида эса Маркиз де Сад яшириб ўтирмаган мана бундай ғоявий-мафкуравий мақсад ётади: “Биз, – деб ёзади у “Фоҳишахоналар фалсафаси” асарида, – бундан буён дунёни забт этмоқ учун беҳисоб кўшин билан узоқ ҳудудларга ҳарбий ҳужум уюштиришимиз, жангдан сўнг ўлган аскарларимиз этиги бегона ютларда чириб битиши мутлақо шарт эмас. Агар менинг китобларимга ўхшаш асарларда тасвирланган яшаш тарзи ва ахлоқни бутун дунёга аста-секин муваффақиятли тарғиб қила олсак, шу орқали у ерларда яшовчи одамлар қалбини эгалласак, уларни жисман маҳф этишга ҳеч қандай ҳолат қолмайди. Қалби бизнинг қўлимизга ўтган халқларнинг ўзи, ихтиёрий равишда, оёғимиз остига юқиниб келади, бизга қул бўлади...” [2:91]. Ахлоқсиз ғояларни тарғиб этувчи асарлар ёзишда шухрат қозонган фаранг ёзувчисининг юқоридаги фикри тарихда ўз исботини топган.

Абдурауф Фитрат халқни, ўсиб келаётган ёш авлодни маданий-маърифий юксалтиришга даъват қилади. Бу йўлда уларнинг онгида Ватанга муҳаббат, юксак миллатпарварлик муносабатларини уйғотишга ҳаракат қилади. “Туркистон халқига хизмат қиларимиз деганлар мана шундай эркин миялар, тақлидсиз руҳлар тайёрлашга киришсунлар. Шуниси ҳам борким, бундай миялар, бундай руҳлар ёлғизгина йигитлар, ёшлар орасиндан чиқар” [5], “тақлидсиз руҳлар” деганда, назаримизда Фитрат шу нарсани эътиборда тутганки, “мустамлака зиёлиси очкўзлик билан ғарб маданиятини сипқиришга ҳаракат қилади, асрандига ўхшаб янги оилада у билан нафакат танишишга балки, қариндош тутинишга ҳаракат қилади” [4:450]. Шунинг учун бу хусусиятни олдини олиш мақсадида ёш авлодни “тақлидсиз”, миллатпарварлик руҳида тарбиялаш зарурдир. Фитрат фикрича, миллатнинг истикболи ана шундай руҳли ёш авлод қўлида.

Бугунги тараққиёт даврида ҳам ўз моддий, сиёсий манфаатларини кўзлаган ҳолда ҳар хил давлатлар, марказлар томонидан турли мамлакатларга нисбатан ичкаридан ёки ташқаридан туриб бевосита маънавий бузғунчилик, маънавий тажовузар амалга

оширилмоқда. Улар ўз мақсадларига эришиш учун ҳар қандай усуллардан, одамларнинг маънавий-руҳий ҳиссиётлари, миллий туйғулари, ҳар қандай жамиятда мавжуд ижтимоий-иқтисодий, маънавий муаммолардан, шунингдек, замонавий технология, телекоммуникация, ОАВ, интернетдан усталик, фирромлик, ноҳолилик билан фойдаланишга ҳаракат қилишмоқда. Маънавий тажовуз – муайян миллат, жамият, давлатнинг тинчлиги ва барқарорлигига қарши қаратилган, сиёсий ва конституцион тузумни заифлаштириш ва бузишга йўналтирилган, шахс ва жамият хавфсизлиги, маънавий, руҳий дунёсига таҳдид солувчи ғоявий-назарий қарашлар ва шунга асосланган амалиёт мажмуини ифодалайдиган тушунча [7:393].

Маънавиятга қарши қаратилган ҳар қандай тажовуз, таҳдид ўз-ўзидан мамлакат хавфсизлиги, унинг миллий манфаатлари, жисмонан ва маънан соғлом авлод келажагини таъминлаш йўлидаги ташаббусларига жиддий хатарлардан бирига айланиши ва охиروқибатда жамиятни инкирозга олиб келиши мумкин. Маънавий тажовузорлар кўпинча турли никоблар, жозибали шиор ва ғоялар никоби ортида иш қўради. Бундай кучлар ихтиёрида жуда катта моддий, молиявий ресурслар ва имкониятлар мавжуд бўлиб, улар пухта ўйланган ҳамда давомли мақсадларига хизмат қилмоқда. Ҳозирги даврда дунёнинг айрим ҳудудларида ана шундай ҳаракатлар натижасида катта маънавий йўқотишлар юз бермоқда, миллатларнинг асрий қадриятлари, миллий тафаккури ва турмуш тарзи издан чиқмоқда, ахлоқ-одоб, оила ва жамият ҳаёти, онгли яшаш тарзи жиддий хавф остида қолмоқда. Энг ёмони, бундай маънавий хуружларнинг пировард мақсади одамни ўз юрти ва халқидан тонишга, ватанпарварлик туйғуларидан маҳрум этишга ва ҳамма нарсага лоқайд бўлган шахсга айлантиришга қаратилган бўлиб, унинг таркибига худбинлик ва лоқайдлик, маҳаллийчилик, коррупция ва манфаатпарастлик, бошқаларни менсимаслик, ҳасад, сотқинлик сингари иллатлар қиради.

Ўрганишлар шунини кўрсатадики, бугунги даврда ҳам ғаразли мақсадларни юзага чиқариш, маънавий тажовуз қилиш орқали жамиятда маънавий инкироз ҳолатини вужудга келтириш, ёт ғояларни аҳоли, ёшлар онгига сингдириш ишлари турли замонавий технологиялар ёрдамида амалга оширилмоқда. Шундай технологиялар муаллифларидан бири Американинг “Mackinac Center” жамоатчилик сисёти маркази катта вице-президенти Ж.П.Овертон бўлиб, у томонидан ишлаб чиқилган “Овертон ойнаси” номли технологиядир. Ушбу технологиянинг мақсади кетма-кет босқичда амалга ошириладиган фаолият орқали жамият, ёшлар онгига ғаразли ғояларни сингдириш ва жамиятни таназзулга олиб келишидир. Булар:

Адабиётлар

1. Аббосхўжаев О. ва бошқалар. Мафкура полигонларидаги олишув. – Тошкент: “Академия”, 2007, 4-б.
2. Аббосхўжаев О., Умарова Н., Қўчқоров Р. Мафкура полигонларидаги олишув. – Т.: “Академия”, 2007, 91-б.
3. Очилдиев А. Глобаллашув ва мафкуравий жараёнлар. – Т.: “Мухаррир нашриёти”, 2009, 50-б.
4. Рейснер П.Р. Эволюция восточных обществ: Синтез традиционного и современного. – М.: “Наука”, 1984.
4. Фитрат. Бизда йигитлик. Тонг. 1920. № 2.
6. Федотова В.Г. Факторы ценностных изменений на Западе и в России. // Вопросы философии, 2005. № 11. – С. 12.
7. Маънавий тажовуз // Маънавият асосий тушунчалар изохли лугати. – Т.: Ф.Ғулом, 2009, 393-б.
8. Интернет материаллари.

Глобаллашув жараёнлари оқибатида давлатлар, халқлар ўртасидаги муносабатларнинг низоҳатда чуқурлашиб кетаётганлиги, ахборот инкилоби, фан ва техника тараққиётининг юксак ривожини билан характерланади. Шу билан биргаликда ҳозирги даврда инсон онги ва қалбини эгаллашга қаратилган мафкуравий таҳдидларнинг кучайиб бораётганлиги, турли оқимлар ва кучлар томонидан ғаразли мақсадларнинг амалга оширилаётганлиги ҳам намойён бўлмоқда. “Маънавият”, “маънавий таҳдид”, “маънавий таҳдиднинг олдини олиш механизмлари” ва шу каби тушунчаларнинг мазмун моҳиятини тушуниш, тўғри идрок этиш давр талаби ҳисобланмоқда. Мақолада шу каби тушунчаларнинг мазмун моҳияти, келиб чиқиши ва тадрижий ривожланишига оид маълумотлар таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ

В результате процессов глобализации отношения между странами и народами стали намного глубже, характеризуются информационной революцией, быстрым развитием науки и техники. В то же время идеологические угрозы, направленные на захват человеческого разума и сердца, растут, а корыстные цели преследуются различными течениями и силами. Понимание сути понятий «духовность», «духовная угроза», «механизмы предотвращения духовной угрозы» и т. д. является требованием времени. В статье анализируются данные о сущности, происхождении и постепенном развитии подобных понятий.

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

As a result of the globalization processes, the relationship between countries and peoples has become much deeper, characterized by the information revolution, the rapid development of science and technology. At the same time, ideological threats aimed at capturing the human mind and hearts grow, and mercenary goals are pursued by various currents and forces. Understanding the essence of the concepts of “spirituality”, “spiritual threat”, “mechanisms of preventing a spiritual threat”, etc. is the requirement of time. The article analyzes data on the essence, origin and gradual development of such concepts.

1) ақл ҳаракатлар – ғоя сингдирилаётган жамиятда оммавий тарзда тақиқларни бекор қилишга эришиш;

2) қатъиятчилик – олимларни, мутахассисларни фаол тарзда жалб қилиш орқали очик ва расмий тарзда конференциялар, симпозиумлар уюштириш;

3) маъқуллаш ва мақбуллик – жамиятга хос бўлган “гуноҳ” тушунчаларнинг маъно-мазмунини ўзгартириш;

4) мантикийлик – илгари сурилган ғояга нисбатан турли қарашларни шакллантириш ҳамда қаршилик қилганларни янги ғоялар қушандаси сифатида қоралаш;

5) стандарт ўлчов – мазкур ғояни ОАВда фаол тарғибот қилиш, унга машҳур одамларни жалб қилиш орқали тегишли маълумотларни инсонлар онгига сингдириш;

6) амалдаги норма – ёт ғояларни меъёрий ҳужжатларга киритиш орқали қачонлардир ақлга сиғмайдиган воқеликлар ижтимоий ҳаётнинг нормаларига айлантириш [8].

Бугун тилимизда “оммавий маданият” номли тушунча кўп ишлатилади. Савол туғилиши табиий. Унинг мақсади нима ўзи, қачон пайдо бўлди? Ўтган асрнинг 50-60 йилларида АҚШнинг жанубий штатларида истикомат қилувчи бир гуруҳ ёшларда ўз ҳаёт тарзини бутун дунё маданиятига айлантириш истаги пайдо бўлади. Бу ҳаёт тарзи ўзининг енгил-елпилиги, жинсий ҳаётда эркинлиги, космополитизм ғоялари билан бутун дунё ёшларини ўзига оҳанрабодек жалб қила бошлади. XX аср охирида АҚШ ва Ғарбий Европадаги гўзал афишалар, тунги клуб ва дискотекалар жаҳон ёшларнинг идеалларига айланди ва бу бутун дунёга “оммавий маданият” номи билан тарқалди. Лекин бизнинг фикримизча, “оммавий маданият” умуминсоний маданият эмас, у “авом” ёки “оломон” маънавияти эмас, балки дунёда ўз ҳукмронлигини ўрнатишга ҳаракат қилаётган, ер қуррасида мавжуд барча ресурсларга эгалик қилишга интилаётган мамлакатлардаги “мақсадли” марказларнинг маънавиятидир. У нафақат кам тараққий қилган, шунингдек, ана шу юксак тараққий қилган мамлакатлар аҳолисини ҳам маънавий қашшоқликка мубтало қилаётган зўравонлик руҳиятини ва ахлокий бузукликни ифода этаётган ғоявий қашшоқ маънавиятдир. Шу жиҳатдан, П.Бьюкененнинг куйидаги фикри диққатни жалб этади: “Америка мафкуралашган давлатга, яъни ўз янги ақидаларини армия ва полиция орқали эмас, “оммавий маданият” инквизиторлари ёрдамида жаҳонга сингдираётган “юмшоқ тирания”га айланган. Бугунги кунда ОАВ, телевидение маданиятини “оломон”лаштиришнинг асосий воситаси ва манбаи бўлиб хизмат қилмоқда” [6:12].

TİL BİLİMİ HÁM ÁDEBİYATTANÍW

Til bilimi

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ – ТИЛ БИЛИМИНИҢ ЖАҢА ТАРАҰЫ

Ш.Н.Абдиназимов – филология илимлериниң докторы, профессор

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: лингвокультурология, тил ва маданият, инглиз тили, ўзлашган сўзлар, қорақалпоқ тилшунослиги.

Ключевые слова: лингвокультурология, язык и культура, английский язык, заимствованные слова, каракалпакское языкознание.

Key words: linguoculturology, language and culture, the English language, borrowed (loan) words, Karakalpak linguistics.

Соңғы жыллары культурология туўралы көплеген мақалалар жазылмақта. Бул табиий жағдай, себеби маданият-инсан хэм жәмийеттиң тийкарғы белгилериниң бири. Бул белги халықтың жәмийетлик хэм руўхый турмысында хәр түрли көринисте жүзеге асады. Инсан хэм жәмийет турмысында тил маданияттың жасаў формасы, халықтың мәдени мийрасы сыпатында әхмийетли орын ийелейди.

Усы көзқарастан қарағанда, илимниң арнаўлы бағдары сыпатында культурологияның қалипlesiўи хэм тез пәт пенен раўажланыўы- нызамлы кубылыс.

Белгили рус тилшии Г.О.Винокурдың төмендеги пикири бул мәселени тереңрек түсиниўде әхмийетли орын ийелейди: Тилди изертлеўи хәр бир тилши ўақыттың өтиўи менен сол маданияттың изертлеўишине айланады, өзи таңлаған тил сол маданияттың өними есапланады [1:211]. Тилдиң тәбияты, тилдиң халықтың дәретиўшилиги психологиясы хэм маданиятына тәсир етиўи туўралы өз ўақтында И.Гердер көрсетип өткен еди. Ол өзиниң 1770-жылы жазылған «Тилдиң пайда болыўы ҳақында трактат» мийнетинде инсанның төрт фундаментал феноменин көрсетеди: тил, маданият, жәмийет хэм миллий руўх. Тил өзиниң келип шығыўы жағынан маданият пенен байланыслы хэм жәмийет пенен бирге жетилисип барады. Тилдиң маданият хэм жәмийет пенен органикалық байланысы оны миллий руўхтың әхмийетли компоненти екенлигин тәмийинлейди. Гердер хәр бир тилде сол халықтың санасы хэм характери көринетуғынын айтады [2].

В.Гумбольдт 1795-жылдан бастап «салыстырмалы антропология» идеясы - хәр қыйлы халықлардың руўхый дүньясының өзгешелигин анықлаў мақсетинде олардың тилин салыстырмалы үйрениў идеясы менен шуғыллана бастады. Тилди изертлеў-инсан хэм халықтың характериниң сырларын ашыўға алып баратуғын тийкарғы жол. 1804-жылы В.Гумбольдт Ф.Вольфка жазған хатында төмендеги пикирди билдиреди: «Дүньяның барлық көп түрлилиги, оның руўхый дүньясының ең жокары хэм терең тараўларын тил арқалы аңлаўды анықладым» [3:6]. Гумбольдт ушын тил инсанды қоршаған объектив дүнья менен оның ишки дүньясы ортасында жайласқан дүнья есапланады.

Тил хэм маданият мәселелери XIX әсирдиң басларында туўысқан Гриммлер тәрәпинен үйренилди. Олардың мийнетлеринде әйемги дәуір маданияты романтикалық руўхта баянланып, ҳәзирги герман тиллеринде сол дәуір маданияты сөзлерде сақланғанын жазады.

Карл Фосслер «Тилде руўх хэм маданият мәселеси» (1925), «Франциядағы тил хэм маданият» (1923) мийнетлеринде тил хэм маданият мәселесине айрықша дыққат аўдарып тил менен поэзияның, динниң, илимниң қарым-қатнасы, француз тилиниң ески дәуірлерден бастап ҳәзирге шекемги тарийхын изертлеў барысында халықтың эстетикалық көзқарастарының да раўажланып барғанлығын көрсетеди. К.Фосслер тилди маданияттың бир түри деп санады. Этнограф Бронислав Каспер Малиновский де (1884-1942) тил хэм маданияттың қарым-қатнасы мәселелерин изертледі. Маданият термини арқалы хәр

қандай халықтың үрп-әдеті, дәстүрлері, диний исеними түсиниледи. Малиновский оларды тиллик қарым-қатнас жасаў ушын зәрүрли системаның элементлері сыпатында үйренеди.

Тилии илимпазлардың ишинде америкалы Эдуард Сепир (1884-1934) «Тил хэм маданият» машқаласын терең үйренеди. Сепирдиң пикиринше, маданият- бизиң турмыс тәризимизди көрсететуғын әмелий тәжирийбе хэм идеялардың ата-бабаларымыздан кейинги әўладқа өтетуғын социаллық мийраслар. Ол өзиниң мийнетиниң және бир жеринде, маданият – бахалықлардың таңлап алыныўының жәмийет тәрәпинен әмелге асырылыўы деп жазады. Ол маданиятты минез-қулық пенен теңлестиреди, бул екеўи де символлар арқалы көринеди. Тил бурын пайда болған ба ямаса маданият бурын пайда болған ба деген сораўға Сепир тил дәслеп пайда болған, тил арқалы маданият қалиплеседи, тил арқалы маданият жүзеге шығады, яғный бул халатта тил форма хызметин атқарады, маданият мазмун, субстанция есапланатуғынын көрсетеди. Бул пикирди кейин ала маданияттаньўшы Ю.М.Лотман да қоллап-қуўатлайды. Соның менен бирге, Сепирдиң пикиринше, тил социаллық хэм мәдени руўажланыўдың жемиси. Этнолог К.Леви-Строс бул қарама-қарсылықты төмендегише шешеди: Тил-маданияттың бөлими, оның жемиси, соның менен бирге оның дереги [4]. Тил маданияттан ажыралған халда жасамайды, ал белгили бир аймақта белгили бир дәуірде жасап атырған халықтың маданиятының әхмийетли бөлимин қурайды. Тил ата-бабалар тәрәпинен дәретилген көркем өнерлерге салыстырғанда улыўма халық характери менен ажыралып турады. Хәр қандай маданият тил арқалы жүзеге асады. Сепир тил маданияттың қатаң социалласқан бөлими деп жуўмақ жасайды [5]. Тил менен маданият ортасында қандай улыўмалық белгилер бар? Бириншиден, сөйлеў де, маданият та концептуаль таңлап алыўды талап етеди. Екиншиден, тил хэм маданият бир-бири менен тығыз байланыслы. Сепирдиң пикиринше, жәмийеттиң хәрәкети хэм ойлаў дәрәжесине қарап маданиятын анықлаў мүмкин, тили оның қалай ойлайтуғынына қарап анықланады.

Тил хэм маданият бир-бирине тәсир етеди, тилдеги сөзлер арқалы халықтың маданияты узақ дәуірлер даўамында сақланады, келеси әўладқа мийрас етип жеткериледи. Сепирдиң көрсетиўинше, халықтың маданияты нақыл-мақаллар, ырым, толғаў-термелерлер, мифлер, теңеўлер, метафоралар, шежирелерде сақланады. Тиллердиң хәр қыйлылығы-маданиятлардың хәр қыйлылығының белгиси. Тиллер хэм маданиятлардың раўажланыўын бири-бирине салыстырып болмайды, олар байланыссыз процесс. Тиллик өзгерислерге салыстырғанда маданияттағы өзгерислер тез пәт пенен жүзеге асады. Жәмийеттиң мәдени турмысындағы кескин өзгерислер тиллик өзгерислердиң тезлесиўине алып келеди. Сепир маданият тараўындағы өзгерислер сапалы түрде әмелге асырылған хәрәкеттердиң нәтийжеси, ал тиллик өзгерислер сана хэм ерк тәрәпинен қадағаланбайтуғын нәзик психологиялық процесс екенлигин көрсетеди. Маданият тил арқалы сәўлеленип, басқаларға жеткерилсе де тил формалары менен оған хызмет

ететуғын мәдениет формалары ортасында эпийайы сәйкеслик жоқ. Хәр қыйлы тиллер де сөйлеуши халықлар да бир қыйлы мәдениет болыуы мүмкин. Сөзлик-деп көрсетеди Сепир, - белгили дәрежеде халықтың мәдениет дәрежесин өзінде сәулелендиреди. Сөзлик тилдің мәнилик тәрепи сыпатында баркулла сол жәмийеттиң мәдениет дәрежесин сәулелендиретуғын символлар түрінде көринеди (276).

Ол халықтың мәдениет тарихын үйрениуде тилдің орны айрықша екенлигин көрсетеди (546). Тиллик мағлыұматлардың жәрдеминде сол халықтың мәдениетінің хронологиясын тиклеу мүмкин. Мәдениет әхмийетли терминлерди изертлеу барысында тилши хәм мәдениеттанушылардың дыққатын тиллик өзлестир-мелер тартады. Өзлестирилген сөзлерди терең үйрениу мәдениет тарихын түсиниу ушын бахалы мағлыұмат береді (174). Мәдениетлардың бир-бирине тәсирин сөзлердің келип шығуынан анализлеу арқалы анықлау мүмкин. Буған дәлил сыпатында Сепир, англис тилин мысалға келтиреді, англис тилинің лексикасы мәдениет көзқарасынан қарағанда бир неше қатламларға ажыралады: әйемги латын, орта әсирлердеги француз, ояныу дәуиріндеги латын хәм грек, хәзирги француз қатламларынан ибарат. Лексиканың бул қатламлары хәзирги англис цивилизациясының кәлиплесиюне тәсир жасаған шет ел мәдениетінің хәр қыйлы көлеми хәм характери, ўақтың анықлауда анық өлшем куралы сыпатында хызмет етеді (240).

Тилши хәм мәдениеттанушылар Сепир тәрепинен анықланған парадоксты еске сақлауы зәрүр: тилдің мәдениет тәсирі, тилдің әдебий әхмийеті, орны хәм оның сөйлеушилериниң дүнья жүзлик мәдениетта тутатуғын орнына пропорциональ түрде сәйкес келе бермейди. Мысал ушын, ески еврей тилин көрсетиу мүмкин, бай мәдениет дәстүрди өзінде сәулелендиргени ески диний китаптардың ибритте дөретилгени менен ески еврей тили басқа тиллерге күшли тәсир жасамады (240).

1941-жылы рус лингвисти Г.О.Винокурдың (1896-1947) «Тил тарихы ўазыйпалары ҳақында» деген мақаласы жәрияланды. Бул мақалада тил хәм мәдениет машқаласына байланыслы лингвокультурологиялық концепциясы баянланды: «Тил-адамзат мәдениетінің жемиси хәм жасау шәрти».

Адамзаттың мәдениет раўажланыуының улыұмалық ңызамлары адамзат тилинің ңызамлары менен жергиликли шараятларға байланыслы өзине тән түрде сәйкес келеді, сонлықтан да, хәр бир конкрет мәдениеттің тарихы хәм тили басқалардан өзгешеленип турады, оларға ұқсамайды. Тил халықтың мәдениет раўажланыу басқышларындағы көринислерди өзінде сақлайды. Тил-халықтың мәдениет-тарихый руўхый дөретиушилигиниң жемиси, жазыу, илим, көркем-өнер, мәмлекетлик басқарыу, ҳуқық, мораль менен қатар турады, бирақ соның менен бир ўақытта, ол айрықша орынды ийелейди, барлық басқа мәдениет өзгерислердің пайда болыуына шараят жаратып береді. Жоқарыдағы билдирилген пикирден тил тарихы-мәдениет-тарихый илим екенлиги көринеди.

Тил сол халықтың тарихы хәм мәдениеті бир-бири менен тығыз байланысқан, сонлықтан да оларды комплексли үйрениу зәрүр. Тилши илимпаз тилди изертлеу арқалы халықтың мәдениеті хәм тарихын үйренеди. Халықтың мәдениетін изертлеуши тикелей ямаса қосымша рәуиште халықтың тилин изертлеуге мәжбүр болады.

Белгили француз тилшиси Э.Бенвенист (1902-1976) тилдеги антропоцентристик принципти кәлиплестиреди: тил объектін дүнья туўралы инсанның өлшеми тийкарында пайда болған хәм бул масштаб тилдің шөлкемлесиуі нәтижесинде тастыйықланған,

демек соған сәйкес тил үйренилиуі тийис. Оның «Улыұма лингвистика» мийнетиниң тийкаргы бөлими «Адам тилде» деп аталады, соңғы бөлими «Лексика хәм мәдениет» деп аталады. Онда сөз лингвокультурологиялық көзқарастан шеберлик пенен баянланған [6].

Тил хәм мәдениеттің байланыслы туўралы академик Н.И.Толстой (1923-1997) тәрепинен бахалы пикирлер билдирилген. Оның пикиринше мәдениет, әсиресе, халықлық мәдениет пенен тилдің қатнасын пүтинлик хәм оның бөлими қатнасына салыстырыу мүмкин. Тил мәдениеттің компоненти ямаса мәдениеттің куралы сыпатында қабыл етилиуі мүмкин, соның менен бир ўақытта тил мәдениетқа салыстырғанда автоном (ғәрезсиз), сонлықтан да мәдениет оның менен тең дәрежеде қаралыуы керек. Конкрет миллий мәдениет пенен конкрет тилди салыстырыу олардың системасы хәм структурасында айырым изоморфизм (ұқсаслық) бар екенлигинен дерек береді. Мәдениеттің структурасының тилдің структурасы менен ұқсаслығы еки объектте де жанрдың стили қубылысы, синонимия, омонимия, полисемия фактлерин көриу мүмкин. Мәдениеттің тарихында тилдің тарихындағы сыяқлы өз ара тәсир, мәдениеттің қатламларға бөлиниу процесі гезлеседи. Барлық халықлық мәдениет диалектлик мәдениет, сонлықтан да халықлық тилдің диалектлерге бөлиниуіне сәйкес келеді [7:5-26].

Хәзирги ўақытта «Тил хәм мәдениет» машқаласы хәр қыйлы аспектлерден үйренилмекте. Тил айырым изертлеулерде минез-қулықтың социаллық қатламлық стереотиплесиуінің куралы, кодластырыу системасы хәм мәдениет-семантикалық информацияны жеткеріу куралы сыпатында үйренилмекте. Айырым мийнетлерде тилдің дәслепки функциясы жәмийеттің мәдениет дифференцияласыуына байланыслы болғаны туўралы илимий пикирлер билдириледи. Кейин ала этникалық функциясы актуал болды хәм жәмийеттің социаллық дифференцияласыуы әхмийетли болғанына дыққат аударылды. ХХІ әсирдің басында тил хәм мәдениет машқаласы тил ҳақында илимнің орайлық тийкаргы бағдарларының бирине айланды. Хәзирги лингвистиканың антропологиялық бағдары когнитив хәм культурологиялық аспектлерде раўажланбақта. Бурынлары тил хәм мәдениеттің байланысы туўралы айырым пикирлер билдирилген болса, хәзир бул байланыс арнаулы түрде үйренилмекте.

Тил билиминде В.Н.Телия, А.Бежбицкая, Н.С.Трубецкой, В.Маслов, В.Воробьев, А.Т.Хроленко, Н.Ф.Алефиренко, Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров, С.Е.Никитина, Е.Ф.Тарасов, Д.Худайбергенова хәм т.б. бул тараўға байланыслы мийнетлери дөретилди [8]. Бул мийнетлерде лингвокультурологияның тил билиминиң жаңа тарауы екенлиги, лингвокультурологияның тийкаргы категориялары анықланып, әлемнің тиллик картинасы, тил-мәдениет-инсан-этнос, миф, фразеологизм, метафора, символ, нақыл-мақалаларды лингвокультурологиялық изертлеу жұмыслары жүргизилмекте.

Қарақалпақ тил билиминде англис тили менен қарақалпақ тилин салыстырмалы бағдарда изертлеуге бағышланған айырым диссертацияларды есапқа алмағанда лингвокультурологиялық аспекттен изертленген жұмыслар дерлик ушыраспайды [9].

Солай етип, ХХ әсирдің 90-жыллары тил билиминде жаңа бағдар лингвокультурология кәлиплести. Илимпазлардың изертлеуі соны көрсетеди: тил менен мәдениеттің байланысы эпийайы байланыс емес, тил мәдениеттің баўырында өсип өнеди хәм өзінде мәдениетті сәулелендиреди. Тил соның менен бирге, мәдениетті дөретеди, раўажландырады хәм оны текстлер түрінде сақлайды. Тилдің жәрдеминде

материаллық хәм руўхый байлықлар дөретиледи. Усы идеялар тийкарында жаңа бағдар лингвокультураология пайда болды. Лингвокультураология лингвистика хәм культураологияның шегераласқан жеринде қәлиплескен, ол халық мәдениатының тилдеги сәўлелениўинен изертлейди.

Әдебиятлар

1. Винокур Г.О. О задачах истории языка. // Избранные работы по русскому языку. -М.: 1959.
2. Гердер И.Г. Избранные сочинение. -М.: ГИХЛ, 1959.
3. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. -М.: 1984.
4. Леви-Строс К. Структурная антропология. -М.: 1985.
5. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культураологии. -М.: 1993.
6. Бенвенист Э. Общая лингвистика. -М.: 1974.
7. Толстой Н.И. Язык и народная культура: Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. -М.: «Индрик» 1995.
8. Бежбицкая А. Язык. Культура. Познание. -М.: 1997; Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании языка как иностранного. -М.: 1990; Никитина С.Е. Культурно-языковая картина мира в тезаурусном описании (на материале фольклорных и научных текстов): Дисс. в виде научного доклада на соискание ученой степени доктора филологических наук. -М.: 1999; Трубецкой Н.С. История, Культура, Язык. -М. 1995; Хроленко А.Т. Лингвокультуроведение. - Курск: 2000; Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. -М.: 1996; Хроленко А.Т. Основы лингвокультураологии. -М.: «Наука», 2009; Алефиренко Н.Ф. Лингвокультураология: ценностно-смысловое пространство языка. -М: Флинта, 2014, -288 с; Воробьев В.В. Теоретические и прикладные аспекты лингвокультураологии: Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. -М. 1996; Тарасов Е.Ф. Язык и культура: методологические проблемы // Язык-Культура-Этнос. -М.: «Наука», 1994; Худайбергенова Д. Матнинг антропоцентрик тадқиқи. -Т.: «ФАН», 2013.
9. Утешова З. Лингвокультурологический аспект методики обучения речевому этикету на иностранном языке (в условиях школ Республики Каракалпакстан): Автореф.дисс. на соискание ученой степени канд.пед.наук. -Ташкент. 2009; Қдырбаева Г. «MAN»-«ADAM» концептосферасы бирликларининг лингвомаданияи ва лингвокогнитив хусусиятлари (Инглиз ва қарақалпоқ тиллари мисолида). Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертациясы автореферати. -Тошкент: 2017. -С.22.

РЕЗЮМЕ

Мақолада тилшуносликда лингвокультураология йўналишининг шаклланиши ва таракқиети, тил ва маданиятга боғлиқ муаммолар баён қилинган. Лингвокультураология бўйича В.Гумбольдт, К.Фосслер, Э.Сепир, Г.Винокур, Э.Бенвенист, А.Т.Хроленко, Н.Ф.Алефиренко, В.Воробьев в.б. олимларнинг ишлари таҳлил қилинган. Олимларнинг тил ва маданият боғлиқлигини тадқиқ этишдаги қарашлари берилган. Қарақалпоқ тилшунослигидаги дастлабки тадқиқотларга тўхтаб ўтилган.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о вопросах языка и культуры, а также о формировании и развитии лингвокультураологии. Проведён обзор научных трудов В. Гумбольдта, К.Фосслера, Э.Сепира, Г.Винокура, Э.Бенвениста, А.Т.Хроленко, Н.Ф.Алефиренко, В.Воробьева и других учёных. Приводятся точки зрения относительно изучения связи языка и культуры. Кроме того, автор остановился на первых исследованиях в каракалпакском языкознании.

SUMMARY

The article deals with the issues of language and culture as well as the formation and development of linguoculturology. Scientific works of V. Humboldt, K. Fossler, E. Sepir, G. Vinokur, E. Benvenist, A.T. Khrolenko, N.F. Alefirenko, V. Vorobyov and other scientists are reviewed. Points of view of the scientists regarding the study of the connection between language and culture are given. In addition, the author focused on the first studies in Karakalpak linguistics.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ КОМПОНЕНТЛИ ЮРИДИКАЛЫҚ ТЕРМИНЛЕР

Н.Е.Алламуратов – еркин излениўши

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: юридика, термин, мураккаб юридик терминлар.

Ключевые слова: юридика, термин, сложные юридические термины.

Key words: law, term, compound juridical terms.

Хәр қандай норматив-хуқықый хўжетлерде тексттиң тийкары юридикалық терминлерден қуралады. Олар түбир сөз, дөренди ямаса қоспа сөзлер арқалы билдириледі. Соңғы жыллары қарақалпақ тил билими кеңнен раўажланып тилимиздиң ең актуаль мәселелерине дыққат аўдарыла басады. Усындай мәселелердиң бири қарақалпақ тилиндегі қоспа сөзлер болып, олар сөзлик қурамда белгили орынды ийелейди. Хәзирги қарақалпақ тилинде қоспа, әсиресе, қурама юридикалық терминлер көпшилигин қурайды. Көбинесе, юридикалық термин дегенде юридикалық түсиникти билдиретуғын бир сөз түсиниледи. Базы терминлердиң бир неше сөзлерден дүзилиўи мүмкин екенлигине итибар қаратылмайды. Сол сыяқлы юридикалық терминлер де бир сөзден хәм бир неше сөзлерден дүзилиўи мүмкин. Мыслы: *судланыўшы* юридикалық термини *иси судта көрилип атырған пуқара* деген мәни билдиреди. *Еки ямаса оннан артық судланған пуқара* юридикалық термининде де бир адам ямаса *рецедивист* түсиниледи.

Усындай дүзилислик өзгешелигине қарай отырып, юридикалық терминлер бир сөзден хәм бир неше сөзлерден дүзилиўи мүмкин. Хәкыйқатында да, юридикалық терминлердиң қурылысына бир сөзден хәм бир неше сөзлерден келгенлигин көремиз. Мысалы: жынайтшы, демократия, суд, юрист сөзлери бир сөз бенен келген юридикалық терминлер. Хәзирги қарақалпақ тилинде бир сөзден келген юридикалық терминлер көпшиликти қурайды. Демек, юридикалық терминлер

де сөз есапланады, бирақ барлық сөз термин бола алмайды [1:64]. Тилде барлық ўақытта қурамы бойынша бир сөзден келген юридикалық терминлер менен барлық түсиникти аңлатыў мүмкин емес. Сонлықтан да, тилде қандай да бир жаңа түсиникти аңлатыў ушын қоспа юридикалық терминлер де қолланылады.

Соңғы жыллары қарақалпақ тилинде сөз қосылыўи модели арқалы жасалған юридикалық терминлер өнимли қолланыла басады. Қоспа сөзлер олардың түрлери, жасалыў жоллары бойынша илимий мийнетлерде бир қанша пикирлер билдирилген. Қарақалпақ тилинде қоспа сөзлердиң бир топары жуп хәм тәкирар сөзлер А.Нажимов тәрпинен арнаўлы изертленди [2]. Қоспа сөзлер қурама, бириккен, жуп, тәкирар хәм қысқарған қоспа түрлерге бөлип ўйрениледи [3]. Айырым илимий мийнетлерде сөз жасалыўдың бул моделин синтетикалық усылға киргизсе [4], басқаларында сөз жасалыўдың морфология-синтаксислик усылы деп қарайды [5].

Қарақалпақ тилинде сөз қосылыўи модели менен жаңа мәнидеги юридикалық терминлердиң жасалыўы басқа модельлерге қарағанда бир қатар өзгешеликлери менен ажыралып турады. Бул модель арқалы сөзлер жасалғанда бир неше сөз хәр қыйлы грамматикалық қураллардың жәрдеми менен байланысып, компонентлери өз ара лексика-грамматикалық бирикте турады [6:37]. Сөз қосылыўи модели менен юридикалық терминлердиң жасалыўында: а) қурама, б) биригиў, с) жупласыў, д) қысқарыў жолы менен келген түрлерин көремиз. Булардан қурама хәм қысқарған қоспа түрлери

көбирек ушырасады. Курама юридикалык терминлер компонентлери санына карай еки сөзден жасалып – еки компонентли, үш сөзден жасалып – үш компонентли, төрт сөзден жасалып – төрт компонентли хэм оннан да көп компонентли болып келеди. Олардың компонентлери бир-бири менен хәр кыйлы грамматикалык кураллар аркалы байланысады. Курамындағы сөзлер хеш қандай грамматикалык формалардың жәрдемисиз-ак орын тәртип аркалы мәнилик жактан бир-бири менен байланысып, бундай курама юридикалык терминлер-дин дәслепки компоненти атаў сеплигинде турады хэм гәпте анықлаўшылык хызметте қолланылады. Мысалы: *сиясий партия, казуал питим, аноним арза, интизамлы жаза* хэм т. б.

Хәзирги қарақалпақ тилинде қолланылатуғын кура-ма юридикалык терминлер компонентлери санына карай еки, үш, төрт хэм оннан да көп компонентли бо-лып келеди. Биз бул юридикалык терминлерди үлкен еки топарға ажыратуғын мақул көрдик: а) еки компо-нентли курама юридикалык терминлер; б) көп компо-нентли курама юридикалык терминлер.

Бул мақалада көп компонентли юридикалык тер-минлерге тоқтаймыз. Көп компонентли юридикалык терминлер өз гезегинде үш, төрт, бес хэм оннан да көп компонентлерге ийе болып келеди.

1. Үш компонентли юридикалык терминлер: Булар ең кемі үш мәнилик сөзлердин дизбегинен турып, өз ара бир-бири менен хәр кыйлы грамматикалык кураллар аркалы байланысып бир ҳуқықый түсиникти билдире-туғын юридикалык терминлерди пайда етеди. Компо-нентлерди байланыстыруғын грамматикалык курал-лардың өзгешелигине карай төмендегидей түрлерге бөлинеди. а) Юридикалык терминлердин үш компо-ненти де атаў сеплигинде келеди. Мысалы: *актив сайлаў ҳуқықы, ашық акционерлик жәмийети, Бирлескен Мил-летлер Шөлкеми, галаба хабар кураллары, диний исе-ним еркинлиги, жуўапкершилиги шекленген жәмийет, нызам шығаруғын ҳәкимият, нормал жумыс ўақты, персона нон грата, пуқаралығы болмаған шахслар, шәртли ҳүким етиў, суд медициналык экспертизасы* хэм т.б. Бул түрдеги юридикалык терминлердин айы-рымлары қысқарған формада да қолланылады. Мыса-лы: *Бирлескен Миллетлер Шөлкеми – БМШ, галаба хабар кураллары – FXK, жуўапкершилиги шекленген жәмийет – ЖШЖ* хэм т.б. б) үш компонентли юриди-калык терминлердин биринши компоненти сеплик ко-сымта қабыл етип келеди. Мысалы: *бағыўшысынан айырылғанлық пенсиясы, өмирге қарсы жынаят, жа-заны айырластыруғын жағдайлар, некениң ҳуқықый екенлиги, шахсқа қарсы жынаят* хэм т.б. в) үш компо-нентли юридикалык терминлердин еккинши компоненти сеплик қосымталы келеди. Мысалы: *белгили ҳуқықтан айырылыў, венерик кеселликлерди тарқатыў, инти-замлық бөлиминге жиберуї, өмирлик еркинен айырыў, ҳуқықый мәдениятты жетистириў* хэм т.б. г) үш компо-нентли юридикалык терминлердин биринши хэм үшинши компоненти сөз жасаўшы қосымта қабыл етип келеди. Мысалы: *депутатлық қол қатылмаслық* хэм т.б. д) үш компонентли де сөз жасаўшы қосымта аркалы келеди. Мысалы: *пуқаралық ҳуқықый уқыпшылық* хэм т.б.

2. Төрт компонентли юридикалык терминлер: Бундай компонентке ийе юридикалык терминлер де хәр кыйлы грамматикалык кураллар жәрдемінде байла-нысып, бир ҳуқықый түсиникти билдирип келеди. а) юридикалык терминлердин төрт компоненти де атаў сеплик формасында келеди. Мысалы: *онша айыр бол-маған жынаятлар, халық аралық арбитраж суды, ха-лық аралық саўда палатасы, халық аралық теңиз ҳуқықы* хэм т.б.; б) биринши компоненти сеплик ко-сымталы келеди. Мысалы: *жынаяттың жәмийетлик қәўипшилик дәрежеси, пуқаралардың өзін-өзи басқаруї*

органлары, пуқараны өлген деп табыў хэм т.б.; в) еккинши компоненти сеплик қосымта аркалы келип бай-ланысады. Мысалы: *жаза тайынлаўдың улыўма тийкарлары, жынайый жазадан азат етиў, мийнет шәртнамасын бийкар етиў, нызам жойбарын көрип шығыў* хэм т.б.; г) үшинши компоненти сеплик қосым-талы келеди. Бундай байланыста келген юридикалык терминлер өнимли емес. Мысалы: *жеңилирек басқа жумысқа өткериў* хэм т.б.

Сөз жасаўшы қосымталар менен келген төрт компо-нентли юридикалык терминлер: а) биринши компо-нентине атлық жасаўшы қосымталар қосылыўы аркалы дүзилген юридикалык терминлер. Мысалы: *абайсызлық нәтийжесинде исленген жынаятлар, жыллық мийнет дем алысы, нызамшылық баслама көтериў ҳуқықы, парламентлик қол қатылмаслық ҳуқықы, медициналык характердеги мәжбүрий шара* хэм т.б.; б) биринши компоненти келбетлик жасаўшы қосымталар қосылыўы аркалы дүзилген юридикалык терминлер. Мысалы: *жынайый жазадан азат етиў, жергиликли өзін-өзи басқаруї органы* хэм т.б.

3. Бес компонентли юридикалык терминлер. Бундай компонентке ийе юридикалык терминлер де үш хэм төрт компонентли юридикалык терминлер сыяқлы атаў сеплиги, туўра хэм қыя сеплик қосымталы, базы сөз жасаўшы қосымталарды қабыл етип ҳуқықый түсиник мәнисин билдиретуғын юридикалык терминлерди дүзип келеди. Мысалы: *инсан ҳуқықлары улыўма жәхән декларациясы, депутатлардың сайлаўшылар алдында есабат беріўи, үшинши шахс пайдасына дүзилген шәртнама* хэм т.б.

4. Алты компонентли юридикалык терминлер. Бул терминлер де үш, төрт, бес компонентли юридикалык терминлер сыяқлы атаў сеплиги, хэм басқа да сеплик қосымталарды қабыл етип, ҳуқықый түсиник мәнисин-деги юридикалык терминлер мәнисинде қолланылады. Мысалы: *әскерий хызметти, өтеў тәртибине қарсы жынаятлар, жынаят процесинде көрсетпе беріўден бас тартуї, ис ҳақы сақланбаған ҳалда демалыс, жа-заны өтеў мүддетинен бурын азат етиў* хэм т.б.

Хәзирги қарақалпақ тилинде юридикалык термин-лерди курамы жағынан анализлегенимизде, көпшилик юридикалык терминлер тийкарынан дара сөз хэм еки компоненттен туратуғынлығын көремиз. Үш хэм оннан артық компоненттен туратуғын юридикалык терминлер саны жағынан аз ушырасады. Қарақалпақ тилиндеги юридикалык терминлерди қәлиплестириўде олардың қысқа дүзилиўине (бир сөз яки еки сөзден) айрықша итибар қаратыў керек. Әсиресе, төрт оннан артық сөзлер менен терминлердин берилиўи тилде унамлы кубылыс есапланбайды. Себеби, көп компонентли юридикалык терминлер ҳуқықый-норматив ҳүжжетлерде тексттеги ҳуқықый норманың түсини-лиўин қыйынластырады. Сонлықтан, юридикалык тер-минлер (хәттеки, басқа терминлер) қысқа хэм түсиник-ли болыўы қолланыўшылар ушын қолайлы.

Улыўмаластырып айтқанда, юридикалык терминлер компонентлик курамы жағынан бир, еки, үш, төрт, бес хэм оннан да көп сөзлер менен келеди. Биз оларды жәмлестирип төмендеги топарларға бөлип ўйрендик.

1. Бир компонентли: *түбир (суд, жынаят, ҳуқық)* хэм дөренди (*жынаятшы, судланыўшы, елиш* хэм т.б.);
2. Еки компонентли: *(суд қарары, жынаят куралы, ҳуқық системасы* хэм т.б.);

3. Көп компонентли: үш, төрт, бес хэм оннан артық компонентке ийе (*шәртнаманы бийкар етиў, медици-налык характердеги мәжбүрий шара, инсан ҳуқықлары улыўма жәхән декларациясы*) юридикалык терминлер.

Қарақалпақ тилиндеги юридикалык терминлердин көпшилиги бир хэм еки компонентли сөзлерден ибарат. Олардың хәр бири жасалыўы бойынша өзине тән өзге-шеліклерге ийе.

Әдебиетлар

1. Кўчимов Ш.Н. Юридик тил назарияси ва амалиёти. – Тошкент: 2003.
2. Нажимов. А. Способы образования парных и парно-повторных слов в каракалпакском языке. Авторефер. Дисс. ... канд. фил. наук. – Нукус: 1971.
3. Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. - Nókis: "Bilim", 2010.
4. Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. Е. П, Ч.1, (фонетика и морфология). – Москва: 1952.
5. Шарипова Е. Н. Аффиксальное словообразование имён существительных. Қазақ тіл білімі мәселелері. – Алматы: "Ғылым", 1959.
6. Хожиев А. Ўзбек тилида сўз ясаиш тизими. –Тошкент: "Ўқитувчи", 2007.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ тилида қўшма юридик терминларнинг ясаиши ўрганилган. Юридик терминларнинг ҳозирги кунда қўлланилиши ва унинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида тушунчалар бериб ўтилган. Буларнинг ичида мураккаб юридик атамалар сон жиҳатдан кўпчиликини ташкил этади. Ҳозирги қарақалпақ тилида қўлланиладиган мураккаб юридик терминлар икки, уч, тўрт ва ундан ҳам кўп қисмлардан тошқил топади. Улар содда ҳолда ва сўз ясовчи ва шакл ясовчи қўшимчалар билан қўлланилади. Мақолада қарақалпақ тилидаги мураккаб юридик атамаларнинг қурилишидаги ўзига хос хусусияти таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье изучается образование сложных юридических терминов в каракалпакском языке. Объясняется употребление различных юридических терминов в современном языке. Сами составные юридические термины имеют два, три, четыре и более компонентов. Они используются просто и с словообразующими добавками. В статье анализируется структура сложных правовых терминов на каракалпакском языке.

SUMMARY

The article deals with the formation of compound juridical terms in the Karakalpak language. The reasons of various legal terms in modern language are explained. Complex legal terms themselves have two, three, four and more components. They are used simply and with word-forming compounents. The article analyzes the nature of the construction of complex legal terms in the Karakalpak language.

РЕЧЕВОЙ ЭТИКЕТ

У.А.Алибаева - старший преподаватель

Академия вооружённых сил Республики Узбекистан

Таянч сўзлар: этикет, нутқ этикети, муомала маданияти, саломлашиш, маданият, санъат.

Ключевые слова: этикет, речевой этикет, культура общения, разговорная речь, приветствие, культура, искусство.

Key words: etiquette, speech etiquette, culture of communication, greetings, culture, art.

Речевой этикет- это стандарт языкового поведения, установленный людьми, позволяющий в любых ситуациях вежливо обращаться с различной просьбой, благодарностью или же приветствием. Данное понятие является неотъемлемой частью повседневной жизни и не знание его воспринимается как желание оскорбить собеседника или указывает на собственную невоспитанность. Знание речевого этикета играет важную роль для успешной деятельности человека в обществе.

Речевое поведение зависит от цели общения: это может быть: обращение, приветствие, знакомство, просьба, предложение, рекомендация, приказ, высказывание недовольства, извинение, комплимент, поздравление, благодарность, прощание, пожелание.

Речь людей чаще всего зависит от сферы его проживания и окружающего его общества. Культурный человек выделяется из общества своими манерами поведения, учтивостью, и коммуникабельностью. Такая личность умеет вести себя в обществе, легко идёт на контакт и может поддержать зачастую любую беседу. Речь культурного человека отличается точностью мысли, грамматической правильностью, выразительностью, богатством и разносторонностью словарного запаса, и логической стройностью.

Такая речь называется общепринятой – в своей устной форме, она отвечает существующим в настоящее время нормам произношения, а в письменной форме – правилам пунктуации и орфографии.

Человек, который не может соблюдать речевой этикет является мало образованным, человеком с узким кругозором и отсутствием коммуникативного навыка [1].

Этикет является совокупностью правил поведения, обеспечивающих поддержание имеющих место в предоставленном обществе представлений о подходящих манерах и манере учтивости и взаимоуважения.

Правила этикета распространяются на основные формы деятельности человека: на его собственные действия, а также на общение. Движения человека, его положения или позы, которые он принимает, всё это и относится к этикетным значениям. В этикетных целях мы часто используем предметы, особенности одежды, ведь выбор одежды под какую либо обстановку пока-

зывает, как мы относимся к другим членам общества. Одну из самых важных ролей в жизни каждого человека играет его речь.

Во время общения люди передают друг другу различную информацию, что-то рассказывают, о чём-то просят, иногда спорят, всё это называется речевыми действиями. Однако, прежде чем перейти к обмену информацией, необходимо начать разговор, а это совершается по определённым правилам. Они почти не замечают их, поскольку эти правила стали привычными для них.

Речевым этикетом регулируются нормы речевого поведения. Речевой этикет включает в себя все доброжелательные отношения которые вы выражаете собеседнику, ведь это может создать благоприятные условия для общения.

Богатый словарный состав даёт возможность выбрать благоприятное обращение для адресата и дружескую или непринуждённую тональность разговора.

Важно отметить, что в речевом этикете передаётся в первую очередь информация о говорящем и его собеседниках. О том, что знакомы они или нет, об отношениях их друг к другу, служебном положении, об их личных отношениях, о том, в какой обстановке происходит общение, и т.д.

Выбор наиболее соответствующих выражений речевого этикета и составляет правила вербального вступления в контакт [2].

Любое общество во всякий момент своего существования неоднородно и разнообразно. Для каждого слоя и социальной общности есть свой набор этикетных правил. Применяя формулировки речевого этикета, мы совершаем абсолютно простые речевые операции в сознании и речевые действия на практике: общаемся, просим совет, благодарим и т.д. Но тогда возникает вопрос почему же существует так много вариантов сделать это. В русском языке существует множество выражений, используемых в приветствиях. Так же существует уйма форм прощания, благодарности и т.п.

А все из-за того, что всякое выражение мы выбираем в зависимости от ситуации.

С помощью слов можно рассказать фактически обо всем. Нет в мире того, что нельзя было бы описать словами.

Так же с помощью слов можно рассказать об особенностях речевого этикета которых состоят из правил так называемого языкового поведения, конкретных формул общения, необходимые для налаживания контакта.

К особенностям речевого этикета относятся такие научные сфера как: лингвистика психология, филология, этика и история. Особенности речевого этикета и следование главным его правилам является основой для социализации человека и его функционирования в обществе.

Таким образом, знание основ речевого этикета необходимо каждому кто хочет быть достойным, интеллигентным человеком.

С момента появления на свет, ребёнок приступает получать необходимые познания для развития умений и способностей. Разговорный опыт – это база осознанного общения, в отсутствии которой трудно существовать. В настоящее время ему уделяют огромное внимание не только в семье, но также в учебных заведениях. Под культурой общения понимается форма речевого поведения, на которую следует опираться в момент беседы с другим человеком. Её полное развитие зависит от множества слагаемых: сферы, в которой рос человек, уровня воспитанности его родителей, качества получаемого воспитания и личных желаний.

Развитие культуры коммуникативных умений и навыков – многолетний и непростой процесс. В его основе находится ряд целей и задач, добившись которых, возможно в полной мере освоить мастерством вежливого и уважительного общения с людьми в светском обществе. Они нацелены на выработку последующих свойств:

- общительность как индивидуальное качество личности;
- становление коммуникативных взаимоотношений в социуме;
- отсутствие обособленности от общества;
- общественная активность;
- повышение академической успеваемости;
- развитие у человека стремительной адаптации к различной деятельности;

Каждый человек наблюдает и чувствует незримую взаимосвязь между культурой речи и этикетом. Может показаться на первый взгляд, что эти определения совершенно схожи и одинаковы между собою, однако это не совсем так. Для начала следует установить, что представляет собою культура в широком представлении. Под культурой подразумевается наличие у человека конкретных коммуникативных качеств и познаний,

превосходная начитанность, а вследствие этого достаточный словарный запас, осведомлённость в ряде множества вопросов, наличие воспитания, а кроме того способность вести себя в обществе и наедине с самим собой [3].

В свою очередь, культура разговора или же общения – это образ речи человека, его способность вести разговор, структурировано формулировать собственные идеи. Это представление весьма непростое в понимании, по этой причине до сих пор проводится большое количество споров по поводу точности данного определения. Не обладая качественным образованием, отличным воспитанием и особым желанием к совершенствованию коммуникативных качеств, человек никак не сможет соблюдать культуру речи в полной мере, так как он будет попросту плохо с ней знаком. Особенное воздействие на формирование языковой культуры у человека проявляет общество. Речевые привычки отрабатываются непосредственно среди приятелей и близких. Речевой этикет требует с человека соблюдения конкретных общепризнанных норм, таким образом без него не существовало бы и самой культуры общения. Правила разделяются на 2 категории: строго запрещающие и носящие более необязательный характер. Речевое поведение также имеет собственный порядок. Речь – это основной механизм вербальной коммуникации. Словесное общение бывает внутренним, когда слова произносятся про себя, и внешне направленным – устным и письменным.

Произносимая речь строится в виде разговора или монолога. В разговоре люди меняются между собой информацией, чувствами или переживаниями. Монолог исходит от одного лица, однако направлен в аудиторию либо на себя.

Разговорная этика выражается менее официально, нежели письменная. Тут допускаются пропуски слов, замена фраз действием или жестом.

Желание освоить речевой этикет – это гарантия развития личности и показатель воспитания. Соблюдение общепризнанных норм и правил речи повышает культуру человека и общества в целом. Именно поэтому образовательный процесс уделяет этому вопросу максимум внимания.

Подводя итоги, можно сделать вывод, что умение четко, грамотно и красноречиво выражать свои мысли абсолютно незаменимо в современном мире. Так как научиться красиво и правильно говорить? Чтобы научиться красиво, вежливо и грамотно говорить, следует, брать пример с лучших образцов. Читать классику, общаться с образованными, воспитанными людьми, ходить в театр. А главное — прямо сегодня начать следить за своей речью. Ведь далёкие предки, создавшие наш прекрасный язык, правы: слово меняет мир вокруг.

Литература

1. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. -М.: 1983.
2. Формановская Н.И. Русский речевой этикет: лингвистический и методический аспекты. -М.: 1987.
3. Байбурин А.К., Топорков А.Л. У истоков этикета: Этнографические очерки. -Л.: 1990.

РЕЗЮМЕ

Мақолада муомала маданияти ҳақида умумий тушунчалар ҳамда нутқ одоби ва нутқий маҳоратни такомиллаштириш бўйича турли хил қарашлар баён этилган. Ахлоқ-одоб қоидалари жамиятда рўй берадиган одоб-ахлоқ ва муомала маданияти ҳамда ўзаро ҳурмат ҳақидаги тушунчаларнинг сақланишини таъминлайди.

РЕЗЮМЕ

В статье приводятся некоторые гипотезы по развитию речевого этикета и мастерства, в том числе описываются общие понятия высокого речевого этикета и культуры общения. Этикет обеспечивает сохранность манер учтивости и взаимоуважения которые являются совокупностью правил поведения, обеспечивающие нормы поведения в обществе.

SUMMARY

The article deals with some hypothesis on developing speech etiquette and wastership, therefore there is presented common principles high speech etiquette norms and manner of communication. Etiquette ensures protection of stable norms and interrespect wich are complex manner works of society.

ЎЗБЕК ТИЛИДА ЎҚУВ ЛУҒАТИ ТИПЛАРИНИ АЖРАТИШ МУАММОЛАРИ

Б.М.Бахриддинова – филология фанлари номзоди

Қарши давлат университети

Таянч сўзлар: луғат, ўқув луғати, ўқув луғатчилиги, мактаб луғати, ўқув луғатлари типологияси, икки тилли луғат, антропоцентрик луғат, филологик луғат, энциклопедик луғат, универсаль луғат, комплекс луғат, синонимлар ўқув луғати, имло ўқув луғати

Ключевые слова: словарь, учебный словарь, учебная лексикография, школьный словарь, типология учебных словарей, двуязычный словарь, антропоцентрический словарь, филологический словарь, энциклопедический словарь, универсальный словарь, комплексный словарь, учебный словарь синонимов, учебный орфографический словарь

Key words: dictionary, educational dictionary, educational lexicography, school dictionary, typology of educational dictionaries, bilingual dictionary, anthropocentric dictionary, philological dictionary, encyclopedic dictionary, universal dictionary, comprehensive dictionary, synonyms training dictionary, spelling dictionary.

Ўқув луғатчилиги лексикографиянинг ўзига хос мустақил соҳаси сифатида тан олинган бўлса-да, унинг асосий тур ва жанрларини ажратиш тилшуносликда бир мунча мунозараларга сабаб бўлган [1, 2].

Луғатлар типологияси – мавжуд луғатларни илмий таснифлаш масаласи лексикографиянинг марказий тушунчаларидан ҳисобланиб келган. П.Н.Денисовнинг таъкидлашича, луғатлар типологияси хусусида илк марта Л.В.Шербанинг 1940 йилда нашр этилган “Лексикографиянинг умумий назарияси тажрибасидан” деб номланган мақоласида сўз боради. Бироқ назариётчилар, хусусан, Б.Кюмада луғатларнинг илк илмий типологиясини Я.Малкил номи билан боғлайди. “Лексикография назариясининг асосчиси Л.Б.Шчерба ҳисобланади, – дейди Н.Н.Денисов, – бундан 37 йил аввал Л.В.Шерба томонидан лексикографиянинг назарий масалалари – 1) луғатларнинг асосий типлари; 2) ҳозирги адабий тилнинг лексик тизими асослари; 3) оғзаки ва ёзма нутқнинг муносабати; 4) сўзларнинг маъноси ва қўлланилиши; 5) сўзлик масалаларига ойдинлик киритилган эди” [3:23].

Мазкур типология мавжуд луғатларнинг барча кўринишларини қамраб олувчи қуйидаги олти жиҳатга асосланган қарама-қарши жуфтликдан ташкил топади: академик типдаги луғат – луғат-справочник; энциклопедик луғат – умумий луғат; тезаурус – оддий (изоҳли ёки таржима) луғат; оддий (изоҳли ёки таржима) луғат – идеологик луғат; изоҳли луғат – таржима луғати; замонавий луғат – тарихий луғат [4].

Л.В.Шербанинг ушбу таснифи бугунги замонавий луғатлар типологияси учун ҳам асос бўлиб келмоқда. В.А.Козырев ва В.Д.Черняклар луғатлар типологиясини замонавий назарий ва амалий лексикографиянинг ҳам энг долзарб муаммоси эканлиги, амалий тилшуносликда айна пайтда мавжуд луғатларнинг сон-саноксиз ва ранг-баранг турларини фарқлашнинг муҳим ечими типология билан боғлиқ эканига урғу беради. Муаллифлар асосий луғатларнинг деярли барча кўринишлари ўқув адабиёти типига яратилиши ва луғатларнинг умумий типологиясини ўқув луғатлари типологиясини ишлаб чиқишда қўллаш мумкинлигини таъкидлайдилар [5:385]. П.Н.Денисов ҳам ўқув луғатларининг катта академик луғатлар моделига асосланиши, тилнинг лексик тизими моделини ўзида акс эттиришини таъкидлайди [6:56]. Унингча, ўқув луғатлари типологиясини беришда меъёрий, тизимлаштириш характериға эға бўлган академик луғатлар асос вазифасини ўтайди. “Одатда, – дейди П.Н.Денисов, – ўқув луғатлари ўз вазифасига кўра тилнинг луғат тизими ядроси, муайян инсонийлик жамиятининг муайян даврдаги лисоний онгининг модели сифатида катта назарий қизиқиш уйғотади” [3: 35].

Ўқув мақсадига йўналтирилган ҳар қандай лексикографик ишларни умумлаштириш ва асосий гуруҳларини ажратиш масаласи Л.А.Новиковнинг ишларида ҳам ўз ифодасини топади. Л.А.Новиков Л.В.Шербанинг луғатлар типологиясига таянган ҳолда ўқув луғатлари типологиясига доир қарашларни аниқлаштирди. Унингча, луғатнинг ушбу тури лексик

тизимнинг энг муҳим аспектини қамраб олиши лозим. Л.В.Копецкий лексикографиянинг объекти амалдаги адабий тилнинг бутун луғат қатламини қамраб олиши, бу, асосан, изоҳли луғатлар воситасида амалга ошириши кераклигига эътибор қаратади [7:23]. П.Н.Денисов Л.В.Шербанинг фикрларига таяниб, луғатнинг асосий вазифасини сўз маъносининг барча жиҳатларини изоҳлаш деб белгилайди ва луғатнинг асосий типини академик меъёрий-тизимли изоҳли луғат деб ажратади. Бундай типдаги луғатларнинг жамият учун асосий хизмати маълумот бериш, луғатнинг ички тузилмаси маълумотни тез ва қулай излаш талабига жавоб беришидир.

П.Н.Денисов луғатларнинг умумий таснифи қуйидаги омилларни ҳисобга олиши лозим деб ҳисоблайди: 1) луғатнинг социолингвистик ва психолингвистик мезонлари; 2) луғатнинг лингвистик мезонлари; 3) луғатнинг семиотик мезонлари [3:42].

Тўғри, ҳар қандай луғат ниманидир ўргатиш, маълумот бериш характериға эға. Зеро, “луғат” сўзининг ўзи шу тушунча асосида яшайди. Ўқув луғати “луғат” тушунчаси моҳиятини тўла хусусийлаштиради, аниқроғи, айнан “луғат”ларга хос вазифани бажариш учун хосланган бўлади. У ҳар қандай ҳолатда ҳам тилни, унинг лексикаси, меъёрларини ўргатиш учун хизмат қилади. Ўқув луғатини таснифлашда, аввало, она тилини ўргатиш учун яратилганми ёки хорижий тилларни ўргатиш учунми, тил луғат қатламининг қайси аспектини ёритиши, сўзликни танлаш тамойили ва манбаси, луғат мақолаининг таркибий тузилмаси, ҳажми, сўзликни тартиблаш мезони ва бошқалар ҳисобга олинади. “Ўқув” тушунчаси ўз навбатида луғат тавсифида аксини қолдиради, ҳар қандай ўқув луғати узлуksиз таълимнинг муайян босқичи учун мўлжалланган бўлади, таълим олувчининг ёши, муайян тилни ўқитишнинг амалдаги умумий меъёрларига асосланади.

В.В.Дубичинскийнинг таъкидлашича, ҳар қандай лексикографик нашр тури, хусусан, ўқув луғати амалда фойдаланувчининг методик-прагматик хусусиятларини, ўқитиш жараёни билан боғлиқ турли вазиятларни, таълим босқичи талабларини ҳисобга олиши лозим. Ўқув луғатларининг беvosита антропоцентрик йўналганлиги – антропоцентрик луғат эканлиги уларнинг типологиясини тўзишда бош асос бўлиб хизмат қилади. В.В.Дубичинский шў нуктаи назардан ўқув луғатларини, аввало, икки гуруҳга ажратиш лозим деб ҳисоблайди: 1) тил ўрганувчилар учун луғатлар; 2. тилни ўргатуvчилар учун (ўқитувчилар) луғатлар [8: 337-338].

Ўқув луғатларининг В.В.Морковкин томонидан тузилган таснифида нутқий фаолият ва тушунча бериши нуктаи назаридан “фаол” ва “пассив” жиҳатларига эътибор қаратилади ва уларнинг уч турини ажратиш таклиф қилинади: 1) пассив луғатлар – матнни ўрганиш ва тушуниш учун; 2) фаол луғатлар – матн тузиш ва гапириб бериш учун; 3) пассив-фаол луғатлар – ҳар икки мақсадга йўналган [9:105].

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, ўқув луғатлари типларини ажратиш масаласи

луғатшуносликда тўла ечимини топмаган. Жаҳон ўқув луғатчилиги соҳасида олиб борилган ишлар, жаҳон луғат хазинасида мавжуд бўлган шу тоифадаги луғатлар асосида ўқув луғатлари таснифи ва тавсифини келтирамиз:

1. Антропоцентрик йўналганлигига кўра. Барча луғатлар каби ўқув луғатлари ҳам, аввало, инсонга тилни ўргатиш учун хизмат қилади, унинг марказида инсон туради. Адресат тилни ўз она тилиси сифатида ўрганадими ёки чет тили сифатида, яъни луғат ким учун мўлжалланган – тил соҳиблари учунми ёки бошқа миллат вакиллари учунми? Шу нуқтаи назардан ўқув луғатлари, аввало, икки турга бўлинади: а) тил соҳиблари учун тузилган луғатлар (асосан, мактабгача ёшдаги ва мактаб ўқувчиларининг ўз она тилисидан фойдаланиш имкониятини ошириш мақсадида яратилган луғатлар; б) чет элликлар учун тузилган луғатлар (хорижликларга ўз тилини ўргатиш мақсадида яратилган луғатлар)

2. Умумий мақсадига кўра. а) филологик ўқув луғатлари; б) ўқув-энциклопедик луғатларга ажратиш ўринли.

3. Тил тизимини акс эттириш усулига кўра. Луғатларнинг барчаси ҳам тил тизимининг қайсидир сатхи бирликларини ўзида акс эттиради. Аксарият луғатларда лексемаларнинг лексик-сематик жиҳатдан бирлашувчи уялари акс эттирилса, айрим луғатлар лексемаларнинг нутқда лексик, морфологик жиҳатдан ўзига мос бирикувчиларни танлаши – валентлик имкониятларига асосланган кетма-кетлик муносабатини акс эттиради. Шу нуқтаи назардан ўқув луғатлари икки турга бўлинади: а) парадигматик типдаги ўқув луғатлари (масалан, синонимлар, антонимлар, паронимлар, уядош сўзлар луғати ва х.); б) синтагматик типдаги ўқув луғатлари.

4. Тил семантикасини акс эттиришига кўра. Тилдаги мавжуд лексик бирликлар семантикасини акс эттиришига кўра ўқув луғатларининг икки тури фаркланади: а) изоҳли луғатлар; б) мавзувий (идеографик луғатлар).

5. Аспектига кўра. Тил лексик тизими кўп қиррали, луғатлар унинг бир қиррасини (аспекти) ўрганиш учун ҳам, бир неча қиррасини ўрганиш учун ҳам мўлжалланган бўлиши мумкин. Бунга кўра ўқув луғатларининг қуйидаги турлари ажратилади: а) бир аспекти (синонимлар, антонимлар, иборалар луғати, этимологик) луғатлар; б) кўп аспекти (комплекс) луғатлар – тил лексикасини ўрганишнинг бир неча аспекти камраб олинган (комбинированный, 3&1, 5&1, 10&1да типли) луғатлар.

6. Тили нуқтаи назаридан. Ўқув луғати тилни она тили сифатида ўрганувчилар учун яратилган бўлса, бир тилли, хорижий тилларни ўрганишни ҳам назарда тутган бўлса, икки, уч ёки ундан ортиқ тилли бўлиши мумкин. Бундай луғатлар таржима луғатлари ҳам дейилади. Шу нуқтаи назардан ўқув луғатининг қуйидаги тури ажратилади: а) бир тилли ўқув луғатлар; б) икки тилли ўқув луғатлар; в) кўп тилли ўқув луғатлар.

7. Қўлланишига кўра: а) фаол луғатлар – ўқувчининг нутқий компетенциясини шакллантириш, ўз фикрини оғзаки ва ёзма шаклларда ифодалаш қўникмасини ўстириш учун хизмат қилувчи луғатлар. Бу типдаги луғатлар, одатда, кичик ҳажмли, лексиканинг фақат фаол қатламига мансуб сўзларни камраб олади. Масалан, синонимлар, антонимлар, иборалар, сўз таркиби; б) нофаол луғатлар – ёзма ва оғзаки нутқ меъёрларини англаш, тушуниш, тилнинг семантик имкониятларидан кучли даражада

фойдаланиш учун хизмат қилувчи нисбатан катта ҳажмли ўқув луғатлари.

8. Таълимнинг қайси бўғинига мўлжалланганига кўра. Ўқув луғатларининг энг муҳим белгиларидан бири фойдаланувчининг (адресат) аниқлиги, яъни ким учун мўлжалланганлиги масаласи билан боғлиқ. Шу нуқтаи назардан ўқув луғатларининг қуйидаги: а) мактабгача ёшдаги болалар учун (3-7 ёшли болалар); б) бошланғич синфлар учун (1-4-синфлар); в) ўрта синфлар учун (5-9-синфлар); г) юқори синфлар (10-11-синфлар), академик лицей ўқувчилари учун; в) олий таълим муассасаси талабалари ва магистрлар учун каби турларини ажратиш мумкин.

9. Сўзликнинг тартибланишига кўра. Ўқув луғати сўзлиги луғат туридан келиб чиққан ҳолда алфавит тартибда (сўз таркиби, имло, изоҳли луғатлар), муайян мавзулар остида жамланган ҳолда мавзу остида жамланган ва ички алифбо тартибда жойлаштирилган кўринишларда бўлиши мумкин. Шунга кўра, ўқув луғатининг учта тури ажратилади: а) алфавит тартибли луғат; б) уяли (мавзувий) луғат; в) аралаш тартибли луғат.

10. Мураккаблик даражасига кўра. Маълумки, ўқув луғати таълимнинг муайян босқичидаги ўқувчиларга мўлжалланади. Жаҳон ўқув лексикографиясида сўнгги йилларда даражали луғатлар серияси кузатилмоқда. Ўқув луғатлари шу нуқтаи назардан уч турга бўлинади: 1-даражали луғатлар (масалан, мактабгача ёшдаги болалар учун синонимлар ёки омонимлар луғати, изоҳли луғат); 2-даражали луғатлар (масалан, қуйи синфлар учун синонимлар ёки омонимлар луғати, изоҳли луғат); 3-даражали луғатлар (масалан, юқори синфлар учун синонимлар ёки омонимлар луғати, изоҳли луғат);

11. Ҳажмига кўра. Айни пайтда ўқув луғатларининг мактабгача ёшдаги болалар учун яратилган сўзлиги 30-50 дан тортиб узлуксиз таълимнинг юқори бўғинида таҳсил олаётган талабалар учун мўлжалланган 100 000 тагача сўз ва бирикмани камраб олган турларини ҳам учратиш мумкин. Шунга асосан, айни пайтда ўқув луғатларининг ҳажм жиҳатидан қуйидаги гуруҳларини ажратиш ўринли: **1) кичик луғатлар** – мактабгача ёшдаги болалар ва бошланғич синф ўқувчилари учун мўлжаллаган сўзлик ҳажми 30дан 1000тагача бўлган анъанавий ва замонавий электрон луғатлар; **2) ўрта луғатлар** – бошланғич синф ўқувчилари ва ўрта синфлар (5-9-синф) учун мўлжалланган 1000-5000тагача сўзни камраб олган анъанавий ва замонавий электрон луғатлар; **3) катта ўқув луғатлари** – юқори синф ўқувчилари, академик лицей ва коллеж талабалари учун мўлжалланган 5000дан 25 000тагача сўзни жамлаган изоҳли, имло, терминологик типдаги луғатлар; **4) академик ўқув луғатлари** – олий ўқув юрти талабалари, магистрлар учун мўлжаллаган сўзлик миқдори 100 000тагача бўлган замонавий (комплекс луғат, супер-луғат, электрон) луғатлар.

12. Шаклига кўра: а) анъанавий (босма); б) электрон (компьютер, мобил қурилмалар учун) яратилган луғатлар.

Афсуски, ушбу таснифдан жой олган ўқув луғатларининг аксарияти ўзбек тилида ҳали яратилмаган. Бу эса даврнинг турли талабларини қондирадиган замонавий ўқув луғатларини яратиш вазифасини олдимизга қўймоқда. Хулоса сифатида айтиш мумкинки, ўқув луғатчилиги бир неча тур ва жанрларга эгаллиги, уларнинг ҳар бири ўз тасниф асосларига эгаллиги билан бутун бир тизимни ташкил қила олади.

Адабиётлар

- Новиков Л.А. Учебные словари, их специфика и типы. // РЯНШ. 1974, №1.
- Скопина М.А. Об одном существенном типологическом признаке учебного словаря. – М.: НИИОП АПН СССР, 1981.

3. Денисов П.Н. Типология учебных словарей. // Проблемы учебной лексикографии. Денисова П.Н., Новикова Л.А. –М.: Изд.МГУ, 1977.
4. Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии. - Л.: 1958.
5. Козырев В. А., Черняк В. Д. Лексикография русского языка: век нынешний и век минувший. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2015.
6. Денисов П.Н. Очерки по русской лексикологии и учебной лексикографии – М.: Изд-во Московского ун-та, 1974.
7. Копецкий Л.В. Теоретические предпосылки двуязычной славянской лексикографии. / «Вопросы лексикографии и издание словарей». –Прага: 1974.
8. Дубичинский В.В. Лексикография русского языка: учеб.пособие – М.: “Наука” Флинта, 2008, -С. 432.
9. Морковкин В.В. О базовом лексикографическом знании // Учебники и словари в системе средств обучения русскому языку как иностранному. – М.: 1986.

РЕЗЮМЕ

Мақолада жаҳон, жумладан, ўзбек ўқув лексикографиясида ўқув лугати турлари, уларнинг типларини ажратиш билан боғлиқ муаммолар хусусида сўз боради.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются различные типы учебных словарей, а также вопросы узбекской учебной лексикографии.

SUMMARY

The article deals with the problems connected with the types of educational dictionaries in the world, including the issues of Uzbek educational lexicography.

КЎП МАЪНОЛИ СЎЗ ВА УНИНГ ЎРГАНИЛИШИ ХУСУСИДА

Ш.К.Гулямова - филология фанлари бўйича фалсафа доктори

Бухоро давлат университети

Таянч сўзлар: полисемия (кўп маънолик), омонимия, лексик маъно, лексикология, лексик, фразеологик, грамматик полисемия, семантика, семасиология, бир ва кўп семемали лексема, конверсия, фраза.

Ключевые слова: полисемия (многозначность), омонимия, лексическое значение, лексикология, лексическая, фразеологическая, грамматическая полисемия, семантика, семасиология, одно и многосемемная лексема, конверсия, фраза.

Key words: polysemy, homonymy, lexical meaning, lexicology, lexical, phraseological, grammatical polysemy, semantics, semasiology, single-and multi-family lexeme, conversion, phrase.

Кириш. Лексеманинг биттадан ортик маъно англатиш ходисаси кўп маънолилик ёки полисемия дейилади. Биттадан ортик маъно англатадиган лексема эса кўп маъноли, полисемем, полисемантик лексема саналади [16:33].

Полисемия ҳар қандай тилда ҳам салмоқли ўрин тутди. Тил бойлиги фақат сўзлар, иборалар билангина эмас, сўзларнинг лексик маънолари билан ҳам ўлчанади. Демак, сўзларнинг кўп маънолилиги — полисемия тил бойлигида ўз ўрнига эга.

Тилдаги полисемия ходисаси жуда қадимданок олимлар диққатини ўзига жалб қилиб келган. Машҳур лексикограф Махмуд Кошгарий “Девону лугатит турк” китобида туркий полисемантик сўзларни қайд этади. Буюк мутафаккир Алишер Навоий ҳам “Муҳокамат ул-лугатайн” асарида сўзлардаги маъноларга алоҳида тўхталиб, уларни она тилининг бойликларида бири. деб ҳисоблайди. Ҳазрат Навоий кўп маъноли (полисемантик) сўзни омонимдан фарқлаган ҳар бир сўзнинг маъно нозикликлари ҳақида алоҳида фикр юритган.

Навоий асарларида деярли барча сўзлар кўп маънолидир. Шунинг учун ҳам сўз маъносини изоҳлашда лексикографлар доимо полисемантизмга диққат қилганлар. Натижада ўзбек лугатчилиги тарихида сўз маъносини изоҳлаш ўзининг изчил бир тизимига эга бўлган. Бу даврда яратилган барча лугатларда сўз маъносини изоҳлаш “умумийликдан ҳусусийликка” тамойилига бўйсунган ҳолда олиб боришган: олдин умумий, тўғри маъно, сўнгра эса сўзнинг кўчма маънолари изоҳланган [11:48].

Асосий қисм. Полисемия ходисасига соф лингвистик нуктаи назардан ёндашиш француз семасиологи М.Бреалдан бошланди. Шундан кейин бу ходиса ҳақида турлича қарашлар юзага кела бошлади [9:14].

Полисемияни баҳолаш тилшунослар орасида зиддиятли фикрларга сабаб бўлди. Баъзи олимларнинг фикрича, “идеал” тилда сўз фақат битта маънога эга бўлиши ва ҳар бир маъно алоҳида номга эга бўлиши керак. Бироқ, бу фақат бир қарашда қулай кўриниши мумкин, аслида сўзларнинг “бирёкламчилиги” тилининг имкониятларини пасайтириб, уни миллий ўзлигидан маҳрум этади. Кўпчилик олимлар ҳақли равишда сўзларнинг ноаниқлигини тилининг заифлиги эмас, балки тил бойлигининг бир кўриниши деб биладилар.

Кўп маънолилик тилининг чексиз имкониятларини эътироф қилади, чунки сўз бойлиги нафақат сўзлар, балки уларнинг қийматларининг хилма-хиллигида, сўзларнинг янги семантик фарқларни олиш қобилиятидир. Сўзлардаги янги маъноларнинг ривожланиши тил лексик ресурсларидан ижодий фойдаланиш қўламини беради [5].

Полисемияда бир хил сўзнинг турли қирралари доимо маъно билан боғлиқ. Бу муносабатлар турли хил бўлиши мумкин: бир хил сўз билан аталган нарсаларнинг

ўхшашлиги ёки битишув ё “қисм – бутун” муносабатларга асосланган. Кўп маъноли сўз қанча маънога эга бўлмасин, бу маънолар қанчалик хилма-хил бўлмасин, сўзнинг ўзи ўзлигида қолади.

Олим М.Миртожиев полисемия билан чалкашликни юзага келтирувчи ёндош ходисалар сифатида қуйидагиларни кўрсатади: 1) конверсия, 2) омонимия, 3) фраза [9:14].

Полисемия ва полисемия асосида ҳосил бўлган омонимларни фарқлашда ички семантик боғлиқнинг, яъни мотивациянинг унутилганлигига, хиралашган-лигига асосланиш керак бўлади.

Полисемиядан фарқли ўлароқ, омоним сўзларнинг маънолари бир-бири билан ҳеч қандай умумийликка эга эмас ёки омоним маънолар ўртасидаги алоқа ҳозирги ҳолат нуктаи назаридан йўқолган. Омонимлар, одатда, алоҳида лугавий ёзувларда, полисемантик сўзлар эса – биттада берилди; кейинчалик сонлар билан берилган сўзнинг бир неча маъноларини танлаш орқали ҳавола этилади. Бироқ турли лугатлар баъзан бир хил сўзларни бошқача тақдим этади.

Омонимия муаммосига оид кўплаб изланишлар полисемияни омонимиядан ажратиш масаласи лексикографик қўлланмалар яратишда ҳам, тил ўрганиш амалиётида ҳам энг қийин масала ҳисобланади. Қийинчилик полисемиянинг қулаши натижасида ҳосил бўлган лексик омонимларни фарқлашдир. Баъзи тадқиқотчилар бундай омонимларни семантик омонимлар деб атайдилар.

Кўпчилик тадқиқотчилар томонидан тақлиф этилган сўз маъносининг фарқлилигига асосланган семантик омонимларни ўрнатиш мезони омонимияни кўрсатувчи зарур ҳусусиятдир, лекин шунга қарамай у субъектив талқинларга олиб келади. Шунинг учун семантик жиҳат билан бир қаторда, биз тилда бундай семантик омонимларнинг шаклланишини тасдиқлайдиган ташқи белгига муҳтожмиз.

В.В.Виноградовнинг фикрича, омонимни ажратиш белгиси сўзнинг конструктив-шартланган маъноси ҳам бўлиши мумкин, лекин бу ерда олим конструктив шартлилигининг ҳар хил турлари омонимиянинг ҳам белгилари бўлиши мумкинлигини назарда тутди ва сўзнинг турли маъно чегараларини кўрсатиб беради [3].

Е.М.Галкина-Федорук сўзларда маъноларнинг семантик узоқлиги улар орасида омонимик муносабат мавжудлигини англатишини таъкидлайди [4].

М.С.Гуричева ва Б.А.Серебренников сўз маъноларининг бўлинишидан семантик жиҳатдан боғлиқ бўлмаган янги сўз – омонимия вужудга келишини қайд этадилар [6].

Демак, омонимлар полисемия сўзнининг семантик бўлиниши натижасида ҳосил бўлиши мумкин. Шу билан

бирга, бир хил сўзнинг турли маънолари асосида бутунлай бошқа сўзлар ҳосил бўлади. Уларнинг олдинги семантик алоқалари йўқолади ва фақат этимологик таҳлил уларнинг умумий тарихий илдиридан далолат берувчи умумий семантик хусусиятини яратибга имкон беради [15].

Омонимия (يونونча *homos* - бир хил, *ónoma* - ном), яъни маъно жиҳатдан фарқ қилувчи сўзларнинг товуш ва имлосидаги тасодифийлик полисемияга ўхшайди. Бироқ сўзларнинг турли маъноларда ишлатилиши ҳар сафар янги сўзларнинг пайдо бўлиши ҳақида гапиришга асос бермайди, омонимия эса товуш ва имлода мос келадиган, аммо семантикада умумийликка эга бўлмаган бутунлай бошқа сўзларни ўз ичига олади.

Полисемантик сўзларда турли маънолар бир-биридан ажратилмайди, балки боғланган, системали, омонимия эса тилдаги сўзларнинг систем боғланишларидан ташқарида бўлади. Тўғри, омонимия кўп маънолиликдан ривожланидиган ҳолатлар мавжуд, лекин шунда ҳам маънолар тафовути шундай чегарага этадики, натижада сўзлар ҳар қандай семантик ўхшашликни йўқотади ва мустакил лексик бирликлар сифатида ҳаракат қилади.

Омонимия ва полисемия ўртасидаги фарқ изоҳли луғатларда ўз аксини топган: полисемия сўзларнинг турли маънолари бир луғат ёзувида, омонимлар эса турли хилларда берилган. Омонимия ҳодисасини ўрганиш учун махсус луғатлардан фойдаланиш мумкин. О.С.Ахманова (1974) томонидан русча омонимлар луғати инглиз, француз ва немис тилларига таржима қилинган русча омонимларни ва грамматик ҳамда услубий белгиларни ўз ичига олади. Н.П.Колесников (1978) томонидан рус тилидаги омонимия луғати кенг китобхонлар доирасига тавсия қилинган [5].

Демак, сўзнинг бир нечта маънога эга бўлиш қобилияти анъанавий равишда полисемия деб аталади. Ҳозирги кунда полисемиянинг мавжудлиги кўпчилик тадқиқотчилар учун шубҳа туғдириб, айрим олимлар сўзнинг полисемия бўлиш имкониятини инкор этдилар. Масалан, Л.В.Шерба “берилган фонетик сўз каби кўплаб сўзлар маъноларга эга” [Шерба, 1958] деб ҳисоблаган. Худди шундай нуктаи назар А.А.Потебня томонидан айтилди, улар полисемик сўзлар йўқлигини таъкидлашди, лекин турли сўзларнинг фақат талаффузи бор, яъни турли сўзлар бир хил овоз дизайнига эга бўлиши мумкин, сўзнинг маъносидаги энг кичик ўзгариш эса уни бошқа сўз қилади, деб қайд этишди [Потебня, 1941].

Э.Сепирнинг фикрига кўра, “тил асосий 11 концептуал рубрикалар бўйича бир ёки чексиз бошқа маънолар қаторини ташкил этишга мажбур ва баъзи ўзига хос ёки ярим-махсус маъноларни элементлар функцияси боғланишида ишлатилади” [Сепир, 1993]. Кўринадики, айрим қарши фикрлар билан бир қаторда, кўп олимлар полисемиянинг тил тизимидаги аҳамиятини эътироф этишмоқда, аммо бу ҳодисанинг моҳиятини аниқлаш ҳамон мунозарали. Анъанавий ёндашувда полисемиклик бир ёки бир неча семантик компонентларнинг умумийлиги билан тавсифланадиган сўзда икки ёки ундан ортиқ ўзаро боғлиқ маъноларнинг мавжудлиги сифатида таърифланади. В.И.Кодухов полисемиянинг сўз маъноларининг коннективлигига асосланганлигини таъкидлайди - унинг барча маънолари умумий ёки 12 тўғридан-тўғри маънога асосланади, бу бевосита мавзун-концепция корреляциясига эга [Кодухов, 1987]. Худди шундай фикр А.А.Гируцкий томонидан ифода этилган бўлиб, полисемик сўзнинг маънолари ўртасида мавжуд бўлган семантик алоқалар бевосита маънонинг бир ёки бир нечта белгиси [Гируцкий, 2003]нинг мажозий маъносини саклаб қолади.

В.В.Виноградов таъкидлаганидек, сўзнинг бевосита ёки номинатив маъноси жуда барқарор ва бошқа барча маъноларга нисбатан таянчдир. Асосий номинатив маънога нисбатан сўзнинг бошқа маънолари келиб чиқади, улар эса асосий маъно билан алоқасини саклаб қолади. В.В.Виноградов бундай қийматларни “номинатив-ясама” деб атайди [Виноградов, 1977]. Ю.Д.Апресян лексик полисемияни маъноларнинг ўхшашлиги тушунчаси орқали ҳам белгилайди. Д.Н.Шмелевнинг таъкидлашича, полисемантик сўзнинг маънолари умумий семантик уюшмалар асосида улар ўртасида мавжуд бўлган муайян муносабатлар туфайли семантик бирликни ташкил қилади: метафора, метонимия ва функционал умумийлик [Шмелев,

1973]. Д.Лайонзнинг фикрига кўра, полисемантик сўз семантик структурасини ривожлантириш жараёнида қисман корреляциясини ўзгартирмаслиги керак [Lyons, 1977].

М.А.Стернина полисемияни уч турга ажратади: лексик полисемия, лексик-грамматик варианты ва лексик-грамматик полисемия. “Лексик-грамматик полисемияни бир хил лексик маъно билан таъминловчи лексик-грамматик вариант, лексик полисемия билан бирга, унда лексик-грамматик семалар бир хил ва семалар лексик жиҳатдан фарқланиб, бир сўз полисемиясининг энг паст даражасини ҳосил қилади, полисемия билан лексик-грамматик полисемия ҳам лексик, ҳам лексик-грамматик жиҳатдан юқори даражасини ташкил этади. Шу билан бирга, лексик ва лексик-грамматик даражада ҳам, полисемияни таъминлайдиган лексик-грамматик полисемия ҳам лексик полисемияни, ҳам лексик-грамматик вариантни бирлаштиради” [Стернина, 1999]. Н.Кочетова тадқиқоти полисемияга интеграл ёндашув доирасида амалга оширилди. Бундай ёндашув тарафдорлари каби у ҳам полисемияни лексик ва грамматик даражаларда мавжуд деб ҳисоблаган [8].

Ўзбек тилида полисемия ҳодисасини назарий жиҳатдан ёритган биринчи иш сифатида Т.Аликулов [1]нинг диссертациясини кўрсатиш мумкин. Аммо бунда мавзу моҳияти тўла очиб берилмаган.

Т.Аликулов [2], Б.Менглиев [10], Б.Умуркулов [14], Р.Зоҳидов [7], Ш.Тўхлиева [13] каби тилшунослар томонидан бу ҳодиса хусусида айрим қимматли фикрлар айтиб ўтилган.

М.Миртожиев полисемия ҳодисасини махсус монографик тарзда тадқиқ қилди [9]. Олим полисемияни қуйдагича гуруҳлаб ўрганди: 1. Полисемия ва унга ёндош ҳодисалар. 2. Полисемиянинг юзга келиши. 3. Полисемия классификацияси. 4. Полисемияда сўз структураси. У полисемияни инсон билимининг характери билан боғлиқлигини, турли халқлардаги билим характерининг турлилиги ҳам ўша халқ тилидаги полисемияларда ўз аксини топишини таъкидлайди.

Полисемия универсал асосий семантик ҳодисалардан биридир. Тилдаги тежамкорлик қонуни ва умумийлик принципи полисемияни вужудга келтирувчи асосий сабаблардан деб кўрсатилади. Полисемияда битта шакл (номема) билан бирдан ортиқ маъно (семема) ифодаланади.

Полисемияга соф лисоний нуктаи назардан ёндашсак, ушбу ҳодисанинг моҳияти шакл ва мазмун номуносаббалигини билан белгиланишнинг гувоҳи бўламаиз.

Р.Сайфуллаева ва бир қатор олимлар томонидан яратилан “Ҳозирги ўзбек адабий тили” дарслигида полисемиянинг қуйдаги турлари ажратиб, таҳлил этилган: 1. Лексик. 2. Фразеологик. 3. Морфемик. 4. Синтактик. Дарсликда бир маъноли ва кўп маъноли сўзлар формал тилшуносликда фарқланганлиги, назарий лексикологияда эса бир семемали ва кўп семемали лексема фарқланиши алоҳида таъкидланади. Назарий лексикология нуктаи назардан нутқда қўлланган сўз ҳар доим бир маъноли. Чунки сўз лексеманинг бир марталик кўриниши бўлиб, у лексемага зид равишда бетакорлик табиатига эга.

Жамият тараккий этиши билан нутқий ҳосила маъно вақтинча ифодалаган тушунчаси билан доимий алоқадорлик касб этиб, бора-бора барқарорлашиб боради ва ҳосила нутқий маъно лисонилашади. Натижада бир семемали лексема бирдан ортиқ семемали лексемага айланиб боради [12].

Маълумки, сўзлар янги яратилган даврида бир маъноли бўлади. Уларнинг ўзлаштирилиши ва инсон билимининг ошиб бориши натижасида лексеманинг маънолари кўпайиб бораверади ҳамда бу маънолар аста-секин тилда ўрнашади.

Хулоса. Полисемия миллий характерга эга бўлган ҳодиса саналади. Лексик маъноларнинг миллий характерга эга бўлиши полисемантик сўзларда ўз аксини топади. Чунки полисемантик сўзлар лексик маънолар ҳисобибагина таркиб топади.

Маълум тилда полисемантик сўзлар вужудга келиш имкониятларининг кўп бўлиши ва тилда полисемиянинг илҳиятда, тараккий этганлиги фикр айирбошлаш учун ҳеч

махал қийинчилик туғдирмайди. Унинг тараққиёти объектив мавжудотни ўзаро боғлиқ ҳолда англаш, уларни қиёсий ўрганиш, тараққиётларнинг тилда акс этиб туриши кабилар натижаси бўлади. Яъни полисемия цивилизация белгисидир. Қайси халқда фан, техника, маданият, санъат тараққий этган бўлса, ўша халқ объектив борлиқнинг ўзаро алоқасини шунча кўпроқ кўради, уларни бир-бирига кўпроқ ҳиёс этади ва булар тилида кўпроқ ўз аксини топади. Сўз маъноларини ўзгартириб турувчи тараққиётлар кетма-кет содир бўлиб туради. Бу эса полисемантик сўзлар тараққиёти учун сабаб бўлади, яъни инсоннинг ўз атрофини ўраб турган борлиқни умумлаштира олиши билан боклиқ ҳолатда полисемия мавжуд ва тараққий этади [9].

Айрим тилшуносларнинг полисемия ҳодисасини

Адабиётлар

1. Аликулов Т. Полисемия существительных в узбекском языке. Автореферат канд. дисс... – Ташкент: 1960, –С. 210.
2. Аликулов Т. Полисемияларнинг ҳосил бўлиши ҳақида. // Ўзбек тили ва адабиёти. №3. 1963, 51-56-б. Синекдоха йўли билан полисемияларнинг вужудга келиши ҳақида. // Ўзбек тили ва адабиёти. №3. 1965, 30-35-б.
3. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова. // Вопросы языкознания. №5. 1953, – С.3-29.
4. Галкина-Федорук Е.М. Современный русский язык. Лексика. – М.: «Наука», 1954, –С. 287.
5. Голуб И. Стилистика русского языка. Учеб.пособие // <http://www.hi-edu.ru>
6. Гурычева М.С., Серебренников Б.А. Задачи изучения основного словарного фонда языка. // Вопросы языкознания. №6. 1953.
7. Зоҳидов Р. “Сабот ул-оғизин”даги кўп маъноли сўзларнинг қиёсий таҳлили. // Ўзбек тили ва адабиёти. №2. 2003, 49-б.
8. Кочетова Н. Национальная специфика семантем русской и английской адвербиальной лексики. Дисс. на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Воронеж: 2017, –С. 276. <http://www.science.vsu.ru/dissertations/5066/>
9. Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. – Тошкент: “Фан”, 1984, 135-б.
10. Менглиев Б. Луғавий кўп маънолик лисон ва нутқ бўлинишида. // Ўзбек тили ва адабиёти. №5. 2000, 51-54-б.
11. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2002, 177-б.
12. Sayfullayeva R. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: «Fan va texnologiya», 2010, 590-b.
13. Тўхлиева Ш. Қўшма гапларда синтактик полисемия ва синонимия. // Ўзбек тили ва адабиёти. №6. 2005, 102-104-б.
14. Умуркулов Б. Кўп маънолик ва насрий нутқ. // Ўзбек тили ва адабиёти. №6. 2000, 59-61-б.
15. Янцукова Т.В. Разграничение полисемии и омонимии в горномарийско-русских словарях // www.sworld.com.ua/
16. Ҳақимова М. Семасиология. – Тошкент: 2008, 70-б.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақоладатилшуносликда қадимдан мавжуд бўлган ҳодиса – полисемиянинг ўзига хос хусусияти, қўлланилиши, ёндош ҳодиса – омонимияга бўлган муносабати атрофлича ёритилган. Кўп маъноли сўзга олимларнинг муносабати ифодаланиб, умумлаштирилган. Айрим тилшуносларнинг полисемия ҳодисасини умуман тан олмасликлари ўзини оқламаслиги, аксинча кўп маъноли сўзлар синоним, антоним ва омоним каби тил тараққиётини, унинг бойлигини, кўп маънони бир сўзда сингдира олиш қобилиятини, тилдаги тежамкорлик тамойилларини яққол намоён этиши асосланган.

РЕЗЮМЕ

В статье подробно рассматривается явление, существовавшее в языкознании с древнейших времён – особенность многозначности, её применение, её связь с сопутствующим явлением – омонимией. Выражено и обобщено отношение учёных к многозначному слову. Тот факт, что некоторые лингвисты вообще не признают феномен полисемии, основан на том, что он не оправдывает себя, напротив, многие значимые слова являются синонимами, например антоним и омоним, развитие языка, его богатство, способность интегрировать многие значения в одно слово, очевидное проявление принципов экономии в языке.

SUMMARY

This article discusses in detail the phenomenon that has existed in linguistics since ancient times-the peculiarity of polysemy, its application, its relation with the accompanying phenomenon – homonymy. The attitude of scientists to the polysemous word is expressed and generalized. The fact that some linguists do not recognize the phenomenon of polysemy, based on the fact that it is not justified, on the contrary, many relevant words are synonyms, for example the antonym and the homonym, the development of language, its richness, its ability to integrate many values in one word, an obvious manifestation of principles of economy in language.

ЗАМОНАВИЙ НЕМИС ТИЛИ ОҒЗАКИ ВА ЁЗМА НУТҚИДА ИНГЛИЗЧА СЎЗЛАР

С.С.Далжанова – катта ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Ф.М.Тиллахўжаева – катта ўқитувчи

Қўқон давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: жамият тараққиёти, маданий алоқа, ҳамкорлик, ўзлашган сўзлар, маъно, жараён.

Ключевые слова: социальное развитие, культурные связи, сотрудничество, заимствованные слова, значение, процесс.

Key words: social development, cultural relation, collaboration, borrowings, meaning, process.

Маълумки, ҳар бир тил доимо жамият тараққиёти, ундаги тарихий жараёнлар, илм-фан ривожланиши билан ривожланиб, бойиб боради. Халқлар ўртасида қадимдан сиёсий, иқтисодий, ижтимоий муносабатлар, маданий алоқа ва ҳамкорликнинг мавжудлиги тилнинг луғат бойлиги ошишига замин бўлиб хизмат қилади.

Тил луғат таркибининг бойиши асосан 2 хил манбалар асосида шаклланади:

– ички манбалар асосида;

– ташқи манбалар асосида;

Тилнинг ички манбалар асосида бойиши сўзларга сўз ясовчи қўшимчалар ва сўзни сўзга қўшиш орқали амалга ошади.

Шу билан бирга, ташқи манбалар асосида бошқа тиллардан сўз ўзлаштириш орқали ҳам кўплаб янги сўз атамалар тилга кириши, уларнинг луғат бойлигининг

умуман тан олмасликлари, “сўз маъносидаги кичик ўзгариш ҳам уни бошқа сўзга айлантириши” каби қарашлари ўзини оқламайди. Аксинча, кўп маъноли сўзлар синоним, антоним ва омонимлар каби тил тараққиётини, унинг бойлигини, кўп маънони бир сўзда сингдира олиш қобилиятини, тилдаги тежамкорлик тамойилларини яққол намоён этади.

Яна бир жиҳатни алоҳида таъкидлаш керакки, кўп маъноли сўзнинг мақсадга мувофиқ маъносини танлаб ишлатиш, ўз ўрнида фойдаланиш тил эгасидан закийликни талаб этади.

Келажакда кўп маъноли сўзларни ўзбек тилининг миллий корпусига тадбиқ этиш омонимияни таълим-тарбия, кибернетика соҳалари кадар силжигани муҳим амалий аҳамият касб этганини асослайди.

Айрим тилшуносларнинг полисемия ҳодисасини

Адабиётлар

1. Аликулов Т. Полисемия существительных в узбекском языке. Автореферат канд. дисс... – Ташкент: 1960, –С. 210.
2. Аликулов Т. Полисемияларнинг ҳосил бўлиши ҳақида. // Ўзбек тили ва адабиёти. №3. 1963, 51-56-б. Синекдоха йўли билан полисемияларнинг вужудга келиши ҳақида. // Ўзбек тили ва адабиёти. №3. 1965, 30-35-б.
3. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова. // Вопросы языкознания. №5. 1953, – С.3-29.
4. Галкина-Федорук Е.М. Современный русский язык. Лексика. – М.: «Наука», 1954, –С. 287.
5. Голуб И. Стилистика русского языка. Учеб.пособие // <http://www.hi-edu.ru>
6. Гурычева М.С., Серебренников Б.А. Задачи изучения основного словарного фонда языка. // Вопросы языкознания. №6. 1953.
7. Зоҳидов Р. “Сабот ул-оғизин”даги кўп маъноли сўзларнинг қиёсий таҳлили. // Ўзбек тили ва адабиёти. №2. 2003, 49-б.
8. Кочетова Н. Национальная специфика семантем русской и английской адвербиальной лексики. Дисс. на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Воронеж: 2017, –С. 276. <http://www.science.vsu.ru/dissertations/5066/>
9. Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. – Тошкент: “Фан”, 1984, 135-б.
10. Менглиев Б. Луғавий кўп маънолик лисон ва нутқ бўлинишида. // Ўзбек тили ва адабиёти. №5. 2000, 51-54-б.
11. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2002, 177-б.
12. Sayfullayeva R. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: «Fan va texnologiya», 2010, 590-b.
13. Тўхлиева Ш. Қўшма гапларда синтактик полисемия ва синонимия. // Ўзбек тили ва адабиёти. №6. 2005, 102-104-б.
14. Умуркулов Б. Кўп маънолик ва насрий нутқ. // Ўзбек тили ва адабиёти. №6. 2000, 59-61-б.
15. Янцукова Т.В. Разграничение полисемии и омонимии в горномарийско-русских словарях // www.sworld.com.ua/
16. Ҳақимова М. Семасиология. – Тошкент: 2008, 70-б.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақоладатилшуносликда қадимдан мавжуд бўлган ҳодиса – полисемиянинг ўзига хос хусусияти, қўлланилиши, ёндош ҳодиса – омонимияга бўлган муносабати атрофлича ёритилган. Кўп маъноли сўзга олимларнинг муносабати ифодаланиб, умумлаштирилган. Айрим тилшуносларнинг полисемия ҳодисасини умуман тан олмасликлари ўзини оқламаслиги, аксинча кўп маъноли сўзлар синоним, антоним ва омоним каби тил тараққиётини, унинг бойлигини, кўп маънони бир сўзда сингдира олиш қобилиятини, тилдаги тежамкорлик тамойилларини яққол намоён этиши асосланган.

РЕЗЮМЕ

В статье подробно рассматривается явление, существовавшее в языкознании с древнейших времён – особенность многозначности, её применение, её связь с сопутствующим явлением – омонимией. Выражено и обобщено отношение учёных к многозначному слову. Тот факт, что некоторые лингвисты вообще не признают феномен полисемии, основан на том, что он не оправдывает себя, напротив, многие значимые слова являются синонимами, например антоним и омоним, развитие языка, его богатство, способность интегрировать многие значения в одно слово, очевидное проявление принципов экономии в языке.

SUMMARY

This article discusses in detail the phenomenon that has existed in linguistics since ancient times-the peculiarity of polysemy, its application, its relation with the accompanying phenomenon – homonymy. The attitude of scientists to the polysemous word is expressed and generalized. The fact that some linguists do not recognize the phenomenon of polysemy, based on the fact that it is not justified, on the contrary, many relevant words are synonyms, for example the antonym and the homonym, the development of language, its richness, its ability to integrate many values in one word, an obvious manifestation of principles of economy in language.

ЗАМОНАВИЙ НЕМИС ТИЛИ ОҒЗАКИ ВА ЁЗМА НУТҚИДА ИНГЛИЗЧА СЎЗЛАР

С.С.Далжанова – катта ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Ф.М.Тиллахўжаева – катта ўқитувчи

Қўқон давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: жамият тараққиёти, маданий алоқа, ҳамкорлик, ўзлашган сўзлар, маъно, жараён.

Ключевые слова: социальное развитие, культурные связи, сотрудничество, заимствованные слова, значение, процесс.

Key words: social development, cultural relation, collaboration, borrowings, meaning, process.

янада бойишида ва услубий бунёдкорликнинг ранг-баранглигини оширишда катта аҳамият касб этади.

Ўзлашган сўзнинг қўшимча китобий буёққа эга бўлиши ва унинг лексик маъносини морфемалар таркибидан келтириб чиқариш мумкин бўлмаслиги каби ҳоллар уни қабул қилаётган тилдаги бошқа сўздан фаркланувчи белгиси саналади.

Хусусан, немис тилига ҳам турли тиллардан, шу қатори инглиз тилидан жуда кўп сўзлар ва атамалар ўзлашган ва бу жараён ҳозирда ҳам давом этмоқда.

Ўзлаштириш жараёни давомли жараён бўлиб, илм-фан техника тараққиёти билан бирга доимо ривожланиб боради.

Ўзлашган сўзлар немис тили луғат бойлиги таркибининг 10%ни ташкил этади. Кўриниб турибдики, ўзлашган сўзлар немис тили луғат бойлиги таркибида

муҳим ўринни эгаллайди.

Инглиз тилидан олинган сўзларнинг катта қисми немис тилига ўзи билдирган предмет ёки ходисалар билан бирга кириб келган. Масалан, компьютернинг кириб келиши билан *Computer, Hard disk, Software, Multimedia Digital, Printer, CD-Rom, Information, Process* каби инглизча сўзлар немис тилига ўзлашган.

Лисоний таҳлиллар шуни кўрсатадики, инглизча ўзлашган сўзлар немис тилида қўлланилиши жараёнида немис тили морфологик хусусиятларини қабул қилади:

а) от сўз туркумига оид ўзлашган инглизча сўзлар бош ҳарфда ёзилади, кўплик ва род белгиси бўлган артикл билан қўлланади:

Масалан:

Singular	Plural
der Chef	die Chefs
das Handy	die Handys
die Branche	die Branchen
die Chance	die Chancen
das Hobby	die Hobbys
das Team	die Teams
das Job	die Jobs
der Flyer	die Flyer
der Trainer	die Trainer

б) феъл сўз туркумига оид ўзлашган инглизча сўзлар шахс-сон қўшимчаларини олиб тусланади.

Масалан: *testen, jobben, shoppen, facetimen.*

Эмма Ленц Маннинг [5] таъкидлаши бўйича, „Das Meeting wurde gecancelt“ немис тилига „Die Besprechung wurde abgesagt“ деб таржима қилинади.

Шундай аралашма гапларга немис олимлари „Denglisch“⁵ деган ном қўйган ва бу тил асосан ёшлар ва рекламаларда қўлланилини таъкидлайди.

Ўзлашган инглизча сўзларнинг немис тилида қўлланилиши оғзаки нутқда, айниқса немис ёшлари орасида кенг тарқалмоқда. Масалан, немисча *das Rad* (велосипед) сўзи бўлишига қарамай кўпгина ёшлар оғзаки нутқда инглизча *Bike* (велосипед) сўзини қўллашни афзал кўрапти.

Яна шу нарсага эътибор қаратиш керакки, инглизча ўзлашган сўзлар асосан инглиз тилида қайси тушунчани ифодаласа, немис тилига ўзлашганда ҳам худди ўша тушунчани ифодалайди. Лекин баъзи ҳолларда, Владимир Симович [6] таъкидлагандек, янги инглиз тилидан ўзлашган сўзлар немис тили оғзаки нутқда *бутунлай* бошқа маънода қўлланилиши кузатишмоқда. „Es gibt Wörter im deutschen Sprachgebrauch, die zwar englisch klingen, aber in der englischen Sprache unbekannt sind oder eine ganz andere Bedeutung haben.“

Масалан, Германияда „Oldtimer“ сўзини эшитганлар эски, лекин яхши ҳолатдаги енгил машинани кўз олдига келтиради. Инглиз тилида бу сўз „кекса киши“ ёки „кекса эркак“ деган маънода қўлланади.

Немис тилида „Handy“ сўзи қўл телефонини ифодалаш учун қўлланилади, инглиз тилида эса бу сўз сифат бўлиб келади. Америкада қўл телефон *Cell* деб аталади.

Германия „Vitamin de“ журналида [3-15] *Public Viewing* сарлавҳаси остида „Fußball schauen auf der großen Leinwand“ деган гапдан бирор спорт мусобақани жамоа бўлиб катта телевизорда кўриб ўтириш деб тушунсак бўлади. Лекин инглиз тилида *Public Viewing* жамоа хайрлашиш учун қўйилган жасадни тушунади.

Германияда *Body Bag* сўзни эшитган одам рюкзак тўғрисида гап кетаётганини тушунади. Инглиз тилида гаплашаётганларнинг кўз олдида мурдалар учун *қора қоп* келади.

Жуда кўп учрайдиган *Beamer* сўзи Германияда *проектор* деб тушунилади. Инглиз тилида проектор учун *video projector* сўзи ишлатилади.

Шу билан бирга, кўпгина инглизча сўзлар немис тилида ўзига хос тенгликка эгалиги сабабли янги сўз бирлиги сифатида ўзлаштирилмай, балки улар осонлик билан таржима қилинади.

Масалан:

Shorts- Kurzhose (шортик)

die Party-ein Fest mit Essen und Trinken, Musik (байрам)

stupid-dumm (жинни)

City – Stadt (шаҳар)

Darling –Liebling (севгилим)

Немис ва инглиз тилларнинг бир тил оиласига тааллуқли эканлиги, баъзи сўзлар орасида генетик ўхшашликни келтириб чиқаради ва улар фонетик тузилиши билан фарқланади.

Масалан:

Weekend – Wochenende (дам олиш кунлар)

Tearoom – Teeraum (чайхона)

Star – Stern (юлдуз)

Dancing – Tanz (ракс)

Юқоридаги таҳлиллардан хулоса қилиб айтганда, ўзлашган инглизча сўзлар немис тили лексикасининг ажралмас қисми ҳисобланиб, унинг ривожланишига ва бойишига ўзига хос тарзда кўмак беради.

Ўзлаштириш жараёнини кўшма сўзларининг ясалишида ҳам кузатишимиз мумкин. Биринчи қисм немисча, иккинчиси эса инглизча сўздан ташкил топган сўзлар жуда кўп учрайди.

Масалан:

Berufs news (касб янгиликлари)

Die Schiffbaubranche (кемасосозлик тармоғи)

Im Tischtennisclub (теннис клубида)

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, немис тили луғат захирасига ўзлашган инглизча сўзлар ўз таллафузи ва орфографиясини сақлайди.

Масалан:

Team [ˈti:m]; News [ˈnju:z]; Bike [ˈbaɪk]; Chance [ˈʃæ:ns]; Hobby [ˈhɒbi]

Таҳлил жараёнида одатда, ўзлашма сўзлар характери кўра ёт, бегона эканлиги сезилиб туради. Аммо ҳозирда ўзлашган сўзларнинг қўлланилиш доираси туб немисча сўз бирикмалари каби бўлиб қолган.

Масалан:

Tennis, Labour, Job каби сўзлар.

Немис тили тилшунослигининг ривожланишига катта ҳисса қўшган рус тилшуноси К.А.Левковскаянинг [2] фикрича, янги сўзнинг ўзлаштирилиши унинг шу тилдаги маънодоши ёки ўриндоши бўлмаслигига боғлиқдир. Лекин тилшуносликдаги кейинги кузатишлар ушбу фикрнинг аксини кўрсатмоқда.

Масалан: „Mach s Richtig“ журналидан олинган ушбу гапни таҳлил қилайлик: „Die Mannschaft spielt eine Klasse höher als mein altes Team“.

Ушбу гапда немисча *die Mannschaft* (жамоа) сўзи инглизча *Team* (жамоа) сўзи билан бир гапда параллел тарзда қўлланмоқда.

Натижада бундай инглизча сўзларнинг таржимасини сўнгги нашрлардан „Nemischa – o‘zbekcha, o‘zbekcha – nemischa lug‘at“да [1-114, 79, 387, 341] топиш мумкин. Масалан,

die E-Mail	электрон хабар
die Chips	ковурилган қасир-қусир картошка
das Baby	чакалоқ
die Tour	саёҳат, сайр
das Shopping	харид қилиш

Юқоридаги мисолдан янги ўзлашган инглизча сўзлар немис тилида қўлланилаётган туб немисча сўзларни сиқиб чиқармай, балки унга услубий бўёқдорлик, ранг баранг маъно беради, деган хулосага келишимиз мумкин.

Адабиётлар

1. Исмаилов Ю., Каримов Ш.К. Nemischa – o‘zbekcha, o‘zbekcha – nemischa lug‘at. – Toshkent: „Akademnashr“, 2017.
2. Левковская К.А. Лексикология немецкого языка. – Москва: 1956.
3. “Vitamin de” Journal für junge Deutschlerner, N 77, 2018.
4. Ilse Sander und andere. DaF kompakt A1-B1. Ernst Klett Sprachen. Stuttgart. 2015.
5. <https://blog.pasch-net.de/pasch-global/archives/Alles-Denglisch/> 2017.
6. Vladimir Simović, <https://www.vladimir-simovic.de/Gesellschaft/Englische-Wörter,die-nur-Deutsche-kennen>, 2018.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада ҳозирги замон немис тили оғзаки ва ёзма нутқида инглизча сўзларнинг қўлланилиши масалалари қараб чиқилган. Шунингдек, инглиз тилидан кириб келган сўзларнинг луғатда берилиши ва баъзи сўзларнинг маъноси ўзгариб, немис тилида қўлланилганлигига алоҳида эътибор бериш зарурлиги ҳақида сўз юритилган. Мақолада “Denglisch” деб ном олган аралашма гаплар масаласи алоҳида ёритиб берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается использование английских слов в немецком языке в настоящее время и проблемы, возникающие с этим. С этой целью были изучены и проанализированы статьи, посвященные этой проблеме из интернет - источников на русском, немецком, а также английском языках. Были представлены конкретные примеры использования английских слов в современных журналах. Особое внимание в статье уделяется понятию “Denglisch”.

SUMMARY

The article discusses the use of English words in German and the problems that arise in connection with this issue. For this purpose, articles devoted to this problem from Internet sources in Russian, German, and also English were studied and analyzed. Concrete examples of the use of English words in modern magazines were presented. Particular attention is paid to the concept of “Denglisch”.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ АҒЫЗЕКИ ДӨРЕТПЕЛЕРИНДЕГИ АРАБЛЫҚ ШЫҒЫСҚА ИЙЕ АНТРОПОНИМЛЕР

З.Ж.Даниярова - докторант

Ўзбекистан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими

Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Таянч сўзлар: фольклор, тил, нутқ маданияти, антропоним, арабча исмлар, тарихий-этнографик, лексик-семантик.

Ключевые слова: фольклор, язык, культура речи, антропоним, арабские имена, историко-этнографический, лексико-семантический.

Key words: folklore, language, culture of speech, antroponym, historical-ethnographic, arabic names, lexical semantical.

Тил илимининң үлкен тараўы болған сөзлик курамның изертлеўди талап ететугын темалары, үйренилиўи тийис машқалалары көп. Сөзлик курамның ишиндеги шығыў төркини, тураклылығы жағынан ең ески қатлам есапланатуғын антропонимлер сөзлиги ҳәр тәреплеме изертлеўге турарлық актуал темалардың бири. Өз тилиниң ең бай, ең қымбатлы ғезийнеси болған сөзлик курамына канша тереңирек үңилген сайын ҳәр бир халық өзлигин және де тереңирек, айқынырақ таныйды. Профессор Е.Бердимуратов атап өткениндей: «Қарақалпақ халқының пүткил тарийхый өмири, күн көриси, ақыл-ойы, психологиясы, руўхый дүньясы, интеллектуаллық раўажлануў жағдайлары, пүткил турмысы барлығы сәўлелениўин тапқан». Тил илиминде ҳазирги күнге шекем илимпазлар тәрепинен меншикли адам атлары ҳәм олардың мәнилері, қойылыў себеpleri, морфологиялық, тарийхый-этнографиялық ҳәм лексика-семантикалық өзгешеликлерине арналған бир қанша мийнетлер баспадан жәрияланды. Олардан қазақ тилинде Жанузақовтың [1], өзбек тилинде Э.Бегматовтың [2], башқурт тилинде Т.Қусимованың [3], әзербайжан тилинде З. Садықовтың [4], татар тилинде Г.Галиуллина [5], хинд-европа тиллериндеги меншикли адам атлары В.А.Суперанская [6] ҳәм қарақалпақ тилинде О.Сайымбетовлар [7] тәрепинен орынланған жумыслар меншикли адам атларын үйрениўде баҳалы дереклерден есапланады. Қарақалпақ халық ағызеки дөретпелери тили лексикасында ушырасатуғын меншикли адам атлары шығысы жағынан ҳәр қыйлы тиллик қатламларға ийе. Бул мәселе бойынша да мақалалар жәрияланды. Ж.Шамшетов арнаўлы мақаласында қарақалпақша адам атларының курамындағы шығысы араблық қатламлардың қолланылыўы, курылыс өзгешеликлері ҳәм олардың фонетикалық өзгешеликлерине тоқтаған [8]. О.Юсупов өзиниң мақаласында «Алпамыс», «Байбөри», «Әшим» антропонимлериниң этимологиясын ашып, бир неше тужырымлы дәлиллер менен тарийхый жақтан сыпатлама берген [9]. Г.Садыкова Қоблан дәстаны тилинде айырым антропонимлердиң қолланылыўы бойынша өзиниң пикирлерин билдирген [10]. Ш.Қунназарова өз мақаласында халық ертеклериндеги

айырым араблық шығысқа ийе антропонимлерге тоқтаған [11]. Демек, биз жоқарыда көрип өткен монографиялар ҳәм мақалалар айырым антропонимлерди лингвистикалық жақтан изертлеўге арналған. Бирақ бул изертлеўлер жеткиликли емес.

Араблар Орта Азия ҳәм Қазақстан аймақларын VIII әсирде жаўлап алды ҳәм усы аймақларда ислам диниң ең жайыўына, араб мәдениатының илиминиң кең түрде тарала баслаўына себепши болды. Соның нәтийжесинде арабша бир неше сөзлер ҳәм адам атлары жүзеге келе баслады [7:19]. Проф. Е.Бердимуратов қарақалпақ тилиниң сөзлик курамындағы арабша сөзлерди араблар менен тиккелей сөйлесиў арқалы емес, ал қоңсы халықлардың тиллери арқалы, сондай-ақ тиккелей диний китаптар арқалы, классик әдебият арқалы ағызеки ҳәм жазба түрде келип кирген деп есаплайды [12]. Б.А.Старостин «Арабша адам атлары түркий тиллерине, соның ишинде, Орта Азия тиллерине, тийкарынан парсылардың тәсири арқалы таралды», -деп көрсетеди [13].

Қарақалпақ тилиндеги антропонимлердиң курамында «Әбди» сөзи жийи қолланылады. Бирақ бул сөздиң «Қул» деген мәнини аңлататуғынын көпшилик билмейди. «Әбди» сөзи қудайдың лақап атларына қосылып айтылады. Қудайдың лақапларына «Әбди» сөзиниң қосылыўынан болған адамлардың атлары улыўма «қудайдың қулы» деген мағананы билдиреди [7]. Мусылман теологлары барлық жақсы сыпатлама қудайға тийисли, оның 99 ы ең баслы лақап аты. Бул лақап атлары қудайдың сапасын, қәсийетин, көп тәрепли искерликлерин аңлатады. Бул лақап атлар ең жақсы атлар деп түсиндириледі. Қарақалпақ фольклорында «Әбди» сөзи менен қосылып келетуғын Қудайдың лақап атлары төмендегилер

Жанында бар **Әбдираман** мәхремлер,

Алты мың ләшкерий, он жети сәрдар, («Қырық қыз», 9-т, 170-б).

Әйдем өткен заманда, кенегес деген руўда, қарақалпақ халқында, тоғыз түлик мал баққан, байлықтан аты әлемге шыққан, аш-арықтың кеўлин тапқан, талабы алдына шапқан, сақыйлықтан аты шыққан **Әбдикерим** бай деген бай бар екен (Мәспатша, 10-т, 177-б).

Канъан журтының **Әбдимәлик** деген патшасы бар еді. Оның бір улы бар еді, атыны Мискин Шерип деп ат берер еді (“Шахы Мутлак”, 53-т, 369-б).

Бурын түркий халықлары сыйыныушы күш сыпатында «тәңир» сөзин қолланып келген болса, енді арабша «алла» хәм парсыша «қудай» сөзлерин тәңирдің синоними ретинде қабыл етті. Бул синоним сөзлер қарақалпақ антропонимлериниң қурамында хәр қыйлы вариантларда ушырасады.

Аллабай ағам аңғал емес,

Аңғарбай ағам аңғалсақлау, (“Жаңылтпашлар”, 98-т, 449-б).

Оннан соң суў Мамыйға қарап ағып турған жыллары хан **Аллақул** деген екен (“Аңызлар”, 79-т, 148-б).

Көп адамлардың ишинде жасы он алты-он жети жаслар шамасында бір жигит жұмыс ислеўге ырза болады. Бул жигиттиң аты **Алламурат** деген еді (“Қыялы ертеклер”, 67-т, 27-б).

Аманлық сарасып болғаннан кейін **Алланхор** Турымға өзиниң ким екенин таныстырышты (“Шешенлик сөзлер”, 82-т, 304-б).

Сеннен **Аллаш** менің сондай тилегим,

Екеўмиз жорамыз, ал «Ақ билегим» (“Өтеш батыр”, 62-т, 343-б).

Көрип өткенимиздей, «алла» сөзи дәслепки қатарда келгенде, көбинесе, арабша мәніси белгилі болған сөзлер менен дизбеклеседи.

Бурынғы ерте заманларда қарақалпақлардың тийрелерге бөлиніп атырған уақты екен. Соның бір шақапшасы ашамайлы руўынан **Қудайназар**, Байназар деген екі адам өмир сүрген екен (“Батырлық ертеклер”, 69-т, 219-б).

Қул **Қудияр** қудам еді,

Қудамды мен қудаландыра ал (“Жаңылтпашлар”, 98-т, 437-б).

Қудияр антропоними Э.Бегматовтың көрсетиўинше парсы сөзи болып «алла яр болатуғын, қоллайтуғын бала» деген мағананы билдиреди.

Сондай-ақ, О.Сайымбетов мийнетинде «молла» сөзи арабша адам атларының қурамында тек сөз басында гезлеседи [7:23] деп келтирилген, ал фольклорлық шығармаларда болса сөздің ақырында да гезлеседи. Мәселен:

Әне, бай ойланып, Кәэбаға өзи, ҳаялы хәм баласы үшеуі баратуғын, ал, қызын үйинде қалдырып, сыртынан қулпырып, гилтин **Қарамоллаға** тапсырып кететуғын болышты (“Турмыслық ертеклер”, 70-т, 326-б).

Жоқарыда айтып өткенимиздей-ақ, қарақалпақ тили, парсы, соң араб тилиниң интенсив рәуиште тәсир жасауының есабынан өзине көп ғана араб, парсы хәм олар арқалы басқа да сөзлерди сиңирип алды [14]. Сонлықтан, биз сөз етип атырған қарақалпақ халық аўызеки дәретпелериниң тилинде де бундай элементлер көптеп ушырасады. Қарақалпақ фольклорындағы араблық шығысқа ийе меншикли адам атларын хәзирги қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамындағы өнимлиликке, қолланылыуы өрисине қарай екі топарға бөлип үйрениўимизге болады.

1. Қарақалпақ аўызеки сөйлеу тилинде өнимли қолланылып жүрген араб сөзлеринен жасалған адам атлары.

Булар сөзлик қурамның тийкарын қурайтуғын түпкилик сөзлер дәрежесине көтерилген лексикалық бирликлер болып есапланады. Оларға төмендегилер киреди:

Қурбанбек «ата разы, алла разы» деп тәуекел қылып, тулпарын ойнатып шыққан мәхәлинде «хақ дөреген жигитке сени **Ақылжан** мяссар қылдым» деген бир дауыс қулағыма пайда болды, сол себеп пенен Қурбанбек маған нәсип болды, -деп атасына

қарап күле шырай менен сәлем берди (“Қурбанбек”, 22-т, 389-б).

Сонда турып **Алым** кәрўан сөйледі (қырық қыз, 9-т, 164-б).

Қожа Мәңли келди, сәрдар **Аманым**,
Қожа келсе кетер башта думаным, (“Дәулетярбек”, 19-т, 296-б).

Сол аўылда **Камал** шайтан дегенниң үйине түсип, сол арқалы қызды алдырып сөйлеседи (“Аңызлар”, 79-т, 138-б).

Урланды **Мураттың** алажақ қызы (“Өтеш батыр”, 62-т, 340-б).

Нәдир султан деген бар еді, оның бир сулыу қызы бар еді. Оны Ахметбеке пәтия қылып қойды, соннан соң Юсипбек Әлех Хожа Ийшаңға,

Ахметбек Шайхы **Шарап** ийшаңға қол берди (38-т, “Юсип-Ахмет”, 295-б).

Бул атлар усы халында да, жеке турып та ямаса қандай да бир антропо-компонентлердің қосылыуы арқалы да меншикли адам атлары ретинде қолланылады. Олар, адамларда, ерлерге байланысшы-бай,-бек, ҳаял-қызларға байланысшы -ай,-гүл,-бийке,-хан компонентлериниң қосылыуы арқалы бир-биринен ажыралады. Түркий «бай» сөзи қарақалпақша адам атларын жасауда өзиниң өнимлиликке менен көзге түседі. Бул туўралы академик В.В.Бартольд былай деп көрсетеди: «Орта Азияда «бай» сөзи адам атларына жиий-жиий қосылып айтылады, тиркеледі. Бул атқа ийе болғанлар өзлерин әпиўайы, қарапайым халыққа қарағанда еркин хәм курғын етип көрсетеди». Бай, бек компонентлери феодаллық дәуірде социаллық дәуирди аңлатып келгени менен хәзирги қарақалпақ тилинде хәм фольклорында аффикслик хызметке өткен. Ҳаял-қызларға байланысшы ай, гүл, бийби, хан компонентлери адам атларының алдында хәм соңында қолланылады.

«Қатын-ғарға, бала-хәкке» деген, Гүлбаршынға жеңге болып, гә Ултанға барып, гә Гүлбаршынға келип, еки ортада жуўырып-жортып, қызара бөртип бир көйлек ушын дигилдиктей тынбай жүрген Айхан, **Сапаргүл** деген еки қатын бар еді (“Алпамыс”, 2-т, 260-б).

Екинши қызымның аты **Гүлбазар** (65-т, Б б б, 439-б).

Көрисе билмедим **Айсұлтан** менен,
Дийдар қыяметке қойған дүньясаң (“Бәзирген”, 16-т, 205-б).

Айналайын **Бийбижан**,

Шығып едим даладан,

Талап етип қалаға (“Алпамыс”, 4-т, 482-б).

Дәслеп жалқы жүрген батыр соң үйли-дәскели болып, **Ақшабийке** исмли қызға үйленеди (“Аңызлар”, 79-т, 173-б).

2. Араб тилинен өзлескен ислам дининдеги пайғамбарлардың атлары

Бундай адам атлары, тийкарынан алғанда, пайғамбарлар хәм диний түсиниклерге байланысшы адам атларынан ибарат болады. Фольклор тилинде қолланылып киятырған арабша деп есапланып жүрген айырым атлар, әйемги еврей тилиниң нускалары болып табылады. Сонлықтан, буларды араб тили арқалы басқа тилдерден келип кирген адам атлары хәм тәнхә арабша атлар деп бөлип қарауымызға болады.

а) Араб тили арқалы басқа тилдерден өзлескен адам атлары. Бул атлар, тийкарынан алғанда ислам динин, пайғамбарлардың атларын тәриплеуши тарийхый адамларға тийисли болып табылады.

Қанлыкөлке өз алдына тарийх бар,

Ибрайым жаздығой ол ушын хабар (“Өтеш батыр”, 62-т, 303-б).

Ибрайым аты араб тили арқалы еврей тилинен алы-

нып “халықтың әкеси” деген мағананы аңлатады [15:149].

Әне, хан ойланып, **Ысмайыл** ханның Салийма атлы қызы ата-анасының дийдарын көрмей қалған жетім еді (Қараман, 23-т, 401-б).

Исмайыл аты болса аллам тыңлайды, аллам еситеди деген мәнини аңлатады [15:153].

Бул мысалда келтирилген Юсип аты еврей тилинен алынып, көбейген, көбейтилген деген мәнини аңлатады.

Яқыптың улы **Юсиптей**,

Әдил патша қой,-деди (“Түлнәхәр”, 18-т, 271-б).

Яқып аты болса, изинен жүріуші, деген мағананы аңлатады [7:54].

б) Тәнхә арабша атлар:

Бул атлардың көпшилиги ислам дининің тийкарын салыушы Мухаммед пайғамбарға, оның сахабаларына, шариярларға хәм алланың атларына байланысly болып келеди. Бул атлардың курамындағы компонентлер каракалпак фольклорында көплен ушырасады. Оларды төмендегі мысалларда көриуимизге болады.

Көзлериме ашық күнлер түн еди,

Дин мусылман **Мухаммед**тиң дини еди, (“Алпамыс”, 1-т, 58-б).

Бундағы Мухаммед аты мақтаулы деген мәнини аңлатып, ислам дининің тийкарын салыушы көзи ашық пайғамбар атына байланысly айтылады.

Әбиүбакир, Сыдық, Омары, Оспан,

Хәзирети Әлий, Шахымардан көринди (“Бәзирген”, 16-т, 209-б).

Мысалдағы Әбиүбакир аты әбу-“әке”, аға, бәкир-“үйретиуші, оқытуушы” деген мәнини аңлатады. Ал Омар, Оспан атлары болса шарьярлардың атларына байланысly болып, Омар-жасаушы, өмир сүриуші, Оспан-мәрт, қорықпайтуғын деген мағаналарды билдиреди [7:22].

Араблық шығысқа ийе барлық адам атларын диний түсиниклерге ийе деп есаплауға болмайды. Әлбетте, фольклорлық шығармалар тилинен орын алған арабша сөзлерден жасалған адам атлары буның бир дәлили болып табылса, сөзлик курамда жоқ, тек адам атларында қолланылатуғын төмендегі атлар екінші бир дәлил сыпатында танылады. Мысалы:

Өзи қалып, беш кишисин қошыпдур,

Ишинде мәхреми **Зулфиқар** келур (“Рамуз шах”, 52-т, 354-б).

Зулфиқар аты араб тилиндегі Зу-л-факир сөзі болып, әңгимелерге қарағанда хижри жылының 2-жылында (б.э дың 624-жылы) Мухаммедтиң Меккедегі урысында меккели Мунаббих Ибн ал-Хадж Жаджад-ждан басып алған қылыш усылайынша аталған хәм оның негизги мәниси Сайф Муфаккар (қан ағары бар қылыш) уғымына байланысly болған. Бул қылыш Мухаммедтен кейин Халиф Алиге өткен хәм айтыуларына қарағанда, ол қылыштың қараматы менен ақылға уғрас келмейтуғын жеңислерди қолға киргизген [14:52].

Бул мысаллардағы Ахмет-аса мақтаулы деген мәнини билдиреди.

Көрип өткенимиздей, бул атлар диний түсиниклерге емес, ал турмыстың хәр түрли салаларына байланысly адам атлары хызметин атқарып тур.

Жуумакластырып айтқанда, каракалпак фольклорындағы адам атларының өтмиш тарийхымыздан дерек беретуғын хәм халқымыз мәдениатын сәулелендириуші миллий айна екенлиги тууралы, сондай-ақ лексикалық курамымыздан орын алған антропонимлердиң бүгинги турмысымызда еле де өз әхмийетин жойтпағанлығын сөз еттик. Каракалпак фольклорында буннан басқа да адам атларының миллий мәдениатымыз бенен байланысly мәселелерин үйрениу алдағы ұазыйпалардың бирине айланып қалады.

Әдебиетлар

1. Жанузаков Т. Қазақ есімдерінің тарийхы. -Алматы: “Ғылым”, 1974.
2. Бегматов Э.А. Ўзбек исмлари изохи. -Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2016, 591-б.
3. Кусимова Т. Древнетюркские антропонимы. АҚД. -Уфа: 1975.
4. Садыков З. Личные имена в азербайджанском языке. АҚД. -Баку: 1975.
5. Галиуллина Г. Татарская антропонимия в лингвокультурологическом аспекте. -Казань: 2009.
6. Суперанская В.А. Структура имени собственного. Фонология и морфология. -Москва: 1969.
7. Сайымбетов О.Т. Каракалпак тилиндегі меншикли адам атлары. -Нөкис: “Билим”, 2000.
8. Шамшетов Ж. Каракалпак тилиндегі араб антропонимлеринен/ӨзИАҚБ Хабаршысы. -Нөкис: 1974.№1.
9. Юсупов О. «Алпамыс» дәстанындағы антропонимлер хәм этнонимлер ҳаққында жаңа ой-пикирлер. / Өз ИАҚБ Хабаршысы.-Нөкис: 1985.№1.
10. Садыкова Г. Қоблан дәстаны тилинде антропонимлердиң қолланылуы. / Өз ИАҚБ Хабаршысы. -Нөкис: 2013.№4.
11. Құнназарова Ш. Каракалпак халық ертеклери тилиндегі араблық шығысқа ийе антропонимлер/ Өз ИАҚБ Хабаршысы.-Нөкис: 2013.№1.
12. Бердимуратов Е. Хәзирги заман каракалпак лексикологиясы. -Нөкис: 1968, 158-б.
13. Старостин Б.А. О структуре и историческом развитии антропонимии арабского происхождения-Антропонимика. -Москва: 1970, 282-б
14. Бекбаулов О. Қахарманлық эпостың араб-парсы лексикасы хәм оның тарийхый-лингвистикалық характеристикасы. -Нөкис: “Қаракалпақстан”, 1979, 52-б.
15. Гафуров А. Имя и история. -Москва: “Наука”, 1987, 214-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада каракалпак тили форс, сўнг араб тилининг интенсив равишда таъсир этиши натийжасида ўзига кўпгина форсча, арабча ва улар орқали бошқа сўзларни хам қабул қилганлиги тадқиқ этилган. Унда фольклор асарлари тилидаги арабча инсон номлари тадқиқот объекти сифатида танланган. Антропонимлар халқ маданиятининг тилдаги кўринишини ва миллийлигини акс эттиради. Фольклор тилидаги антропонимлар хам кундалик турмушимиздан ўрин олган исмлар сингари қўлланилиши бўйича мисоллар келтирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится что каракалпакский язык был под влиянием персидского языка, затем благодаря интенсивному воздействию арабского языка были заимствовано некоторые слова. По этой причине автор выбрал как объект исследования арабские имена собственные на материале фольклора. Антропонимы являются вербализаторами языковой картины мира и идентификаторами национальной картины мира. Имена собственные на языке фольклора встречаются и в повседневной жизни было доказано что они употребляются одинаково.

SUMMARY

The article states that the Karakalpak language was under influence of Persian, and then, due to the intensive influence of the Arabic language, it borrowed many Persian, Arabic and other words through them. Therefore, Arabic human names in the language of folklore were chosen as the object of study. Anthroponyms are concerned with determining the linguistic appearance and nationality of the people's culture. Examples are given of the use of anthroponyms in the language of folklore as names that occur in our daily life.

ЭРКИН АЪЗАМ КИНОҚИССАЛАРИ ТИЛИНИНГ ПРАГМАТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

М.И.Холмуродова - ўқитувчи

Ўзбекистон давлат хореография академияси

Таянч сўзлар: прагматика, социопрагматик, адресант, адресат, сўзловчи, тингловчи, матн, муаллиф, прагматик вазифа, прагматик маъно.

Ключевые слова: прагматика, социально-прагматический, адресант, адресат, говорящий, слушатель, текст, автор, прагматическое задание, прагматическое значение.

Key words: pragmatics, sociopragmatic, addressee, addresser, speaker, listener, text, author, pragmatic task, pragmatic meaning.

Лингвистик тадқиқотлар тобора ривожланиб, тилшуносликда янги-янги соҳалар пайдо бўла бошлади. Когнитив тилшунослик, корпус лингвистикаси, психолингвистика, нейролингвистика ва прагмалингвистика соҳалари бугунги кунда дунё ва ўзбек тилшунослигида тез суръатларда тараккий этмоқда. Шу ўринда прагматика ва социопрагматикага доир айрим изланишлар ҳам дунё миқёсида фаол ўрганилаётганини, ўзбек тилшунослигида эса унга нисбатан кам эътибор берилётган соҳалардан бири эканлигини таъкидлаш лозим. Прагматика тилшуносликнинг нутқда тил белгиларининг амал қилишини ўрганувчи соҳаси; бошқача айтганда, муайян белгилар тизимини ўзлаштириб, ундан фойдаланувчи субъектларнинг айни шу белгилар тизимига муносабатини ўрганувчи соҳадир.

Прагматика инсоннинг ижтимоий фаолиятини ўзида камраб оладиган мулоқот жараёни, у муайян нутқ вазияти орқали намоён бўлади. Лингвистик прагматика аниқ шакл, ташкил қўрилишига эга эмас; унинг доирасига сўзловчи субъект, адресат, уларнинг алоқа-аралашувдаги ўзаро муносабатлари, алоқа-аралашув вазияти билан боғлиқ кўплаб масалалар қиради. Ш.Сафаровнинг таъкидлашига кўра, прагматика америкалик олим Чарльз Пирс томонидан барча билим соҳаларини бирлаштирувчи фан сифатида қаралган, семиотика доирасида юзага келган ва ривожланган [Сафаров 2008]. Айримлар семантика ва прагматикани нутқий формулалар қўлланишининг доимийлиги ёки фавқулодда эканлигига нисбатан чегаралаш йўлини излайди. Бу эса нутқий актларнинг муайян турларга бўлинишини келтириб чиқаради. Шунингдек, прагматикани кенг маънода англаш лозимлиги, у тилшуносликнинг семантика ва синтаксис соҳаларида ўрганиладиган масалаларни ҳам камраб олиши ва ўзига хос умумлаштирувчи йўналиш вазифасини ўташи, шунга нисбатан, прагматик назария сўзловчи ва тингловчининг гап ёки матн пропозициясини бир хилда қабул қилишини эътиборга олиши ҳам таъкидланган [Сафаров, 2008].

Тадқиқочи В.Холматованинг прагматика тушунчасига доир қарашлари, таҳлил ва талқинлари эътиборга лойиқ. Ишда муаллиф тадқиқотларига зарур ўринларда мурожаат қилинганини таъкидлаш лозим. Дарҳақиқат, тилнинг жамиятда бажарадиган муҳим вазифаларидан бири – мулоқот воситаси ролини ўташдир. Прагматик билим, ўз навбатида, инсон фаолияти давомида тўпланган тажриба натижасидир, ахборот алмашинуви жараёнида ушбу билим лисоний воқеланади ва шу йўсинда онгда сақланади. Лекин ҳар бир алоҳида нутқий мулоқот пайтида лисоний белги янгича мазмун ифодалай олиши мумкин.

Прагматикага оид муаммолар ҳозирги пайтда бошқа соҳаларга оид ишларда ҳам муҳокама қилинмоқда.

Лингвосоциопсихология соҳаси вакиллари прагматикани икки йўналишда, яъни матн – муаллиф ва матн – адресат муносабатларида тавсифлашни маъқул кўрадилар. Натижада, ахборотни узатувчи ҳамда ахборотни қабул қилувчи прагматикалари фарқланмоқда. Улардан биринчиси “статик” характерга эга, чунки матн фақат биргина талқинга, яъни муаллиф талқинига эга, адресат талқини эса, аксинча, динамик характердадир, зеро “матнни қабул қилувчилар сонига қараб, талқинлар ҳам давомсиз бўлиши кутилган ҳол”

[Дридзе 1980:124-125]. Муаллифларнинг эътирофига, матн сатҳида бу масала муҳим бўлмасдан, балки уларнинг фаоллашуви ўзаро боғлиқликда кечади. Матннинг прагматик имкониятларини билиш, ўз навбатида, бошқа мундарижадаги прагматикани, яъни ахборот ёки хабар прагматикасини юзага келтиради. Мазкур йўналишда, биринчидан, тадқиқ объектлари матн бўлиб, тил бирликларининг матнда қўлланишида ҳосил бўладиган маъно хусусиятлари таҳлил қилинади. Албатта, бу матн прагматик хусусиятлари ва алоҳида лугавий бирликлар прагматик имкониятларни бир хил талқин қилинишига олиб келмаслиги керак. Лекин ҳар иккала ҳолатда ҳам таҳлил методлари умумий бўлиши мумкин.

Прагматикага оид тадқиқотларда асосий таҳлил бирлиги тўлиқ шаклланган матн ёки бошқа турдаги нутқий, дискурсив тузилмалар бўлади. Зеро, лисоний бирликларнинг прагматик имкониятлари фақат уларнинг матн, дискурс шароитида фаоллашувида намоён бўлади. Маънонинг контекстан ташқаридаги ҳар қандай таҳлили тўлиқ эмас ва лисоний бирлиkning туб моҳиятини аниқлашни қийинлаштиради.

В.Холматова прагматика тушунчаси ҳақидаги мақоласида тил бирликлари воситасида бажариладиган таъсир ҳақида гап кетганида тадқиқотчилар “прагматика” терминига мурожаат қилишга ўрганиб қолганлар ва “прагматик маъно”, “прагматик ахборот”, “прагматик вазифа” каби бирикмаларда қўлланилаётган бу тушунчага изоҳ беришни ҳам ҳеч ким ўйлаб ўтирмаслигини таъкидлайди. Прагматика тушунчаси, одатда, таъсир кўрсатиш имконияти билан боғлиқ ҳолда қаралиб, мулоқот шароитида юзага келадиган мазмун орқали англашилади. Шунга биноан прагматикани тилнинг ва унинг алоҳида бирликларининг, нутқий тузилмаларнинг адресатга таъсир ўтказиш хусусияти сифатида талқин қилиш маъқул кўрилади.

Ёзувчи Эркин Аъзамнинг киноқисса жанрига оид асарлари матнини социопрагматик таҳлил қилиш орқали муаллифнинг ўқувчига таъсир кучини аниқлаб олиш имкони пайдо бўлади. Асардаги нутқий актлар таҳлили қаҳрамонларнинг сўз билан ифодалаб бўлмайдиган хусусиятларини, унинг инсонга кўз илғамас таъсирини намоён қилади. Мазкур замонавий таҳлил йўли орқали асарларнинг бадиий кимматини ҳам теранроқ англаш имкони бўлади.

Муаллифнинг “Анойининг жайдари олмаси” қиссаси киноасар бўлгани боис ундаги нутқий актлар, матнлар шунга ихтисослашган. Масалан, мазкур киноқиссанинг бошланишини олайлик: // *У ҳар йили худди бир пайтда – ердан қор кетиб, тентак шамоллар эса бошлаган кўклам қунларида келарди; шамолларга қўшилиб, шамолдек тўполон билан кириб келарди. Сўнг, чамадонини кераксиз буюмдек бир четга улоқтиради-да, қулоқларини кенг ёзиб, болалигингизни ёдга соладиган, болалигингиздек шўх, болалигингиздек беғам овозда ҳайқиради:*

– *Чантриморэ-э!//* матн киноқисса жанрида ёзилгани учун муаллиф ўқувчидан ташқари, томошабин кузатувчини ҳам, кинорежиссори ҳам эсдан чиқармайди, ўқувчи ўқиб, ўзига керакли таассуротни олаверади, томошабинни ишонтириш учун кинорежиссёр ва уни ижро этувчилар ҳам теран, аниқ ва тиниқ англашларига имкон берадиган ифода

зарурлигини муаллиф диққат марказида ушлаб туради. “...Елкасида – ҳа, қўлида эмас, елкасида – икки тарафига ҳам “Барнаул” деб ёзилган пачоқ чамадон, чап қўзини қисинқираганча қаршингизда беўхшов тиржайи-иб туради.” ифодаси фикримизни далиллайди. Асар қахрамонининг нафакат ташки қўриниши, балки бор ички олами билан кўз олдингизда ёрқин гавдалантира олади. Бу роман ёки оддий киссадаги матндан анча фарқ қилиши аниқ:

// Сиз эса – уни қўргангиз заҳоти ғам босиб, ташвишга чўмасиз: хайр энди, осуда кунларим!

– Яна келдингми? Яна ўқишгими?

– Сенгинанинг жонгинангга тегишга! – дейди у ва баттар гашингизни қўзғамокчидек, белингиздан маҳкам кўтаради, айлантиради. – Ҳа, жўрамдан-да, жўражонимдан-да! // Муаллиф матн орқали адресатга қахрамонга қўшиб унинг атрофидаги оламни ҳам тилнинг ифода имкониятларидан усталик билан фойдаланиб тиниқ тасвирлаб беради. Айрим насрий матнларда маълумот – ахборот, воқеълик муҳим ҳисобланади. Муаллиф мақсади, унинг ўқувчига таъсир кучи маълум муддатдан сўнг, баъзан асар сўнгида ойдинлашади. Киноқиссада эса барчаси параллел олиб борилиши керак: // Болалингиз олмалари, болалингиз ҳидлари. Бошингиз айланиб кетади. Кўп нарсаси бирдан эсингизга тушади, энтикаси. // Мана бу тасвир ҳам ўқувчига қўриниб турган воқеъликни, энг муҳими, бош қахрамоннинг инсонийлик қиёфаларини намоён қилади. Қўйидаги мисолда муаллиф адресатга ўзбек бўлмаган кишилар англай олмайдиган, ўзбекона менталитетни намоён этувчи сахна тасвирини тил бирликлари орқали чизиб беради: // Шу тобда уни қучоқлаб олдингиз, “Жўражон!” дегингиз келади. Аммо, нимадир – бояги гашилки, ғурурми йўл бермайди, ижирганиб сўрайсиз:

– Нимага келдинг, Рамазон? Барибир қиролмайсан-ку?!

– Қирсам-чи? – дейди у яна чап қўзини қисинқираганча тиржайиб. – Қирсам-чи?

– Қиролмайсан! Худога ҳам, бандасига ҳам аён!

– Майли, жўра, буям бир гап-да. Мана, сен ўқиясан-ку, бўлади-да менга шу. // Ёзувчи Эркин Аъзам Рамазон содда, беғубор, самимий, окқўнгил, даллиғули йигит эди, деб таърифлаб қўйса ҳам бўларди. Бу ўқувчига маълумот сифатида етарли бўлар эди. Бироқ муаллиф адресатга қуруқ хабарни эмас, оддий одатий суҳбатни ўз ўрнида мақсадли қилиб усталик билан келтирмоқдаки, ўқувчи матнда ёзилмаган маълумот ва ҳиссиётларни дарҳол англайди. Рамазоннинг: “– Майли, жўра, буям бир гап-да. Мана, сен ўқиясан-ку, бўлади-да менга шу” деганининг ўзи барчасини ифода этади.

Ёки кейинги матнни кўздан кечирамиз: // Қўй-э, манави олмаларга қарасанг-чи! Бунақаси Боғи Эрамда ҳам битмайди! – Сўнгра у чамадонини титкилаб, ўн қават дағал қозғозга ўралган алланимани чиқаради: – Мана бунини энанг бериб юборди, сузма-чакки. “Чалоб қилиб ичсин, чанқоғи босилади, – деди. – Шаҳарлик қизларди кетидан югуравериб томоққиналари қақраб кетгандир болагинамнинг”, деди. // Муаллиф ўқувчига ўзбек оналари жуда меҳрибон, фарзандлари ҳақида доим қайғуриб юради, ёки онаси ўғлига дўстидан чакки бериб юборибди деб тасвирлаб қўйса ҳам бўларди. Аммо ёзувчи бундай қилмади. Қўриниб турганидек, жўнгина қилиб жайдарди дўстининг тилидан тушунарли қилиб ифодалади қўйди. Тўғри, матнда она фарзанди фойдали ёки фойдасиз ишлар билан машғул бўлиб юрса ҳам барибир ғам ташвиш чекади, фарзанди ҳақида тинмай қайғуради деб айнан ёзилмайди, лекин англашилади.

Муаллиф Рамазоннинг тилидан оммабоп нутқ шаклида айрим маълумотларни худди радиодан айтилаётгандек қилиб ифодалайди. Бу – матннинг

коммуникативлик қийматини янада оширишга хизмат қилади. Матнда киритма гаплар, изоҳловчилар ва ажратилган гап бўлакларидан маҳорат билан фойдаланилади: // ...аммасининг чорбоғига қўчиб кетибди (“Мени бошқа нарсаси ўйлантиради. Уккагар бобонинг бир сандиқчаси бор. Бошининг остига қўйиб ётарди доим...”) //

Муаллиф қўйидаги матнда адресатга асар қахрамонларининг ўзига хос эътиқоди борлиги эшитган-билганларини англаши, урф-одатларга риоя этиш ҳақидаги тасаввурларини англамоқчи бўлган бўлиши мумкин:

// Рамазоннинг ҳангамаларини тингларкансиз, Бойсун оралаб юргандек, ажабтовур одамлар тўдасига кириб қолгандек бўласиз.

Менга қара, тўрт тийин-тўрт тийин йиғиб, шу сомсачига бир ҳайкал қўйсаларинг-чи, а? Маслаҳат-да буям. Бешиёғочнинг ў-ўртасига! Татиган тузингга товон-да. // Айнан “татиган тузингга товон-да” жумласини халқнинг ҳали ўқишга “қирмаган” оддий, жайдари бир вакили тилидан айтилади, яна оддий жумла орқали эмас, халқ мулкига айланган мақол орқали баён қилинади. Инсон тафаккури, ҳаёт тарзи келажак умидлари, ҳаётдан мақсади муаллифлар томонидан адресат – ўқувчи – тингловчи – томошабинга турлича талқинда етказиб берилади. Эркин Аъзам ўз киноқиссаларида у билан мулоқотга киришувчига – ўқувчига бироз киноя, бироз ҳазил аралаш айтмоқчи, англамоқчи бўлганларини ифодалаб бераверади: // Рамазон туриши-турмуши билан шаҳарга ярашмайди, шаҳарга сизмайди. Унга қўшилиб қўчага чиққани ҳам уяласиз. Юрган йўлида лакалов қилиқлар қилиб, ҳаммани ўзига қаратиб, шангиллаганча алланималарни вайсаб кетаверади. Луғати ҳам антиқа: трамвайни “уч тийинлик” дейди, таксини – “пулутар”, ресторани – “реестрон”. // Мазкур матндаги ифодалар, сўзларнинг жайдари изоҳи Рамазоннинг ички олами, тасаввурини ифодалаб бораверади. Бу ўринда ҳам муаллиф ўқувчиларига Рамазон ресторан сўзини айтолмасди деб таърифлаб ўтирмайди. Аслида таксининг пулутар эканлиги Рамазон ва унга ўхшаганларнинг таърифи, бу транспорт ўзига тўқ, айрим жамиятнинг интеллигент кишилари учун қулай жуда маъқул улов бўлиши мумкин.

Матн муаллифи ўз қахрамонини нақадар содда эканлигини турли сифатлар, бежирим жумлалар билан ҳам бунчалик тиниқ ифодалай олмаслиги мумкин эди. Тасвир ниҳоятда ҳаяжонли ва ўқувчига тез таъсир кўрсата олади.

Матн жуда мулоҳазакор ва ибрат бўларли мазмунга эга. Шу ўринда айтилган “Эдаликка-да. Бир кунни катта одам бўлиб, бурнинг кўтарилиб кетса, “Мана, икковимиз жўра эдик”, деб ўзингга кўрсатаман.” жумласи инсоннинг келажакдаги орзу-умидлари, бироз ишончсизлик кайфияти, қачонлардир дўстида ҳозирги муносабатларни унутиб юборишга мойиллиги борлигига ишора қилмоқда. Асар матнида муаллиф ҳар бир инсоннинг ўз қарашлари, бошқалар учун арзimas бўлиб кўринса-да ўз орзу-умидлари борлигини, тинимсиз интилишлар қилишини тасвирлайди: // – Ҳўи, қандай турмоқчилар суратда?

Рамазон кўчанинг ўртасида томоша ясаб, завқ билан тушунтира бошлайди:

– Сен ўтирасан, тўғрига қараб. Мен тепангда тик тураман, мана бундай. Унг қўлим сенинг елкангда, кўзим чап билангидеги соатда бўлади. Икки жўра! Қалай, зўр-а?

– Бобом замонидан қолган поза-ку бу! //

Мазкур матннинг прагматик хусусиятларига тўхталадиган бўлсак, ёзувчи – Эркин Аъзам ўз ўқувчисига – адресатга асар қахрамони Рамазоннинг тўпори, кўнглида кири йўқ, ҳали кишлоққа хос

соддаликлари тарк этмаган бир жайдариликни мазкур диологлар орқали ифодалаб бермоқда. Муаллифнинг ўқувчига айтмоқчи бўлган гаплари асосан, матн ортида жойлашади.

Умуман олганда, киноқиссалар тилини прагматик,

социопрагматик ва социолингвистик жиҳатдан ўрганиш тилшунослик ва нутқшунослик ривожига муносиб ҳисса қўшади, жумладан, ёзувчининг сўз ижодкорлиги натижасида тил ҳам муайян даражада бойиб боради.

Адабиётлар

1. Сафаров Ш. Прагматингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2008, 71, 211-б.
2. Ҳақимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фан. д-ри ... дис. – Тошкент: 2011, 94-б.
3. Остин Дж. Слово как действие. // Новое в зарубежной лингвистике: Теория речевых актов. – Москва: “Прогресс”, 1986.
4. Ҳақимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фан. д-ри ... дис. – Тошкент: 2011, 94-б.
5. Эркин Аъзам. Пакананинг ошқ кўнгли. Киноқиссалар. –Т.: 2001, 233-б.
6. Эркин Аъзам. Анойининг жайдари олмаси. Киноқисса. –Т.: 2001, 69-б.
7. Холматова В. Прагматика тушунчасининг талқини ҳақида. Хорижий филология. – Самарқанд: 2019, 45-49-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Эркин Аъзам киноқиссалари тилининг прагматик, социопрагматик хусусиятлари, адресат ва адресант ўртасидаги мулоқотнинг прагматик талқини, тавсифи баён қилинган. Шунингдек, киноқиссаларда нутқнинг социопрагматик ихтисослашув жараёни ҳам кузатилган.

РЕЗЮМЕ

В статье описываются прагматические, социально-прагматические особенности языка киносказок Эркина Аъзама, прагматическая интерпретация коммуникации между адресантом и адресатом. Процесс социально-прагматической специализации речи также наблюдается в фильмах.

SUMMARY

The article describes the pragmatic, socio-pragmatic features of the language of cinema-tales by Erkin Azam, the pragmatic interpretation of communication between the addresser and the addressee. The process of socio-pragmatic specialization of speech is also observed in films.

ЭРКИН АЪЗАМ КИНОҚИССАЛАРИ ТИЛИНИНГ ГРАММАТИК ЖИҲАТДАН ЎЗИГА ХОСЛИГИ

М.И.Холмуродова - ўқитувчи

Ўзбекистон давлат хореография академияси

Таянч сўзлар: матн, социопрагматик, грамматик маъно, лексик маъно, сўзловчи, тингловчи, муаллиф, грамматик вазифа, грамматик маъно.

Ключевые слова: текст, социально-прагматический, грамматическое значение, лексическое значение, говорящий, слушатель, автор, грамматическое задание, грамматическое значение.

Key words: text, sociopragmatic, grammatical meaning, lexical meaning, speaker, listener, author, grammatical task, grammatical meaning.

Тилнинг тараққиёти халқнинг шоир ёки ёзувчи-ижодкорлари, олимлари саъй-ҳаракатларига бевосита боғлиқ. Тилшуносликнинг синтаксис қисми – фикр ифодалаш учун зарур бўлган нутқий тайёргарликнинг энг юксак босқичи. Синтактик бирликлардан бири ҳисобланган сўз бирикмалари, гапларни ташкил қилиб, сўзловчи мақсадининг аниқ ва тўғри воқеаланишини таъминлайди. Тил системалар системаси – ўта мураккаб система сифатида жамиятда ижтимоий-амалий вазифа бажарар экан, ушбу жараён тил тизимининг структурал бирликлари, қурилиш “аъзолари”ни фаол ҳаракатга келтиради. Унинг элементлари, бирликлари ўзича алоҳида эмас, балки ўзара мантикий уюшган ҳолда объектив борлиқ ҳақида муайян хабар беради [1:23]. Нутқ индивидуал табиатга эга бўлганлиги боис гапда иштирак этаётган сўзлар контекстга кўра маълум грамматик шаклга кирилади. Бироқ ҳеч қачон умумий лисоний қонуният доирасидан ташқарида бўлмайди. Сўзловчининг мақсади, услуб талаби асосида сўзлар умумий талабга эга бўлади [2:361].

Таъқидотчилар тилнинг назарий асослари билан шуғулланишса, ижодкорлар ундан фойдаланиш мобайнида янгича ифода усуллари, шунингдек, айрим воситаларни яратишга ҳам муваффақ бўлади. Ҳар бир ижодкор тилдан ўзига хос тарзда файдаланади. Бу борада ёзувчи Эркин Аъзамнинг ўзига хос ёндашуви бор. Бунинг амалдаги ифодасини билиш учун “Анойининг жайдари олмаси”, “Хонадон эгаси” асарларининг адабий сценарийсини таҳлил қилиб қўриш лозим. “Анойининг жайдари олмаси” киноқиссада шундай ўринлар бор: //

– Э, юрибмиз-да.

– Нима қилай бўлмаса, жўражон, айт?

– Уйга жўна.

– Қандай кетаман?

– Қандай кетардинг – билет оласану поездга чиқасан.

– Текин билет керак-да менга.

– Ие, пулинг кўп эди-ку?

– Энди йўқ-да, жўражон, нима қилай?//

Аввало, Эркин Аъзамнинг тилдан фойдаланишдаги энг муҳим ўзга хос жиҳати бу – унинг содда гап турларидан самарали фойдаланиш маҳоратига эгаллидир. Айрим ижодкорлар бадиий асарда узундан узок бир неча эргаш гапли мураккаб қўшма гапларни қўллайди, натижада фикр чалғийди. Э.Аъзам содда гаплардан унумли ва мақсадли фойдалана олади:

// – Акангнинг сафари қариди, жўражон!

– Кетганинг рост бўлсин! Энди келиб овора бўлиб юрма!

– Келаси баҳор кутаверасан!

Ана шундай бизнинг Рамазон! //

Матнда асар қаҳрамонларининг асли яшаш ҳудудини кўрсатиш мақсадида уларнинг нутқида айрим шева элементларини ҳам саклаб қолади: // Рамазоннинг жўраси эканим – гўллим, соддалигим башарамга битилган шекилли, терговчи – сарғишдан келган, кўккўз киши мени қутилмаган дағдага билан қариши олди:

– Сизни қамоққа оламиз, оғайни!

Кўз олдим қоронғилашиб кетди. Ишга кирганимга бир йил ҳам тўлгани йўқ, Малика билан тўйимиз ўтган ёзда бўлган, у ҳозир уйда ўтирибди – ўғилми, қизми кутяпмиз. Шундай бир пайтда... Нега? Нима сабабдан? // Адабий тилда бадиий асарларда асосан, “дўст” сўзи қўлланилади, бироқ муаллиф атайлиб бу сўзнинг “жўра” синонимини ишлатмоқда. Бу ҳам алоҳида услубий маъно касб этмоқда.

Қуйидаги матнда муаллиф адресатга мазкур вазиятда қаҳрамоннинг ички табиатини кўрсатиб бермоқда. Э.Аъзам бир бош бўлакли содда гаплардан кўп фойдаланади. Бу ўзбек тили табиатига мос келадиган ҳолатдир. Бошқа флексив тилларда эга мавжуд бўлмаса, кесимнинг ўзи гапни ташкил қилаверади, нутқ вазиятга кўра фикр ифодалай олади: //

– Ким айтди, ким? **Исботланг! – дея жойимдан туриб кетдим.** – Ким айтарди, шеригингиз – Ҳайдаров! Лаънати Рамазон! Ўзинг тушган чоҳга мени

хам тортмоқчи бўлибсан-да? Номард, чайқовчи! – **Чақиринг! Юзлаштиринг!** – Шоша-пиша ёнимни кавлаб, хизмат гувоҳномамни терговчининг олдига отдим: – Мана, **қўринг!** //

Матннинг ўқувчига тушунарли ва таъсирчан бўлиши матннинг морфологияси билан ҳам бевосита боғлиқ. Муаллиф асар матнида бу вазиятда нисбатан олмошлардан кўпроқ фойдалангани кузатилди: // Терговчи **унга** анчайин бир кўз ташладию қайтиб қўлимга тутқазди, синовчан тикилиб сўради:

– Оғайнингиз аввал ҳам чайқовчилик билан шуғулланармиди?

Шунда оғзимдан чиққан гап учун ўзимни ҳеч қачон кечирмасам керак:

– Шуғулланган бўлса бордир, **мен** қаёқдан билай? У оғайним эмас, **шунчаки** ҳамқишлоқ, ҳамшаҳармиз.

– **Шунақами? У сизни** оғайним, яқин оғайним, дедик-ку?! Ҳозир олиб келсам, оғайним эмассан, деб юзига айта оласизми? // Мана келтирилган мисолдан кўриниб турибдики, ажратиб кўрсатилган сўзлар олмош сўз туркумига киради. Сўз туркумларининг қўлланилиши частотаси, бизнингча, нутқ вазияти ва фикр мавзусига боғлиқ бўлади.

Диологик нутқ акс этган матнларда олмошларнинг нисбатан кўпроқ ишлатилиши табиий. Мана яна бири матнни кўришимиз мумкин:

// – Бўпти, **сизга** рухсат, – деди терговчи чақирув қозғозига имзо чекиб бераркан, совуққина бир оҳангда. – Иложи бўлса, уйдагиларга хабар қилиб қўйсангиз – келаси жумада суд. Ҳа, шошманг. **У сиз** ҳақингизда **ҳеч нима** дегани йўқ. “Оғайним бўлади, икки кеча уйда ётдим”, деди, холос. **Мен** терговчига анқайиб қарадим. // Энди матнда сўзловчи ўзининг фикр мулохазаларини, ҳис-туйғуларини ифодалаганда олмошлар деярли иштирок этмайди: // Ота кўрган одамига нуқул бир гапни такрорлайди: – Армиядан қайтганидан бери **шу** аҳвол. Уёқда энаси оғир ётибди, Бозор бормоқ туғул оғзидагини эплаб ютолмайдиган боланинг **бу** ишини қаранг энди! // Киноқисса жанрига доир асарларда, айниқса, Э.Аъзам қиссалари матнида юкламалардан модал муносабатларни ифодалашда усталик билан фойдаланилади:

// Тажангроқ аканинг баттар тажсанглиги тутади:

– Шунингизни ўзи бошдан эркалатиб юбордингиз-да, ота! Оёғига кишан уриб бўлса **ҳам**, тўйни бошлаш керак эди. Бу муттаҳамга нима етишимасдики, бизни бундай шарманда қилиб ўтирибди!

Ота туриб-туриб мендан нолий кетди:

– А, жиянжон-а, сиз-ку ўқиган, эсироқ эдингиз, жўрангизни йўлдан қайтармабсиз-да! Нима касофат урдик... // Ажратиб кўрсатилган тил бирликларидан англашилиб турибдики, демак, мазкур нутқий вазиятларда юкламалар фаол қўлланилар экан.

Тавсифий-тасвирий матнларда сифат сўз туркумига доир сўзлар кўпроқ қўлланилгани маълум бўлди:

// Судья – кўзойнак таққан, ўрта ёшлардаги **барваста** аёл – йигирма йил шу соҳада ишлаб, бундай **антиқа** судни ҳам, бунақа **галати** судланувчини ҳам кўрмаган бўлса керак... Сочи тап-тақир олинган, эғнида – ётган жойидаги аллақимнинг **ола-була**, ёқаси **очиқ** бачкана қўйлаги, қўлларини орқага қилганча бурчақда алланечук **қулгили** тарзда қўққайиб турибди. // Кўриниб тургани каби тавсифий характердаги матнларда муаллиф матн орқали адресатга ўз қаҳрамонининг ички ва ташқи сифатларини белги билдирувчи сўзлар воситасида тасвирлаб бермоқда.

Энди Эркин Аъзамнинг “Хонадон эгаси” киноқиссаси матнининг тил хусусиятларини кўриб чиқамиз. Бунда ҳам тасвирий матн бўлганлиги сабабли ўқувчининг вазият билан яқиндан танишиб олиши учун қуйидагича матн келтирилган:

// ...**Каттакон серҳашам** хонанинг тўрини

эгаллаган шифт баробар икаф-сервант. **Ялтироқ** буюмлар, идиш-товоқ, чойнак-пиёла. Алоҳида тоқчага зич қилиб китоб ҳам териб қўйилган... ..кейин шундай қўл қўпайиб кетади: эркак кишининг **бақувват** чангалли, кекса одамнинг серажин, **қалтироқ** қўли, **нозик** заифона бармоқлар, **ёш** боланинг **чалчўндек** панжалари... // Мазкур матн ҳам тавсифий характерда бўлгани сабабли, юқорида таъкидланганидек, сифат сўз туркумига доир сўзлар фаолроқ бўлади. Бу эса, ўқувчи – адресатга аниқроқ тасаввур бериш имкониятини яратади.

Киноқиссаларнинг ўзига хос жиҳати шундаки, уларда тавсиф ва тасвирийлик анча устун бўлади. Имкон қадар ёзувчи аниқловчи ва изоҳловчи сўзлардан фойдаланишига тўғри келади. Рассом чизмоқчи бўлган манзарасига рангларни танлаб олгани каби бадиий матн муаллифи ҳам шу нутқий вазият, шу нутқий актга монанд тил бирликларни танлайди, тафаккурда уларни саралайди, қайси сўз қайси нозик маънони англата олишини чамалайди ва ниҳоят ўрни билан қўллайди. Натижада асар муваффақиятли чиқса, ўқувчи ундан таъсирланади, керакли хулосаларни чиқара олади, мулоҳаза қилади. Ўқувчи мулоҳаза, мушоҳада қилиши учун у тасаввур қила олиш керак. Киноқиссалар адресатга худди шу имкониятни яратиб беради, бу ўринда ўқувчи сўзи кенг маънода тушунилиши керак, матнни ўқувчи шахс – мактаб ўқувчиси бўлиши, умуман, китоб ўқувчи, режиссёр ёки ролни ижро этувчи актёр бўлиши мумкин, шунга кўра сўзловчига, ёзувчига осон бўлмайди, асар муваффақиятли чиқиши учун мазкур адресатларнинг ҳаммасини назарда тутиши, уларга тушунарли бўладиган тил воситаларини қўллаши, муҳим нутқий актларни ярата олиши лозим бўлади.

Яна матнлардаги сўзларнинг туркумлар бўйича қўлланилишига эътибор қаратиш лозим. Зеро аниқловчи вазифасида деярли барча мустақил сўз туркумлари кела олади, бироқ қайси бири таъсирчанроқ эканлиги мавҳум. Шу сабабли қуйидаги матнга диққат қиламиз:

// Бир тарафи – **ажабтовур ромли-панжарали замонавий қўшқават** иморат, бир тарафида **одмироқ**, аммо дид билан тикланмиш уйлар қад ростлаган **ободгана** ҳовли. Ўртада **сершоҳ**, **сермева** олма дарахти соя солиб турибди. Унинг тазида панжаралари **нақшин**, санъатқорона ишланган **бахайбат** ёғоч чорпо; хонтахтаси бир ёнга сурилиб, устига кўрпа-ёстиқ ташлаб қўйилган. Сўри **четидаги супрасимон** тўшмада бир кучоқ қамишу толчирик, **катта-кичик** қайчилар, аллақандай бўёқ идишлари, чўткалар қалашиб ётибди. Чеккароқда **тайёр** маҳсулот – мева-чева солинадиган **бежиримгина сават-саватчалар**. // Ажратиб кўрсатилган сўзлар юқорида таъкидлангани каби сифат сўз туркумига мансуб. Битта ҳаракат белгисини ифодаловчи равиш иштирок этмоқда. Келтирилган учта мисолдан хусусият билдирувчи, ҳолат билдирувчи сифатлар тавсифий матнларда кўпроқ қатнашиши ва узатилаётган ахборотнинг таъсири бўлишини таъминлаб бериши аниқланди.

Муаллиф тасвирий мақсаддан бошқасига ўтганда сўз туркумларининг нутқда иштирок этиш частотаси ҳам ўзгариб боради:

// Сўрига **яқин** жойдаги ногиронлар аравачасида **қийшайиб** ўтирган майкачан, боияланг киши – уста Зухриддин, тиззасида **пешибанд**, қанишарига “сиртмоқли” кўзойнак **қўндириб олиб**, **чандастлик** билан сават тўқимоқда.

Сўри қирғозидаги **қўҳна** транзистордан қадимий бир наво таралади, **ҳозирча** бизга **яширин** бассейн тарафдан эса сувнинг шалоп-шулупи, болаларнинг шовқин-сурони эшитилади. // Мазкур матнда ҳолатни

ифодаловчи тил бирликларининг фаоллашгани кўзга ташланади. Муаллиф транзисторга нисбатан атайлаб кўхна сифатини қўлламоқда. Агар эски транзистор дея таърифлаганда матннинг, нуткий вазияти муайян даражада ўзгарар эди.

Энди сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги мулоқот жараёнида тил бирликларининг иштирокини қуйидаги мисоллар орқали кўриб чиқамиз:

Ш е р з о д. Бува, бува! Бунингиз чўмилгани қўймайпти. “Бассейн бизларники, биринчи бўлиб мен сакрашим керак”, дейди, қаранг!

У с т а. У кимнинг боласи? Ш е р з о д (ҳайрон бўлиб). Дадасининг, Фахриддин акамнинг.

У с т а. Фахриддин аканг сенга ким бўлади, Шерзодбой?

Ш е р з о д. Ўзингиз биласиз-ку, тоғам-да!

У с т а. Ҳа, баракалла! Бунинг ойиси, Латофат сенга ким, қани?

Н о д и р (тумшайиб). Дадамнинг сингиллари.

У с т а. Аммам десанг-чи, тиллатиш! Хўш, айт-чи, ўша амманг кимнинг қизи?

Н о д и р. Сизнинг!

У с т а. Даданг-чи, даданг кимнинг ўғли?

Мазкур матнда нутқ вазияти қариндошлар ўртасида қондошлик масаласидаги мунозарага бағишланган, шу сабабли бу ерда от сўз туркуми бошқа сўз туркумларига қараганда кўп, айниқса, шахс отлари. Мулоқот шакли диалог бўлгани сабабли матнда отлардан кейинги фаоллик олошларга, кейинги ўрин феъл сўз туркумига тегишлидир. Демак, мазкур вазиятда ҳаракат эмас, шахс ёки шахсият муҳимроқ.

Энди киноқиссада нутқ вазияти фикр мавзуси ўзгармоқда. Шу ўринда киссалар матнида сўз тартиби масаласини ҳам эътибордан қочирмаслик керак. Зеро гапдаги сўзлар тартибининг ўзгариши ҳам кўплаб услубий-экспрессив ўзгаришларга олиб келади. Фикрнинг муайян нуктаси урғуланса, матн мазмуни бошқа тарафга ўзгариши ҳам мумкин.

// У с т а (у томон бир кўз ташлаб олиб). Демак, ҳамманг меники, шундайми? Демак, ўша бассейннинг ҳам эгаси – мен, тўғрими?

Н о д и р (бошини қўтариб). Дадам кўрганлар уни!

У с т а. Оббо-о, ҳозиргина нима дедим-а бунга?! Дадалари қурганимиш! (Андак тин олиб.) Агар мен сенларга баравар бува бўлсам, бувангнинг бассейни ҳам ҳар иккаланга бирдек тегишли-да, а, лаббай? // белгиланган жумлалар таркибида сўзлар тартиби ўзгармоқда. Дастлабки жумлада урғу эгага тушмоқда ва у гап охирида келиб таъкидлаб айтилмоқда. Бу ўқувчига предметга эгаликни кучлироқ тасвирлаш орқали тушунтириш имконини беради. Уста мен бассейннинг эгасиман, деганда уни болакайнинг отаси яъни чолнинг ўғли қургани бу эгаликка ишончсизлик уйғотарди. Бу бассейннинг эгаси менман, дейиш устага даъво қилиш мақомини бермоқда ва сўзловчи (уста) мулоқотнинг кейинги босқичларида фикрини, даъвосини асослаб беради.

Асар матнида болаларни авайлаб уларни эркалаброк қойиш маъносини ифодаловчи тил бирликлари қўлланилган. Бу ҳам муаллифга хос бўлган муҳим бир устунликдир:

// Ўша зормондага бирин-кетин ташласанг ёки бараварига сакрасанг, нима, суви камайиб қоладими? Ҳе, шалпангқулоқлар! Қани, боринглар энди, ишдан қолдирдинг одамни. // Сўзловчи болаларга нисбатан қўллаган “шалпангқулоқлар” лексемаси турли матнларда турлича, аксариятида салбий маънода қўлланилади, бироқ уста уни шундай самимий айтдики, болаларни эркалашдан ортқ маъно кўринмади.

Киноқиссанинг навбатдаги қисмида тил бирликлари ота ва қиз ўртасидаги самимий мулоқотни ифодалаб беришга хизмат қилади. Қизнинг ҳам, қари отанинг ҳам

сўзлайдиган нутқлари расо, муаллифнинг мақсадини аниқ, тиник ифодалаб турибди. Таъкидлангани каби, асар нафақат ўқувчи, томошабин, кинорежиссёр, роль ўйновчи актёрга ҳам аниқ тасаввур бера олиши керак. Қуйидаги парчани лингвистик таҳлил қиламиз. Бу ўринда асосий эътиборни драматик асарларда бўлгани каби киритмаларга қаратиш тўғри бўлади: //

Л а т о ф а т (кўзлари яна ёшовсираб, отасининг кифтидан қучаркан). Энди сиз ҳам шундай деяверманг, дадажон! Биз нима қиламиз кейин, биз?

У с т а. Нима қилардинг – онангга чидаган отангга ҳам чидайсан-да! “Атоси ўлмаган ким бор, аноси ўлмаган ким бор...” Бориб учрашдингми?

Л а т о ф а т (сўрининг холи четига омонат ўрнашаркан). Бордим, бордим. Яхши мактаб, ободгина. Лекин узоқ-да, дада. Шаҳарнинг ҳув бир гадойтипмас қавагида! Учта транспорт билан борилади. Берадиган маошини биласиз... // Ажратиб кўрсатилган тил бирликлари – киритмалар ўқувчига Латофатнинг табиати ҳақида ишончли маълумотлар беради. Латофатнинг “Невараларингиз тагин қози қидириб юришибдим, дада?” деган жумласидан тагин сўзи орқали бу можаро болалар ўртасида доимий содир бўлиб туришини билдиради. Бундан ташқари, қози сўзи ҳам мазкур вазиятда муросага келтирувчи маъносини ифодалаб турибди. Асл луғавий маъносида ҳукм қилувчи маъносини англатиши инобатга олинса, ҳаммаси тушунарли бўлади. Энди (кўзлари яна ёшовсираб, отасининг кифтидан қучаркан) киритмасига келсак, бу ҳолат барча ота ва қиз ўртасида содир бўлмайди. Аслида ўзбекча менталитетда турмушга чиққан, фарзандлари бор бир аёлнинг отаси елкасидан қучиши қўпчилиқ томонидан маъқулланмайдиган ҳолат. Шундай бўлса-да, муаллиф адресатга бу орқали ота ва қиз муносабатлари аввалдан жуда самимий, эркин бўлган, деган маълумотни англатади. Қиз ва ота муносабатида қизнинг ҳаракат ва ҳолатлари кўнгилдагидек тасвирланиши учун муаллиф томонидан зарур тайёргарлик кўрилган. Грамматик воситаларгача мазкур нуткий вазиятни ифодалашга самарали ҳисса қўшган:

// У с т а (ташвиш ичида). Ҳай, эски мактабингга туратурсанг-чи?..

Л а т о ф а т. Ўша томонларга оёқ босгим келмай қолган, дада, биласиз-ку!//

Мулоқот мазмуни англатиб тургани каби қиз бироз тантироқ. Буни устанинг ўзи ҳам таъкидламоқда:

У с т а. Сен ҳам жуда-а...

Асарда ёрдамчи сўз туркумларидан ҳам самарали фойдаланилган. Қуйидаги парча мисолида муаллифнинг ёрдамчи сўзлардан фойдаланиш маҳоратинини текшириб кўриш, асарнинг бадиий қимматини оширишда, ўқувчига тушунарли бўлишдаги ўрни ва аҳамияти масаласига тўхталсак. Ажратиб кўрсатилган сўзларни кўриб чиқамиз:

// Л а т о ф а т. Акамиз-ку ахир, туғишган акамиз! Пули сероб, Нигорахоннинг айтишича, ана, ишқафиди қалашиб, очиқ-сочиқ ётармиш. Бирсин-да бошқаларга ҳам! // Эътибор берилса, матнда ёрдамчи сўзлардан фақат юкламалар қўлланилган. Кўмакчи ҳам боғловчи ҳам қўлланилмаган. Юкламалар нутқ жараёнида бошқа ёрдамчи сўзларга қараганда фаолроқ қўлланилди. Таъкидлаш керакки, асосий юкламалар нутқ жараёнида эрка қиз томонидан отасига нисбатан ишлатилган. Прагматик муносабатларнинг аксариятини ҳам шу юкламалар юзага чиқаради, чунки улар тахмин, гумон, сўроқ, таажжубланиш, таъкид, тасдиқ, айириш ва чегаралаш, ўхшатиш каби бир қатор модал маъноларни юзага келтиради. Шу жиҳатдан ҳам бу ўринда мазкур ёрдамчи сўз тури аҳамиятлидир. Бизнингча, матнни бириктирув боғловчиларисиз тасаввур қилиш мумкин, аммо юкламаларсиз бу қадар таъсирли бўлмайди.

Қиссада грамматик воситалар сўзлашув услубига мос тарзда бериледи:

// *У с т а (Латофат нари кетгач, изидан ўйчан тикилиб мингирлайди). Тўрва осган лўлининг ўзгинаси бўпти-қопти! //*

Қиссада асар қаҳрамони қайси касбда фаолият кўрсатса, ўша соҳага доир атамалар акс этади, бу дегани бундай матнларда от сўз туркумига доир сўзлар устуворлик қилади. Касб-хунарга доир **болга, электр арра, кавшарлагич, арматура, прут, угольнигу**

Адабиётлар

1. Расулов Р. Умумий тилшунослик. Дарслик. – Т.: “Фан ва технология”, 2017.
2. Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Бокиева Г., Қурбонова М., Абузалова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Т.: “Фан ва технологиялар”, 2010.
3. Сайфуллаева Р.Р., Менглиев Б.Р., Бокиева Г.Х., Қурбонова М.М., Юнусова З.Қ., Абузалова М.Қ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Ўқув қўлланма. – Т.: 2006.
4. Эркин Аъзам. Пакананинг ошиқ кўнгли. Кинокиссалар. –Т.: 2001.
5. Эркин Аъзам. Анойининг жайдари олмаси. Кинокисса. –Т.: 2001.

Мақолада Эркин Аъзам кинокиссалари тилининг грамматик хусусиятлари, хусусан, лисоний бирликларнинг нуткий ифодаси тавсифи баён қилинган. Шунингдек, кинокиссалар матнида айрим тил бирликларининг социопрагматик имкониятлари таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В статье описываются грамматические особенности языка киносказок Эркина Азема, в частности, описание словесного выражения языковых единиц. Социально-прагматические возможности некоторых языковых единиц также анализируются в тексте сюжетов фильма.

SUMMARY

The article describes the grammatical features of the language of Erkin A'zam's film stories, in particular, the description of the verbal expression of linguistic units. The sociopragmatic possibilities of some language units are also analyzed in the text of the film stories.

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН ЎЗБЕК ШЕВАЛАРИДАГИ ТАОМ НОМЛАРИНИНГ СИНТАКТИК УСУЛ БИЛАН ЯСАЛИШИ

М.Т.Худаярова – филология фанлари номзоди

Ажсиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: таом номлари, ўзбек шевалари, ясалиш, синтактик усул, эркин бирикмалар, турғун таркибли бирикмалар, содда таркибли таом номлари, мураккаб таркибли таом номлари, боғланиш усуллари, плеоназм.

Ключевые слова: названия блюд, узбекские диалекты, словообразование, синтаксический метод, свободные соединения, устойчивые составные соединения, простые составные названия блюд, сложные составные названия блюд, способы соединения, плеоназм.

Key words: food names, Uzbek dialects, word formation, syntactic method, free compounds, stable compounds, simple product names, complex product names, connection methods, pleonasm.

Маълумки, тилшуносликдаги мавжуд бўлган тушунча ва назарий асосларга мувофиқ қўшма сўз шаклидаги таом номлари сўз бирикмалари асосида пайдо бўлган. Таом номлари олдинги даврларда эркин бирикмалар тарзида мавжуд бўлган бўлсалар ҳам, кейинчалик турғун ҳолга келиб қолиб, қўшма сўзлар ва турғун таркибли бирикмалар тарзида тилимиз лексик таркибида мавжуд бўлган ва улар лексикализациялашган бирикмалар сифатида яшаб келмоқда.

Қорақалпоғистон ҳудуди ўзбек шеваларида таом номлари ҳосил бўлишида морфологик усулга нисбатан синтактик усулда ясалган номлар кўпчиликти ташкил қилади. Н.Икромова эса диссертациясида: «...содда терминлар 75%га яқин бўлиб, қолганлари бирикмали, жуфт ва такрор терминларни ташкил қилади» [1] деган фикрни билдиради.

Синтактик усулда икки ёки ундан ортиқ компонентларнинг ўзаро бирикиб келиши орқали янги таом номлари ясалади. Умуман, бу усул билан сўз ясаш энг қадимги маҳсулдор усуллардан бўлиб, туркий тилларнинг ҳар томонлама бойиши ва тараккий этиб боришини таъминловчи асосий омиллардан бири ҳисобланади [2].

Синтактик усул билан ясалган таом номларини ташкил этган компонентлар семантик, грамматик ва интонацион жиҳатдан бирикиб, яхлит лексик бутунликка айланиб кетганлар [3].

Юқорида таъкидланганидек, таом номлари икки ёки ундан ортиқ компонентларнинг ўзаро бирикиб келиши орқали ҳосил бўлади. Масалан, **палав** номи бирор сўзни қўшиш йўли билан паловнинг турларини ифода қилувчи таом номларига асос бўлиши мумкин: *сўзмэ палав, бувдай палав, ичэк-қарын палав, бейили палав, мэйэк палав* ва ҳоказо. Бундай усул билан *шэвлэ, кўртик, гёммэ, чай, сомса* каби таом номлари ҳам бирмунча ном ясалишига

профиль каби терминлар ҳам ўрни билан ишлатилганки, ўқувчининг кўз олдида манзара аниқ-тиниқ ҳосил бўлади. Умуман, қиссада нутқ вазиятига қараб турли ўринларда турли морфологик бириклар фаол ҳолатда бўлаётгани аниқланди. Бу билан сўз туркумларининг қўлланилиш частотасига доир тадқиқотларни янада осонлаштириш учун қандай сўз туркумлари қайси нуткий вазиятда уюшганроқ, кўпроқ бўлиши ҳақида муайян ҳулосаларга келиш мумкин.

хизмат қилиши мумкин. Бу ҳол кўпроқ бирикма типидagi таом номларининг кўпайиши учун замин ҳозирлайди. Шу сабабли ҳам бизнинг материалларимизда бирикма типидagi таом номлари асосий қисмни ташкил қилади. Бу таом номларининг қанча сўздан ташкил топиши, боғланиш усуллари, компонентлари орасидаги муносабатлар ранг-баранг бўлиб, ўзбек тилида сўзларнинг боғланиши қонуниятларини тўла акс эттиради.

Улар энг аввало, икки компонентли ва кўп компонентли бирикмалар сифатида тузилади ҳамда таом номлари сифатида ихтисослашади.

Икки компонентли бирикмаларнинг типик кўриниши кенг маънода атрибутив бирикмалардир. Бу бирикмалар таом номи бўлиш функциясида энг кўп қўлланувчи ва энг қулай бирикмалардир.

Ўрганилаётган ҳудуд ўзбек шеваларида синтактик усул билан ясалган таом номларини қуйидаги гуруҳларга ажратиб ўргандик: 1. Содда таркибли (икки сўздан тузилган) таом номлари; 2. Мураккаб таркибли (уч ёки ундан ортиқ) таом номлари.

Содда ва мураккаб таркибли таом номлари тузилишига кўра ранг-баранг сўз туркумларига ҳос бириклардан ташкил топган. Улар қуйидагилардир:

Содда таркибли (икки сўздан тузилган) таом номлари. 1) от-от типида ясалган таом номлари: *төшәп, қатығаш, унашы, майсөк, майбыламық, сүтгүрүч/сүтбүрүнч, қумшәкәр, мәшпалав, сөк талқан, нан шорпа, бувдай палав, кәди бәрәк, гөш бәрәк, йумырта бәрәк/мәйәк бәрәк/мәйәк бөрәк, увыз бәрәк/увыз бөрәк, қавәк манти, бувдай қувырмач, джүвары қувырмач, гөш қувырдақ, йумырта қувырдақ/мәйәк қуырдақ, кәди қу-вырдақ, балық кабан, балық шорпа, балық қарма, балық дымләмә, балық палав, балық қувырдақ, кәди сомса, кәди гёммә, гәшпир гёммә, замарық гёммә, қавун төшәп, джүвары шәвлә, джигилдик быламық, қавун мьрабба,*

гәшир мәрәбба, джүвари талқан, джыйдә ийджан, чәкйидә қайыш, джүвари күртик каби бирикма типидәги таом номлари нихоятда кўп бўлиб, уларнинг иккала қисми ҳам номинатив вазифа бажаради. Бу, бир томондан, мазкур овқат турларининг ўша нарсалар иштирокида тайёрланишини билдирса, иккинчи томондан бирламчи ва асосий таом номларининг от туркумидаги сўзлардан бўлишини, учинчидан, бу тип бирикмалар ҳосила таом номлари эканлигини кўрсатади. Бундай бирикмаларда ифодаланган таом номлари:

- биринчи компонентдан англашилган нарса таомнинг юзага келишида асосий восита эканлигини билдиради: *сөк ишвәл, джүвари джарма, гөш қувырдақ, кәди қувырдақ, йумырта қувырдақ, замарық кабап, замарық шашлик, қавун төшәп, қармызлы төшәп* каби;

- таомнинг бирдан ортик маҳсулот воситасида тайёрланишини билдиради: *йумырта бәрәк, кәди гөммә, балық қарма, гәшир гөммә, гөш бәрәк* каби;

Юқорида келтирилган содда таркибли таом номларининг баъзилари ҳозирги давр тили нуктаи назаридан морфемаларга ажралмайдиган сўзлардир. Буларга *мәшвә, унашы, майсөк, мәстәвә* кабиларни кўрсатиш мумкин. Чунки бу таом номлари таркибидаги баъзи бўлақлар тарихан морфемаларга бўлиниб, таркибидаги номлар алоҳида қўллана олиш имкониятига эга бўлса, баъзилари алоҳида ном сифатида қўлланилиш хусусиятини бутунлай йўқотган. Масалан, *мәшвә* (мош+сув), *мәстәвә* (маст – тожикча ачиган қатиқ+об – сув). Бу таом номларининг морфемаларга бўлинишини фақат тарихий нуктаи назардан айтиш мумкин.

2) сифат+от: а) бунда бирикмали атаманинг биринчи компоненти аслий сифатдан ифодаланган бўлади. Буларга: *сарыйағ/сарымай, ақсықман, ақшалғам, көкбыламық, көк гөммә/гөк гөммә, гөк бәрәк, көк пәтир, қызыл пәтир, көк чай, қара чай, мөйдә күртук, қақ балық, йахна қой* каби;

б) нисбий сифатли бирикма типидәги таом номлари: Бунда бошқа туркумлардаги сўзларга сифат ясовчи қўшимча қўшилиб, таом номларининг хилини ҳосил қиладди. Бу тип бирикмаларни ҳосил бўлишида қуйдаги қўшимчалар катта роль ўйнайди:

-лы қўшимчаси: *қавақлы қырмыч, гөшлы нан, пыйазлы қатлама, қатықлы чәлтәк, қавунлы чәлтәк, сарыйағлы палав, бейылы палав, баллы чай, шалғамлы джарма, шорпалы қувырдақ, қавақлы күртик, айранлы унашы, қармызлы төшәп* каби.

Бу бирикмаларда таом номлари изофа шаклида (от+от) ҳам берилиши мумкинки, бунда маънога унчалик таъсир қилмайди. Масалан, *бейылы палав – бейы палав, қавақлы қырмыч – қавақ қырмыч, пыйазлы қатлама – пыйаз қатлама* каби, аммо барча бирикмаларни ҳам ушбу тарзда қўллаш мумкин эмас. Масалан, *айранлы унашы, шорпалы қувырдақ, гүнжылы ийджан* кабиларни *айран унашы, шорпа қувырдақ, гүнжы ийджан* каби қўллаш маъносиз бирикмаларни ҳосил қиладди.

-ма(мә) қўшимчаси: *асма шорпа, салма күрдүк, сүзмә палав, үзмә күрдүк* каби.

3. Сифатдош+от: Бундай бирикмаларда ҳам таом тури ифодаланади: *дудланган балық, қувырылган балық, қувырылган увылдырық, ачыган гөджә* каби.

Таом номлари орасида қаратқич аниқловчи+аниқланмиш қолипидәги бирикмали номлар изофа типидәги (I тип изофали) номлар жумласида нисба

Адабиётлар

1. Икрамова Н. Узбекская кулинарная лексика: Дис. ... канд. филол. наук. –Ташкент: 1983. –С. 146.
2. Кононов А.Н. Грамматика узбекского языка. – Ташкент: 1948. –С.48.
3. Хожиев А. Ўзбек тилида қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар. —Тошкент: 1963. 13-17-б.

Маколада Қорақалпоғистон худуди ўзбек шеваляридаги таом номларининг синтактик усул билан ясаилиши тадқиқ этилган. Қорақалпоғистон худуди ўзбек шевалярида таом номлари ҳосил бўлишида морфологик усулга нисбатан синтактик усулда ясалган номлар кўпчиликини ташкил қилиши, таом номларининг қанча сўздан ташкил топиши, боғланиш усуллари, компонентлари орасидаги муносабатлар ранг-баранг эканлиги ҳақида назарий фикрлар келтирилган, улар мисоллар асосида талқин қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается синтаксическое построение названий блюд в узбекских диалектах на территории Каракалпакстана. В узбекских диалектах Каракалпакстана представлены теоретические представления о синтаксической форме названий блюд по отношению к морфологическому методу, количеству слов в названиях блюд, способам связи, взаимосвязи между компонентами, которые анализируются на основе примеров.

тан оз. Изофалар орасида I тип изофали (*нан шорпа, сөк палав, бувдай палав*) таом номларига нисбатан II, III тип изофали таом номлари анча кам учрайди. Бу ҳолат I тип изофали бирикмалар таом номларини билдириш учун энг мос ва қулай бирикмалар эканлигини яна бир қарра тасдиқлайди.

Мураккаб таркибли (уч ёки ундан ортик сўздан тузилган) таом номлари. Ўрганилаётган ҳудуд ўзбек шевалярида от+от+от типидәги *кәлләбашайақ* таом номи учрайди. Мазкур таом номи бошқа диалектларда ва адабий тилда *калла-поча* тарзида жуфт сўз шаклида қўлланилади. Форс-тожик тилидан кириб келган “*кәллә*” сўзи ёнига умумтуркий сўз бўлган “*баш*” сўзини қўшиб “*кәлләбашайақ*” деб аташади. Бу қўшма сўздаги *баш* сўзи ортикча қўлланган. Бу ҳолат қўшимчаларни қўшишда ҳам кўзга ташланади. Масалан, *ёгингарчилик, намгарчилик* сўзларидаги форсча қўшимча -*гар* плеонастик қўлланган, яъни у -чи қўшимчаси билан вазифадош, аммо шундай қўлланиш адабий тил меъёри сифатида қабул қилинган. Шу сабабли -*гар* қўшимчасининг плеонастик қўлланганлиги унчалик сезилмайди. “*Кәлләбашайақ*” таом номидаги плеоназм адабий меъёрга қабул қилинмаган, ўрганилаётган ҳудудда эса, бу сўз сақланиб қолган.

Юқоридаги *лы/ли* сифат ясовчи қўшимчаси жуфт (*ичәк-қарынлы палав, ичәк-қарынлы манти*) ва мураккаб таркибли таом номларига ҳам (*гәширли джүвари күртик, пыйазлы мөйдәк қувырдақ*) қўшилади.

Мураккаб таркибли таом номлари ҳар хил сўз туркумларига хос бириклардан ташкил топган ва улар қуйидагилардир:

1. От+от+сифатдош+от: *қой гөш саган палав, тавуқ гөш саган унашы* каби;
2. От+сифат ясовчи қўшимча+от+от: *кәдили джүвари күртик, сўтлы гүрич аш* каби;
3. Сифат+от+сифат ясовчи қўшимча+от: *қақ йерикли палав, қақ йерикли күртик* каби;
4. От+сифат ясовчи қўшимча+сифат+от: *сўтлы мөйдәк күртик, қатықлы мөйдәк күртик* каби.

Таом номлари орасида от+сон, от+равиш, от+олмош, олмош+от типидә ҳосил қилинган бирикмали номлар учрамади.

Жуфт сўз типидәги таом номлари ўрганилаётган ҳудуд аҳолиси тилида камунум ҳисобланади. Масалан, *аччы-чуччы, ичәк-қарын, жызы-бызы, қәнимә-қәним* каби. Бу таом номлари ўзбек халқ мақолларида ҳам ўз аксини топган: *Ичак-қарин гўшт бўлмас, душман асло дўст бўлмас.*

Қазисан-қартасан асли ўзингга тортасан. Қорақалпоғистон ўзбек шевалярида такрор шаклдаги таом номлари ҳам учрайди. Бундай такрор номларга: *хәй-хәй, чәк-чәк* кабиларни кўрсатиш мумкин.

Умумхалқ тилининг барча ҳудудлардаги тил воситалари, тармоқлар лексик бирикларни, соҳаларга тегишли ҳар хил атамалар, адабий тил тараққиёти учун ҳам, тилшунослик фани ривожини учун ҳам катта аҳамият касб этади. Қорақалпоғистон худуди ўзбеклари тилидаги таом номлари ва бу номларнинг ёндош қардош халқлар тилидаги кўринишлари ҳам бундан мустасно эмас. Чунки бу ҳудуд аҳолиси тилидаги ўзига хосликлар, унинг адабий тил ва бошқа ҳудудлар аҳолиси тилидан фарқли жиҳатлари тилшунослик фани учун ҳам, ўзбек адабий тили лексик таркиби учун ҳам қимматли маълумотлар бериши табиийдир.

The article examines the syntactic preparation of food names in the Uzbek dialects of Karakalpakstan. In the Uzbek dialects of Karakalpakstan, there are many examples of the formation of food names in a syntactic way rather than morphological methods, the number of words in food names, the methods of connection, the relationship between the components, and so on.

СПЕЦИФИКА ПЕРЕДАЧИ БЕЗ ЭКВИВАЛЕНТНОЙ ЛЕКСИКИ

Ш.М.Исаева - самостоятельный соискатель

Узбекский государственный университет мировых языков

Таянч сўзлар: leksema, lug'at, tarjima, transkripsiya, transliteratsiya.

Ключевые слова: лексема, лексика, передача, безэквивалентная лексика, транскрипция, транслитерация.

Key words: lexeme, vocabulary, translation, non-equivalent vocabulary, transcription, transliteration.

За последние годы значительно выросло число работ, свидетельствующих об интересе и стремлении лингвистов к исследованию языковых явлений в широком экстралингвистическом контексте. Появляется ряд работ, в которых выявляется «культурный» компонент значения слова и лингвистическая природа «фоновых» знаний, рассматривается специфика функционирования лексем в каждой из рассматриваемых языковых общностей.

В научной литературе для обозначения, называния объектов, явлений национального колорита функционируют такие термины, как «безэквивалентная лексика», «экзотизмы», «варваризмы», «локализмы», «этнографизмы», «коннотативные слова», «пробелы», «лакуны», «бытовые слова». Термин «безэквивалентная лексика» трактуется учеными по-разному: как синоним реальных, как слова, отсутствующие «в иной культуре и в ином языке» [1:15], как «слова, план содержания которых невозможно сопоставить с какими-либо иноязычными лексическими понятиями» [1:56], как слова, «характерные для советской действительности» [2], и просто как непередаваемые на другой язык слова.

Понятие безэквивалентной лексики является наиболее широким, объемным по своему содержанию. В произведении Юсуфа хос Хожиба встречаются такие безэквивалентные лексемы, как хан, хакан, Аллах, бек, элик, везир, бунчук, мускус, калям, чигиль, хас-хаджиб, хаджиб, нард, шатранч, човган, тамга, ябгу, югруш, эльбек, кумыс, шербет, мускус, намаз, маралы, сайгаки, куланы, туры, мухтасиб, шарият, мечети, Азраил, Заххак, Фаридун, Али Тонга, Афрасийб, Кюнтогды, Айтолды, Огдюмиш, Одгурмыш, Кюсемиш, Эрсиг, Хосров, Шаддад, Искандер, Хайдар, Рустам, Иса, Карун. Рассмотрим, как передаются некоторые из перечисленных выше лексем на русский и английский языки.

Калям, везир

2415 Сказал Огдюльмиш: «О элик, достославный!

Два дела великих есть важности главной –

Везиром служить и главою войскам,

Дан меч одному, а другому – **калям** [4].

O glorious king! These two offices are equally important. Each has its emblem: that of the **vizier** is the **pen**, that of the commander the sword [3].

2381 Угдулмиш яна айтди: Бахтиёр элиг,

Икки иш (жуда) буюк иш, оти улур (лик) дир:

(Бири) **вазир**, иккинчиси – яловбардор лашкарбоши (лик),

Бири (кулида) қилич тутати, бири – **калам** [5].

В данном отрывке слово *қалам* переведено на английский язык как *pen* – ручка, а в русском языке наблюдается транслитерация этого слова – *калям*, для читателей, не владеющих тюркскими языками, это слово не будет понятно без специального комментария.

Везир (*визирь*) – титул министров и высших чиновников во многих мусульманских государствах. В Османской империи великий, или верховный везир возглавлял правительство; он издавал от имени султана указы (фирманы, ферманы), подписывал договоры. Эта лексема передается на английский и русский языки посредством транслитерации

В произведении Юсуфа хос Хожиба «Кутадгу билиг» встречается лексема *чигиль*.

3490 Нам вместе служить – для меня благодать,

А ради себя как советы давать!

Услышь, что сказал преуныный **чигиль** *

Внемли ему, неуч, гордыню осиль:

«Не спрашивай тех, чей корыстен совет,

О доблестный будет тебе только вред [4].

To have you together with me at court will be of great benefit to me. But – as the wise **Chigil** used to say – you do not consult with one who seeks his own benefit, for he may only consider his own advantage, and tell you to do something that is improper or disadvantageous to yourself [3].

3445 Сен билан бўлса (м), кўр, фойдаси кўпдир,

Ўз фойдасини кўзлашга ақл маслахат бермайди.

Билимли **чигил** нима дейди, эшитгин,

Биликсиз (сен) эшитгин, бўйин бер, эгил:

Ўз фойдасини кўзловчига сўзни маслахат қилмаслик керак,

Сенга фойдаси булмайди, эй кутли киши [5].

Чигил = чигал. чигил II чигиль – название одного из родов, вошедших в этнический состав узбекского народа, а также отдельного представителя этого рода.

Название чигиль в 11 веке применялось к большому числу тюркских народностей. Махмуд Кашгарский объясняет то значение, которое получило у огузов слово *чигиль*, только тем, что город Чигиль, где жила одна из ветвей народа, находился близ Тараза, т.е. современного Аулие-Ата, и что с этим городом рано ознакомились огузы как с одним из самых западных восточнотюркских городов.

В данном отрывке слово *чигиль* используется во всех трех языках, что является транслитерацией.

В произведении Юсуфа хос Хожиба встречается лексема *човган*.

2635 **Човган** надо знать и метание стрел *

И ведать искусство охотничьих дел [4].

He should excel in **polo** and in archery, also in fowling and in hunting [3].

2596 **Чавгонга** мохир булса, ук отадиган (мерган) булса,

Яна дунёда илгор лочиндор, овчи булса [5].

Човган – древняя восточная конно-спортивная командная игра, прародитель современного конного поло. Издревле считалась аристократической игрой и проводилась на отдельном поле, на специально обученных для этого лошадях.

В данном фрагменте в русском языке используется приём транслитерации и является заимствованным словом, в таком случае сохраняется национальная самобытность тюркского народа. В английском варианте используется метод эквивалента, т.е. используется лексема *polo*, тем самым читателю носителю английского языка понятно, о чём идёт речь, но при этом пропадает национальный колорит произведения Юсуфа хос Хожиба.

Рассмотрим специфику передачи лексемы *тамга*.

2900 Напитки вливая своею рукою,

Он должен хранить их, скрепляя **тамгою** [4].

With his own hand he will mix the wine, then **seal** it shut [3].

2863 Ичимликларни текшириб ўз қўли билан тайёр-
ласа,

Ўзи беркитиб, **тамға** уриб қуйса [5].

тамға - tamg'a - 1 клеймо, тавро; знак, примета, метка, пометка; фабрика ~си клеймо фабрики; ~ солмоқ (или босмоқ) клеймить; таврить; помечать, ставить метку; 2 герб; 3 уст. печать; 4 ист. тамга; 5 перен. след, отпечаток; чехрасида там-гусса ~си отпечаток грусти на лице

Тамга — тюркского происхождения, родовой фамильный знак, печать. Как правило, потомок определённого рода заимствовал тамгу своего предка и добавлял к ней дополнительный элемент либо видоизменял её.

В данном фрагменте в русском языке используется приём транслитерации и является заимствованным словом. В английском переводе используется метод эквивалента, а именно лексема *seal*, что переводится как «печать».

Лексемы *ябгу*, *югруш*, *эльбек* передаются на русский и английский языки посредством транслитерации, поскольку реалии, обозначающиеся данными наименованиями, отсутствуют в русском и английском языках:

4065 **Ябгу** ли кто станет, **югрушем**, **эльбеком**,*

Литература

1. Влахов С., Флорин С. Непереваемое в переводе. — М.: Р.Валент, 2009, -С. 360.
2. Чернов Г.В. К вопросу о передаче безэквивалентной лексики при переводе советской публицистики на английский язык // Ученые записки 1-го МГПИИЯ. — М.: 1958. Т. XVI. — С. 223.
3. Yusuf Khass Hajib. Wisdom of Royal Glory // Translated, with an Introduction and Notes, by Robert Dankoff. Chicago and London. The University of Chicago Press, 1983.
4. Юсуф Хас Хаджиб Баласагуни. Благодатное знание // Перевод С.Н. Иванова. — М.: "Наука", 1983, -С. 560.
5. Юсуф Хос Хожиб. Кутадгу Билиг. Саодатга йўловчи билим // Перевод Қ.Каримов. — Тошкент: "ФАН", 1971, -С.956.

РЕЗЮМЕ

Юсуф Хос Хожибнинг "Кутадгу билиг" асари ҳозирги кунда ҳам долзарблигини йўқотмаган, бу турли соҳалар олимлари, шу қаторда тилшуносларнинг ҳам қизиқишини оширмоқда. Ушбу мақолада Калам, Вазир, Чигил, Човган, Тамга каби лексемаларнинг рус ва инглиз тилларига таржима қилиниши таҳлил қилинади. Қиёслаш учун С.Н.Ивановнинг русча таржимасидан парчалар ва Роберт Данкоффнинг инглиз тилидаги таржимаси ишлатилади.

РЕЗЮМЕ

Произведение Юсуфа хос Хожиба «Кутадгу билиг» не теряет актуальности и в настоящее время, вызывая к себе интерес учёных разных сфер, в том числе и лингвистов. В данной статье рассматривается передача на русский и английский языки таких безэквивалентных лексем, как калам, визир, чигиль, човган, тамга. Для иллюстрации приводятся фрагменты русского перевода С.Н.Иванова и английского перевода Роберта Данкоффа.

SUMMARY

The work of Yusuf hos Khojib "Kutadgu Bilig" does not lose its relevance at the present time, arousing the interest of scientists of various fields, including linguists. This article discusses the translation of such equivalent lexemes as Kalyam, Vezir, Chigil, Chovgan, Tanga into Russian and English. For illustration, are provided in the article fragments of the Russian translation by S.N. Ivanov and the English translation of Robert Dankoff.

Ж.ИЗБАСҚАНОВ ПОЭЗИЯСЫНДА ТЕҢЕҮЛЕРДИҢ СТИЛИК ҚОЛЛАНЫЛЫҒЫ

З.М.Қазымбетова - оқытушы

Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты жанындағы академиялық лицей

Таянч сўзлар: лира, киёмий образ, ўхшатиш, ўхшатишнинг шакли, лексик-грамматик, лексик-семантик усуллар, бадий образ, деталь, эмоционал-экспрессив ёндашув.

Ключевые слова: лира, сравнительный образ, аналогия, форма аналогии, лексико-грамматический, лексико-семантические методы, художественный образ, детализация, эмоционально-экспрессивный подход.

Key words: lyre, comparative image, similar, analogy form, lexical and grammatical, lexical and semantic methods, artistic image, detail, emotional expressive approach.

Ўзбекстан ҳам Қарақалпақстан халық шайыры, Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты, бүгінгі қарақалпақ поэзиясының көрнекли ўәкили Жийенбай Избасқановтың поэзия майданында дөреткен сезимлерге толы лирикалары бүгінгі кең жәмийетшилик тәрәпинен жоқары баҳаланбақта. Шайыр қосықларының инсан жүрегине жетип барыўының себеби онда айрықша талант барлығы, сондай-ақ, сөз қорының байлығы, қыялларының ушқырлығында.

Шайыр поэзия қуштарларына өзиниң рәңбәрең тәбият лирикасы, ойшыл хәм сезимталлы қатарларға толы поэмалары менен кеңнен таныс. Шайыр таланты жоқары баҳаланып атырған бүгінгі күнге шекем ол узақ хәм машақатлы жолды басып өткен. Шайырдың биринши қосықлар топламы «Тулпар ҳақында баллада» атамасында 1975-жылы жарық көреді. Бүгінгі күнге шекем шайырдың 18 атамада қарақалпақ, рус

хәм өзбек тиллеринде поэтикалық китаплары басылып шықты [6]. «Лирика дәптеринен», «Өмирге қуштарлық», «Жаз өткенде...», «Мухаббат лирасы», Мухаббаттың алмаз қырлары», «Мен күткен күн», «Ақ қуслар» хәм т.б поэзиялық топламлары поэзия қуштарларының кеўлинен орын алған.

Ж.Избасқанов шығармаларының тили жүдә қурама-лы хәм онда көркем сүүретлеу қуралларынан шебер пайдаланылған.

Көркем шығармалардың лингвопоэтикалық аспекте үйренилиўи-хәзирги қарақалпақ әдебияты хәм тилиниң раўажланыўына қосылған үлкен үлес болып табылады. Бул тараўда қарақалпақ тили хәм әдебиятында Д.Насыров, Ш.Абдиназимов, Б.Генжемуратов, Қ.Оразымбетов, Қ.Жәрімбетов, Г.Қарлыбаева хәм тағы басқалар өзлериниң илимий пикирлерин бирқатар илимий мийнетлеринде бере алған [1].

Бул мақаламызда Ж.Избасканов лирикаларындагы теңеүлердің колланылыуына тоқтап өтеміз.

Шайыр Ж.Избасканов өз лираларында теңеүлерден жүдө шебер пайдаланған халда олардың көркемлик дәрежесин және де өсирген. Есап сансыз теңеүлер хэм олардың орынлы колланылыуы шайырдың шеберлиги есапланады. Шайыр теңеүлеринде формалык, лексика-грамматикалык хэм лексика-семантикалык өзгешеликлер айкын сезилип турады [2].

1. Формалык жақтан Ж.Избасканов шығармаларында теңеүлер төмендегише берилген;

1. –дай//дей, –тай//тей қосымталы формада жасалған теңеүлер:

Қозындай сексеуілдің, Ғыжлаған хәррегенлер. Шыдаптай шаққан әсері, Сызлаған хәррегенлер [4].

2. мисли, мегзеп, яңлы, киби сыяклы тиркеуішлер арқалы жасалған теңеүлер:

Гүмис мисли реңге оранып, Үнсизликке батар әти-рап та. Көкиректеги сағыныш-аралық, Толып қалды мың-мың жапыраққа [4].

Көзін алмай пәтлі ағыстан, Бәлент жағыстан-Әх, тауысқа мегзеп ол турды, Дәрә бойын өзи толтырды [4].

3. –ғандай//гендей, –қандай//кендей қосымталы хал фейилден жасалған теңеүлер:

Жер сийнесін сөткендей, Аштырмайды көзіңди [4].

4. «усар» көмекші фейили арқалы жасалған теңеүлер:

Жасыл майса теңізге усар, Тербеледи ол хэм жан сала, Тербелісі сулыұ қанишама! [4].

5. Хешқандай қосымтасыз лексика-семантикалык ұсыл арқалы жасалған теңеүлер:

Апрель аспанын, Бултар қаплады.

Хәм гүлдирмама, Тынбай датлады [4].

6. Интонация арқалы да жасалған теңеүлер:

Сен-көнлимнің шуғласы! Сағынышымың сырласы... Дәртім-ышқы дүньясы, Өзге дүнья жоқ менде [4].

II. Ж.Избасканов лираларында теңеүлер лексика-грамматикалык жақтан төмендегише жасалған;

1. Анык атлык пенен анык атлык теңелген.

Сенің гүлдей түр-түсің, Белиң болса бир қысым! [4]

Бул қатарларда «ярдың түр-түсі» менен «гүлдің түр-түсі» қатар қойылған.

2. Қыялы атлык анык атлыкқа теңелген.

Сулыұ қыздай... Қыс-аппақ. Мисе тутпай боранын, Алсам деймен қушақлап, Қалмаған соң қарарым! [4]

Бул қатарларда қыялы атлык «қыс» анык атлык «қыз» бенен теңелген.

3. Анык атлык қыялы атлыкқа теңелген.

Мен-бәхәрмен. Он сегізге толған сулыұдай . Әлем гүллейтуғын мәхәлмен [4].

Анык атлык «адам» қыялы атлык «бәхәр» ге теңелген.

4. Қыялы атлык пенен қыялы атлык теңелген.

Татлы пайытлар болған тәслим, Көрген түстей жазың да, Күн шағырайып алтын паслың, Еслетеди базында [4].

Қыялы атлык «жаз» және бир қыялы атлык «түс» пенен теңелген.

5. Бетлик атлык бетлик емес атлыкқа теңелген.

Гәпти ийлеп, шыйырмай, Хәр жерден бир шатпақлап, Үзип кеткен сыйырдай, Жүрипти ол батпақлап [4].

Бул қатарларда бетлик атлык «шайырсымақ адам» бетлик емес атлык «сыйыр» менен теңелген.

6. Бетлик атлык және бир бетлик атлык пенен теңелген.

Хасыл жыйнап болған дийқандай, Әбден толқып отырман енди. [4].

Бул қатарларда бетлик атлык «хасыл жыйнап болған дийқан» және бир бетлик атлык «өз қосығын дөреткен шайыр» менен теңелген.

7. Бетлик емес атлык бетлик атлыкқа теңелген.

-Бар ма өмир бойы нитпес әрманың? Ғамгүн ашықлардай, бирақ, гүнасыз, Шырайы келискен сәруи таларым, Неге шақаңызды ийіп турасыз? [4].

Бетлик емес атлык «сәруи талар» бетлик атлык «ғамлы ашық» қа теңелген.

8. Бетлик емес атлык бетлик емес атлык пенен теңелген.

Анаў жартас көринер, Желқом яңлы азарып [4].

. Бетлик емес атлык «жартас» және бир бетлик емес атлык «желқом» менен теңелген.

Жийенбай Избасканов лираларында сезимлер сүүретлеуден үстем турады. Деген менен, ол ойларын жоғалтпастан, өз пикирин анык хэм сезимталлы жеткере алады. Шайыр өз лираларында теңеүлерден көшірмели ұсылда жүдө шебер пайдаланған [3]. Әсиресе, оның жыл мәүсимлерине байланыслы пайда болған теңеүлери басқа шайырлардың дөретпелеринен оның дөретпелерин ажыратып турады.

Шайыр пасыллардың бирин адамдағы жасаруы, сулыұланыуы, толысыуы, күшке ениў сыяклы өзгерістерди беріуі ушын пайдаланған болса, екіншісин адамның айралык дәрті, ойланыуы, толғаныуын беріуі ушын пайдаланады. Ал, үшіншісин адамның қорқынысқа түсіуі, қыйналыуы, қәуетерлениуі сыяклы характерлерин ашып беріуі ушын пайдаланған.

Ж.Избасканов өз дөретпелеринде бәхәр паслы, хәтте оның айларының хәр бирине шебер теңеүлерди келтире алған.

Мен-бәхәрмен. Он сегізге толған сулыұдай, Әлем гүллейтуғын мәхәлмен[4].

Бул қатарларда тәбияттың жан ениўи, сулыұланыуы менен қыздың жасына толып және де гөззалланыуын бир қатарға қояды.

Бәхәр хәм ондағы айларды инсан өмиріндегі ең татлы сезим-ышқының кирип келиуі хәм кеуілге орнауы менен теңеген. Мысалы:

Әй, Жийенбай, мына қарлы қыстан соң,

Қәне енди, **ышқ паслындай-март** келсе?!... [4].

Бәхәр паслынан рәхәтлениуі, оны суық қыстан соң асығыслык пенен күтиуі сезими жаңадан шертилген саздан рәхәтлениуі, күтилген саздың дөрегенинен зауықланыуы менен байланыстырылады. Мысалы:

Апрель жаңбырындай жағымлы, Шөл- кәлбиме синеди сазлар.

Тебирендирер мениң жанымды, Сөйтип, әбден ерите жазлар. [5]

Шайыр Ж.Избасканов гүз паслына өз алдына көбирек итибар береді. Гүз мәүсмин инсан кеуліндегі айралык, сағыныш, хошласуы сезимлери менен қатар қойған.

Мысалы: Көкирегім қаңырап мениң де, **Кепкеніндей гүзги сайлардың.**

Тәуір-ақ дәртілі жүргенимде, Бахыт таппай қайта айландың. [4].

Бул қатарларда гүздегі сайлардың кебиуі яр кеулинің сағынысқа толыуы менен теңлестірилген.

Ал, мен билмей турман **гүздің қыялын,**

Жигит билмегендей қыздың қыялын [4].

Бул қатарларда гүз паслының өзгермели келиуі менен қыз қыялының да өзгермели келиуі айтылған.

Гүздегі элементлер де шайыр нәзеринен сыртта қалмаған.

Көп күткен жаңбырдай, Лирам-таллардың

Жапырақлары менен бирге төгилер... [4].

Бул қатарларда көп күтилген гүздегі жаңбыр менен көп ойланып дөретілген қосық қатар қойылған.

Өтпектесиз шақмақтай зыңлап, Өмиримнің өткеллери. [4].

Бул қатарларда гүздегі шақмақтың тез шағыуы менен өмірдің тез көзді ашып жумғанша өтіуі қатар қойылған.

Жапырақлардай шырайы ушты,

Хұўлеп қалған көңіл-бағымның. [4].

Бул қатарларда гүздегі жапырақтың солғын халға түсіуі хижранлы инсанның дәртін асыуы, нәтижеде солғын кейпийтте болуы менен теңлестірілген.

Әзийсим, сен басқаларға бол әрман,

Күлки мәңгі айрылмасын жүзіннен,

Сен болмасаң сарғайман, соларман,

Жапырақлардай шақасынан үзілген [4].

Бул қатарларда гүздегі шақасынан үзілген жапырақ пенен ярынан айырылған ашық қатар қойылған.

Шайыр Ж.Избасқанов қыс мәусимін инсан өміріндегі қәуетер, жатсыныу, тәшүишлениу сыяқлы сезімлері менен қатар қойса, оның тийкаргы элементи болған қардың кеуіл пәклигі, гирбиңсизлігі менен тең екенлігін көрсетеді.

Тәшүиш салар **январдың леби, Жат алақандай** [4].

Шайыр бул қатарларда жақында келген январдың таныс болмаған суық лебин таныс емес жат алақанға мезеткен.

Қыс қарындай борап келгенде, Бир басыңа небір ғәремет, [4]

Шайыр бул қатарларда инсан басына бирден күтілмегенде түскен күлпет пенен борап келип қалған қарды қатар қойған.

Бул-әйемгі Эол тарындай,

Бәлки, Тәңирим садасы шығар?!

Жыр-гирбиңсиз қыстың қарындай,

Бурқасынлап –қуып, басылар... [4].

Әдебиетлар

1. Абдиназимов Ш. Лингвопоэтика. – Нөкис: 2019, 24-б.

2. Абдиназимов Ш. Бердақ шығармаларының тили. –Ташкент: 2006, 164-б.

3. Оразымбетов Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы. –Нөкис: 2004.

4. Избасқанов Ж. Ақ қулар. –Нөкис: 2014.

5. Избасқанов Ж. Мухаббат лирикасы. –Нөкис: 1992.

6. Қайыпов Ә. Жийенбай хәм апрель жаңбыры... – Нөкис: 2019.

Бадиий асар тилини ұрганувчи – «лингвопоэтика» филологик йўналишнинг янги бўлими сифатида ривожланмоқда. Бадиий асарнинг поэтик тили барчани қизиқтира олган, бутунги лингвопоэтиканинг асосий ўрганиш объектидир. Тўлиқ контекст, сўз ва образ, образлилик, эстетик онг – буларнинг барчаси муаллиф фикрининг аниқ ифодаланишига ёрдам беради.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

«Лингвопоэтика» как новый раздел филологических наук, изучающий язык художественной литературы, была введена нашими филологами. Поэтический язык произведения искусства интересовал всех, основной предмет изучения современной лингвопоэтики. Полный контекст, слово и образ, образы, эстетическое сознание - всё это помогает сделать точку зрения автора привлекательной.

SUMMARY

"Linguistic poetics" as a new branch of philological sciences, studying the language of fiction, was introduced by our philologists. The poetic language of the work of art are interested everyone, the main subject of the study of modern linguistic poetics. The full context, word and image, images, aesthetic consciousness - all this helps to make the author's point of view attractive.

ГАЗЕТА МАҚАЛАЛАРЫНА ТЕМА ҚОЙҰДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Д.Құрбаниязов – еркин излениўши

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: мавзу, мавзу мохияти, тадқиқот вазифлари, мақола, назария.

Ключевые слова: заголовок, определение темы, функции темы, статья, теория.

Key words: title, topic definition, functional topics, article, theory.

Күнделикли баспасөз оқыўшыларының жәрияланған информацияларды қабыллауы еки басқышлы болады. Биринши басқышта өзін қызықтыратуғын ўақыялар, фактлер хәм т.б. туўралы мағлыўмат алыў ушын газетада жәрияланған белгили бир мақаланы таңлайды. Екинши басқышта сайлап алынған текст туўралы ойлайды хәм қабылдайды. Мақала арқалы берилген информация деталластырылады, анықлық киргизиледи, расшифровка жасалады. Информацияны жеткерий хәм қабыллаў усыллары бойынша үш топарға ажыратып қараў мүмкин. Биринши топарға оқыўшыға бағдарланған вербал кураллар киреди. Оларға анонслар, руб-

Бул қатарларда шайыр аппақ, дақсыз, хеш из түспеген қар менен жаңа дөрелген, хешкимнің нәзери түспеген жырды қатар қойған.

Из түспеген түндеги қардай,

Таза болсын бизиң жанымыз.

Мухаббеттен нурлы жанардай

Алтынланып атсын таңымыз [4].

Ал, бул қатарларда аппақ қар менен инсан жүрегиниң тазалығы қатар қойылған.

Сени аңсап хәрдайым, **Киятырман қардайын,**

Баўырыма бассам деп! Әтирап-аппақ, Аспан-көк!... [5].

Жерди ийелеўге хәрекет етип киятырған қар менен ярына ериспекши болған ашық қатар қойылған.

Жуўмақлап айтқанда, көркем әдебиет басқа әдебиетлардан көркемликке ийе болуы менен айырылып турады. Оның «көркем әдебиет» дәрежесине жетиуі көркем сөз арқалы болады. Көркемлігі жоқ сөзлер күнделикли сөйлесиуде қолланылатуғын шийки сөз. Оны писирип, қайта ислеп көркемлик дәрежеде инам ететуғын –бул шайыр. Ж.Избасқанов сондай шайырлардың бири-ол әпиўайы биз елестире бермейтуғын деталларды да көркем деталға айландыра алады. Бул орында ол теңеўлерден, әсиресе «пейзажлық теңеў»лерден утымлы пайдалана алған.

Хәзирги ўақыттағы қарақалпақ тил билиминиң алдында турған әхмийетли ўазыйпалардың бири қарақалпақ шайыр, жазыўшыларының көркем тилин лингвопоэтикалық бағдарда изертлеў болып табылады. Ж.Избасқанов өзине тән стили қәлиплескен, сөз таңлаў шеберлігі жоқары, талантлы шайырларымыздың бири. Оның шығармаларының көркем тилин изертлеў арқалы бүгинги қарақалпақ поэзиясының көркем-эстетикалық дәрежесиниң қаншелли дәрежеде жоқарылағанын аңлаў мүмкин.

рика, тема, киши анонслар, эпиграфлар киреди [1].

Тема оқыўшыға бағдар берийши ең әхмийетли кураллардың бири есапланады. Газета мақаласының тийкаргы компоненти болып, ол бизиң дыққатымызды өзине тартады, мақала туўралы дәслепки информацияны өзінде саўлелендиреди.

Теманың шеберлік пенен қойылуы оқыўшының мақаланы дәрхал сол ўақытта оқыўы ямаса кейинге қалдырыўына себепши болады. Сонлықтан да мақаланың тексти тема арқалы анықланады, тема күшли позицияны ийелейди.

Газета темалары, тийкарынан, үш хызмет аткаратуғыны белгили: номинатив хызмет; информатив хызмет хэм прагматикалық хызмет. Газета макаласының мазмуны хэм формасы улыўма коммуникативлик хэм газета макаласының прагматикалық бағдарланғанын сәўлелендиреди. Газета темасының прагматикалық өзгешелиги оқыўшыға бағдарланғанлығы болып табылады, макаланың өзиниң текстине салыстырғанда темада әдеўир дәрежеде анық сезиледи. Илимий әдебиетларда «тема» түсинигине хәр қыйлы анықлама бериледи. Бираз ўақытлардан берли тилши-илимпазлар газета темасына анық хэм дурыс анықлама бериўге умтылып келмекте. Рус тил билиминде газета темасын изертлеўге арналған көплеген мийнетлер дөретилген. Илимпаз Л.А.Манькова тема - бул системаға киретуғын басқа компонентлер менен тығыз байланыслы тексттиң бир компоненти екенлигин айтады.

Тема стилистикалық күшли позицияны ийелейди, текстти атайды хэм ол ҳаққында дәслепки информацияны береді. Газета темасы позициясында хәр қыйлы синтаксислик бирликлер - синтаксема, сөз дизбеги хэм гәп қолланылады [2].

В.Г.Костомаров газета темаларын «публицистикалық сөйлеўдиң айрықша жанры» сыпатында қарайды хэм оның өзгешелиги айрықша «рекламалық функция» атқаруында деп есаплайды [3].

Илимпаз И.А.Сыровтың анықламасы бойынша, газета бетлериндеги темалар тексттиң атамасын билдиретуғын синтаксислик дүзилiske ийе, тексттиң мазмунын туўра ямаса қосымша түрде көрсетиўши, бир сөйлеў бирлигин баскасынан шегаралайтуғын тексттиң басындағы позицияда қолланылатуғын коммуникатив бирлик [4].

Ю.А.Белова «тема» түсинигине төмендегисе анықлама береді: «Тема-тилдиң вербал хэм вербал емес кураллары менен аңлатылған, салыстырмалы автосемантикалыққа ийе, абсолют бас позицияда қолланылатуғын, тексттиң барлық элементлери ушын ортақ, текстти атап хэм сыпатлайтуғын, мазмунды болжайтуғын текстти интерпретациялап, оған қосымша мәни беретугын графикалық жақтан ажыралып туратуғын тексттиң таңбасы есапланады [5].

Илимпазлардың пикирлеринен көринип турғанындай, тема тексттиң компоненти есапланады, синтаксислик дүзилiske ийе, тексттиң мазмунын туўра хэм қосымша түрде көрсетеди. Илимий әдебиетларда теманың тийкаргы түсинигин анықлаўдан басқа газета темаларының хызмети туўралы хәр қыйлы пикирлер билдирилген.

Г.О.Винокур өзиниң «Фейил ямаса атлық» мийнетинде газета темаларының үш түрли хызмет атқаратуғынын жазады: 1) аңлатыўшы; 2) көрсетиўши; 3) теманың рекламалық хызмети. Ол өзиниң усы изертлеўинде теманың атқаратуғын хызмети хэм мәниси туўралы айта келип, оның тийкаргы хызмети ўақыяны көрсетиў хэм аңлатыў ушын хызмет ететуғынын билдиреди. Ол сондай-ақ, теманың рекламалық хызметине айрықша дыққат аўдарып, оның тийкаргы ўазыйпасы оқыўшының дыққатын өзіне тартыўда рекламалық хызмет атқаратуғынын айтады [6].

Илимпаз В.П.Вомперский газета темаларының төрт түрли хызмет атқаратуғынын көрсетеди: а) коммуникатив; б) аппелятив (тәсир етиўшилиқ); в) экспрессив; г) графикалық-ажыратыўшылық. Газета темаларына коммуникативлик хызмет тән, себеби тема сөйлеў предметти ҳаққындағы хабарды аңлатыў хызметин атқарады. Газета темалары аппелятив тәсир етиўшилиқ хызмет атқарады, яғный мақала тиккелей оқыўшылар аудиториясына бағдарланған болады.

Мақала темасы сөйлеў предметиниң мазмуны ҳаққында оқыўшыға тек информация жеткерип қоймайды, ал оқыўшыға белгили дәрежеде тәсир жасап,

оқыўшының баянланып атырған хабарға деген социаллық қатнасын қәлиплестиреди. Газета темаларына экспрессивлик хызмет тән, ол жазыўшы шахсын сыпатлайды. Мәселеге авторлық көзқарасты сәўлелендириў арқалы экспрессивлик хызмет күшейеди. Мақала темасы графикалық-ажыратыўшылық хызмет атқарады, яғный газета полосасында бир материалды екінши материалдан шегаралап, ажыратып турады [7].

В.Г.Костомаров газета темаларының, тийкарынан, еки функциясы болатуғынын айтады: 1) рекламалық хызмети; 2) көрсетиўши-атаў хызмети [8]. Ал, илимпаз А.С.Поповтың пикиринше, газета темалары тийкарынан үш түрли хызмет атқарады: 1) Номинатив ямаса атаў хызмети; 2) информациялық, хабар жеткерий хызмети; 3) рекламалық хызмети.

А.С.Попов мақала темаларының бул хызметлерин кең түрде анализлейди, әсиресе информациялық хызметине айрықша тоқтаған. Информациялық хызметине теманың директивалық хэм эмоциональлық функцияларын киргизеди, яғный газета оқыўшысына теманың эмоциялық хэм рәсмий тәсир ететуғынын көрсетеди [9].

С.П.Суворов газета макалалары темасының төмендеги функцияларын атап өтеди: а) бир хабар ямаса бир материалды кейингисинен ажыратады; б) анаў ямаса мынаў материалға оқыўшының дыққатын аўдарады; в) материалдың тийкаргы мазмунын қысқа түрде хабарлайды; г) оқыўшының қызығыўшылығын оятады; д) оқыўшыға белгили дәрежеде эмоциональлық тәсир етеди. Биринши функциясы ажыратыў хызметин атқарады, ол автордың көрсетиўинше, тилик емес графикалық кураллардың жәрдеминде әмелге асады, ал екінши функциясын әмелге асырыў ушын полиграфиялық кураллардың көлеми, формасы ямаса шрифтиң бояўы белгили хызмет атқарады [10].

В.С.Мужеваның пикиринше, тема, тийкарынан, төмендеги хызметти орынлайды: а) номинатив хызмет; б) информациялық (мағлыўмат бериў, хабар жеткерий) хызмет; в) экспрессив-аппелятив (тәсир етиўшилиқ) хызмети; д) ажыратыў, айырып көрсетиўшилиқ хызмет. Ол бул тоқтамға инглис, француз, рус тилиндеги материалларды терең үйреніў тийкарында келеди. В.С.Мужева теманың жоқары да көрсетилген функцияларын үйренип, теманың барлық функцияларына тән белги олар белгили дәрежеде бир-бири менен байланысқан хэм өз ара тәсир ететуғынын анықлайды. Егер теманың бир функциясы үстинлик етсе, соған сәйкес басқа функциялары екінши планға шығады ямаса улыўма жоғалады. Сондай-ақ, публикацияның түри хэм баянлаў стилине байланыслы теманың бул функцияларының әхмийетлилик дәрежеси хэм қолланылыўы ғәрезли болады [11]. Бул тараў бойынша дөретилген илимий мийнетлерди үйреніў барысында газета темаларының атқаратуғын хызмети туўралы илимпазлардың пикирлери бирдей емеслигин көриў мүмкин. Л.А.Ноздрин хэм Э.И.Турчинскаялардың пикири В.С.Мужеваның пикирине сәйкес келеди.

Л.А.Ноздрин тема бир неше функцияларды атқаратуғынын айта келип, ол қәлеген тексттиң жоқарғы шегарасы екенлигин, газетада жәрияланған материалдың мазмуны онда сәўлеленетуғынын реципиент (яғный оқыўшы) мақала менен танысыўдың басында темаға дус келетуғынын айтады. Л.А.Ноздрин тексттиң темасын текстте теманың атқаратуғын функциясын түсиндириўши оның мазмунлық доминанты сыпатында қарайды.

Ол теманың төмендеги функцияларын көрсетеди: а) номинатив хызмет; б) информациялық (хабар жеткерий) хызмет; в) экспрессив хызмет; г) аппелятив хызмет; д) рекламалық хызмет; е) исендириў, та-

стыйықлау хызметі; ж) конспектив хызметі; з) ажыратыушылық ямаса делимитивлестиріу хызметі [12].

Тема атқаратуғын функциялар тексттің қайсы жанрға тийисли екенлигинен ғарезли болады. Тексттеги теманың ұазыйпасы хәм хызметі бойынша илимпазлар тәрәпинен билдирилип атырған хәр түрли пикирлер хәр бир функциональ стильге тән болған тийкарғы белгилерге нәзер аударылса өз-өзинен айқынласады. Мәселен, рәсмий ис қағазлары стилинде тема номинатив хызмет атқарады, яғный тексттің эпийайы атамасы хызметин атқарады. Ал, көркем әдебий шығармаларда көркем дәрәтпениң атамасы тексттің эпийайы атамасына салыстырғанда әхмийетли хызмет атқарады. Ол тексттің бир бөлими. Бул хәр қандай көркем шығармада теманың атқаратуғын функцияларының курамалы комплекси хәм мәнилик ұазыйпалары тийкарында тастыйықланады.

Э.И.Турчинскаяның пикиринше, хәтте тийкарғы функциясы хабарлау хәм тәсир етиушилик болған газета-публицистикалық стильде тема публицистика жанрларынан ғарезли болады. Информациялық жанрларда хабарлау хызметі баслы орында турады. Бас мақалада информация исендириушилик-шөлкемлестиріушилик сыпатта болады, ал фельетон хәм памфлетлерде тәсир

етиушилик функциясы баслы орынға шығады. Автордың көрсетиуинше, хәр қандай тема жанр хәм тексттің стилинен ғарезсиз тийкарғы үш хызмет атқарады: а) тексттің жанры хәм характери тууралы оқыушыға хабарлайды; б) тексттің мазмуну тууралы мағлыұмат береді; в) текст пенен танысуға оқыушыны қызықтырады.

Биринши хәм екінши функция теманың информациялық функциясын кең түрде түсиниуге байланысly. Бул халатта тема тек ғана затлық логикалық информацияны жеткеріу менен шекленбейди, ал оның мазмуну менен байланысly, тексттің түри, характери ҳаққында информация береді [13].

Қулласы, тил билиминде газета мақаларына тема койыудың теориялық мәселелери әдеуір дәрежеде изертленген. Ал, қарақалпақ тил билиминде бул мәселе елеге шекем изертленбеген, изертлениуи зәрүр актуал мәселелердің бири. Қарақалпақстанда жәрияланатуғын газета материаллары тийкарында бул теманы арнаұлы түрде изертлеу қарақалпақ халқының миллий менталитетине байланысly газета материалларына атама койыуда қандай өзгешеликлер бар екенлигин, оның семантика-структуралық хәм стилистикалық өзине тәнлигин анықлау мүмкиншилигин береді.

Әдебиятлар

1. Александрова А.И., Васильев С.Л. Ориентирующая функция газетного заголовка как ключевой компонент его прагматики // Вестник Балтийского федерального университета им.И.Канта. -2014. Вып.8. -С.62-67.
2. Манькова Л.А. Лингвистическая типология газетных заголовков (90-е годы XX века). Дисс....канд.фил.наук. – Симферополь: 2000, -С.192.
3. Костомаров В.Г. Из наблюдений над языком газеты: газетные заголовки. // Из опыта преподавания русского языка не русским. –Москва: “Мысль”, 1965.
4. Сыров И.А. Функционально-семантическая классификация заглавий и их роль в организации текста // Филологические науки. –Москва: 2002, -С.116.
5. Белов Ю.А. Смысл газетного заголовка: трудности интерпретации. // Вестник Башкирского университета. 2013. Т. 18. №3. –С. 794-796.
6. Винокур Г.О. Глагол или имя. –Москва: «Русская речь», 1928, №3.
7. Вомперский В.А. И изучению синтаксической структуры газетного заголовка. // Тезиси докл на республикан.наук.конференции. –Алма-ата: 1966. –С. 82-85.
8. А.С.Попов. Синтаксическая структура современных газетных заглавий и её развитие. // Развитие синтаксиса современного русского языка. –Москва: 1966, -С. 95-126.
9. Суворов С.П. Особенности стиля английских газетных заголовков. // Язык и стиль. –Москва: “Мысль”, 1965.
10. Мужев В.С. О функциях заголовков // Вопросы романо-германской филологии. –Москва: 1970. Вып. 55. –С. 86-94.
11. Ноздрин Л.А. Заглавие текста Грамматика и смысловые категории текста: Сб.науч.труд. им.М.Тореза. –Москва: 1982. Вып. 189. –С. 183-200.
13. Турчинская Э.И. Соотношение заголовка и текста в газетно-публицистическом стиле. // Лингвистика текста и лексикология. Сб.наук.трудов МНПНИИЯ им.М.Тореза –Москва: 1984. Вып. 234. –С. 134-146.

РЕЗЮМЕ

Мақалада газета мавзулари тадқиқига мурожаат қилинган. Мақола сарлавҳалари бўйича таърифлар ўрганилган ва унинг бажарадиган вазиғалари аниқланган. Қарақалпоқ тилшунослиғида газета мавзуларини семантик-структур ва услубий тадқиқ этишининг зарурияти асосланган.

РЕЗЮМЕ

В статье даётся обзор исследований посвящённых изучению газетных заголовков. Приводятся определения заголовков и рассматриваются функциональные особенности заголовков. Отмечается необходимость исследования в каракалпакском языкознании газетных заголовков в семантико-структурном и стилистическом аспектах.

SUMMARY

The article reviews the study of newspaper headlines. There are given the definitions of headings and functional features of headings. It is emphasized the necessity of the research in the Karakalpak linguistics of newspaper headlines on the semantic-structural and stylistic aspects.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҚАЗАҚ СӨЙЛЕСИМИНДЕ УШЫРАСАТУҒЫН АРАБ-ИРАН ТИЛЛЕРИНЕН КИРГЕН СӨЗЛЕР ҲАҚҚЫНДА

Ы.А.Қуттымуратова – филология илимлери бойынша философия докторы

Г.Б.Базарбаева - магистрант

Әжсинияз атындағы Нөкіс мәмлөкетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: диалект, шева, адабий тил, термин, луғат.

Ключевые слова: диалект, говор, литературный язык, термин, словарь.

Key words: dialect, accent, literary language, term, dictionary.

Тарийхый дереклерге нәзер тасласак, Қарақалпақстан Республикасында жасайтуғын қазақлардың тууысқан тиллес халықлар есапланған өзбек, түркмен, қарақалпақлар менен көп дәуірлерден берли бирге жасап киятырғанын көремиз. Соның нәтийжесинде, бул жердеги қазақлардың тили тиллик, этнографиялық өзгешеликлерге ийе. Бул аймақтағы қазақлардың тилинде әсиресе, қарақалпақлардың тилинің тәсири жүдә күшли сезиледи. Себеби, олар

басқа миллет ўәкиллерине қарағанда көбирек қарақалпақлар менен аралас жасайды. Аймақтағы қазақлардың тилине басқа тиллердің тәсириниң еки жағдайын көрсетиуге болады. Бириншиден, жергиликли қазақлардың өзбек, түркмен хәм қарақалпақлар менен қоңсылас отырыуы нәтийжесинде болса, екіншиден бул сөйлесимге басқа тиллердеги сөзлердің тиккелей емес, ал қазақ тилинің басқа диалектлери хәм сөйлесимлери арқалы өтиуи болып

есапланады. Хәр қандай тилге басқа тиллердің сөзлеринің өтиуі нызамлы қубылыс. Бул нызамлылықты изертленген сөйлесимнің лексикасында да көреміз. Сөйлесимдегі көп сөзлер түркий тиллердегі сөзлер менен мәнилес. Деген менен, бул сөзлердің барлығын басқа тиллерден аұысқан сөзлер деп қарауға болмайды. Изертленген аймақтағы қазақлардың тилиндегі гейпара сөзлер шығысы жағынан араб, парсы, шығыс халықларының тилинен, сондай – ақ түркий тиллерден аұысқан болса, гейпаралары туұысқан өзбек түркмен хәм қарақалпақ тиллеринен соның менен бирге, орыс тилинен кирген сөзлер де ушырасады.

Тилимизде араб, иран тиллеринен сөз алмасыуы жүдә ертеректе тоқталған қубылыс. Бул өзгеріс сол миллетлери менен туұры қарым-қатнастың нәтийжеси емес, бул сөзлер дәслепп сауда-сатықтан, динге байланыссы басқа түркий халықлары арқалы болыу мүмкин.

Қарақалпақстан республикасындағы отырықшы қазақлардың тилинде араб-иран сөзлери көптеп ушырасады. Булар үйренилип отырған сөйлесимге қарақалпақ, өзбек, түркмен халықларының тили арқалы кирген, өйткени бундай сөзлер қазақ тилине қарағанда халықлардың тилинде көбірек қолланылады. Оларды қазақлардың тилиндегі диалектлик қубылыс деп таныймыз.

Араб-парсы тиллеринен диалектке енген сөзлер күнделикли өмірге керекли зат атамаларынан, шаруашылықтың түрли салаларына байланыссы түсиниклерден, затлық атамалардан турады. Көлеми жағынан алып қарағанда араб тилинен кирген сөзлерге қарағанда парсы тилинен кирген сөзлердің саны көбірек. Араб тилинен кирген сөзлерге гейпараларына мысаллар келтиремиз:

Әмел - жұмыс, хызмет, хәрекет, қабилет, жұмыс ислеу. Арабша-*гаман*.

Атар – саудагер, майда қол өнермен ти. Арабша – *атар*, түрли товарлар сатыушы.

Бәрәкәт – табыс, бақыт, пайдалы болыу, жаратыушының жарылқауы. Арабша – *бәрәкет*.

Елат – ел, журт, халық, көпшилик жәмәат. Арабша – *елат*.

Жаба – темир, айыр, аша темир. Арабша – *яба*, түркменше де *яба*.

Қала – қорған, бекинис, бекинисли қорған. Арабша – *қала*.

Қассан – мал соятуғын инсан, гөш сатыушы саудагер. Арабша – *қасан*.

Лақабы – атақ, хызмет. Арабша – *лақан*.

Шайыр – ақын. Арабша – *шайыр*, әйемги түрк тилинде *saig*- сауғ, татарша – *шағырь*.

Бундай алмасқан сөзлердің тағы бир белгилі топары иран тиллерине тән. Оның баслы себеби – Орта Азия, Хорезм халықларының Иран журты менен белгилі уақытларда тиккелей қарым-қатнаста болыуы.

Иран тиллеринен кирген сөзлер күнделикли өмірге керекли зат атамаларына, шаруашылықтың хәр түрли салаларына байланыссы келеди. Буларды аұызеки сойлеминдегі көриниси менен мәнисин салыстырып отырып, төмендегідей етип бөлиуге болады.

Андуа – үй сыбайтуғын темир қалақ.

Айуан/аюан үй алдына қосып салынған кең, салқын, жарық бөлме. *Айуан* парсы сөзи, қарақалпақ

тилинде үйдің алдыңғы қалқасы, бастырмасы деген мәнисин билдиреди.

Бимурат – мақсетсиз, орынсыз жұмыс, ис. Парсыша – *бимоуреди*.

Дәнден – тис тазалайтын, шуқылайтуғын ағаш қурал. Парсыша – *дандан*, мәниси тис.

Дүмше – жезқуман, көк шәйнек, шай қайнатылатуғын шүмексиз ыдыс. Парсыша – *дом*, мәниси – *қуырық*. Қазақ тилинің айырым сөйлесимлеринде *түмче* – суу қайнататуғын қумыра.

Жанжыр – шынжыр, темир жип, қурсау. Парсыша – *занджир*.

Қалы/Кели – килем, түкли гилем. Парсыша – *гали*.

Кемер/қамар – белбеу, жалпақ белбеу. Сайманларын сайланып, алтыннан кемер байланып, шубарға қағып минеди («Алпамыс» дәстанынан). Парсыша – *қамар*, татарша – *кәмәр*.

Жуалдыз/шуалдыз – тебен ийне, жууан ине, парсы тилинде – *човалдуз*, үлкен ийне деген мәнисти билдиреди. Уйғырша – *жувалдуз*, азербайжанша – *чувалдуз*, түркменше – *чуалдуз*, қарақалпақ тилинде – *жуалдыз*.

Зәмбил – себет, корзинка, сумка. Тал шыбығынан тоқылған ыдыс. Парсы тилинде – *замбил-корзинка*, сумка мәнисиндегі ыдыс. Өзбекше – *зомбил*, уйғырша – *зәмвил*. Азербайжанша – *мәнбил* - корзина, носилка дегенди билдиреди.

Күзе – қумыра, қумнан күйдирилип сырланған ыдыс. Парсы тилинде – *күзе-қыш* ыдыс, өзбекше *куза*, уйғырша – *коза*, түркменше – *куйзе*.

Қазақ тилинің Шу говорында *көзе* – суу тасыйтуғын ағаш шелек.

Нәм, нам – аты, атағы. Парсы тилинде – *нам*, өзбекшеде – *ном*.

Музафпат – область, үлке, округ хәм т.б. тәжик тилинде – *музофот* – дөгерек әтирап, үлке мәнисин билдиреди. Өзбек тилде де бул сөз өз мәнисинде қолданады.

Тастар – дастурхан. Парсы тилинде – *дастархан*.

Шиниа – шөлмек, шийше ыдыс. Парсы тилинде *шеше*.

Биз жоқарыда Қоңырат районында жасайтуғын қазақлар тилиндегі айырым лексикалық айырмашылықтар хаққында сөз еттик. Әлбетте, олардың тил айырмашылықтары сол топарлар мен шектелмейди. Лексикалық топарлар арасында күнделикли өмірде актив қолданылатын сөзлер де, әдебий тилге салыстырғанда белгилі дәрежеде ушырасатуғынлары да бар.

Жуумақлап айтқанда, говор тилин, олардағы лексика-семантикалық қубылыстарды лингвогеографиялық көринис жағынан қарағанда, өзлерине тән белгилери бар деп айта аламыз. Қазақ тилинің басқа говорлары сыяқлы Қарақалпақстан республикасындағы қазақ говорын диахрониялық изертлеу бизге төмендегідей пикир айтыуы мүмкинлигин берди: оның лексика-семантикалық айырмашылықтарында урыулық-қәуимлик тилдің гейпара қалдықтарының бар болыуы; оған араб-иран тиллери элементлери ерте дәуірден кирди; қоңсылас хәм туұысқан тиллердің (қарақалпақ, өзбек, түркмен) өз ара тәсири, олардың тилин хәр түрли омонимлер, синонимлер, антонимлер, фразеологиялық дизбеклер хәм т.б. байытыуын белгилеп өтиуге керек.

Әдебиятлар

1. Абдуллаев Ф. Хорезм шевалари. –Тошкент: 1961.
2. Бекетов Б. Қарақалпақстан қазақтарының тілі. –Алматы: 1990.
3. Диалектологиялық сөздік. -Алматы: 2007.
4. Жүнісов Н. Халық тілінің жергілікті ерекшеліктері. –Алматы: 1981.
5. Нұрмағамбетов Ә. Түркменстандағы қазақтардың тілі. –Алматы: 1974.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Қарақалпақстан Республикасында истиқомат қиладған қозоқлар тилига хос хусусиятлар хақида сұз юритилади. Мазкур худуддан тўпланған материаллар негизиде қозоқ тилининг лексик хусусиятлари бошқа туркий халқлар (қарақалпақ,

ўзбек, туркман) тилларига қиёсланиб таҳлил қилинади ва тилларнинг ўзаро таъсири масаласига урғу берилади. Қозоқ тилидаги форсий, арабий ўзлашмалар ва бу жараённинг худуд аҳолиси тилидаги ўзига хослиги ёритиб берилади.

РЕЗЮМЕ

В статье автор рассматривает языковые особенности казахов, проживающих в Республике Каракалпакстан. В ней на основе собранных материалов проанализированы некоторые лексические особенности языка казахов данного региона, в сравнительном аспекте с другими тюркскими языками (каракалпакским, узбекским и туркменским). При этом автор акцентирует своё внимание на их лингвистическом взаимодействии. В статье рассматриваются элементы вошедшие из арабско-иранского языка в данном говоре.

SUMMARY

The author of the article describes the language peculiarities of Kazakhs living in Kungrad district of Karakalpak Republic. On the base of gathered materials in the region it was analyzed some lexical peculiarities of Kazakhs comparing with other Turkic languages (Karakalpak, Uzbek and Turkmenian). The authors focus their attention on linguistic relations of accents. The article deals with elements borrowed from the Arabic-Iranian language in this dialect.

Т.ҚАЙЫПБЕРГЕНОВТЫҢ «ҚАРАҚАЛПАҚНАМА» РОМАН-ЭССЕСИНДЕ ЖАНАПАЙЛАРДЫҢ СТИЛЛИК ҚОЛЛАНЫЛЫҒЫ

С.Шынназарова - филология илимлериниң кандидаты, доцент

Г.Мамбетова - филология илимлери бойынша философия докторы

Әжинуияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: сўз туркумлари, услуб, юклама, адабий тил, бадий матн, компонент, маъно хусусиятлари,грамматик курилиш.

Ключевые слова: части речи, стиль, частицы, литературный язык, художественный текст, особенности значения, грамматическая структура.

Key words: parts of speech, style, particles, literary language, literary text, component, semantic peculiarities, grammatical structure.

Хәр қандай халықтың тилиниң миллий өзгешелик-лери сол халық лексикасында қолланылатуғын мәнилик сөзлер менен бир қатарда көмекши сөзлер арқалы да өзгешеленеди. Көмекши сөз шақаплары да көркем шығармалар тилинде стиллик қолланылығы бойынша ўақыяның бағыт-бағдарын белгилеп бериўде, қахарманлардың, персонажлардың характерин анығырақ ашып көрсетиўде, сол шығарма тилиниң стильлик көркемлик дәрежесин айрықшалап көрсетиўдеги хызметлери салмақлы.

Хәр бир инсанның өз ана тилинде пикирлерин басқаларға тәсирли,мазмунлы жеткериўинде мәнилик сөз шақабы яки көмекшилик хызметинде болсын орны айрықша. Себеби ,тилде хеш қандай аўысық сөздің өзи жок. Ал, пикирди тәсиршән етип басқаға жеткере алыўында хәр бир сөзди, сөз формаларын, хәттеки пәтти, сести де өз орынлы орнында дурыс қоллана алыў керек. Бунда ең тийкарғы сөз байлығы халықтың тилинде,ал халық тилиниң сан әлўан тиллик байлығы көркем шығармаларда да жәмленген. Демек,сөз байлығымыз ана тилде жәмленген болып, оны хәр бир адам, сол миллет пидайылары, оқыўшы жаслар, үлкен хәм киши теңдей үйрениўи керек. Бул ҳаққында Биринши Президентимиз И.А.Каримов: «Өзликти аңлаў,миллий сана хәм ойлаўдың белгиси,адамлар ортасындағы руўхый-мәнаўий байланыслылық тил арқалы көринеди. Ең ийгиликли пазыйлетлер инсан қәлбине ең дәслеп ана хәйийи, ана тилиниң бийтәкирар гөззаллығы менен синеди.Ана тили –бул миллеттиң руўхы» [1:83]-деген еди. Демек, билимлендириў саласында хәр бир өсип киятырған жас әўладқа сөз мәнилерин,карақалпак тилинде пикирди аңлатыўда сөз мәнилериниң мүмкиншилик хәм имканиятларының кеңлигин,онда көмекши сөзлердин орнын,стиллик қолланылығы сыяқлы мәселелерди үйретип барыў лазым.

Солай екен, хәр бир сөздин, соның ишинде көмекши сөзлердин де өзине тән хызметин, әхмийетин үйретиўде көркем шығармалар тили ҳаққында белгили түсиниклерге ийе болыў керек. Көркем шығарманың тилиниң лексикалық курамы бойынша бай екенлиги, оның грамматикалық курылысы, стиллик айрықшалықлары бир тутас түрде үйрениўди күтип турған мәселелерден саналады.

Миллий ана тилимиздин жән-жақлама байып, раўажланыўына өз үлесин қосқан Өзбекстан Қахарманы Төлепберген Қайыпбергенновтың «Қарақалпакнама» роман-эссесинде көмекши сөзлерден жанапайлар да

белгили стиллик мақсетлерде жумсалған. Әдетте,көркем шығарманың тили өзиниң көркемлиги,образлылығы,тәсирлилиги менен ажыралып турады. Көркем шығарма тилинде ана тилимиздеги дерлик барлық бирликлер белгили стиллик мақсетлерде жумсалады. Ол, өз гезегинде, шығарма тилиниң бай, тәсирли болыўына, оқыўшыға эстетикалық жақтан тәсир көрсетиўине хызмет етеди. Қарақалпак тил билиминде көркем шығарманың тилине байланыслы бир қанша мәселелер Е.Бердимуратов, Х.Ҳамидов, О.Доспанов, Д.Сайтов, А.Бекбергеннов, Ш.Абдиназимов, А.Пирниязова, Б.Юсупова хәм басқалардың мийнетлеринде сөз етилген.

Тил билиминде Т.Қайыпбергенновтың шығармаларының тиллик өзгешеликлерин изертлеўде, улыўма көркем шығармалар тилиниң изертлениўи бойынша бир қатар мәселелердин бар екенлигин көрсетеди. Т.Қайыпбергеннов шығармаларында басқа да тил бирликлери менен бирге көмекши сөзлердин мәнилик түрлери шебер қолланылған.

Жанапайлар- көмекши сөзлердин тиркейишлер хәм дәнекерлер менен теңдей қолланылатуғын айрықша түри. Жанапайлар ҳаққында сөз еткенимизде,олардың гәпке ямаса гәптеги өзи қатнаслы сөзлерге қосымша жанапайлық мәни қосатуғын көмекшилик хызмети түсиниледи.

Т.Қайыпбергенновтың «Қарақалпакнама» роман-эссесинде жанапайлар бир қанша стиллик хызметлерде айрықшаланып турады. Атап айтқанда, жанапайлардың мәнилик түрлеринен хәр бири дәл, белгили мақсетлерде қолланылған. Мысалы,бүгинги күнге шекем жанапайларды өзи менен қатнаслы сөзлер хәм гәплерге сораў,айырыў-шеклеў, күшейтиў хәм модаллық мәнилерде келиўине қарай топарларға бөлип үйренилиўи бизге мәлим.Оларды стиллик мақсетлерде жумсалыўын жанапайлардың хәр бир мәнилик түри арқалы өз алдына қарастырыў мүмкин.1.*Сораў жанапайы* – сораў жанапайы дегенде оны басқа жанапайлардан өзгешелеп көрсететуғын тийкарғы формалары арқалы айырымланып турыўы нәзерде тутылады. Жанапайлардан сораў жанапайы: ма / ме, ба / бе, па / пе хәм ше көмекши сөзлери арқалы аңлатылады.«Қарақалпакнама» шығармасында бул жанапайлар төмендеги мысалларда айрықша стиллик өзгешеликлер менен келген.

Адам өмириндей тезлиги күшли ҳәрекет бар ма бул дүньяда? (35-б)

– Шашылған сүйеклеринди қасындағы жигитлерге тергизиў ушын ертип киятырсаң ба? (35-б)

– Мақтаўға турарлық па? (36-б)

Дәслепки мысалда хеш қандай арнаўлы жуўап талап етилмей, риторикалық сораў түрінде келип, бул жанапай арқалы адамның өкиниў сезими берилген.

ше? – сораў жанапайы да анық стиллик мақсетлер ушын жазыўшы тәрәпинен өз орнында қолланған. Аталар бар: перзентлер даңқы ушын жасайды, перзентлер бар: аталар даңқы ушын жасайды. Мен ше?

-ма / -ме сораў жанапайы хэм оның вариантларының феил сөзлердиң қурамында бир неше грамматикалық формалар менен келиўин хэм шығарма тилиндеги тәсиршеңликти асырыўы төмендеги мысаллар арқалы берилген. Шәлистанға апарып тасламапбедидеиди патша. (18-б).

Бул мысалда патша әскерди өзіне жақын алып сөйлеў мәниси түсиниледи, көбинесе бул сораў алмасығы жайдары, аўызеки сөйлеў стилин анығырақ беріўде жумсалған.

2. *Айырыў-шеклеў жанапайы*. Бул жанапай ертеректе шыққан әдебиетларда хәр түрли болып аталыўы ушырасады. Мысалы, 1981-жылы баспада жәрияланған мийнетте жанапайдың бес түри бар (сораў жанапайы, күшейтиў хэм анықлаў, болжаў-мысқыллаў, айырыў-шегаралаў хэм таңланыў жанапайлары) [2:256] деп бөлінсе, ал 1994-жылы жәрияланған мийнетте: 1. Қосымша мәни беріўши жанапайлар; 2. Модаллық мәни беріўши жанапайлар; 3. Ишки сезимлик хэм тәсирлилик мәни беріўши жанапайлар; 4. Форма жасаўшы жанапайлар [3:395], деп бөлип қарастырады.

Айырыў-шеклеў жанапайы тийкарына: тәнха, тек ғана, тек, гилең, гилкий, ылғый, шылғый, өңсең, дәл, түўе, нағыз хэм т.б көплеген сөзлер арқалы көмекшилик хызметте келеди. «Қарақалпақнама» шығармасында айырыў –шеклеў жанапайлары көплек ушырасады. Мысалы: Адам өзиниң адамлығын бир демде умытса, ол тәнха өз өмириниң ғана емес, адамзат өмириниң байтерегине түскен куртка мегзейди. (32-б) Айнаның қыйсық көрсететуғыны да, дәл көрсететуғыны да болады. (34-б) Хәрбир ата-ана ертеңи ушын жасайды-ғой. (39-б) Сый ушын басына қара қалпақ кийгизип елинен куўдырып жибереді. (41-б) Сонда ғана ол өз тәғдириңе теренирек үңиледи. (5-б)

Бул мысаллардың барлығында итибарға алынып атырған нәрсени жазыўшы өз алдына айрықшалап, айырып көрсетиў ушын бул көмекши сөзлерден дурыс пайдаланған. Ал, усы жанапайлар ҳаққында Е.Дәуенов: «ажыратыў хэм шеклеў жанапайлары өзи қатнаслы болған сөзлердиң алдынан келип, оны басқалардан бөлеклеп, ажыратып ямаса шеклеп көрсетиў ушын қолланылады» [4:94] деп көрсетеди.

3. *Күшейтиў жанапайы*. Күшейтиў жанапайлары төмендеги көмекши сөзлер арқалы келеди: **да/де, хэм, ақ, дағы, ды/ди.**

Бул жанапайлар Е.Дәуенов: «күшейтиў хэм болжаў жанапайлары» [4:92] деп атап көрсетеди. Бундай топардағы жанапайлар Т.Қайыпбергеновтың шығармаларында көплек ушырасады. Мысалы: Хәтте пышыққа арнап қосық жазған шайырларға да кеўлимде наразылық бар. (30-б)

– Яқшы, жигирма бес жылдан кейин сениң менен гүресип сүйеклеринди, хәтте теринди –хәм ала алмайтуғын етпесем, өз көзлеримди өзим ояман, –деп өжетлеседи. (35-б)

Шамамша, ол бул дүньяда жасаўдан бетер метрика алыўдың қыйын екенин бирден-ақ түсинсе керек. (53-б) Өзиниң пулы көп екендағы, ал дослары жоқ екен, –деди. (114-б)

Бул мысаллардағы итибарға алынған көмекши сөзлер, яғный күшейтиў жанапайлары стиллик жақтан өзи дизбеклесип келген сөздиң хәр қайсысының мәнисин басқа сөзлерге қарағанда айрықша күшейтип көрсетиў ушын қолланылған

4. *Модаллық жанапайлар*. Ғәрезсизлик жылларында шыққан теориялық әдебиетларда модаллық жанапайы жанапайдың мәнилик түрлериниң бири сыпатында қаралып, бул жанапайлар гәптеги айтылған пикирге сөйлеўшиниң болжаў, өтиниў, таңланыў, буйырыў, кек етиў, мысқыллаў хэм т.б сыяқлы субъективлик қатнастарды аңлатады, –деп көрсетиледи» [5:240].

Модаллық жанапайлар: **-аў, әй, ос, мыш, санә, сенә, са/се, ды/ди, а, ә,** тағы басқа көмекши сөзлер арқалы аңлатылады. Оны «Қарақалпақнама» шығармасында стиллик хызметлерде жумсалыўын төмендеги мысалларда көремиз.

– Ах алдаўлықта өткен өмирим-ә! –деп өз маңлайына өзи қос қоллап урған екен, еки көзи ағып түспити. (36-б)... Узын қоллы Юрий деп атанған адам хәммеге меҳрибанбыш, ол бизиң халықларға күйеўмиш, деген хабар еситип, сол елатқа бет алды. (35-б) Қәйтейин, түсинер гез келер –дә! ... (22-б)

...Ол өзи ҳаққында көп нәрсени ашық айта алмаған екен-аў, деген исенимге берилемен. (22-б) «Сизлерди хан шақыртырып атыр!» –деп мениң атым менен хәрәкет етиўге пәмим алыспады-ә! (99-б)

Дәслепки мысалда **-ә** күшейтиў жанапайы арқалы адамның өкиниш сезимин аңланса, ал меҳрибанбыш, күйеўмиш сөзлериндеги **мыш/биш** көмекши сөзлери арқалы болжаў-модаллық мәниси айрықша жумсалған.

Аў –сөзи менен келген гәпте топланыў мәниси билдирилсе, **-ә** көмекши формасы арқалы келген жанапайда өкиниш, кек етиў, мысқыллаў мәнилерин аңлаўға болады. Сонлықтан да, бул жанапайлар билдирилетуғын мәнилерине қарай модаллық жанапай болып есапланады. Т.Қайыпбергенов тәрәпинен шығарма тилинде жумсалған хәр бир модаллық жанапай шығарма тилин еле де көркем етип жеткерип беріўде хэм мәнисин байытыўда хызмети үлкен.

Демек, көмекши сөзлер көркем шығармалар тилинде мәнилик сөзлер менен бир қатарда теңдей стиллик хызметте жумсалады. Себеби, шығарма тилинде болсын, жазба стиль яки аўызеки стиль болмасын аңлатылажақ пикирди көмекши сөзлерсиз анық, тәсирли, мазмунлы бере алмаймыз. Көмекши сөзлер шығарма тилинде көбинесе образлылықтың болыўында тийкаргы тирек бирликлерден саналады. Жанапайлар көмекши сөзлердиң тиркеўишлер хэм дәнекерлер менен теңдей қолланылатуғын айрықша түри. Жанапайлардың көркем шығарма тилинде стиллик жақтан қолланылыўы бойынша олардың гәпке ямаса гәптеги өзи қатнаслы сөзлерге қосымша хызмети түсиниледи.

Жуўмақлап айтқанда, сораў жанапайы санаўлы көмекши формалар арқалы аңлатылыўы бизге мәлим болып, олардан **ма/-ме, -ба/-бе** сыяқлы формаларының феил сөзлердиң қурамында грамматикалық формалар менен дизбеклесип келиўи, бул шығармада қахарманың аўызеки сөйлеў тили өзгешелигин аңлатыў ушын, мысалы (айтыппедин, тасламаппедин) сыяқлы сөз ортасына биригип, сөзлер қурамында келеди. Айырыў-шеклеў жанапайы тәнха, тек, тек ғана, гилең, гилкий, ылғый хэм басқа да сөзлер арқалы келип айтылажақ пикирди айрықша өз алдына бөлеклеп, айырып көрсетиў ушын жумсалған. Күшейтиў жанапайлары стиллик жақтан өзи дизбеклесип келген сөзлердиң хәр қайсысының мәнисин басқа сөзлерге қарағанда айрықша күшейтип көрсетиў ушын қолланылған. Модаллық жанапайлар «Қарақалпақнама» шығармасында гәптеги айтылған пикирге сөйлеўшиниң болжаў, өтиниў, таңланыў, кек етиў, буйырыў, мысқыллаў хэм басқа қатнастарын аңлатыўда қолланылған.

1. «Қарақалпақнама» роман-эссесинде көмекши сөзлер анық стиллик мақсетлерде жумсалған; 2. Т.Қайыпбергеновтың көмекши сөзлерди таңлаўда, қолланыўында жеке стиллик өзгешелиги көринип турады; 3. Жазыўшы тәрәпинен көмекши сөзлер: тиркеўишлер,

дәнекерлер менен бирге жанапайлар шығарма тилинде айрықша көркемлик оттеокларды беріуде таңлап алынған. 4.Көркем шығарма тилинде хәр бир көмекши сөз белгили стиллик мақсетлер ушын пайдаланылған.

5.Қарақалпақ тил билиминде көркем шығармалар тилин стиллик көзқарастан еле де өз алдына тереңірек изерт-леуді талап ететугын мәселелерден болып саналады.

Әдебиятлар

1. Каримов И.А. Жоқары мәнаўият-жеңилмес күш. –Ташкент: «Мәнаўият», 2008, 83-б.
2. Хәзирги қарақалпақ тили. Морфология. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1981, 256-б
3. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. – Нөкис: «Билим», 1994, 395-б
4. Ернәзар Дәўен улы.Қарақалпақ тилинде көмекши сөзлер. – Нөкис: «Билим», 1994, 94-б
5. Дәўлетов А., Құдайбергенов М. Хәзирги қарақалпақ әдебий тили. –Нөкис: «Билим», 2010, 240-б

РЕЗЮМЕ

Мақолада таниқли ёзувчи, прозаик Т.Қайыпбергенов асарларида юкламаларнинг услубий қўлланилиши сўз этилган. Асосан, асар қахрамонлари ва персонажлар тилида юкламаларнинг маҳорат билан ишлатилиши мисоллар оркали далилланган. Бадиий асар тилида ёрдамчи сўзларнинг хизмати таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается стилистическое использование частиц в произведениях известного писателя, прозаика Т.Каипбергенова. В основном, посредством примеров доказано умелое использование частиц в речи героев и персонажей. Проанализирована функция служебных слов в языке художественного произведения.

SUMMARY

The article deals with the methodological use of prepositions in the works of the famous prose-writer T. Kaypbergenov. Basically, the borrowings the main characters and the personages of the work use skillfully in the language are proved with the examples. The function of auxiliary words assumed to be in the literary language is analyzed.

Әдебияттану

А.ДАБЫЛОВТЫҢ «БАХАДЫР» ДӘСТАНЫНДА ФОЛЬКЛОРЛЫҚ МОТИВЛЕР

Е.Алланазаров – филология илимлериниң кандидаты

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: достон, миллий эпик фольклористик аңғана, фольклор, ландшафт поэзия, композиция.

Ключевые слова: дастан (эпос), национально-эпические традиции фольклора, фольклор, ландшафтная поэзия, композиция.

Key words: dastan (epos), national epic traditions of folklore, folklore, landscape poetry (Nature Poetry) composition.

Фольклор – руўхый азыкланыўдың мәдениеттың ең айемги хәм айрықша түри болып, ата-бабаларымыз оннан тәлим-тәрбия барысында мектеп сыпатында пайдаланған.

Илимпаз Ф.И.Буслаевтың “–оның нәтийжели тәсиринен инсанның бесиктен қәбирге шекемги пүткил өмир ағысына хызмет етти”, –деп көрсетеди.

Инсан руўхый, мәдений турмысының хәр қыйлы ағыслары сәўленген фольклор тарийхы көркем жазба әдебияттың тийкары, тырнақ тасы сыпатында хызмет етип, оннан көркем сөз усталары Наўайы, Пушкин, Гоголь, Бердақ, Әжинияз, Аббаз, Садық, Тилеўберген қусаған сөз шеберлери өз дәстанлық дәретпелерине тийкар етип алған. Образ дәретиўде, идея, пайда етиўде өзлериниң жеке дәстанларында мазмунлы пайдаланған хәм жаңа қахарманлар образларын пайда еткен.

Көркем сөздин қәлиплесиўинде фольклорлық шығармалардың роли айрықша болып, әсиресе жаслардың дүнья танымын қәлиплестириўде айрықша мектеп боланлығын белгили лингвист илимпазлар Н.А.Гвоздев, С.Е.Ефимов, В.В.Виноградов, Е.Бердимуратовлар да мойынлайды. Әсиресе, фольклорлық шығармалар жаслардың өз миллетиниң тарийхы, дәстүрлери, үрп-әдетлери менен терең танысыўға тийкар болғанлығын фольклорист илимпазлар Н.Дәўқараев, Қ.Аймбетов, Қ.Мақсетов, Ә.Пахратдинов, К.Алламбергеновлар айрықша мақтанш пенен өз мийнетлеринде атап көрсетеди.

Қарақалпақ фольклоры ерте заманлардан баслап мың жыллық узак дәўирлерди өз ишине алған, фольклорлық мотивлер хәм дәстүрге тән қахарманның образы реал ўақыялар, хәрекетлер менен сүўретленген, композициялық қурылысы жағынан барлығы тегис шығарма мазмунын қурайтуғын дәстанлар фольклорымызда белгили орынды ийелейди.

Қарақалпақ әлипбеси тилди меңгериўдиң дәслепки басқышы болып, хызмет етсе, фольклордағы әлипбе халқымыздың руўхый мәдениетин, миллий әдебиятын түсиниўге хызмет етеди. Фольклорымызға, дәстаншылыққа итибар беріў аркалы миллийликти өзлестириўге ерисиледи.

Орта әсирлерде жасаған сөз зергерлери сыпатында пүткил түркий әдебияты әлеминиң мақтанышы болған Наўайы, Физулий, Фердаусий, Мақтымқулы, Абай, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ шайырлар өз дәўириниң хәм кейинги әўладлардың данышпан шайырлары мәнгилик өшпейтуғын сөзлер менен әўладларға нәсиятлар жазып қалдырған. Мине, жоқарыдағы уллы шайырлардың жолын өзиниң туўма таланты, зейни, әдебиятымызға деген меҳри менен суўғарылған Аббаз Дабылов та өз дәўириниң классик шайыры иретинде көплеген нәсият қосықлар, дәстанлар дәретти.

А.Дабылов қарақалпақ фольклорлық дәстүрди раўажландырыўға салмақлы үлес қосқан сөз шеберлериниң бири сыпатында танылды. Миллийлигимизде өзгелерден ажыралып туратуғын, халқымыздың мақтанышы болған дәстаншылық дәстүри тийкарында эпикалық шығарма дәретиў аркалы оны тағы да раўажландырды, көркемлик өзгешелиги менен байытты.

Сөз таңлаўда, оларға көркем мәнилик жүклеўде өз заманының алдыңғы қатарында болып, дәстан қатарлары инсан жүрегинен орын алып, терең тамыр жаратып бара береді. Белгили қазақ илимпазы, көркем сөз шебери О.Сулейменов: «Әдебиятта сөз сүўрети, сести, бояў ийиси болатуғыны белгили. Булар сақланбаса шығарма сыйдам, тәсирсиз болып қалады, оқыўшыны өзине тарта алмайды»,–деп пикир билдиреди. Сен жазсаң мен де жазайын, аямайын тилдиң майын, деп дәстан қатарларын қуры уйқасқа қурмастан, бириншиден, фольклорлық дәстаншылық дәстүрге сүйенип, екіншиден өзи де оны реал турмыслық ўақыялар менен байытыўға умтылған хәм оған ерискен.

Профессор Ә.Пахратдинов – дәстанның халық дәстанлары мотивинде жазылыў шеберлиги болса, екіншиден, сөз қүдиретиниң аса талант ийеси тәрәпинен терең мәниде уйқасықлы берилиўи, үшіншиден ўақыялар композициясының ықшамлы, избе-из қурылыўы, мәнили сөз дизбеклериниң адамды өзине еркисиз тартыўы. Төртиншиден, шайыр тилиниң майлылығы қәлеген оқыған адамды еркисиз тағы-тағы

тәкирарлап оқыўға мәжбүр ететугын еди”,- деп атап көрсетиўи де сөзимиздиң айкын дәлили бола алады.

Халық аўызеки әдебияты бизиң анамыз сыяқлы болса, оны тағы да раўажландырыўшы көркем сөз устасы болады, себеби, бала ата-анадан алық болыўы керек, соған жуўап ретинде, қосық сөздиң патшасы, сөз сарасы мақалға садық халда дәстанда образ жасаўда шайыр өзиниң алықлығын да көрсете алғанлығы менен ажыралып турады.

Дәстанда қахарманның (Шынарғүлдиң) перзентине (Арысланға) нәсиятлаў қатарлары менен халықлық миллий эстетиканы басшылыққа алған, миллет турмысына, минезине, психологиясына сай ықшам қатарлары менен оқыўшыны еркисіз өзине тартады.

Мийнет палын билмегенлер,
Мәжилисти бир көрмегенлер,
Басы топқа кирмегенлер,
Азамат қәдирин билмес.

Баха бермей ақ-қараға,
Түспей қараңғы жыраға,
Мүтәж болмай тас шыраға,
Гәўхардың қәдирин билмес.

Келтирилген қатарларда мийнет түби рәхәт (пал), жәмлесип бас қосыў (басы топқа кириў), жигит қәдирин билиў (Азамат қәдирин билмеў), жақсы-жаман парқына барыў (баха берме ақ-қараға), мүтәжликтің қәдирине жетиў (мүтәж болмай тас шыраға), сыяқлы пикирлерди нәсиятлап келтиреді.

Бундай қатарлар фольклорлық дәстанларда да, мысалы «Алпамыс» дәстанында ушырасады. Мысалы, Гүлпаршынның Алпамысқа төмендегише нәсият айтып турғанын көреміз:

Сабыр әйле палўан, сабыр әйле,
Сабырлы жетер муратқа,
Сабыр әйлесең рахмет бар,
Бийсабыр болсаң нәлет бар,...
Атың озса, оздырып ал,
Атың қалса байрақтан,
Арың қалса қалмақта,
Ақ билектиң күши менен,
Ақ найзаның ушы менен,
Батырлығыңды билдирип ал,...

Фольклорлық дәстандағы нәсиятлаў менен «Бахадыр» дәстанындағы жол-жоба, туўрылыққа бағдарлаўшылық пикирлері үнлесип келип, олар арасында дерлик пикир жақынлығы, адамгершилик, туўры сөзлик, мийнет түбиниң рәхәти қусаған мәни жақынлығын сеземіз хәм шайырдың фольклорлық дәрәтпелер мазмұнына, поэзиялық талғамларына қанық екенлиги айкын көринеді.

Гармония менен ығрақ сыяқлы фольклорлық дәстүрге еліклеўде көркем сөз усталары тәбиятына тән болған фольклорлық дәстанға еліклеў арқалы оны тағы да раўажландырып, аўызеки инпровизациядан өзгеше шығарма дәрәтип, эпикалық шығармалардағы сыяқлы өзине сай мәни-маңыздылық нормаларын сақлай отырып, өзиниң дәстүрий поэзиялық өлшеми, баянлаў сыпаты сақланыўы шәрт қәсийетлері бар болса, булардың барлығы дәстанда сақланғанлығын көреміз.

Әдебиятлар

1. Алпамыс дәстаны. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2007.
2. Дабылов А. Бахадыр дәстаны. 3-том. -Н.: 1972
3. Пахратдинов Ә. Бердақ шайырдың дәстанлық шығармалары. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987.
4. Сулейменов О. Очертания слова. –Алматы: 1997.
5. Поляков М. Вопросы поэтики и художественной семантики. -Москва:1978.
6. Бекбергенова М. Қарақалпақ әдебиятында дәстүр, мийрасшылық хәм көркем аўдарманың айырым әхмийетли мәселелери. -Нөкис: «Билим» 2004.
7. Жаримбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлері хәм раўажланыў тарихы. -Нөкис: «Қарақалпақстан» 2004.

РЕЗЮМЕ

Мақолада халқ шоири А.Дабыловның «Ханаласлар» («Хамсухбатлар») достонини яратишда халқ оғзаки ижоди достонлариди аңғанавий дәстүрлерден фойдаланғанлиги, аңғанавий дәстүрлер воситасида реалистик ҳаётнинг янги кирраларининг ёритилиши, шунингдек, халқ шоирлари достонларидан рухланиб, чуқур фалсафа ва патриотизмга, айниқса, халқлар дўстлигига,

Уллы шайырлар халық пенен халықты, улыўма халықлық аўызеки поэтика менен жазба дәрәтпелерди жақынластырады, баўырластырады, соның менен бирге миллетти, халықты тәрбиялайды. Бахадыр дәстанында ата-ананың меҳри, жүрек сезими, перзентке деген мухаббаты дәстанда тәсирли қатарлар, төртликлер, утымлы хәм тәсирли сөз байланыслары, жарасықлы сөз образлылығы ушырасады. Мысалы, шайыр өз дәрәтиўшилиқ талантына сүйенип жаратқан дәстанында Шынарғүлдиң баласы Арысланға болған ана меҳирине нәзер аўдарсақ, поэтикалық қатарларда дидактикалық, психологиялық хәм философиялық мәни өлшемлери арқалы өз баласы менен бирге пүткил жәмийетшиликти тәрбиялаўшы пикирлерди ушыратамыз.

"Мен айтайын балам Сизге өтинип,
Өмиримниң даўамы келди жетилип,
Отыз тисим он бес жерден кетилип,
Дурыслап шеше алмадым бир нәхәр балам.
Балам шашылып жүр кеўлимниң жәми,
Ғаррылық бир кесел, жоқ екен еми,
Аўырма пал салсам билинбес дәми,
Хасла мазасы жоқ бир зәхәр балам.

Жалғыз өзим от басына сыймасам,
Мен келинсиз ғарры жанды қыйнасам,
Мен сениң пуштыңнан ақлық сүймесем,
Көклемеген менде бир бәхәр балам,...

Дүньялық әдебияттың ири ўәкиллери Наўайы, Мақтымқұлы, В.Гюго, А.Пушкин, Абай, Бердақ хәм т.б лар қусаған уллы көркем сөз усталарының поэзиясында жарасықлы, халықлық талғамға мүнәсип, мәнили шешенлик үлгилерди көппе ушыратамыз. Олардың дәрәткен шығармаларында түсиниги эпийўайы, бирақ тәсирлилиги шынлы, өз халқының тил байлықларын, айрықшалықларын сайлап шаншып пайдаланғанлығы сезилип турады. Бундай сезимталлық А.Дабылов дәстанында да салмақлы сөз, бай мәнили тәсиршенлик, пафосшыллық аттан анық көринип турады. Илимпаз Ә.Пахратдинов айтқанындай, - «Қосықтағы шырайлы избе-из ойлар, олардың уйқасып келиўи, буўын қатарларының сәтли шығыўы жүзикке жарасықлы қас қондырғандай болып турыўы хәр бир оқыўшыны таңландырады. Бул шайырлық пенен шешенликтің ушласып келиўинен тийкар береді. Құдай таала инам еткен шайырлық талант шешенлик, дилўарлық әлеми менен беккем байланысқан».

Көркем әдебияттың шын халықшыл ўәкили болыўға бел байлаған А.Дабылов «Бахадыр» дәстанының көркем поэтикасы арқалы адам сана- сезимин жүректі тербетіўи қатарлар арқалы оятыўды терең жуўапкершилик пенен уғынан сөз устасы сыпатында турмыс қыйыншылықларын шешіўди салмақлы философиялық сөзлери, пикирлери арқалы реаль сўўретлеп бере алған сөз шебери есапланады. Сонлықтан да оның поэзиясы, соның ишинде, «Бахадыр» дәстаны миллийлиги, халықшыллығы, тәкирарланбаслығы, бай көркем поэтикасы, образлылығы, тәсиршенлиги менен, турмысты көркем интерпретациялық таллап түсиндириў арқалы халық жүрегинде сақланады.

реал ҳаётий турмуш тарзи билан боғлиқ туйғуларга бой асар юзага келганлиги ҳар томонлама илмий жиҳатдан талқин қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье речь идёт об использовании народным поэтом А.Дабилым в создании дастана «Ханаласлар» традиционных обычаев фольклорных эпических дастанов, об освещении реалистических новых граней традиционных обычаев. А также, проводится всесторонний научный анализ того, что данное произведение вызывает у поэтов чувства, связанные с образом реальной жизни, с дружбой народов.

SUMMARY

In the article is devoted to the using of traditional customs of folklore epic dastans, by the folk poet A.Dabilov showing realistic new verge of traditional customs in creating the dastan "Bahadir". It is also analysed that the given work evokes in readers the feelings, connected with the image of real life and with people's friendship.

HIKOYALARDA TARIXIY SHAXSLAR – TARIX BEZAGI

Z.M.Amirqulova – o'qituvchi

Termiz davlat universiteti

Tayanch so'zlar: tarix, hikoya, adabiyot, obraz, mustaqillik, ijodkor, muallif, Mahmud G'aznaviy, Firdavsiy, Beruniy.

Ключевые слова: история, литература, образ, независимость, создатель, автор, Махмуд Газнавий, Фирдавси, Беруни.

Key words: history, literature, image, independence, creator, author, Mahmud G'aznaviy, Firdausiy, Beruniy.

Istiqlol tufayli qayta tiklanayotgan milliy tariximizni to'g'ri anglash uchun uni badiiy adabiyotda haqqoniy aks ettirish talab etiladi. Ijodkorlarimiz shu masuliyatni chuqur his qilib, ijodiy erkinlikdan foydalangan holda tarixiy mavzuda ko'plab asarlar yozdilar. Ularda Beruniy, Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Mahmud Koshg'ariy, Mahmud Zamaxshariy, Alisher Navoiy kabi ajdodlarimiz obrazlari mahorat bilan yaratildi. Istiqlol davri o'zbek adabiyotidagi o'ziga xos o'zgarishlar bugungi adabiy jarayonda tahlil etilmoqda. Istiqlol davri o'zbek adabiyoti inson hayotidagi turfa xil iztiroblarni, ziddiyatlarni, inson tafakkuridagi o'zgarishlarni haqli ravishda tasvirlash an'anasini yuzaga chiqardi. Fikr va ruhning yangilanishi estetik qarashlarning ham bugungi kun nuqtayi nazaridan o'zgarishiga sabab bo'lmoqda. Istiqlol davri o'zbek adabiyotining xarakterli jihatlari haqida bir qator ijodkor va adabiyotshunoslar asosli mulohazalarini qayd qilganlar. Jumladan, taniqli adabiyotshunos olim Q.Yo'ldoshev bu to'g'rida quyidagi fikrlarni bayon etgan edi: "Istiqlolga erishilgandan keyin yaratilgan ko'pgina asarlarda oliy rutbaga ko'tarilgan, dunyo yaralishining sababi, adoqsiz ilohiy nur ila yo'g'rilgan zot deb qaralgan insonning hayvoniy va shaytoniy nafs bo'is gunohga moyil hamda o'sha gunohlar tufayli qabihliklar ham qilishga qodir, ayni paytda qilgan gunohlari sabab qiyinaladigan o'ta murakkab mavjudot ekanini tasvirlanmoqda. Istiqlol adabiyoti insonni jo'nlikdan, to'porilikdan, anchayinlikdan qutqardi. Uni murakkablashtirdi, noziklashtirdi, bir xil qarashlar tizimi bilan tushunib ham, tushuntirib ham bo'lmaydigan injiqroq ekanligini ro'y-rost aks ettira boshladi" [1:16-17].

Istiqlol davri badiiy – estetik tafakkuridagi bunday o'zgarishlar olam va odamga teranroq nazar solish va globallashuv jarayonida kechayotgan o'zgarishlarni badiiy talqin etar ekan, estetik ideallarning, yoki jahon adabiyotidagi yetakchi tamoyillarni badiiyat tarkibiga kirib kelishi bilan ham uzviy bog'liqdir. Shuning uchun adabiyotshunos N. Rahimjonov istiqol davri adabiyotining xarakterli jihatlarni quyidagicha izohlagan edi: "Istiqlol adabiyotining muhim fazilatlarini, o'ziga xos xususiyatlarini belgilab beruvchi bir qator yetakchi tendensiyalar ko'zga tashlanadur. Chunonchi, millatning o'z-o'zini anglashida, o'zlikni qadrlashi va ulug'lashida, milliy iftixor tuyg'ularining shakllanishida badiiy tafakkur madaniyatining sifat o'zgarishlari namoyon bo'layotir. Yana bir yetakchi tamoyil – bu adiblarimiz xoh tarixiy voqelikka, xoh diniy g'oyalarga, xoh bugungi kunga murojaat etishadimi, mohiyat ham millat birligini ta'minlashga qaratilgan ijtimoiy-falsafiy konsepsiyasi bilan ajralib turadi" [2:11].

Badiiy adabiyotning asosiy vazifalaridan biri tarixiy o'tmishda sodir bo'lgan voqealar, yaqin yoki olis o'tmishda yashagan tarixiy shaxslarga bag'ishlangan asarlar yaratishdir. Ilmий tadqiqotlardan farqli o'laroq, yozuvchi tarixiy mavzudagi asarda tarix haqiqatiga suyangan holda to'qimadan ham samarali foydalanadi. Yozuvchi tarixiy shaxslar bilan birga shu shaxslar obrazini yorqin mujassamlantirish, tasvir etilayotgan davr manzarasini keng va atroflicha yoritish maqsadida to'qima qahramonlar obrazini asarga olib kiradi [3:5].

Uzoq tarix silsilasidagi ulug' insonlarning o'tmishda tutgan o'rni va egallagan mavqeyi haqida fikr yuritish hamma zamonlarda ham murakkab kechgan. Zero, insoniyat tarixida jamiyatni o'z qo'li ostida boshqarib, hayotning yana boshqa sohalarida faoliyat ko'rsatib o'chmas iz qoldirgan tarixiy shaxslar haqida atroflicha so'z yuritish chuqur ilmiy mushohada va salohiyatni, keng va teran tafakkur egasi bo'lishni, shu bilan birga xolislikni talab etadi.

Ushbu jihatlarni o'z oldiga maqsad qilib olgan taniqli hikoyanavis Rahimjon Otayev ham o'zining "Tavba" hikoyasida bir qator tarixiy shaxslar obrazining haqqoniy chizgilarini ko'rsatib o'tadi.

"Tavba" hikoyasi "Mahmudlar" turkumiga kiruvchi uchinchi hikoya bo'lib, unda G'aznaviylar sulolasidan bo'lgan hukmdor sulton Mahmud G'aznaviyning, shuningdek, mashhur allomalar: Abu Rayxon Beruniy, Abulqosim Firdavsiylarning hayoti va ijodi bilan bog'liq hodisalar real voqealar asosida tasvirlanadi.

G'aznaviy shaxsi haqida to'xtalar ekanimiz, uning Movarounnahr hududida turkiy davlatlaridan biri G'aznaviylar davlati podshohi bo'lganligi va uning otasi Sabuktegin bo'lganligini eslab o'tamiz. Shuningdek, Mahmud G'aznaviy ulug' olim Beruniy va jahonga mashhur alloma Abulqosim Firdavsiylar bilan bir davrda G'azna shahrida yashaganliklarini yodga olamiz [4:196].

Yozuvchi hikoyaning boshlang'ich qismini o'ttiz yildan so'ng dunyo yuzini ko'rgan butun dunyoga mashhur alloma Abulqosim Firdavsiyning "Shohnoma" asarini yaratganligi va bu asar sulton Mahmud G'aznaviyga taqdim etilganligi, uning bu asarni mutolaa qilganligi haqidagi epizodlarni quyidagicha tasvirlar orqali ifodalaydi: "Sulton Mahmud G'aznaviy shoiri zamon Abulqosim Firdavsiyning "Shohnoma" asari mutolaasini nihoyasiga yetkazib, qattiq hayajonlanganidan beixtiyor o'rnidan turib ketdi". Tasanno! – xitob qildi o'zicha.

– Mayli, turkiyda bo'lmasa forsiyda, har qalay, jahon adabiyotida misli ko'rilmagan olamshumul asar bo'libdi-ku bu! Nafaqat Eron bilan Turonda, Arab bilan Ajamda, bu yog'i – Chin-u Mochin, u yog'i – Hind-u Sindda, hatto butun bashariyat tarixida bunaqangi asar bo'lmagan! Eron bilan Turonning o'zaro munosabatlari atroflicha qamalga olingan chinakamiga shohona asar-ku bu! O'ttiz yil mobaynida o'zim bunyod etgan ulug' saltanatim dovru'g'ini yetti iqlimga-yu yetti pushtimga yetkaza oladigan eng umriboqiy asar bu! Qalamravimda shunday bir asarning dunyoga kelganini ko'rishni muyassar qilganing uchun O'zingga beadam shukur, Parvardigori olam! O'ttiz yil mushtozlik bilan kutib bo'lsam-da, axiri shunday bir shoh asarni ko'rar kunim bor ekan-a bu o'tkinchi dunyoyi dunda!"

Agar tarixga nazar tashlaydigan bo'lsak, Mahmud G'aznaviy hukmronligi davrida mamlakatni odillik bilan boshqargan hukmdorlardan hisoblanadi. Uning hukmronligi davrida ilm-ma'rifat, san'at, adabiyot gullab-yashnadi, desak mubolag'a qilmagan bo'lamiz.

Asarni o'qib chiqqan Sulton Mahmud G'aznaviy qalbida o'zgacha bir faxr va muallifga nisbatan yuksak bir iftixor tuyg'usini tuyub, ko'z oldida roppa-rosa o'ttiz yil avvalgi bir tarixiy voqea qayta jonladi: "O'shanda otasi Amir Sabuqtegin, taxtiga endigina o'tirgan qirchillama yigit edi. Mamlakatdagi

jamiki fozil-fuzalo va shuaroni saroyga chorlab, ulkan bir mashvarat tashkil etdi-da, ularning oldiga birgina savolni ko'ndalang qo'ydi:

“Ulug' saltanatim dovruq'ini olamga tanitmoq uchun, qani kimning qo'ldan nima ish keladi, bu yo'lda kim qanday rag'batimga muhtoj?!” [5:55].

O'shanda ko'ndalang savoliga javoban aytilgan behisob adabiy orzular, ijodiy rejalar, tantanali va'dalar, shunchaki chiranishlar-u o'taketgan lof-qoflar orasida, ayniqsa, ikki gap ko'ngliga mahkam o'tirishdi.

Avvaliga qadimiy Xorazmning chekka bir qishlog'ida tavallud topgan yoshgina olim Abu Rayhonning aytgan gapi xotirasiga o'chmas bo'lib muhrlandi:

“Afsonaviy Hindiston haqida shunday bir kitob yozishni orzu qilamanki, olampanoh, u mo'jizalar mamlakatining o'zidek bir mo'jizaviy tillo kalit sifatida sizning bu mamlakatga zafarli yurishlaringizda baayni bir yo'lochar bo'lsa deymanki!”

O'zini behad mamnun qilgan ikkinchi gapni poytaxt G'azna shahri yaqinidagi bir qishloqchada tavallud topgan Abulqosim degan navqiron shoir aytdi:

“Eron bilan Turonning shonli tarixi haqida shunday bir shohona asar yozish orzum bor, u nainki turk-u fors, Arab-u Ajam, balki butun jahon adabiyotida ham tengsiz – Benazir bo'lib saltanatingiz dovruq'ini olamga taratsa!”

Tarix zarvarqalarida bitilgan bu ma'lumotlar Abulqosim Firdavsiyning G'azna shahri yaqinidagi bir qishloqda tug'ilib voyaga yetganligi va avlodlarga me'ros qilib qoldirilgan shunday bir noyob asarning yozilishi uchun salkam o'ttiz yil sarflanganligidan darak berib turibdi.

Ha, bu asar o'sha o'ttiz yil avvalgi va'daning mahsuli edi. Jamoa ahlining oldida berilgan va'dasini o'ttiz yil o'tib “Shohnoma”dek bir buyuk asarni tugallab sultonga taqdim etish Abulqosim Firdavsiyga nasib qilgan edi.

“O'sha kundan e'tiboran “Har kimning niyati – yo'ldoshi!” deya jami ikki yuzdan tuproq niyatlarini nisbatan ezgu va ishonch-u umid hislari uyg'ota oladigan olimlar, shoirlar, solnomachilar, xattotlar, mo'yqalam ustalari va boshqa ulamo-fuzaloni jamlab, ularga xazina hisobidan maxsus oylik maosh tayin etdi. Olimlarga – Abu Rayhonni, shoirlarga – Abulqosimni bosh qilib qo'ydi”.

Hukmdor sifatida Mahmud G'aznaviyni ilmiy ma'rifatli kishi bo'lganligi haqida va g'aznaviy hukmdorlar ichida olim-u fuzalolarni saroyida to'plab, ularga ijod qilish uchun o'z saroyida muhit yaratganligi tarixdan bizga yaxshi ma'lum.

Abulqosimni saroydagi barcha shoirlarga bosh bo'lmoqni taklif qilganda, Abulqosim rad javobini beradi: “O'shanda Abu Rayhon shohona iltifotini munosib qadrlab poyiga bosh urdi. Lekin Abulqosim degan shoir... alpdek qomatini rostlab, ko'ksini kerib dediki: “Qafasda sayragan bulbul, aslini olganda, bulbul emas, to'tidir olampanoh! Meningdek erkin qushni farmoni oliy bilan firdavsmonand boqqa uchirma qilsangiz, toki o'ttiz kunmi – o'ttiz oymi – o'ttiz yilda asl bulbul xonishini ko'ngildagidek xatga tushirib kelay-da, janobi oliylarining ulkan ishonchlarini to'la oqlay!”

Abulqosim tabiatan og'ir, bosiq, ammo o'z g'ururini har narsadan ustun qo'yishi bilan, shuningdek, uning uchun saroy qafasdek edi go'yo. Saroyda qolib kim nima desa takrorlab to'ti bo'lganda, o'rtahollikda bo'lsa-da, erkinlikda yashab, ijod qilishni tanlagandi, o'shanda Abulqosim! U hech qachon saroyda erkin ijod qilolmasli-gini yaxshi bilardi. Boshqa bo'lganda bu mansabni jon-jon deb qabul qilishi mumkin edi, ammo Abulqosim... O'sha voqealardan keyin naq o'ttiz yil o'tdi.

“Mana, Xudoning qudrati-yu falakning gardishi bilan o'shandan buyon oradan oz emas, ko'p emas o'ttiz yil zuvullaganicha o'tib ketibdi-ya, buni qarang! “O'ttiz yil” deganlari, balki, manavi abadiyatga daxldor asar, umuman, abadiyatni o'ziga qiyoslaganda baayni kapalak umridek bir lahzalikkina bo'lsa ajab emas” [5:55]. Endi esa hukmdor-ning xayolidan bu shohona asarni qanday shohona rag'batga loyiq ko'rmoqlik haqidagi o'y-fikrlar o'ta boshladi va shu maqsadda oshiga saroy shoirlarining sardori malikushshuaroni chorladi:

“Qush tilini qush biladi deganlar. Qani, bu borada saroy shoirlarining sardori Malikushshuaro Unsuriy hazratlari nima der ekanlar bir fikrlarini olib ko'raylik- chi!..

Pakanagina Unsuriy pildirab kelib Sulton Mahmud poyiga bosh urdi. Iltifotni imkon qadar qisqaroq qilib ko'ndalang qo'yilgan savolga javoban janobi Unsuriy da'atab jiddiylashib, bir muddat o'ylanib qoldi-da soxta salobat bilan dedi:

Faqirning fikri ojizini so'raganingizdan keyin ro'yi-rost aytishga majburman, olampanoh! Albatta, bu asarning salmog'iga gap yo'q, lekin... Sizning turkiyongizda emas, forsiyda yozilganiga, balki chidash mumkindir, faqat ...Eronni ko'klarga ko'tarib, Turonni tuproqlarga qo-rishtirish!.. Janobi Oliylarining tuzini ichib, tulug'iga tupurish bilan barobar emasmi, olampanoh?!

Insonlarning bir-biriga bo'lgan adovati, fisq-u fasod, kimningdir muvaffaqiyatini hazm qila olmaslik va bir qancha shunday jirkanch illatlar har qachon, har qanday zamonda va har doim bo'lib kelgan. Hikoyaning ushbu qismlarini mutolaa qilar ekanmiz shu o'y-xayollar ko'nglimizdan o'ta boshlaydi.

Vaziyatdan unumli foydalangan Unsuriy bir necha vajlarni keltirgan holda, o'z maqsadiga yetgandi, u Sulton Mahmudning yuragida Abulqosim Firdavsiyga, uning shohona asariga nisbatan nafrat olovini yoqib ulgurandi:

“Sulton Mahmudning naq yuragiga o'q qadalgaidek bo'ldi. Ko'nglidagi yengilgina o'qsish-o'qsinish uchquni bir zumda g'azab-u nafrat oloviga aylanib loy-loy yondi go'yo.

Ertasiga “Shohnoma” asarini taqdirlashga bag'ishlangan qabul marosimida muallif sha'niga ikki og'iz nordongina gap qilgach ko'zlariga baqadan sovuqroq ko'rinish turgan shoirning shoh asariga... O'ttiz yil avval va'da qilinganidek, har bir satri uchun bir tillo emas, kumush tangalarni “shohona in'om” qildi-da, tantanali qabul marosi-mining barcha qatnashchilari oshkora quvlab yubordi: o'zini yolg'iz qoldirishlarini buyurdi”.

Hikoyaning mana shu qismiga kelganimizda, Sulton Mahmud obrazining qaysi bir jihatlari, undagi beqarorlik, o'z so'zida tura olmaslik, fisq-u fasod va kibr-u havo iskanjasiga tushganlik kabi xislatlar mujassamlanganligini ko'ramiz.

Bo'lib o'tgan voqealarni zimdan kuzatib turgan ilm-fan sultoni Abu Rayhon Beruniy vaziyatga aralashishga majbur bo'ladi va sulton Mahmud poyiga bosh uradi:

“Bir qoshiq qonimdan kechgaysiz, olampanoh!.. Men mutlaqo tushunmay qoldim! Hayot anovi jahon adabiyotiga butunlay yot bir da'voni axiri urushtirib, o'ttiz yillik pastarin murodiga nihoyat yetgan bo'lsa?! G'aznaviylar mulkining sultoni – siz, she'riyat mulkining sultoni Firdavsiylik barcha ko'zlarga ayon ko'rinish turibdi, bas, shunday ekan, allaqanday yuragi tor ultonning ablahlarcha qutqusiga uchish... sizdek aqli butun va bag'rikeng turkiy hukmdoriga munosib ishmi, olampanoh?! Saltanatingiz hududida dunyoga kelgan “Shohnoma”dek jahon adabiyotining nodir durdonasi ko'rganda, xafa emas aksincha, xursand bo'lishingiz kerak ediku! Ne bir saltanat sohiblari tushida ham ko'rmagan shunday beqiyos baxt-saodat aynan sizga muyassar bo'lganidan qahr-lanishning o'miga, aksincha, faxrlanish darkor emasmi, olampanoh?! Axir, bu o'tkinchi dunyoda siz-u biz o'tamiz, Unsuriy bilan Firdavsiydek shoiri zamonlar ham o'tadilar. Hamma o'tadi! Faqatgina “Shohnoma”dek umrboqiy obidalar saqlanib qoladi. Agar qolsa yana... shunday asarni yoza olgan daho bilan uni munosib qadrlagan podshogina qoladi!..”

Ha, Beruniyning jon kuydirishi bejizga emasdi. Haqiqatan, “Shohnoma”dek nodir asarning aynan Sulton Mahmud G'aznaviy saltanati hududa yozilishi va bu asarning qaysi tilda bitilishi, turkiyda emas forsiyda bitilganligi ham hukmdor tomonidan yuksak baholarga sazovor bo'lishi lozim edi aslida. Ammo bu so'zlarni aytishi bilan alloma hukmdorga oyna tutgandek bo'ldi go'yo!

“O'sha kunning ertasiga sulton Mahmud G'aznaviyni yangi farmoni oliysiga ko'ra “Shohnoma” asarining har bir satriga bir tilla to'lanadigan bo'ldi.

Ammo bu tillo tangalar o'zining munosib egasiga nasib etmadi.

O'sha kuni butun G'azna shahri gadolari – Abulqosim Firdavsiy sadaqa qilgan kumush tangalardan, she'riyat muxlis-lari esa, shoiri zamonning “Shohnoma” asaridan qolishmaydi-gan yangi shoh asari – “Sulton Mahmud hajvi”dan behad xursand edilar. Nafaqat yaxshi gapning gadolari-yu she'riyat muxlis-lari, butun saltanat ahli ham xursand-baxtiyor edi.

O'ttiz yil mobaynida jon olib-jon berib qilgan jamiki toat-
ibodatimni o'tdek kuydirib, to qiyomatga qadar kelgusi av-

lodlar oldida yuzimni qora qilmagaysan O'zing! Tavba qildim
O'zingga, Tavba!..

Adabiyotlar

1. Yo'ldoshev Q. Yoniq so'z. –T.: “Yangi asr avlodi”, 2006. 16-17-b.
2. Rahimjonov N. Istiqloq va bugungi adabiyot (Adabiy-estetik, tanqidiy tafakkur tamoyillari). –T.: “O'qituvchi”, 2012. 11-b.
3. Oripov A. Adabiyot va zamon. Mustaqillik davri adabiyoti. Adabiy-tanqidiy maqolalar, badialar. – Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matba uyi, 2006. 5-b.
4. Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi. 196-b.
5. // “Sharq yulduzi” № 2, 55- b. 2009.

Ushbu maqolada mustaqillik davri o'zbek adabiyotida yaratilgan tarixiy hikoyalarda ifodalangan tarixiy shaxslar, jumladan, tanqli hikoyanavis Rahimjon O'tayevning “Tavba” hikoyasida ifodalangan Mahmud G'aznaviy, Firdavsiy, Beruniy kabi tarixiy shaxslar obrazlari badiiy talqin etilgan.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается художественной интерпретации исторических деятелей узбекской литературы периода независимости, Махмуда Газнави, Фирдавси, Беруни, в рассказе «Покаяние» известного писателя Рахимжона Отаева..

РЕЗЮМЕ

The article is devoted to the literary-artistic interpretation of the historical figures in the Uzbek literature of the independence period such as Mahmud Ghaznavi, Firdausi, Beruni in the story "Repentance" by the famous writer Rahimjon O'tayev.

SUMMARY

I.YUSUPOV LIRO-EPIKALIQ POEMALARININ KORKEMLEW USILLARI HAM ONIN AHMIYETI

Z.M.Ayimbetova - tayanish doktoranti

Berdaq atindagi Qaraqalpaq mamleketlik universiteti

Tayanch so'zlar: badiiy tasvir usullari, figura, trop, antiteza, parallelizm, inversiya, gradatsiya, badiiy takror.

Ключевые слова: методы художественного изображения, фигура, троп, антитеза, параллелизм, инверсия, градация, художественное повторение.

Key words: methods of artistic image, figure, trope, antithesis, parallelism, inversion, gradation, artistic repetition.

Korkem shigarmada, asirese, lirikada korkem suvretlew usullarini shigarma mazmunin jetkeriwdegi xizmeti ayriqsha. Shayirlar insan ruwxiy aleminin har qiyli keshirmelerin korkem suvretlew usullarini jardeminde sawlelendiredi. Korkem suvretlew usullari ishki forma korkemligin tamiyinlep, shigarmani emocional tasirshenligin arttiradi. Adebityatshilarga malim, korkem forma, korkem mazmunga xizmet etip kelgen, korkem mazmun korkem formada gana oz sawlениwine iye boladi. Bul tuwrali belgili rus adebiyatshisi M.Girshman bilaynsha jazadi: «Forma – material, ozinde soylew tilini barliq bayliqlarin, korkemlew usullari menen korkemlew qurallarini zatliq korinisini alip juriwshi material» [1:62].

Shigarmada formani mazmundi jetkeriw xizmeti korkem suvretlew usullari arqali da amelge asiriladi. Suvretlew usullari jardeminde korkem soz sheberi ozini aytajaq pikirine ayriqsha mani beriwe, oğan ayriqsha salmaq juklewe erisedi. Lirikaliq keshirmelerdi, turmishliq, jamiyetlik ham tabiiy hadiyselerdi korkem haqiqatliqqa aylandiriw jollari, suvretlew usullari bolip esaplanadi.

Korkemlik, obrazlilik doretivshini tek soz talaw, soz taba biliw sheberliginen gana emes, al sozlerdi baylanistiriw, gap duziw ham ayriqsha intonaciyağa quraw ozgesheligen de baylanisli boladi. Shigarma qurılısında fraza ham gaplerdi duziw usullari sintaksislik yamasa poetikalik figuralar dep atalıp, shigarmani obrazlılıgı, tasirshenligin tamiyinlewge tikkeley qatnasadi.

Lirikada poetikalik mazmundi sawlelendiriwdi obrazlı suvretlew usullari da ozgeshelikke iye. Suvretlew usullari korkem shigarma putinliginde ayriqshalıqqa iye bolip, ayqinlılıq, korsetpelilik belgisine iye bolip esaplanadi.

Suvretlew usullarini teoriyalıq tiykarları koplegen ilimpazlar tarepinen uyrenilgen, olar tuwrali belgili darejede teoriyalıq juwmaqlar islegen. G.Abramovich, B.Tomashevskiy, V.Polyakov, F.Losev, M.Lazareva, T.Boboev, E.Xudayberdiev, N.Shukurov, S.Axmetov, J.Esenov, Q.Jarimbetov, Q.Orazimbetov, B.Genjemuratov h.t.basqalardıń adebiyat teoriyasına baylanisli miynetlerinde suvretlew usullarini teoriyalıq anıqlamalari keltirilgen.

Shigarmalardagi figuralarğa da poetikalik elementler sipatında qatnas jasawımız korkem shigarma tuwrali tusiniklerimizdi jane de keñeytedi. «Har bir jazıwshi tilini sintaksislik qurılısı ozinshelik sipatlarğa iye,—dep jazadı G.L.Abramovich, — bul qurılıs jazıwshi doretivshini ulıwma sipatına da, sawlениwshi anıq bir obyektke de ham jazıwshini maqsetine garezli. Jazıwshi doretivshini ulıwma sipatı onı ozinshelik jazıw usılında ham poetikalik sintaksiste jamlengen» [2:164]. Figuralar til ilimi kozqarasınan A.Bekbergenov miynetlerinde izertlengen [3].

Troplar degende, biz paydalanılğan sozlerdin, soz dizbeklerini ham pikir-tusiniklerdin awıspalı, koshpeli, obrazlı basqa manige iye bolıwın tusinemiz. Al, figuralarda bolsa gaplerdin, soz dizbeklerini, qatarlardın avtor tarepinen qalay duzilgenligin, sozlerdin qalay jaylastırılğanlıgın, qaytalanıwların, jupkerlesip keliwin, manilik jaqtan qarama-qarsı yamasa parallel qoyılıwın tusinemiz.

Qalegen korkem shigarmada, sonı ishinde, lirikaliq shigarmalarda da shayirlar ozini dunyaga kozqarası, oy-pikirleri negizinde belgili bir ideyalardi alga qoyadi. Olar ozlerini usınday ideyalıq maqsetlerine saykes turde turmishliq waqiyalardi ozinshe juwmaqlastiriw jolların, korkem suvretlew usulların talawı kerek. I.Yusupovtıń “Watan topırağı”, “Mamelek oy”, “Bulbil uyası” liro-epikalıq poemalarında suvretlew usullarınıń bir neshe turi qollanılğan bolıp, olar mazmunıń korkemligin tamiyinlew ushın xizmet etip keledi.

Korkem adebiyatta onimli qollanılatuğın suvretlew usullarınıń biri – **antiteza usılı**. «Antiteza (greksheden “qarama-qarsı” degendi anlatadı). Korkem shigarmada waqiyalar, obrazlar, tusinikler biri-birine qatań qarama-qarsı qoyılsa antiteza usılı kelip shıgadı» [4:18]. Antiteza eki yaki bir neshe hadiyseniń belgilerin oz ara qarama-qarsı qoyıw arqalı sawlelendiredi. Antiteza, kobinese, antonim sozler arqalı payda etiledi.

Jawratpań, afendim, aqıl-sanańdı,

Ömir bazda jaqtı, bazda qarańdı,

Sabırılı qul jeter deydi muratqa,

Kim **dárt berse, emler ózi** jarańdı. [5:93]

Antiteza jardeminde suvretlenip atırğan obyektte ishki qarama-qarsılıgı menen ashıwğa, waqıya, hadiyselerdi ayqın sawlelendiriwge erisilgen. Lirikaliq qaharmannıń ómir haqqındağı kozqarasları berilgen. Bul qatarlardın mazmunında lirikaliq qaharmannıń insan tagdiri, ómir haqqındağı tusinikler, kozqarasları turadı da, adam ómiriniń qarama-qarsılıqlardan: quwanış ham qayğı, táshwish ham shadlıqlardan ibarat ekenligi soz etiledi. Haqiqatında da, ómirdiń ózi qatań qarama-qarsılıqlardan ibarat. Solay eken, shayirlar doretivshiliginde de dunya, ómir ham adamlar tagdiri haqqındağı tusinik ham kozqarasları sawlelendiriwde antiteza eń bir utimli usıl esaplanadı. Buni jane de mına misaldan da kóriwimizge boladı.

Birew qurıp-dúzip atar,

Birew onı buzıp atar,

Bir imarat pitpey jatar

Adamzat jaralğan gezden. [6:336]

Biz tallawğa tartıp otırğan “Bulbil uyası” poemasında kóbi-rek kózge taslanatuğın figuralardıń biri – **parallelizm**. «Parallelizm (grekshe, parallelismos) eki qubılıs yaki hareketniń biri-biri menen turaqlı qatnası ham birlikte keliwi. ... poetikada

tekst ishindegi til elementi bólekleriniń biri-birine uqsas yaqı maǵanalas tártipte jaylastırılıwı, yaǵnıy poetikalıq usıl» [7:36] Ilimpaz E.Xudayberdiev paralellizm tuwralı tómendegishe pikir bildiredi: «Geyde eki yamasa onnan artıq uqsas hádiyse biri-birine jaqın sintaksislik konstrukciyalarda qatar qoyılıp saǵıstırıladı» [8:159]. Keltirilgen pikirlerge súyengen halda sonı aytıw múmkin: paralellizm hádiyseler, qubılıslar hám sezim- tuyǵıları anıq, tásirli hám kórkem sáwlelendiriw ushın qollanıladı.

Al, jazda quslardıń shoq sayrawında

Onı esitpedim. Qayda joǵalǵan?

Biraq bir muǵallım boldı awılda,

Búlbildıń dál ózi bolıp sayraǵan. [6:304]

Keltirilgen misalda avtor búlbil qus penen xosh hawazlı muǵallım jigittiń obrazların parallel túrde súwretleydi. Al, poemanın pútkil mazmun-ideyasında buǵan qosımsha usı búlbil qustıń uyası menen adamnıń shańaraǵın da parallel tárizde bayanlap kelgenin kóremiz.

Inversiya (latin tilinen “orın alması”) Gáptegi sózlerdiń ádettegiden tis ózgeshe tártipte jaylastırılıwı inversiya dep ataladı. Inversiya gáp bólekleriniń grammatikalıq normadan tis jaǵdayda qollanıwına tiykarlangan stilistikalıq usıllardıń biri [4:68]. Inversiya kúndelikli sóylew tilinde de kóp ushırasadı. Kórkem shıǵarmada ol ayırım sózlerge ayrıqsha poetikalıq wazıypa júklew, ayırım pikirlerdi ayrıqshalandırap kórsetiw hám usı tiykarda kórkem mazmundı tereńlestiriwge qaratılǵan boladı. Misalı:

El abat, baǵlarda ashıldı güller...

Biraq urıs baslandı hámmege málim.

Awıl tolı tasırılǵan jigitler

Bári urısqa ketti, ketti muǵallım. [6:305]

Shayır bul qatarlarda awıl xalqınıń real turmısınıń kórinislerin sáwlelendiren. Mine, usınday kórkem mazmun súwretlew usılı bolǵan inversiyanıń járdeminde júzege kelgen. Eger berilgen qatarlardagı sózlerdi, gáp aǵzaların orın tartıwı menen qoǵanımda, onda tásirli kórkem mazmundagı qosıq emes, al ábigeri shıqqan gápler dizbegi payda bolǵan bolar edi. Qosıq óziniń qosıq sıpatındaǵı formasın da, mazmunın da joǵaltadı. Bunda lirikalıq qaharmannıń ruwxıy keshirmeleri de, ómir haqqındaǵı filosofiyalıq oyları da kórinbey qaladı. Lirikada inversiya qosıq ırǵaǵın júzege keltiriwde de áhmiyetke iye. Inversiya arqalı ayırım sózlerge logikalıq pát túsedi hám usı arqalı intonaciyalıq kóteriniklik payda etiledi. Inversiya qosıqtıń tiykarǵı mazmunın ózinde alıp júriwshi sózlerdi ayrıqshalandırap turadı, olarǵa poetikalıq wazıypa júkleydi.

Inversiya-barlıq qosıqlarda ushırasıwı múmkin bolǵan poetikalıq qubılıs. Ol súwretlenip atırǵan nárseniń, hádiyseniń, waqıya yaqı qubılıstıń mazmunına gárezli boladı.

Gradaciya (latınshadan “áste aqırın joqarılaw, basqısh, dáreje”) 1. qanday da bir procestegi basqıshlardıń izbe-izlik penen bólistirilip jaylastırılıwı. 2. bir qatar sózlerdiń mánilik hám emocionallıq belgileri boyınsha kúsheyiwiniń hám hálsizleniwiniń tártip penen jaylastırılıwınan turatın stilistikalıq figura» [7:141]. I.Yusupovtıń “Mámelek oy” poemasında gradaciya pikirdi kúsheytip beriw, oqıwshınıń

dıqqatın ayrıqsha tartıw maqsetinde bir neshe orınlarda qollanılǵanlıǵın baqladıq.

Lyttıń be, ya bóriniń be,

Esitiler arsıldısı.

Qorıqqanǵa qos kórine me

Kúsheydi ot jarqıldısı. [6:340]

Shayır bul qosıqta gradaciya usılın sheberlik penen paydalanadı. Keltirilgen qatarlarda ayılǵan pikirler izbe-izlikte ósip, rawajlanıp baradı pikir aǵımı sońında kútilmegen túrde kúsheytilgen. Gradaciya poemalardıń kórkemligin ele de joqarılatıw ushın ónimli qollanıladı.

Kórkem shıǵarmada mazmunnıń emocionallıǵın támiyinlewshi kórkemlew usıllarınıń biri – kórkem tákirarlaw bolıp esaplanadı. «**Kórkem tákirarlaw** – kórkem shıǵarmalarda onıń tásirshenligin kúsheytiw, ideyanı ótkirlestiriw, qaharmanlardıń ishki dúnyasın da tereńirek ashıp kórsetiw ushın qollanılátuǵın sintaksislik usıl» [4:160]. Bul usıl, ásirese, folklorlıq shıǵarmalarda, dástanlarda kóplep qollanıladı. Prof. Q.Maqsetov qaharmanlıq dástanlar poetikasın izertley otırıp, shıǵarmanı joqarı kórkemlik dárejege alıp shıǵıwda teńew, metafora, giperbola, epitet sıyaqlı troplar menen birge kórkem tákirarlawlarǵa ayrıqsha toqtap ótedi. Ilimpaz qaharmanlıq dástanlarda qaytalawlar tábiyat kórinislerin, xalıqtıń turmısın, qaharmanlardıń hal-jaqdayın keshirmelerin beriw ushın kórkemlik xızmet atqaratuǵınlıǵın aytıp ótedi [9].

Kórkem sóz iyeleri pikir tásirin ele de kúsheytiw ushın ayırım qosıq shuwmaqların shıǵarmanıń kópshilik orınlarında bir neshe ret qaytalaydı. Bul usıl arqalı ayırım sózlerge ayrıqsha mánı ottenki, poetikalıq boyaw júklenedi, olardı ekshelep, tastıyıqlap kórsetedi. «Tiykarǵı mánilik júklemelerdi alıp júretuǵın ayırım sózlerdiń qaytalanıwına negizlengen sintaksislik konstrukciyalar da figuralarǵa jatadı» [2:194], –dep jazǵan edi G.L.Abramovich. I.Yusupovtıń poemasında pikirdiń tásiriligin kúsheytiw maqsetinde ayırım shuwmaqlardıń qaytalanıwı qollanıwın «Mámelek oy» dep atalǵan poemasında ushıratıwǵa boladı:

Kórgin keler kórseń taǵı

Jansız deseń oyaw bári.

Qozday misal oshaqtaǵı,

Gıjlap janar boyawları. [6:339]

Yamasa

Jeter, shayır! Jar basınan

Qıyal qusın ketti qańıp

Filosoflar arbasınan

Tús te óz jolıńdı shańǵıt. [6:347]

Poema waqıyaları úsh syujetlik liniya tiykarında rawajlanıp baradı. Mine, usı úsh túrli syujetti óz ara baylanıstırıw ushın shayır usı sıyaqlı qosıq qatarların bir neshe orınlarda tákirarlap qollanadı.

Ulıwmalastırıp aytqanda, I.Yusupov “Búlbil uyası”, “Mámelek oy” hám “Watan topıraǵı” atlı liro-epikalıq poemalarında kórkem súwretlew usıllarınıń qollanıw ózinsheliklerin analizledik. Bul shıǵarmalarda sintaksislik figuralar pikir-tuyǵıları tásirli, kórkem jetkeriw ushın qollanılǵan degen juwmaqqa keldik.

Ádebiyatlar

1. Гиришман М. Литературное произведение. Теория и практика анализа. – Москва: «Наука», 1991.
2. Абрамович Г.Л. Введение в литературоведение. – Москва: «Просвещение», 1979.
3. Бекбергенов А. Каракалпак тилинің стилистикасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1993.
4. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебиеттің атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлігі. – Нөкис: «Билим», 1994.
5. Юсупов И. Хәр кимнің өз заманы бар (қосықлар хәм қысса). – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 2004.
6. Юсупов И. Таңдамалы шығармалары. Үш томлық. III том. – Нөкис: “Билим”, 2018.
7. Словар иностранных слов. – Москва: Русский язык, 1986.
8. Худайбердиев Е. Адабиетшуносликка кириш. – Тошкент: «Ўқитувчи», 2003.
9. Мақсетов Қ. Қарақалпак қахарманлық дәстанларының поэтикасы. – Ташкент: “Фан”, 1965.

REZYUME

Maqolada I.Yusupovning «Vatan tuprog’i», «Mamalak o’y», «Bulbul uyası» liro-epik poemalarida qollanılǵan badiiy usullar o’rganılǵan. Ushbu poemalarda badiiy tasvir usullarining bir nechta turi qo’llanılǵan b’lib, ularning mazmunı badiyılıǵını ta’minlashdagi ahamiyatı ochib berilgen.

PEZIOME

В статье исследованы художественные приемы, использованные в лирико-эпических поэмах И.Юсупова «У́тан топыра́ғы», «Мамелек Ой» и «Булбил Уясы». В этих поэмах используется несколько видов художественных изображений, раскрывается их значение в обеспечении художественной выразительности замысла.

SUMMARY

The article explores the artistic methods used in I. Yusupov’s lyric-epic poems “Watan Topıraǵı”, “Mámelek Oy” and “Búlbil Uyası”. Several types of artistic representation methods were used in these poems, describes their importance in creating the artistic expressiveness.

Ш.СЕЙТОВ РОМАНЛАРЫНЫҢ ҒАРЕЗСИЗЛИК ЖЫЛЛАРЫНДА ИЗЕРТЛЕНИҮЙ

(«Халқабад» романы мысалында)

З.У.Бекбергенова – филология илимлериниң докторы

Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалтақстан бөлими

Қарақалтақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Таянч сўзлар: ёзувчи ижодиёти, роман, тетралогия, образ, характер, қахрамон психологияси, тасвирлаш маҳорати, илмий талқин

Ключевые слова: творчество писателя, роман, тетралогия, образ, характер, психология героя, мастерство изображения, научное исследование.

Key words: writer's work, novel, tetralogy, image, character, psychology of the hero, skill of expression, scientific research.

Қарақалтақ әдебиятында кең эпикалық көлемдеги роман жанры өткен XX әсирдиң 1950-жылларының ақырларында дөретиленген болса, сол жыллардан баслап, әдебий сын пикирлер менен рецензиялардың күнделикли баспасөз бетлеринде үзликсиз түрде жәрияланып барғанлығын бағалаймыз. Оннан соңғы бир әсирге шамалас дәуирди басып өткен роман жанры хәр қыйлы аспектлерде үйренилип, бир неше монографиялық изертлеулерге тийкар болды. Деген менен, ғәрезсизлик жылларына шекемги изертлеулердиң көпшилигинде дерлик қарақалтақ романларының пайда болыу, қәлип-лесий ҳәм раўажланыу тарийхы идея-тематикалық, жанрлық, көркем-эстетикалық жақтан изертленип, поэтика мәселелери дыққаттан шетте қалып келди. Елимиз ғәрезсизликке ерисип атырған бир пайытта көркем әдебияттың басқа жанрлары сыяқлы роман жанрында жазыушылардың еркин пикирлеуіге, дәуирге ҳәм өткен жәмийетте болып өткен ўақыяларға болған көзқарасларын, бурын кеўлинде сақланып киятырған ой-пикирлерин еркин сәулендириуіге умтылушылығы сезиледи. Яғнай, соңғы жыллардағы изертлеулерде роман жанрын бурынғысынша идея-тематикалық, структуралық талқылаулардан гөре көркем поэтикалық, лингвостилистикалық ҳәм теориялық мәселелерге үлкен дыққат-итибардың қаратылғанлығын көриу қыйын емес.

Әлбетте, романға усындай жаңа жантасыулар, келешекте бул жанр шығармаларының көркемлик сыпатын еле де тереңирек арттырып барыуда әҳмийетли хызмет атқарады. Жазыушы Ш.Сейтовтың дөретиўшилигиниң, әсиресе кең көлемли романларының хәр қыйлы ракурслардан алып изертлене баслағанлығының өзи усы пикирлеримиздиң айкын дәлили десек болады.

Ш.Сейтовтың төрт китаптан ибарат «Халқабад» романы басылып шыққаннан соң көп өтпей, бул роман бойынша биринши пикир билдириўшилердиң бири профессор С.Бахадырова болды. Ол «80-жылларда Ш.Сейтов қарақалтақ әдебиятында биринши рет туўылған тетралогиясы менен жаңалық ашты» [2:152], – деп бағалау менен бирге жазыушының «Өрдек қырғыннан соң» (3-китап) романы сюжетинде бир жағынан туўылып киятырған урыс қәўпи, екінши жағынан урыстан да қорқынышлы репрессияның басланыуы, совет ҳүкіметин қурған, ҳақыяқат халық ушын хызмет етип атырған ҳадал большевиклердиң қамалыуы, атылуы, мине усындай халық басынан өткен аўыр қайғыны сүўретлесе, «Атланшап» (4-китап) романының сюжетинде «Жақсылық» колхозының адамларының екінши жәхән урысы жылларындағы тылда ислеген пидәкерлик мийнетин, қыстың қыраулы күнинде күн-түн демей қазыуда жатқан ҳаяллар менен балалардың, үйин таслап елден ерек неше күнлер бийдай егип, оны жыйнап жүрген ҳаял-бала шағалардың табанлы мийнет заўқын ҳақыйқый өз бояўында ашып бергенлигин, хәр бир қахарманның сөйлеген сөзи ҳәм ислеген ис-хәрекетлери арқалы жән-жақлама анализлеген. Профессор К.Алламбергенов жазыушының стили ҳәм баянлау өзгешелиги ҳаққында «Бизиң көп жазыушыларымыз еле «қурғақ баянлау кеселинен» толық қутыла алмай жүр. Ал, Ш.Сейтов сүўретлеген туўған жер картиналары, адамлар өмири көз алдыңнан кино лентасындай өтип турады. Жазыушының бул романла-

ры образларының сайрам-сайрамлылығы менен адамларды ҳайран қалдырады. Хеш бир қахарманы бир-бирине усамайды: түри де, минези де, хәтте сөйлеген сөзине шекем. Тап өмирдиң өзіндегидей» [1:92-93], – деп бағалаған болса, әдебиятшы П.Нуржанов «Ш.Сейтовтың «Халқабад» тетралогиясы баянлау стилиниң өзіншелиги» [6], – деген мақаласында жазыушының ең дәслепки 1970-жыллары дөретиленген «Ығбал соқпақлары» романының сюжетлик ўақыялары биринши беттен, яғнай тек ғана бир субъект-хикаяшының көзқараслары арқалы баянланған болса, 1980-90-жыллары дөретиленген «Халқабад» тетралогиясында турмыс шынлығын сүўретлеуде жалғыз бир көзқарас-автор көзқарасы үстемлик етпестен, дөретпелің көркем текстине баянлаушының, қахарманның, хикаяшы персонаждың ҳәм т.б. субъектлердиң көзқараслары араластырылып, синдирилип жиберилгенлигин, бундай қубылыс сонынан жазыушының «Шырашылар» ҳәм «Жаман шығанақтағы Ақтуба» романларында да шебер қолланылғанлығын айрықша атап көрсетеди [6:122]. «Ш.Сейтовтың «Халқабад» эпопеясында тарийхый шараят ҳәм сюжет поэтикасы» [8] деген мақаласында «Халқабад» роман тетралогияның 1970-80-жыллары дөретиленген «Шар бузыу» ҳәм «Машақатлы асырымлар» деп аталған биринши ҳәм екінши романларында бурынғы коммунистлик, партиялық идеологияның тәсири күшли сезилип турса да, сюжет дүзиуде бурынғыдай дәстүрий, избе-из түрдеги ўақыяларды дизип, сада сүўретлеу емес, ал, олардың утымлы, тәсиршен поэтикалық формалар болған диалог, қахарманлардың аўызша гүрриң етип берийуери, хат, кеңирек етип алынған аўызекки әңгимелери сыяқлы түрлери, сондай-ақ қызықлы, өзине тартымлы сатира-юморлық сыпаттағы хәрекет ҳәм қыймыл-қозғалыс түрлеринен жазыушының шеберлик пенен пайдаланғанлығын, бундай поэтикалық сүўретлеулер, буннан алдыңғы жыллардағы романларда онша ушыраспаған, ушырасса да аз пайдаланған көркем формалар екенлиги айрықша атап өтилиди.

Изертлеуши Ж.Каниязованың «Ш.Сейтов дөретиўшилигинде көркем деталь» мақаласында жазыушының кең көлемли «Халқабад» роман-тетралогиясында қолланылған «тырна», «ғазлар», «ақ қуўлар» образын қарақалтақ халқының миллий психологиясын жәмlestирген, «мехир, ышқы-мухаббат тымсалы» сыпатында бағалайды. Изертлеуши «Романда хәр бир деталь, хәр бир эпизод қахарман тәғдири менен тығыз байланыстырылып сүўретленеди», – деп «Халқабад» тетралогиясына кирген «Өрдек қырғыннан соң» китабының дәслепки бетлериндеги «әптапқа шыдамаған кишкене қара қоңыздың аяғының күйгенине тақат ете алмай мақсетсиз, бағдарсыз зымырауын, жас болса да қашшан куўрап үлгерген сексеўилдиң аппақ, қыйсық өзегин узынлығы қулаштай көзәйнекли жыланның орап алыуын, бул көринисти көрип, гүўасы болған Сайымбет пенен Мәдиярдың ҳалатын «Жас болса да куўрап үлгерген сексеўил» образында жаўызлық сияқтының ақыбетинде бийгүна қурбан болғанлар тәғдири, ал оны ораған көзәйнекли жылан образында адамзаттың ҳуқықын аяқ асты етип, буўындырып еркинликтен айырған ҳүкімет сиясаты ўәкиллериниң образы типиклестириледи» [5:89], – деп жазса, бундай қубылысты

әдебиетші П.Нуржановтың мақаласында: «Автор 1937-жылғы Сталиндик репрессия халқында өзиниң көзқарасын батыл хәм ашық түрде берген. Бул нәрсе баянлаўшының сөзинен, қахарманлардың монолог хәм диалогларынан анық көринеди» [7:21], – деген пикирди ушыратамыз. Изертлеўши Ж.Қаниязованың «Ш.Сейтов романларында психологиялық портрет»[4] мақаласында илимпазлардың портрет халқындағы билдирген пикирлерин басшылыққа ала отырып, «Халқабат» роман-тетралогиясында автор персонаждың белгили бир ситуациядағы психологиялық халатын, көбинесе қысқа портретлик деталларда көрсете алады. Избасканның бетиндеги шешек дағының кем-кемнен шуқырласыўын, қысық көзиниң оқ жыланның көзлериндей жылтылдаўы, Мәдиардың бетиндеги тыртығының тырысыўы, Сайымбеттиң сурланыўы, Қудайбергенниң шақшыйып-шақшыйып туратуғын көзлери сыяқлы портретлик деталлар жазыўшының образ жаратыўдағы шеберлигин көрсетеди. Бул жерде жазыўшы қахарманлардың руўхый жағдайларын (ашыўланыў, қәхәрлениў сыяқлы психологиялық халатын) мимика усылы менен береді» [4:121], – деп хәр бир қахарманның әдет хәм қылықлары да, романда жазыўшы нәзеринен шетте қалмағанлығын мысаллар менен көрсетип өтеди. З.Бекбергенованың «Шаўдырбай Сейтовтың «Халқабат» романында қахарман образын жасаўда тиллик минеэлементиң көркемлик хызметі» мақаласында болса, қарақалпақ әдебиеттаныў илиминде бурын сөз

етилмеген тың мәселе қозғалған. «Роман персонажлары социаллық келип шығыўы, жасы, жәмийетлик орны, өмирдеги белсендиліги, турмыс тәжірибеси, мәдени, сиясий, руўхый өсиў дәрежеси жағынан бирдей емес. Хәр қайсысының өз жолы, өзінше көзқарасы бар. Романдағы адамлар топарының усындай өзгешеликлерине бола олардың сөйләў мәдениеті да хәр түрли дәрежеде сәўлеленеди. Жазыўшының шеберлиги, хәр бир қахарманды өзине тән өзгешелиги менен сөйлете билиўинде, әсиресе, хәр кимниң өз үнин, өз даўысын оқыўшыға тәбийий халында көркем хәм тәсирли түрде жеткерип беріўинде көринеди» [3:119], –деп жазыўшының сөз етилип атырған романында усындай жетискенликлер менен бирге айырым қахарманлардың тилинде ушырасатуғын турпайы сөзлер (вульгарная лексика) менен олардың ис-хәрекетлериндеги моральлық қатнасықлардың ашықтан-ашық сүўретлениўин сынға алып өтеди [3:121].

Солай етип, биз ғәрезсизлик жылларындағы қарақалпақ әдебиеттаныў илиминде дәретилген бир қатар илимий мақалаларда Қарақалпақстан халық жазыўшысы Ш.Сейтовтың роман дәретиўдеги шеберлиги мәселелери хәр қыйлы аспектлерде сөз етилгенлигин көрип өттік. Әлбетте, бул изертлеўлер Ш.Сейтов дәретиўшилигиниң ашықтай атырған сырлары менен қырларын келешек илимий жумысларда еле де терең изертлеўлерде тийкар болатуғыны сөзсиз.

Әдебиетлар

1. Алламбергенов К. Ығбал жағысы (Ш.Сейтовтың прозасы). //«Әмиўдәрәя» №1, 1989, 92-93-б.
2. Бахадырова С. Роман – 1989 // «Китаби Дедем Қорқыт», «Қоблан», «Едиге» хәм хәзирги әдебиет халқында ойлар. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.
3. Бекбергенова З. Шаўдырбай Сейтовтың «Халқабат» романында қахарман образын жасаўда тиллик минеэлементиң көркемлик хызметі. // «Әмиўдәрәя» №1, 2013. 118-122-б.
4. Қаниязова Ж.О. Ш.Сейтов романларында психологиялық портрет. ҚМУ //«Хабаршысы» №1-2, 2010.
5. Қаниязова Ж. Ш.Сейтов дәретиўшилигинде көркем деталь. ӨзР ИА ҚБ //«Хабаршысы» №1, 2011.
6. Нуржанов П. «Ш.Сейтовтың «Халқабат» тетралогиясы баянлаў стилиниң өзіншелиги. ӨзР ИА Қбөлими // «Хабаршысы» №1, 2007.
7. Нуржанов П. Ғәрезсизлик дәуириндеги қарақалпақ прозасы. Нөкис: «Билим», 21-б. 2003.
8. Нуржанов П. Ш.Сейтовтың «Халқабат» эпопеясында тарийхый шараят хәм сюжет поэтикасы. ӨзР ИА Қбөлими //«Хабаршысы» №3. 2007.

РЕЗЮМЕ

Мақалада Ш.Сейтовниң кенг хажмли тұртта китобдан иборат «Халқобод» тетралогиясы бүйича мустақиллик йилларида «Амударё», УзРФАҚБ «Ахборотномаси», ҚДУ «Ахборотномаси» журналларида чоп этилген илмий мақалалар тахлилға тортилған, тегишли хулосаларға келинған.

РЕЗЮМЕ

В статье приводятся анализ научных статей по тетралогии «Халқабат» Ш.Сейтова, состоящей из объёмных четырёх книг, опубликованных в годы независимости в журналах «Амударья», «Вестник» ККО АН РУз, «Вестник» КГУ и сделаны соответствующие заключения.

SUMMARY

The article provides the analysis of scientific articles on the tetralogy «Khalkabad» by Sh. Seitov, consisting of four voluminous books published during the years of independence in the journals «Amu Darya», «Vestnik» of Karakalpak branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, «Vestnik» of KSU and the corresponding conclusions are made.

ЭПИК МАЙДОНДА РОМАНИЙ ТАФАККУР ТАЛҚИНИ

С.Бозоров - ўқитувчи

Термиз давлат университети

Таянч сўзлар: эпик майдон, бадий тафаккур, талқин, тахлил, эврилиш, характер, рухий изтироб, бадийлик ва маҳорат.

Ключевые слова: эпическое поле, художественное мышление, интерпретация, анализ, эволюция, характер, эмоциональная боль, искусство и мастерство.

Key words: epic field, artistic thinking, interpretation, analysis, evolution, character, emotional pain, art and skill.

Роман жанри ҳаётни эпик тасвирлаш билан бир қаторда ўзида инсон ички дунёсини, унинг сирларини чуқур ва батафсил тасвирлашга асослангани учун ҳам жанрлар орасида етакчилик қилишини қайд қилиш мумкин. Психологизм ва психологик тахлил адабиётнинг қонуний ҳодисаси сифатида ўзининг бутун борлигини романчиликда намоён қилди. Шу жиҳатдан олиб қарайдиган бўлсак, истиклол романчилиги турфа хил бадий талқинларни ўзида мужассамлаштира олганлигини кузатиш мумкин.

Адабий-маданий меросимизни ўрганиш, англаш ва тадқиқ этиш адабиётшунослигимизнинг асосий вазибаларидан бири бўлиб келмоқда. Бадий адабиётда инсоннинг бадий мукамал образини яратиш энг мураккаб масалалардан биридир. Адабиёт ва санъат

жамият ҳаётида маълум ўринни эгаллай бошлаган даврлардан бошлаб инсонни талқин қилишга, унинг ижтимоий ҳаётдаги ўрнини, рухий дунёсидаги ўзгариш ва қарама-қаршиликларни, инсон ва табиат бирлигини бадий тадқиқ қилишга интилиб келган.

Романий тафаккурнинг эпик истикболи онг ва туйғуда намоён бўлиб, сифат ўзгаришларининг ҳосиласи тарзида мураккаб ички уйғунликка, диалектик узвийликка интилди. Дунё халқлари адабиётига назар ташлар эканмиз, инсон характеридаги ва жамиятдаги ўзгариш ҳамда эврилишларни асрлар давомида бадий талқин этилганлигини кузатамиз. Шу маънода, истиклолга эришиш жараёни ҳам мураккаб кечгани, йиллар давомида ижодкорларимиз эрк ва озодликни тараннум этиши ҳам бежиз эмас. Мустақиллик

йилларига келиб эса адабиётимиз турфа хил шакл ва оҳангларда ўз аксини топмокда. Кейинги йиллар адабиётида чинакам ижод қилиш, ҳақ сўзни, ҳақиқатни айтиш эркинлиги кенг қамровда ривожланди. Шунинг учун Ўзбекистон Қаҳрамони Абдулла Орипов “Адабиёт ва замон” мақоласида қуйидаги фикрларни илгари суради: “Шўролар даврида миллий кадриятларимиз, мозийдаги қаҳрамонларимиз қарийб қаламга олинмас, олинганда ҳам улар синфийлик ва партиявийлик нуктаи назаридан таҳлил этилар, қораланарди, холос. Диний эътиқод эса бутунлай манфий тушунчага айлантирилган эди. Бирёкламалик, юзакилик адабларимизни бир хил овозда, бир хил оҳангда қуйлашга ўргатиб қўйган эди. Фақат бахтни ва саодатни қуйлаш, аслида йўқ ёрқин келажакни улуғлаш одат тусига айланган эди. Инсон ҳаётидаги турли изтироблар, зиддиятлар, мағлубиятлар қатағон мавзу ҳисобланар, улар асло рағбатлантирилмас эди” [1,5].

Дарҳақиқат, мустақиллик йилларига келиб, тарихга, тарихий шахслар образига, ҳаёт ҳақиқатига ҳаққоний ёндашиш анъанаси етакчилик қилди. Чунки тузумнинг ўзгариши, жамият эврилишлари бадийлик мезонларининг янгиланишига, образлар тизимида жиддий ўзгаришлар рўй беришига кучли таъсир кўрсатганлигини ҳам қайд этиш лозим. Ижодкорлар олам, одам ҳақида аввалгидан ўзгачароқ фикрлаш мумкинлигини англадилар ва шу йўлда жиддий ўзгаришларнинг маҳсули бўлган бадий асарларни майдонга келтирди. “Давр ва адабиёт муаммоси ғоят мураккаб ҳодисадир. Чунки замоннинг асосий белгиси унинг тинимсиз ҳаракатдалиги, ўзгариб туриши бўлса, асл адабиётнинг бош хусусияти унинг ўзи яратилган замонга қараганда кўпроқ яшашга интилиши, барқарор бўлишга уринишидир... Айни вақтда, ўтган йиллар шундай салмоққа, шундай ўзгарувчилик кудратига эгадирки, халқ психологияси, дунёни идрок этиш, тушуниш ва тушунтириш тарзида шунчалик катта ўзгариш ясадики, аввалги бир неча ўн йилларда ҳам бундай қилиб бўлмасди” [2:15], – деб ёзади адабиётшунос олим Қозокбой Йўлдошев.

Инсоният тарихида узок даврлар мобайнида яратилган бадий асрлар ҳеч қачон ҳамма учун бирдай тушунарли бўлмайди. Шу жиҳатдан кейинги йиллар бадий адабиётида сюжет ва композицион жиҳатидан мураккаб ҳарактерга эга бўлган асарлар майдонга келмокда. Истиқлол даври адабиёти инсон руҳиятидаги ўзгаришларни, қарама-қаршиликларни, ботиний оламидаги зиддиятларни акс эттириш билан бир қаторда, инсон тафаккуридаги эврилишларни, ижтимоий ҳаётдаги зиддиятларни ҳаққоний акс эттириш анъанасини юзага чиқарди. Истиқлол даври бадий-эстетик тафаккуридаги бундай ўзгаришлар олам ва одамга теранроқ назар солиш ва глобаллашув жараёнида кечаётган ўзгаришларни бадий талқин этар экан, эстетик идеалларнинг, ёки жаҳон адабиётидаги етакчи тамойилларни бадий таркибига кириб келиши билан ҳам узвий боғлиқ эканлигини кузатиш мумкин.

Адабиётшунос Н. Раҳимжонов истиқлол даври адабиёти ва адабий жараёни ҳақида сўз юритиб қуйидаги тушунчаларни қайд қилган: “Истиқлол давр адабий жараёни бир неча минг йиллик Шарқ маданияти, мумтоз адабиётимиз тараққиётининг таркибий қисми, туркий улус маънавиятининг узвий бўғини сифатида баҳоланмокда” [3:54]. Бу фикрларда адабий жараённинг ўзига хос хусусияти, поэтик ўзгаришларнинг мавжудлиги эътироф этилган. Истиқлол адабий жараёни ва танқидчилиги теран фикр ва мулоҳозаларга бой бўлганлиги сабабли мавжуд анъаналар билан бир қаторда турфа хил таҳлилий ўзгаришларни ҳақли равишда юзага чиқарди. Истиқлолга эришганимиздан сўнг маънавий кадриятларга, маданиятга, сўз санъатига нисбатан

муносабат тубдан ўзгарди. Бу даврнинг энг характерли хусусияти фақат адабиётимиз тарихига эмас, балки замонавий адабий-бадий жараёнга ҳам янгича бадий эстетик мезонлар билан ёндашишни талаб этмокда.

Маълумки, эпик майдон тушунчаси муайян изчилик асосида шаклланидиган фалсафий категория ҳисобланиб, сюжетдан воқеалар ривожига, воқеалар ривожидан композицион яхлитликка олиб борадиган жараённи ўзида мужассамлаштиради. Бу жараён давр руҳи, макон ва замон муносабати, ҳажм ва миқдор муштараклигини таъсир марказига бирлаштиради.

Истеъдодли адиб Нормурод Норқобилонинг бадий асарларида илгари сурилган тушунчалар мажмуасида инсон ва табиат, олам ва одамнинг бирлиги теран талқин этилган. Турфа хил образлар орқали, шахс ва жамият, инсон ва нобобот олами ўртасидаги узвийлик асосида, инсон тафаккуридаги эврилишлар ўз ифодасини топган. Адиб «Дашту далаларда» романида макон ва замон муаммоси ички қарама-қаршилик, ҳаётӣ воқеалар силсиласида янада теранроқ реаллашади. Тўғрироғи, муаллиф эпик макон таъсирга кўпроқ урғу берар экан, замон зиддиятларининг инсон характерини шакллантиришга хизмат қилдиради. Эпизодик чизгилар, характерли бадий деталлар миллат турмуш тарзини асар руҳига сингдиради, натижада инсоний муносабатлар миллий анъаналарни ёрқин ифодалаган типик характерли умумлашмаларни юзага чиқаради. Инсоннинг маънавий олами, унинг характерининг шаклланишида ижтимоий муҳитнинг у ёки бу даражадаги таъсири ёрқин талқинларда ўз ифодасини топади. Инсоният ва табиат бирлиги ҳақидаги талқинларда бу хусусиятлар янада теранлик касб этиб, инсон руҳиятидаги ўзгаришларнинг сабабларини англашга, ўқувчини мулоҳаза юритишга ундайди.

«Дашту далаларда» романида, деб ёзади, адабиётшунос оlima Шохсанам Давронова, табиат ва инсон муносабати масаласини маънавий муаммолар билан уйғунлиқда таъсирлаш анъанаси намоён бўлади. Адиб асарларида устоз адаблар ижодий йўлида юз кўрсатган маҳорат қирралари табиат билан биргаликда очилади. Миллий заминда турган бадий қаҳрамон айни пайтда ёзувчининг умуминсоний ва гуманистик қарашларини табиатга муносабати орқали юзага чиқаради [4:104].

Дарҳақиқат, асосли таъкидланганидек, инсон ва табиат бирлиги эпик майдонда, инсон ботинидаги эврилишлар асосида талқин этилганлигини жаҳон адабиётида Эрнест Сетон Томсон, Чингиз Айтматов каби истеъдодли ижодкорларнинг бадий асарларида кузатамиз. Аммо Нормурод Норқобилон асарларида ҳам миллий ўзликни англаш ифодаси эпик майдонда ўз ифодасини топганлигини алоҳида қайд этиш лозим: «Бир қарашда, бўрилар учун бу даштда емиш қаҳат эмасдек туюлади. Масалан, шундоққина ёнларида Тўланбойнинг подаси. Қиш-кировли кунлар бошлангунга қадар кечаю кундуз даштда ёйилиб юради. Аммо бўри зоти ини жойлашган ҳудуд тасарруфига кирувчи ердаги жонлиққа тегмайди. Зеро, уларнинг тинчлиги ҳам шунга боғлиқ» [5:12-13]. Инсон ва табиат, инсон ва нобобот олами азалдан диалектик бирликда ҳаёт кечириб келди. Аммо ўтган асрнинг олтинчи йилларидан бошлаб бу анъаналар маълум даражада унутила бошланди. Инсон ўзи англамаган ҳолда табиат ва унинг мўъжизалари олдида «лол қолиш»га мажбур бўлди. Эзгулик, адолат, ҳақиқат ўрнини ёвузлик, ваҳшийлик, инсон характеридаги шайқатсизлик эгаллай бошлади. Бу характерли хусусиятларни роман қаҳрамонлари бўлган Тўланбой, Рўзикул, Ҳайдар образларида кузатамиз. Романда оламнинг гўзаллиги, инсониятнинг шу гўзалликка муносабатини, гуманизм моҳияти ва кадр-қимматини

бутун ижоди бадий тўқималарига ёйилиб кетган миллий маънавий ифодасига сингдирилади. Одамзоднинг рухий баркамоллиги, эзгу мақсади ҳақида фалсафий теран тасвир йўналиши адиб дунёқарши ва назарий тасаввури кенглигидан далолат беради. Шунинг учун ҳам ижодкорнинг ҳар бир асарида ҳоҳ у кичик жанр бўлсин, ҳоҳ йирик ҳажмли бадий полотно бўлсин, адолат, ҳақиқат, меҳр-шафқат, эзгулик каби тушунчалар талқини асосий ўринни эгаллайди.

Адиб асарларида доимо ўз даврининг илғор маънавий-ахлоқий интилишларининг талқини етакчилик қилади. Чунки ижодкор нуктаи назарида жамиятнинг ана шу муаммолари поэтик мушоҳада – муҳокамасида теран эстетик қиймат касб этади. Ёзувчи поэтик изланишларнинг мағзини инсон борлигини ижтимоий-психологик такомилда тасвирлаш, талқин этиш ташкил этади. Романда ифодаланган маъно-моҳият халқимиз анъаналари, урф-одатлари замирига сингдириладики, бу эса мураккаб характерга эга бўлган инсонни англаш мураккаблигини намоён этади. Поэтик талқинда мужассамлашган муаллиф концепцияси қаҳрамон руҳияти, ботиний оламини ойдинлаштиради, етакчи образ динамик тадрижи тасаввур чизикларини марказлаштиради, тасвир тамойилларидаги ўзига хос талқинлар эса эпик майдондаги фалсафий теранлиқларини бадий умумлаштиришга замин тайёрлайди.

Роман эпик борлиғида Тўланбой бадий сиймоси етакчилик қилади. Ижтимоий-психологик зиддиятларни бирлаштириб турадиган бадий қаҳрамонда мужассамлашган хотира, мулоҳаза, унинг фаолияти давомида турғунлик даврининг умумлашма типини намоён этади. Тўланбойнинг ҳаёти, ўзлигидаги бадий характери воқеалар ривожига намоён бўлади. У турфа карама-қаршиликлардан иборат ҳаёти давомида ўзлигини англашга, баъзан буни унуттишга мажбур бўлганлигини рухий талқинларда теранроқ ифодаланган: «Тўланбой жониворнинг яғрин туклари биқин юнглирига нисбатан дағалтоблигини гўё энди пайқагандай, панжаларини гоҳ охиста, гоҳ тезоброқ ҳаракатлантиришда давом этаркан, бирдан тулки мўйнасининг ўзига ҳеч кераги йўқлигини фаҳмлаб қолди. Бироқ бундан унинг туклари тўқилган яроқ телпак остидаги сўпоқ бошига Қорақулоқни озодликка қўйиб юбориш фикри келмади» [5:15]. Тўланбой характеридаги бундай ёвузлик аста-секинлик билан эзгулик ўрнини эгаллай бошлайди. Унинг болалигидаги

набобот оламига бўлга муҳаббати йўқолиб боради. Тасвирдаги аниқлик эса айнан кичикдан каттага, хусусий ходисалардан ҳаётий умумлашмаларга интилишга мойилликнинг кучлилиги билан изоҳланади. Ўз навбатида ёзувчи гоёвий муносабати халқ руҳияти, миллат истикболини атрофлича таҳлил қилиш воситасида ойдинлашади. Бу муносабат инсоният келажағига ишонч билан қараш, уни идрок этиш ва тушуниш нуктаи назаридан, мантикий изчиллик касб этади. Аслида ижодий мантикнинг асл мазмуни ҳам миллат иродаси ва мақсад-интилишларини чуқур ўзлаштиришга бориб тақалади. Чунки, мазкур тушунча характерли белгини ахтариш ва унга урғу бериш муштараклигидан озикланади. Инсониятдаги бундай ёвузлик хислати аниқ ва яхлит воқеалар силсиласида бадий умумлашма образлар асосида ўз ифодасини тотади.

Ёзувчи бадиятида эпик характер услубий нозикликни намоён этадиган воситалар мажмуига айланади. Бадий штрих, психологик таъкид, ёрқин ҳаётий тафсилот, ситуация каби қўлланмалар эпик майдон табиатини очиб берадиган ёрдамчи воситалар тарзида вазифавий аҳамият касб этади. Муаллиф бадий талқин замирида инсон тўғрисида ҳаёлот – ҳаётда мужассам оғриқ нукталар, безовта туйғуларни карама-қаршиликлар силсиласида акс эттиради. Одамзод табиатини рўйи-рост тасвирлаш ёзувчи эстетик тамойилларини белгилайди. Санъаткорнинг адабий маҳорати – жамият ва ҳаёт ҳаққонийлиги нукталарини аниқ илғай олишида, қаҳрамон маънавий оламини тўғри тасвир этишида, шахс манфаат ва кизиқишларини ягона эстетик мақсадга йўналтиришида, инсоният масъулияти, маънавий ва маърифий сажияни шакллантириш иқтидорига тўлиқ намоён бўлади.

Эпик майдон қаҳрамон қиёфасининг улуғворлиги, миллат сажиясини ўзига сингдирганлиги, умуминсоний масалаларни уюштириб турганлиги билан диққатга сазовор. Зеро, ёзувчининг поэтик ифодаси асосий образ табиатидан фалсафий умумлашмага қадар бўлган масофада ҳаракатланиб, ҳаётий микёсни аниқлаштиришга яқиндан ёрдам беради. Ёзувчи қўллаган усул воқеалар ривожини изчиллиги ҳамда қаҳрамонлар ўзаро муносабатини тасвир атрофига жипслаштиради. Ёзувчи бадиятида эпик характер услубий нозикликни намоён этадиган воситалар мажмуига айланади.

Адабиётлар

1. Орипов А. Адабиёт ва замон. Мустақиллик даври адабиёти. Адабий-танқидий мақолалар, бадиалар. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2006.
2. Йўлдошев К. Ёнқ сўз. Адабий ўйлар. – Тошкент: “Yangi asr avlodi”, 2006.
3. Раҳимжонов Н. Истиқлол ва бугунги адабиёт. (Адабий-эстетик, танқидий тафаккур тамойиллари). – Тошкент: “Ўқитувчи”, 2012.
4. Давронова Ш. Истиқлол даври ўзбек романчилиги ва шарқ адабиёти. – Тошкент: “Наврўз”, 2019.
5. Норқобилов Н. Дашту далаларда. Роман. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2009.

РЕЗЮМЕ

Мақолада эпик майдоннинг бадий қаҳрамон яратилган бадий функцияси, қаҳрамон характерининг шаклланишдаги ўрни каби тушунчалар истеъдодли адиб Нормурод Норқобиловнинг «Дашту далаларда» романи асосида таҳлилга тортилди. Романда инсоният ва табиат бирлигидан келиб чиқадиган фалсафий тушунчалар замиридаги қарашларнинг ҳаётийлиги, бу каби талқинлар истиқлол даври адабиётида теранроқ акс этганлиги назарий қарашлар мисолида асосланди. Эпик майдон тушунчаси эпик характерларнинг шаклланишига асос бўлиши исботланди. Бу тушунчалар романдаги асосий образлар Тўланбой, Рўзиқуллар мисолида таҳлилга тортилди. Асар қаҳрамонларининг характеридаги ўзгаришлар эпик воқеалар ривожига ёритилганлиги таҳлил қилинди.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются такие понятия, как художественная функция эпического пространства в создании художественного героя, роль героя в формировании персонажа по мотивам романа талантливого писателя Нормурада Норқобилова «В степях». В романе, жизнеспособность взглядов, лежащих в основе философских концепций, вытекающих из единства человечества и природы показана на примере теоретических взглядов, такие интерпретации более глубоко отражены в литературе периода независимости. Концепция эпического пространства оказалась основой для формирования эпических персонажей. Эти понятия были проанализированы на примере главных героев романа Толанбой, Розикул. Было проанализировано, что изменения в характере главных героев произведения были освещены в ходе эпических событий.

SUMMARY

The article analyzes such concepts as the artistic function of the epic space in the creation of an artistic hero, the role of the hero in the formation of the character, based on the novel "In the steppe" by the talented writer Normurad Norkobilov. In the novel, the vitality of the views underlying the philosophical concepts arising from the unity of mankind and nature, is based on the example of theoretical views, such interpretations are more deeply reflected in the literature of the independence period. The concept of epic space has proven to be the basis for the formation of epic characters. These concepts were analyzed on the example of the main characters in the novel Tolanboy, Roziqul. It was analyzed that the changes in the character of the protagonists of the work were covered in the course of epic events.

ШАЙЫР РАУФ ПАРФИЙДИҢ АРАЛЫҚ ФОРМАСЫНДАҒЫ ҚОСЫҚЛАРЫНЫҢ ӨЗИНЕ ТӘН ӨЗГЕШЕЛИКТЕРІ

О.К.Гайлыева – филология илимлериниң докторы, доцент

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: оралық шакл, эркин шеър, насрий шеър, бадий махорат.

Ключевые слова: промежуточная форма, свободное стихотворение, назальная смесь, художественное мастерство.

Key words: resin, intermediate form, free mixture, nasal mixture, artistic skill.

Хәр қандай көркем шығарманың поэтикалық бағасы оларда баянланған форма хәм мазмунның жетиклигине, теңсалмақлығына, дәретиўшиниң образлы ойлаў тәризине байланыслы болады. Аралық формаларда дәретиўшиниң қалбиндеги туйғылар, айырым илхам хәм психологиялық интуициялар әдебий бағдарда баянланады, олардың мазмунында белгилі бир көркем идея өзиниң сәўлелениўин таўады. Идея-көркем шығарманың пафосына тийисли теориялық түсиник. Көркем шығарманың идеясы өзиниң көптәреплемелиги, көпқатламлылығы, айырым ўақытта хәр түрлі түсиндирийлерге хәм аңланыўға мүмкиншилик бериўи жағынан индивидуал, шахсый, ҳуқықый хәм социал катнаслар көзқарасынан айырылып турады.

Сонлықтан, биз бул мақаламызда өзбек шайыры Р.Парфийдиң аралық формадағы қосықларының өзине тән өзгешеликтери ҳақында сөз етпекшимиз.

Аралық формалардың гөзал үлгилери, яғный бир қатар насрий қосықлар, еркин қосықлар Рауф Парфий (1943–2005) дәретиўшилигинде де көзге тасланады. Өзбек әдебиятшылары Р.Парфий поэзиясын бағалайды екен, оның қосықларындағы қурамалы образларына, қайталанатуғын қатарларға жасырынған сырларға, тәбияттағы хәр түрлі ўақыя-хәдийселердин образлылық, символлық мазмунның жүзеге келиўине айрықша пәт береді. Рауф Парфийдиң қосықларындағы идея-көркемлик қасийетлерге итибар берген академик Бахтиёр Назаров: «Ғәрезсизлик дәўири поэзиясы тек ғана Ұатан, халықты намаға салыў, гимн етиўден ибарат емес, әлбетте. Барлық дәўирлерде болғаны сыяқлы, бул басқышта да инсаннның мәңгелик ой-қыяллары, арзыў-үмиттери, әрманы, жәбир шеккени, сүйиниши, қуўанышы, қурамалылық, қарама-қарсылықлар, мухаббат сезимлери сәўлеленген бирқанша шығармалар жаратылды.

Ұатан, халық, оның шеккен азаплары, қалбиндеги туйғылары өзине тән көринисте, қурамалылық тийкарында сүўретленген шығармаларда усы дәўир поэзиясы усылларының рәң бәренлиги көзге тасланады» [1:53]. Усы пикирлерге дәлил сыпатында Р.Парфийдиң «Сенсиз» қосығын мысал келтиреді хәм онда шайыр дүньяның аманат екенине итибар берилгенин, инсан ушын ҳұждан хәм ийман сыяқлы мәнаўий түсиниклер қадирли екенин белгилейди. Себеби, хәмме заманлар ушын бирдей әҳмийетли болған гуманизм түсиниклериниң көркем анализи өзбек шайырларының да сәўлелендирген көркем идеясының тийкаргы-негизин қурайды. Бундай түсиниклер Р.Парфий тәрепинен жазылған аралық формадағы қосықларға да тән.

Р.Парфийдиң бул тараўдағы хызметлерине айрықша итибар берген әдебиятшы Нўмон Раҳимжонов: «ХХ әсир таңғы әдебий турмысына ағып келген насрий қосықты жетикликке жеткизди. Гөзал көркемлик үлгилерин жаратты» [2:26], деп тастыйықлайды. Бул цитатадағы «ХХ әсир таңғы әдебий турмысы» деген түсинигине дыққат аударыў лазым. Насрий қосықтың дәслепки үлгилери Чўлпон, Ойбек, Миртемир сыяқлы шайырлар дәретиўшилигинде бар екенин жақсы биледи. Соның менен бирге, шайырдың сол дәўир әдебий турмысына өзгеше мухаббатының бар екенин де сезеди. Ең тийкаргысы, Р.Парфийге қарағанда сол өзинен алдыңғы дәретиўшилердин дәстүрлерин даўам еттирген халда «насырий қосықты жетикликке жеткизди» деген түсиникти қолланады. Қалаберсе, сол

насрий қосықлардың «гөзал көркемлик үлгилерин» дәретиўге байды. Демек, аралық форманың үлгиси сыпатында насрий яки еркин қосықлар үйрениледи екен, бундай типтеги қосықлардың қайталанбайтуғын үлгилери Р.Парфий дәретиўшилигиниң ғәзийнесин байытып турады. Мысал ушын шайырдың «Вақт», «Оддий қасрлар», «Нозимнинг садоси», «Санъат тушунчаси», «Оддий гап», «Шодлик», «Хужжат», «Шамоллар» сыяқлы бирқатар насрий қосықларын келтириў орынлы болады. Бул насрий қосықлары шайыр дәретиўшилигиниң 60-жыллардағы дәўирине туўра келеди. Идеялық жақтан бул насрий қосықлар философиялық мазмунды жүзеге шығарады, Ұатан азатлығы, ерки оларда тийкаргы орынға шығады. Шайыр қосығында «ўақыт» концепциясын «Вақт ўтмоқда. Сочларини юлар Вақт, совуққон ўрнимиз устида» деген көринисинде жанландырады, оған усындай инсанға қарағанындай мүнәсибette болады. Айрықша, «Нозимнинг садоси» насрий қосығында бәлент хаўазлы даўыс хәм бул даўыстың қарама-қарсы хаўазы еситилген сыяқлы болады. Қосық насрий бағдарда жазылған болса да, бул уйқаслы хәм белгилі өлшемге салынған классикалық қосық сыяқлы оқылады:

«...Нозим... Нозим... Кетди Нозим. Қолди Нозим садоси. Садонинг акс садоси, Акс садонинг акс садоси. Садого ўралашиб борар тобора дунё Садо кенгликлари теран боқар менга Нозим Ҳикмат қўзлари-ла» [3:116].

Ҳақыйкатында да, усындай хаўазлы сөзлер арқалы руўхый йошқындықты баянлайтуғын қосық белгилі түрк шайыры Назым Ҳикметке (1902–1963) арналған. Егер бул қосықтың астына 1963-сәнеси қойылғаны инабатқа алынса, шайыр Назым Ҳикметтиң бул жақты әлемди тәрк етиўи мүнәсибети менен жазғаны және де айдынласады. Бул насыйрий қосықта Р.Парфийдиң түрк шайырына ықласы, оның өлиминен қайғыўға батыўи, дәрт әлемин шайырдың қосығының структурасындағы «хасрат», «кўз ёш», «аччик ёш», «ийги» сыяқлы бирқатар сөзлер жәрдеминде сүўретленеди. Назым Ҳикметтиң өлими хабарының дүнья халқына жетип барғанын автор: «Бир садо – Нозимнинг садоси сочлар миллионларнинг сон минг кўчаларига, дунёнинг энг ёруғ, Дунёнинг энг қора кечаларига» [3:116] көринисинде баян етеди. Р.Парфий түрк шайыры Назым Ҳикметтиң дүньяны тутқан хаўазы арқалы хәр қандай ҳұжданлы инсан қалбине хәм шайыр өзиниң жүрегине нәзер таслайды. Бул орында насрий қосықларға тән ең баслы поэтикалық қасийетлерден бири, яғный шайырдың индивидуал «мен»и, мәнаўий-руўхый әлеми синтаксислик жақтан биринши шахс тилинен баян етиледі.

Р.Парфий «Хужжат» атамасындағы насрий қосығында артықмаш хужжетпазлық хәм қағазпазлықтың шеннен артық ҳәсиретлерин ирониялы бағдарда баян етеди. Шайыр қағаз, мәниссиз хужжетлерге қарап «Чекил, кўзларимдан хәр қандай қоғоз» деп оны өз руўхый дүньясынан, қалбинен шығарып таслайды. Қосықтың ақырында шайыр өз турмыс дәстүрине садық қалған халда: «Менда «Эрк» деб аталған бир хужжат бор, холос. Марҳамат. Эркининг хужжати солинған хужжат» [3:182]. Шайыр еркинликти сағынып жасады. Усы сағыныш хәм сағыныштың баяны қосықлардағы еркинликте, қосық туйғыларын гейде уйқас хәм өлшемлер қурсаўынан ғәрезсиз көринисинде баянлағаны көзге тасланады. Демек,

еркин қосық, насрый қосық, ақ қосық, эпифаниялар сыяқлы поэзиядағы аралық формалар шайырлардың талан дәрежесине, ең тийкаргысы, олардың тәбияты хәм тәбиятындағы өзине тән руўхый еркинликлердин мүтәжи менен байланыслы болады. Хәр бир шайырдың дәретиўшилиқ мийрасында сөз жүдә баслы орынды тутады. Хәқыйкый шайырлар сөзге итибар береді, сөзлерди жасартады. Шайыр сөзлер менен сөйлеседи, байланыста болады; зәрүр орынларда поэтикалық сөз куўатынан күш алады. Шайырлар сөзлерди тәриплеиди, сыпатлайды.

Р.Парфийдин «Сўзлар» («Сөзлер») атамасында еки қосығы бар. Ең баслысы, олардың бири форма көзқарасынан-ақ, қосыққа ұқсайды. Қатарлардың ізбе-излиги, пафосы, ықшам уйкастың қолланылығуы, бирақ, өлшемнің еркин қойылығуы булардың барлығы еркин қосықтан дерек береді..

«Дарак гап – Инсон.

Ундов гап – Инсон!

Сўроқ гап – Инсон?

Яшамакни ўргатар сўзлар.

Баъзан кўксимизда ташиган жонни

Ташламакни ўргатар сўзлар.

Сўзлар керак, Бош ҳарфдан яралган.

Бош Ҳарфдан яралган сўзлар...» [3:208].

Итибар берилсе, шайыр орфографияға тән ноқат, үндеў хәм сораў белгиси сыяқлы диакритикалық белгилерди қосық көркемлігине хызмет еттиреді. Соның менен бирге, бас ҳәриплер ҳаққында сөз етилген орында өзбек тили орфографиясының қағыйдаларына қарама-қарсы сөздің арасында «Бош» хәм «Ҳарф» сөзлерин үлкен ҳәрип менен жазады. Бундай өзине тән қасийет қосық ықласбентиниң итибарын тартығуы хәм адам өз тилинен шығатуғын хәр бир сөзди ойлап сөйлеўи лазым екенін аңлатады. «Ассалому алайкум» – шайырдың жазығуына қарағанда, усы хош сөзлер менен таңлар атады. Және де шайырдың баянлаўына қарағанда «Хайрли тун» – усы сөзлер менен күн батады. Шайырдың формалық изленислери ҳаққында профессор Н.Раҳимжонов мынадай пикирлерди жазады: «Рауф Парфий сөздің тымсалы мәни жилўаларын жүзеге шығарыўда, жаратыўда өзине тән қайталанбайтуғын ғәрезсиз жолға ийе болған шайыр. Ол халқымыздың жасы үлкенлердин изинен жүрме, лекин олар излеген нәрсени сен де изле, деген

хикметине әмел ететуғандай сезиледи. Шайыр жаңа формада жаңа гәп айтыў ушын тынымсыз изленер екен, хәр биримизге таныс сөзлердин үстине жаңа хәм терең мәнислер жүклейди. Усы бағдарда Рауф Парфий қосық қатарларын сындырыўын жақсы көреді. Хош, бул нәрсе қосыққа зыян жеткизбейме? Қосықты әззи қылмай ма? Яқ, әлбетте. Себеби, бул нәрсе пикирдин сыныўына, туйғылардың шашылыўына, мәнистин жайылып кетиўине алып келмейди. Ең тийкаргысы, қосықта сөз сынбайды. Сөздің көркем-эстетикалық тәсир күши, салмақлылығы артса артады, бирақ бүгилмейди, пәсеймейди» [2:37-38]. Бул орында шайырдың дәретиўшилигине хәм улыўма, шайыр дәретиўшилигиндеги еркин қосықларға тән «қосық қатарларын сындырыў» хәдийсесин айрықша талқыға тартады.

Лирикадағы аралық форманың, насырый қосық сыяқлы түрлеринде әпиўайы сөйлеў формасы жетекши болса, ақ қосық, еркин қосық, верлибр сыяқлы түрлеринде қатарлардың ізбе-излиги, бирақ олардың «сындырылған» көринислери басым келеди. Рауф Парфий өз дәретиўшилигинде хәзирги поэзияның аралық формасындағы үлгилерин усынар екен, хәр түрли усыллардан пайдаланады. Жоқарыдағы 1963-жылы жазған «Сўзлар» темасындағы ақ қосықта қатарларды сындырыў жолынан барған болса, кейин ала, яғный 1979-жылы жазған, әйне усы «Сўзлар» темасында жазған қосығында насыр қосыққа тән белги, баянлаў формасы үстемлик етеди. Ең тийкаргысы, шайыр бул дәўирге келип өз оқыўшыларына ийе хәм бирнеше китаплары баспадан шыққан дәретиўши сыпатында танылған болып, енди ол сөзлер менен және де еркинирек сөйлеседи, мүнәсибette болады. Сөзлер оның ойында уйқылап жатқандай болады. Шайыр «Сўзларни ушлаб кўраман, тишлаб кўраман», деп жазады» [3:187]. Оның ойында уйқылап жатырған ески сөзлер «Түркистан» деген түсиникти береді. Шайырдың қосықларындағы идея – бул Ұатан дәрти. Шайыр бундай үлкен дәртти хәр түрли бағдарларда, гейде өлшем хәм уйкасқа түскен классикалық қосық формасында баянласа, гейде аралық формалардан өнимли пайдаланады.

Жуўмақлап айтқанымызда, белгили өзбек шайыры Рауф Парфий лирикасы формасы хәм мазмуны жағынан өзгешеликти пайда етеди.

Әдебиятлар

1. Назаров Б. Истиқлол дәври ўзбек шеърятининг манзаралари. // Мустақиллик дәври ўзбек адабиёти (Адабий-танкидий мақолалар). – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2006.
2. Раҳимжонов Нўмон. Энг гўзал сир (шеърят ва шахсият) // Рауф Парфи. Сакина. Сайланма. Китоьга ёзилган сўзбоши. – Тошкент: “Muharrir”, 2013.
3. Рауф Парфи. Сакина. Сайланма. – Тошкент: “Muharrir”, 2013.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада ўзбек адабиётининг машхур шоири Рауф Парфининг ижоди, айниқса, унинг оралик шаклдаги шеърларининг ўзига хос хусусиятлари тадқиқ этилди. Унда шоир ижодида кўзга ташланадиган бадий маҳорат масалалари насрий ва эркин шеърин асарлари киёсан таҳлил этилди.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется творчество известного узбекского поэта Рауфа Парфий, в особенности необычайности стихотворений поэта в рубежных формах. В сравнительной форме раскрыты художественное мастерство, творчество поэта на материале его свободных песен.

SUMMARY

This article explores the work of the famous Uzbek poet Rauf Parphiy, especially the extraordinary poems of the poet in frontier forms. The artistic mastery of the poet's creativity is revealed in a comparative form on the basis of his free songs.

АРХАИКАЛЫҚ МИФЛЕРДИҢ ӘЙЙЕМГИ ДЕРЕКЛЕРИ ХӘМ ХАЛЫҚ ДӘСТАНЛАРЫНДА ҚӘЛИПЛЕСИҢ ЖОЛЛАРЫ

М.Есебаев - үлкен оқытыўшы

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: достон, мифологик, сюжет, фольклор, образ, дев, пайғамбар.

Ключевые слова: эпос, миф, сюжет, фольклор, образ, мотив, великан, пророк.

Key words: epos, myth, plot, folklore, image, motive, giant, prophet.

Халық аўызеки дәретпелеринде халықтың қоршаған дүньяны билиўи, сол дәўирдин шәрт-шараятларынан, адамлардың мийнети хәм турмыс тәжирийбелери дүньянытаныўи, түсиниклери оғада әҳмийетли рол ой-

наған. Миф, адамзат жәмийетиниң ең ертедеги баскышларына тийисли болып, олар қоршаған дүнья, әлем ҳаққындағы ең дәслепки пикирлерди баслап береді. Қарақалпақ әдебиятаныў илиминде ең дәслеп

мифке түсиник берген илимпаз Н.Дәўқараев болды [1].

Ҳақыйкатында да, мифлердің жүзеге шығыуында ертедегі адамлардың дүньяға көзқарасы, жәмийет хәм тәбият кублыслары ҳаққындағы түсиниклери тийкар болған. Адамлардың дүньяны, жәмийетти, тәбият кублысларын, аңлап түсиниўге болған урыныўлары тийкарында усы мифлер дөреген. Бирақ, ертедегі адамлар мифти қыял деп есаплаган. Оған оның ўақыясы менен мазмунына кәмил исенген. Мифте қыял бар деген түсиник бизлерде ғана, ал мифлик санадағы адам оны таза шынлық деп қабылланған [2].

Бул туўралы белгили илимпаз М.И.Стеблин Каменский былай деп жазады: «Миф дегенимиз – өзиниң пайда болып, өмир сүрген орталығында, қаншелли шынлыққа уксамаса да ҳақыйкат деп қабылланған әңгиме» [3]. Көрип отырғанымыздай, ерте дәўирдегі ата – бабаларымыздың қоршаған дүнья, жаратылыс ҳаққындағы дөреткен ең дәслепки әңгимелериниң мазмуны усындай тийкарда болған. Ертедегі адамлар адамның туўылыўындағы биологиялық нәсил қалдырыўдың илимий тийкарларын түсинбегенликтен қуяш нуры, айдың сағымы, самал епкини, теңиздің көбиги, ҳәр қыйлы мийўелер перзенттиң туўылыўына себепши болады деп исенген.

Белгили илимпаз В.М.Жирмунский илахий туўылыў мотивин партогенезис, ҳаяллардың сырлы, илахий ҳәмледар болыўы, яғный әйемги жаратылыслар менен избе-из байланыслы екенлигин айтады [4]. Жер жүзиндегі ең дәслепки адамлардың жаратылыўы ҳаққындағы мифлер дүньяның барлық халықларында ушырасады. Оларда адамның жаратылыўы ҳәр қыйлы көринисте сәўлендирилген.

Н.Маллаевтың илимий мийнетинде дүньяның жаратылысы хәм биринши адамның пайда болыўы ҳаққында былай деп келтириледі [5].

В.Я.Проптың тастыйықлаўынша, адамзат цивилизациясының ең төменги басқышында жасаған адамлар караматлы туўылыўдың барлық түри де ҳақыйкат деп түсинген. Олардың исениминде ең дәслепки адамларды қудай хәм ярым қудайлар жаратқан. Кейин ала бул исенимлер өзгерип тәбияттың ҳәр қыйлы кублыслары, самал епкини, жаўын, суў, мийўе, өсимликлер хәм т.б. адамның туўылыўына себепши болады. Кейин ала қәўимниң тайпаның басшысы болған қәўендер тотемлерге ярым қудайлық сыпатлар бериледи, оларды адамның жаратыўшысы деп түсиниўшилиқ пайда болады. Бул көзқарастың шеңбери және де кеңейип, адамнан жаратылыўы (жаратыўшының әпиўайы ерли-зайыплар менен алмасыўы) ҳаққындағы исенимлер пайда болды. Және де ол: ең дәслеп караматлы туўылыўға қудай хәм ярым қудайлар ғана ҳуқықлы болғанлығын, кейинрек бундай туўылыў қәўимниң түп бабасы, қәўендер қаҳарманлар, патшалар, императорларға да тән болған», [6, 5:83-85] - деп көрсетеди.

Халық аўызеки дөретиўшилигинен баслап жазба әдебияттағы мифологиялық көринислер, ең алды менен қуяш, ай, жұлдыз, кейин ала сырлы ҳәдийселер хәм хайўанлар ҳаққында сөз болады. Усындай әйемги архаикалық көриниске ийе болған оның жыртқышлығы, түр-түсиниң жабайы келбети менен оның қәлесе ушып жүриўи, қәҳәри келгенде дүньяны астан кестен ете алатуғын күш қүдиретке ийе болып ол соның менен бирге, адамқор сыпатында сүўретленеди. Усындай образлардың бири «Дәў» образы болып табылады. Дәў образы «Архетеп» образларға киреди. Архетеп сөзи (грекше сөз болып) «ең дәслепки биринши образ» мәнисин билдиреди. Бул термин илимге биринши мәртебе швейцариялық алым К.Г.Юнг тәрәпинен киргизиледи. «Сондай-ақ, мифологиялық образлардың әйемги көриниси болып, олардың өз ара бир-бирине тәсири хәм байланыслығы әйемги сананың жемиси спатында қарады хәм бул өз ара байланыслығын гәҳи аналогия,

гәҳи биринши тәсир нәтийжесинде пайда болған басқа бир жаңа ҳәдийсе спатында баҳалады. Архетип ҳәр қандай жағдайда хәм мифологияны теориялық жақтан таллаўда пайдаланылатуған түсиниклер. Миф дөретиўшилиқ барысында архетиплердің образға өсип өтиўинен басқа нәрсе емес» [7]. Бул процестин нәтийжеси мифти жаратыўға алып келеди. Сол себепли архетип образлар мифология, дин хәм көркем өнердің дереги болып есапланады. Дәў образы әйемги мифологиялық көринистеги ең биринши образлар болып ол мухаддес китапларда да сөз етиледі хәм аўызеки әдебиятымыздан да кең орын алды. Усындай дүньяның жаратылысы ҳаққында муққадес китаплардың бири «Авесто» да өз сәўлелениўин тапқан.

«Авесто» Орта Азия халықларының әйемги тарийхы, географиялық жайласыўы, халқымыздың, ата-бабаларымыздың мәдений үрп-әдетлери, олардың турмыс тәрзиниң раўажланыўы, философиялық – эстетикалық, тәлим-тәрбия негизи тийкарындағы қараслары аркалы өзінде бай мағлыўматларды топлаған бул мухаддес естелик Шығыс халықларының көркем ойының өсиўинде айрықша орынды ийелейди. Бул мийнет түркий халықларының аўызеки көркем дөретиўшилиги дәслепки эпикалық дәстүрлериниң раўажланыўына «Авесто» шығармаларының сюжетлери, оның мотив хәм образлар системасы өзиниң үлкен салмақлы үлесин қосты.

Белгили илимпаз М.С.Стеблин Каменский былай деп жазады: «Миф дегенимиз – өзиниң пайда болып, өмир сүрген орталығында, қаншелли шынлыққа усамаса да ҳақыйкый деп қабылланған әңгиме» [13]. Адамзаттың жаратылысы ҳаққындағы ой-пикирлер күн сайын өсип, жаңа басқышларға қарай өзиниң эволюциялық раўажланыўында болды. Адамзаттың пайда болыўы ҳаққында көп ғана әпсана хәм ертеклерде, дәстанларда да келтириледі. Бир көзли, төрт көзли хәм көринислери хайўанлар түриндегі адамлар тымсалы пикиримиздің сыпаты болып табылады.

Мысалы, греклердің легендаларында былай бериледи: «Қүдиретли күшли жер титанлардан басқа және дәўлерге де өмир берди: Маңлайында жалғыз көзи бар Циклоп – деп аталатуғын үш дәў, көринислери таўдай, елиў баслы, үш дәў, ҳәр бириниң жүз қолы бар «гекатонхейр» деп аталатуғын үш дәў дүньяға келеди. Олардың қорқынышлы күшине хеш нәрсе тең келе алмас еди, олардың қутырған күшиниң шеги жоқ еди...» [8]. Бул дәўлердің көриниси ерте әйем заманлардағы архаикалық көриниси болып табылады.

Усындай әйемги көркем ойдың, инсан санасының күн сайын өсиўи нәтийжесинде мифлик көркем образлар аўызеки әдебиятында әпсана, ертек дәстанларымызда сол әйемги архаикалық дәўир көриниси менен енисип, оның сюжети, мазмуны жаңа идеялар менен толысыўына алып келди. Түркий халықлардың аўызеки көркем әдебиятына өз тәсирин тийгизди хәм онда архаикалық әйемги пикирлеўдің жемиси сыпатында ғайрытәбийий образлар қәлиптеди. Соның ишинде, түркий халықлары ертеклеринде бир көзли адам көриниси даўам еткен. Усындай сюжетлер қазақ халық ертеклеринде бул сюжет көбирек ушырасады. «Жалғыз көзли дәў» деп аталған қазақ халық ертегинде бир көзли адам дәў сыпатында талқы етиледі. Ертек қаҳарманы өзи билмеген ҳалда бир көзли дәўдің сарайына келип қалады хәм хеш кимсиз болған бул жайды мекан етип жүреді. Бир күни аўдан келсе, қатты уйықлап жатқанында көзине жер силкинген сыяқлы күшли шаўқымнан оянып кетеди хәм де жалғыз көзли дәўди ушыратады [9].

Усындай мифлик сүўретлеўлер қарақалпақ халық ертеклеринде де ушырысады. Мысалы; «Жансап» атлы ертекте былай бериледи: Бурынғы өткен заманда үлкен

бир патшаның «Жансап» атлы жалғыз баласы болыпты. Жансап он бес жасына келгенде, қасына алты палұан ертіп, кемели аң аулауға шығады. Теңизде балық ұсап, құс атып жүрген жеринен қубладан қатты дауыл болып, кемесин самал алты күн, алты түн қуып, бір үлкен таудың түбинен шығады. Теңиздің айлана қыр дөгерігінің барлығы тау екен «алты күннен бери ашпыз, бұл жерде тамақ асып жейік» деп жетеуі таудың басында тамақ писирип жейді. Сонынан қараса ылғый жарты бас, маңлайында жалғыз көзі бар, жарты аяқ адамлар буларды айлана орап алады...» [10].

Бұл ертеке сюжетлерінде ертедегі адамның жаратылысы, ондағы инсанлардың бір көзлі болуы, адамда қорқынышлы халатты келтиреді хәм ерте әйемги миф көринислери эпсана, ертеке хәм дәстанларымызға шекем жетип келгенлигин, олардың сюжетлик құрамына енисе баслағанын көрсетеді.

Қарақалпақ халық дәстаны «Қараман» дәстанында да ұсындай ғайрытәбийий образдағы сюжетлер ұшырасып отырады. Мысалы;

Таймұас атлы хан өтті,
Патшалық дәуранын сүрди,
Бір жүз қатын алды,
Бес жүз елли жасады,
Ата деген бір тырнағы болмады.

Алты жүз елли жасында периден Зерда пери дегенді алды, қырық жыл қослас болды. Зерда пери жүкли болды, айдарханың жүрегине жерип, он еки жыл құрсақ көтерді. Қырық күн толғатады тууалмай. Ақыл-даналар ишин жарып баланы тири алады, анасы өлип кетеді. Баланың түр-бийнесин тәрийп етейин.

«Маңлайында жалғыз көз.»

Жүрегінди жарғандай,
Балтырының хәр түгі,
Сегіз тынлы арқандай,
Қәхәр менен қараса,
Шаншылар түгі бақандай,
Айбат шексе алыстан,

Қырық мың жығын қырғандай...»[10]-деп келтиреді.

Дәстанның мазмұны хәм сюжетинен сондай жуумақ шығаруы мүмкін, бір көзлі адам мотиви түркий халықлар фольклорының әйемги тамырларына барып такалады. Сондай-ақ, бұл ғайрытәбийий көринислер көп жағдайларда унамсыз қахарманларға тийисли болып дәстанларда, ертекелерде өз сәуленіуін тапқан.

Е.М.Мелитинскийдің көрсетуіінше, қандай да бір затты оның пайда болуы менен байланыстыруы, яғнай жаратылысын түсіндириу, оның қалай пайда болғанын гүррің етиу, айлананы қоршаған дүньяны сыпатлау-мифтің тийкаргы белгилеринен есапланған

Әдебиятлар

1. Дәукараев. Н. Шығармаларының толық жыйнағы. – Нөкис: 1977. Т.2. 171-173-б.
2. Қаскабасов С. Қазақ халық прозасы, - Алматы: “Ғылым” 1984, 66-б.
3. Стеблин Каменский М. И. Миф. – Ленинград: 1976, 172-б.
4. Жирмунский В.В. Тюрский героический эпос. -Ленинград: “Наука”, 1974, -С. 224-233.
5. Маллаев Н. Алишер Новой ва халқ ижодиети. -Тошкент: “Адабиёт санъат” нашриети, 1974, 98-б.
6. Пропп В. Я. Мотив чудесного рождения. В. кн.: Фольклор и действительность. –Москва: “Наука”, 1976, -С. 237.
7. Юнг К. Г. Архетип исимвол, изд. «Ренлссанс» СП «ИВО-Сид.» 1991, -С. 81.
8. Кун Н.А. Әйемги грецияның легендалары хәм мифлери. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990, 3-б.
9. Қазақ халық әдебияты. Көп томдық. -Алматы: «Жазыушы», 1989, 232-б.
10. Қарақалпақ халық ертекеклери. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1997, 46-47-б.
11. Мелитинский Е.М. Поэтика мифа. – Москва: “Наука” 1976, 172-б.
12. Алламбергенов К. //«Қарақалпақстан мұғаллими». 1995, № 3-4, 103-б.
13. Дәукараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. Т. 2. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977, 278-279-б.

РЕЗЮМЕ
Мақолада қарақалпақ халқ достонлариниң поэтик тузилиши таркибида мифологик мотивларнинг ўрни ва унинг қўлланилиши сабаблари урганилди. Мифологик мотивлариниң достон сюжетида типологик ва бадий жиҳатдан аҳамияти ва яқинлиги қиёсий таҳлил қилинди. Архаик миф мотивлариниң достон сюжетиға ўтиши ва унинг сабаблари ўрганилди.

РЕЗЮМЕ
В статье рассматриваются вопросы взаимосвязанности поэтической структуры и мифических мотивов в народных эпосах каракалпаков и в сопоставительном плане изучаются их типологические и художественные особенности перехода мифологических мотивов в сюжет эпоса.

SUMMARY
The article deals with the problems of interrelation of poetic structure and mythical motives in national epos of Karakalpak people on the basis of comparative analysis are studied their typological and literary features of transferring of methodological motives into the plot of the epos.

[11]. Арадан көп дәуирлер өтип, адамзат жәмийетиниң хәм санасының раўажланыуы менен адамлар мифлик санадан әсте ақырын шығыса баслаған. Енди олардың дүнья, тәбият хәкқындағы пикирлери бир қанша ўақыт өтип, қаншелли динлер пайда болып атырса да, адамлар турмысынан биротала түсип қала қоймаған.

«Жаңа пайда болған реал-хәкыйқый сананың ески сананы адамлар турмысынан ығыстырып шығаруы қолынан келмегендиктен бе, адамлар турмыстағы өзлери билмейтуғын нәмәлим қублыслардың сырларын сол себепли санада пайда болып атырған бослықлардың орнын бурыннан киятырған дәстүрли ески сананың күши менен толықтыруға хәрекет еткен» [12]. Бұл сюжетлер халық ауызеки әдебиятына хәр түрли көринислери менен кең орын алыуға еристи. Бундай ертедеги эпсаналар сюжетинде көркем образлар өзиниң архаикалы шығысы менен кирип келди.

Н.Дәукараевтың «Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери» деген мийнетинде «Қырық қыз» дәстаны мысалында былай келтиреді. Мысалы, «Қырық қыз» поэмасында оғада ерте заманларда жарыққа шыққан эпосларға характерли айға, күнге, жұлдызға, отқа, сууға, тауға, арысланға, жолбарысқа тенеулері көп гезлеседе. Поэмада қахарман қызларды:

«Айбатына қарасаң,
Арыслан да қорыққандай», -
«Түңги жарық жұлдыздай,
Еки көзи жайнады»
«Қара бултты қақ жарып,
Аспанның жарық жұлдызы
Жерге қарап аққандай...»

дегенге қусаған тенеулер менен сүүретлейди. Бұл тенеулер оғада ертедегі архаистлик түсиниктен қалған. Хәттеки жырдың бас қахарманлары Гүлайым, Арыслан, Алтынай, Отбасқанлардың атлары да усы архаистлик сөзлер менен байланыслы», [13] - деп көрсетеді. Мине, Дәукараевтың көрсетуіінше, дәстанларда архаикалық элементлердің бар екенлиги хәкқында мысаллар арқалы келтиреді. Усы Дәукараевтың пикирлерине толық қосылған халда жоқарыда келтирилген мысалларымызды да тастыйықласақ болады.

Жуумақлап айтқанда, дүньяның жаратылысы оның қәлиплесиуі әйемги көринислери архаик мифлердің әйемги дереклери, элементлери арқалы сәуленіп хәм бұл көринислер дәуирлер өтип халық ауызеки әдебиятының үлгилери, эпсаналары, ертекеклери, дәстанларына диффузияласып, мәлим өзгерислерге ұшыраған халда өз көринисин тауып, оның эстетикалық, рухый талаптарын қандырып оның көркем сюжетин байытты.

«АШЫҚ - НӘЖЕП» ДӘСТАНЫ СЮЖЕТИНИҢ ҮЛГИЛЕРІ ХӘМ ИЗЕРТЛЕНИҢ

(Түркий версиялары мысалында)

С.Жепбарова – еркин излениўши

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: достон, бахши, мусика санъати, типология, сюжет, версия, сўз.

Ключевые слова: дастан, бахши, музыкальное мастерство, типология, сюжет, версия, слово.

Key words: dastan, baksy (a person who tells epics among the people; epic teller), music skill, typology, plot, version, word.

Авторы белгисиз болған халық дәстаны есапланған «Ашық Нәжеп» дәстаны түркий халықлар арасында кең тарқалған. Бул дәстан, тийкарынан, бақсышылық өнери хәм оның әхмийети мәселелерин сөз етип, халықтың саз-музыканы жақсы көриўи, бақсышылық өнериндеги баслы ўазыйпаларды баянлайды. Бирақ илимий хәм әдебий дереклерге қарағанда, бул дәстанның қолжазба үлгилери сақланбаған. Соның ушын, түркмен илимпазы С.Гутлыева бул дәстан бойынша 1977-жылда арнаулы изертлеў алып барған хәм оның тасбаспа хәм оригинал үлгиден көширме қолжазбаларының да болмағанын айрықша белгилеп, дәстанның тек ғана бақсылардың репертуары арқалы көпшилик ел арасына тарқағанын айрықша айтып өтеди. Дәстанның түркменше версияларын түркмен бақсыларынан Мәмметанна бақсы, Өре Кәбаев, Өре Сейитмәммедов, Нуры Халыков, Абдырахман Ширмәммедов, Артық бақсы хәм т.б. бақсылардың репертуарында кең орын алған хәм олар халық арасында дәстан көринисинде атқарған.

«Ашық Нәжеп» дәстанының түркменше версиялары хақында пикир жүргизген С.Гутлыева дәстанның Түркменстанның кубла районларында кең жайылғанын хәм белгилі бақсы Мәмметанна бақсы тәрәпинен атқарылатуғын варианты сюжет ўақыяларының кең екенлиги, толық болыўы хәм де көркемлик жақтан жетик екенлигин айрықша белгилейди хәм баспаға да дәстанның усы Мәмметанна вариантының таярланғанын айрықша айтып өтеди.

Дәстанның түркменше вариантлары ең дәслеп XX әсирдин орталарына келип ўйрениле баслайды. Дәстан, 1942, 1960, 1977 – жылдарда баспадан шыққан. Сондай-ақ, 1950-жылдардан баслап жоқары оқыў орынлары педагогика институтлары ушын хрестоматияда, «Түркмен поэзиясының антологиясында» дәстаннан ўзиндилер орын алған. Сол ўақытларда да дәстанның идея-мазмунының, тематикасының кең екені хақында пикирлер билдирилген.

Дәстан хақында белгилі Шығыстаныў илимпазы Е.Э.Бертельстиң «Нежеп оглан» туркменский роман о поэте, «Белек» С.Е.Малову, Сборник статей, (Фрунзе, 1946), оннан кейин 1947-жылда жазған «Туркменская поэма о поэте. Труды Московского института востоковедения, Сборник 4, Москва, 1947») атамасындағы мақалалары бар. Бул мийнетлерде Е.Э.Бертельс «Ашық Нәжеп» дәстанының пайда болыўы, дәстанның композициясы, образлары хақында пикир жүргизеди.

Дәстан бойынша белгилі алым Н.М.Жирмуниский де өзиниң «Тюркский героический эпос. М: Л., 1962» атамасындағы мийнетинде бирқанша пикирлер билдирген. Өз гезегинде, түркмен илимпазы С.Гутлыева да өзиниң «Нежеп-оглан» дессаны» (Чаржев, 1990) атлы мийнетинде де жоқарыдағы илим-пазлардың айтқан пикирлерин қоллап-қуўатлайды.

С.Гутлыева «Ашық Нәжеп» дәстанының ғәрезсиз вариантлары да пайда болғанын белгилей отырып, «Ашық Әлбент» дәстанының ўақыялары менен байланыслы екенін айрықша атап өтеди. Хақыйқатында да, «Ашық Әлбент» дәстанының мазмуны саз өнери, бақсышылық пенен байланыслы екені мәлим. Және ондағы қахарманлар, персонажлар еки дәстанда да қатнасады, бирақ олардағы өзгешеликлер мотивлеринде, эпизодларында, ўақыяны баянлаўында көзге тасланады. Изертлеўши С.Гутлыеваның белгилеўине қарағанда, «Ашық

Әлбент» дәстанының Б.Ахундов, А.Мередовлар тәрәпинен жазып алынған «Ашық Әлбент дәстаны» Түркменстан ИА Мақтымқулы атындағы Тил хәм әдебиат институтының қолжазбалар фондында (инв.1382) сақланатуғын варианты 1917-1918-жылдарда жазылған қолжазбасы екенлигин, бул қолжазбаның әдебиаттаныў илим жәмәәтине 1950-жылда белгилі болғанын айтып өтеди [1:13]. Сондай-ақ, С.Гутлыева «Нәжеп оглан» дәстаны «Ашық Әлбент» дәстанының даўамы деген пикирлерди де алдыға қояды. Хақыйқатында да, бул еки дәстанның сюжетинде уксаслықлардың бар екені көзге тасланады. Дәстанның түркменше вариантында: «Ашық Әлбент» дәстанында ўақыялар Кенже Қарабағда болып өтеди. Оның патшасы Шемси Камара түсинде перзент берилген. Оның Ашық Айдын пирде тәрбияланыў керек екені тапсырылады. Әлбент Ашық Айдың пирге шәкирт болып жети жыл хызмет етеди, бирақ оның пәтиясын алмайды, елине айланып келеди. Ол аңға барады, Тәўриз елине барады. Аң қусты ушырып жибереди. Оны излеп, Ерке патшаның қызы Гүлесрар бағына киреди хәм түсинде көрген қызы Гүлесрар менен ушырасады. Бул жағдайды Гүлесрардың синдиси Бибитөрели ханым атасына хабар береді. Ерке патша Әлбентти дардан асыўды хұким етеди. Гүлесрар Әлбентти азат етиўин атасынан сорады. Ерке патша олардың ашық екенін билген хәм Әлбентти азат етеди, мақсет-муратына жетеди. Әлбент Гүлесрар қызды алып елине қайтады. Дәстан усы ўақыялар менен тамамланады» [1:14].

Ал, «Ашық Нәжеп» дәстанында болса Әлбент те бас қахарманлардан бири болып қатнасады. «Ашық Әлбент» дәстанында Әлбенттиң жас ўақытлары менен ер жеткен ўақыт аралығындағы ўақыялар баянланса, ал «Ашық Нәжеп» дәстанында Әлбенттиң өмириниң кейинги ўақыялары сәўлендиргенин көриўге болады. Яғнай, оның биринши хаялының дүньядан өтиўи менен байланыслы, екінши хаял-Сонаға ўилениўи менен «Ашық Нәжеп» дәстанының ўақыялары басланады. Усыларды есапқа алсақ онда, түркмен илимпазы С.Гутлыеваның «Ашық Нәжеп» дәстаны «Ашық Әлбент» дәстанының даўамы деп айтқан пикирлери хақыйқатқа туўра келеди.

Бул еки дәстанның түркий халықлар, соның ишинде, өзбек, қарақалпақ хәм түркмен версияларын салыстырып қарағанымызда, оларда уксаслық та, өзгешелик те бар. Мәселен, өзбекше «Ашық Әлбент» дәстанындағы ўақыялар түркмен хәм қарақалпақ версияларына қарағанда бирқанша өзгешеликлерди пайда етеди. Профессор С.Р.Рўзимбоевтың «Хорезм достонлари» (Урганч, 2005) деп аталған «Ошиқнома» китабының 1-томында «Ашық Әлбент» дәстанының өзбекше версиясында Әлбенттиң дүньяға келиўинен баслап, ер жеткенге шекем аралықта оны Ашық Айдың пир қоллап-қуўатлайды. Сондай-ақ, дәстанның ақырында Әлбент Сона қызға ўиленеди, мақсет-муратына жетеди. Ал, түркменше версиясында Әлбенттиң Сонаға ўилениў эпизодлары «Ашық Нәжеп» дәстанында баянланады. Соның менен бирге, Әлбент хәм Нәжептиң әкели бала хәм бақсышылық өнери хақындағы идеялары улыўмаласып бирлеседи. Бирақ, еки дәстандағы образларды салыстырып қарағанымызда, олардағы уксаслық типлерди көриўге болады. Мәселен, «Ашық Әлбент» дәстанның өзбекше версиясында қатнасуатын Ашық Айдың пир, Әлбент,

Шәмсиқамар патша, Гүлесрар, пәрийлер хәм т.б. сыяқлы қахарман хәм персонажлар дәстанның түркменше версияларында да қатнасады. Еки дәстан версиясында да Ашық Айдың пир Әлбентти қоллап-қуғатлайды. Бирақ, дәстанның өзбекше версиясында мифологиялық түсиниклер, демонологиялық образлар басым екені көзге тасланады. Яғнай, Әлбент қыйын аўхалда қалған ўақытта оған, ең биринши гезекте, Ашық Айдың пир жәрдем береді, қоллап-қуғатлайды. Сондай-ақ, еренлер, қырық шилтенлер яран болып, Әлбентти бәле-бәтерлерден асырап қалады. Дәстанның кейининде Әлбенттиң Соғаға үйлениўинде де қырық шилтенлердің қатнасыўы, яғнай, дәстандағы түс мотивинде Әлбенттиң түсинде Сонаны көрийи, қырық шилтенлердің оны Әлбентке некелеп берийи эпизодлары көзге тасланады.

“Алкисса, Албанджон юртиға бориб, хамма бирла кўришиб, сўрашиб 40 кун тўй берди. Созанда, гўянда барчанинг вақти хуш бўлиб, Албанджон кўшкина чиқиб, айшу ишратда даврон суриб ётдилар. Ораданбирнеча кун ўтди. Энди сўзни бошқа ердин эшитинг. Тақдири оллоға тадбир йўқ. Аммо Албанджон жума оқшоми, сахарнинг шайтони қочиб, раҳмони келур чоғинда бир туш кўрди. Тушинда Шохимардон, тўрт чахори ёр ва яна қирқ чилтан жам бўлиб Табриз шаҳринда Шох Маҳмуднинг қизи Сўнажонни келтириб, иккисини бирер да ўтқазиб, никоҳ қилиб, фотиҳа бериб қайтиб кетдилар. Албанджон сесканиб турди, туш эркан. Намозини ўқиб, беқарор бўлиб пири Ошиқ Ойдиннинг ёнина бориб, кўргантушини баён қилиб бир сўз айтди:

Жуманинг кечаси сахар чоғинда,
Кўзима бир мохитобон кўринди.
Жамоли бар қурап олама султон,
Сўна отли ажаб мастон кўринди.

Дуода бор эрди улуг чилтанлар,
Соғ усўли молди хирқа кийганлар,
Бу дунё дин ўтган тўрт минг пайғамбар,
Хақ саносин айтган пирлар кўринди.

Ал қисса, Албанджон бу сўзларни баён қилди. Пири айтди: эй болам, Оллоаоло санго бу давлатни бериб турур, бор санго жавоб бердим, деб фотиҳа берди”[2:167-168].

Бул эпизодлар болса, түркменше версиясында жоқ. Дәстанның түркменше версиясында тек ғана Ашық Әлбент Гүлесрарға үйленеди, ўақия тамам болады. Ал, “Ашық Нәжеп” дәстанының қарақалпақша версиясы ҳаққында сөз етсек, бул дәстанның қарақалпақ елине таралыўында түркмен бақсыларының хызмети үлкен болған. Бул ҳаққында илимпаз Қ.Мақсатовтың “Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәрәтпелери” (Нөкис, 1996) мийнетинде мағлыўматлар келтириледі. Онда белгилеўинше “Дәстан қарақалпақлар арасына XIX әсирдин басында тараса керек хәм тараў дереги түркмен бақсылары екені гүмансыз. Усы дәўирде Ташаўыз хәм Ғөне Үргениш этирапында бир жағынан бирге жасап, екінши жағынан беккем байланыста болған түркмен хәм қарақалпақ бақсылары бул бирге ислесиўде шешиўши роль ойнаған. Бақсы сыпатында Бердақ хәм оның қызы Хўрлиманның репертуарында бир қанша дәстанлар хәм халық қосықлары менен бирге “Ашық Нәжеп” дәстаны да айрықша орын ийелеген. Бул дәстанның қарақалпақша версиясының дәрәўинде Бердақ бақсы мектебининң әҳмийети айрықша үлкен. Бунинң айқын мысалы етип “Ашық Нәжеп” дәстанының Қаражан бақсы тәрәпинен толық атқарылыўын көрсетиўге болады. Соған қарағанда, бул дәстанның сөзинде, сазында Бердақтан баслап оның дәстурин даўам етиўши бақсылардың хәммеси өзлеринше қурып қәлиплестирген”[3:294]. Соны да, айтып өтиў керек, дәстанның қарақалпақша версиясында “Ашық Әлбент” хәм “Ашық Нәжеп”

дәстанларының ўақиялары қосылып, бир дәстан ретинде яғнай “Ашық Нәжеп” дәстанының басында баянланып, еки дәстандағы ўақиялар бир дәстан сюжетинде келтириледі. Мәселен, “Қарақалпақ фольклоры” 100 томлығы китабының 27-42-томларында келтирилиўине қарағанда, өзбек хәм түркмен халықларында бар болған “Ашық Әлбент” дәстанының ўақиялары “Ашық Нәжеп” дәстанның басында қысқартылған көринисте қысқаша эпизод етип бериледи. Яғнай, Ашық Айдың пирдин дўняға келиўи, пирдин төрт шәкирттери хәм солардың арасында Әлбенттиң те Ашық Айдың шәкирт болыў мотивтери менен басланады. Сонаның иләхийден Әлбенттиң қасына өзи келиўи хәм Нәжеп ҳаққындағы ўақиялар баянланады.

“Әуел адам ата бинят болғанда Ашық Айдың уллы пир деген дўняға келди. Ашық Айдыңннн мейханасында сазенде, гөйенде, көкиреги нама танийтуғын үш жүзден аслам шәкирти бар еди. Олардың ишинде Ашық Әлбент, Ашық Наўрыз, Генжемурат, ашық Әзбен деген төрт шәкирти бар еди. Төрт шәкиртинин ишинде Ашық Әлбент, “менде Ашық Айдыңдай болмасам бар ма”, деп, бир кишкентай дуўтарды алып, пийринен бийжуўап бәдар кетти. Ол Генжеқарабақ шәхринде Әдилхан патша журтына барып, ялғаннан бақсышылық қылып, сексен төрт шәкирт жыйнады. Әне, түсинде жатырғанда пирлер Әлбентке аян берди.

- Сениң талабың келишмейди, Әлбент! – дейди
- Не себеп келишмейди? – дейди Әлбент.
- Пирлер айтты:
- Генжеқарабақ елинде бир ҳаялдың байы өлип,

жесир қалыпты, соны алмасаң, талабың келиспейди, - деди.

Сол ўақытта Әлбент орнынан турып, темирден ҳаса алып, темирден геўиш кийип, ҳаялды излемекке мейил болғанда, ҳаялдың өзи, дарайы көйлеги дүрилдеп, күн шығыс жақтан қундағында баласы менен таяр болды”[4:279].

“Ашық Нәжеп” дәстанының қарақалпақша версиясы ҳаққында пикир жүргизген түркмен илимпазы С.Гутлыева бул дәстанның сюжети өз алдына версия емес екенлигин, ол түркмен бақсыларының репертуарынан қарақалпақ бақсыларына өткенлигин, қарақалпақ бақсылары тәрәпинен дәрәтйишликли өзлестирилгенлигин, сюжет қурылысына да көп бир өзгерислердин қосылмағанын, бирақ сюжеттин жүзеге келиў себептери, қахарманлардың ҳәрәкеттерининң хәм характерлерининң сўўретлениўинде, ўақияларды баянлаўда қолланылған текст, тили өзгешеликке ийе [1:14] екенин белгилейди.

“Ашық Нәжеп” дәстанының өзбек, түркмен хәм қарақалпақ версияларының сюжетинде улыўмалық бирликтин бар екені де көзге тасланады. Яғнай, жоқарыда белгилеп өткенимиз сыяқлы, дәстанның үш халық версиясында Әлбент пенен Сонаның бирге болыў мотивинде Ашық Айдың пир хәм қырық шилтенлердин, яранлардың хызмети үлкен екені көзге тасланады. Дәстанның усындай орынларында ўақия мифологиялық көринисте түсиндирилгенлиги себепли, онда сырлы ўақиялардың баяны да көзге тасланады. Сонлықтан, сырлы, сыйқырлы тилсим, әжайыбат араласқан ҳәдийселердин турмыс ўақиялары менен параллель келтирилиўи дәстан сюжетине тән тийқарғы белгилерден бири.

Соны да, айтып өтиў керек, “Ашық Нәжеп” хәм “Ашық Әлбент” дәстанларының сюжети ҳаққында сөз еткенимизде, олардың өзбекше версияларында ўақиялардың кең сўўретлениўи, баянланыўы дәстанды қарақалпақша версиясынан айырып турады. Бирақ, дәстанның Хорезм ойпатларында кең тарқалған вариантлары түркмен версиялары менен ұқсаслықты

пайда етеди. Дастаннинг тили, образлар системасы, мотивлери ҳам т.б. маселесинде уқсаслик кўзге тасланади. Яғний, Хорезм “Ашык Нәжеп” дастанининг баянлау тилинде оғуз тили, соның ишинде туркмен тилининг тәсири басым экени мәлим.

Улыўма алғанымызда, “Ашык Нәжеп” дастанининг сюжети туркий халықлар арасында кең тарқалған

болып, дастаннинг мазмунында мухаббат, мәртлик, сабырлылық, мийнеткешлик, саз өнерине мухаббат ҳам баксышылық өнери, халықтың сазға болған хәўескерлигин сәўлелендиретуғын ашықлық дастаны болып, баксылардың репертуары арқалы бизиң усы күнлеримизге жетип келген. Бул дастанды келешекте арнаўлы изертлеу зәрүр деп есаплаймыз.

Әдебиятлар

1. Гутлыева С. Нежеп-оглан дессаны. –Чәржев: 1990.
2. Каракалпак фольклоры. Көптомлык. 27-42-томлар. –Нөкис: “Илим”, 2011.
3. Максетов Қ. Каракалпак халқының көркем аўызеки дөрөтпелери. –Нөкис: “Билим”, 1996.
4. Нажаб ўғлон. Достон. Рўзимбек Муродов (Муродбахши) варианты, 1981. Қолжазба. ӨзР ИА китапханасында 7838 инв.
5. Хоразм достонлари. Масъул муҳаррир: С. Р. Рўзимбоев. –Урганч: Хоразм, 2005.

Мазкур мақолада муаллифи номаълум халқ достони ҳисобланган «Ошиқ Нажаб» достони сюжетининг туркий халқлар, жумладан, ўзбек, қарақалпоқ ва туркман халқлари орасида тарқалиши ҳамда тадқиқи масалалари қиёсий таҳлил этилган. Шунингдек, достоннинг уччала халқ версияларидаги муштаракликлар ва ўзига хосликлар аниқланган.

В статье сравнивается и обсуждается распространение и исследование сюжета народного дастана «Ашык Наджеп», который считается анонимным народным дастаном, среди тюркских народов, включая узбекский, каракалпакский и туркменские народы. Выявляются в то же время сходства и различия между этими тремя народными версиями дастана.

The article compares and discusses the research the plot of the folk epos "Ashyk Najep", which is considered an anonymous folk epos, among the Turkic peoples, including the Uzbek, Karakalpak and Turkmenian people. At the same time, the similarities and differences between these three folk versions of the epic are identified and discussed.

УДК 82-31

ҚАРАҚАЛПАҚ, ҚЫРҒЫЗ ҲАМ ӨЗБЕК ПРОЗАСЫНДА ОБРАЗЛАР ТИПОЛОГИЯСЫ

Ж.О.Каниязова – филология илимлари бойынша философия докторы

Бердақ атындағы Қарақалпак мамлекетлик университети

Таянч сўзлар: шоир, лирика, кўшиқ, образ, лирик қаҳрамон, қушлар образи символ, жанр, бадий шакл.

Ключевые слово: лирика, стих, образ, лирический герой, образ птицы, символ, жанр, художественная форма.

Key words: lyrics, poem, image, lyrical hero, image of a bird, symbol, genre, literary form.

Дўنيا ҳам миллий әдебиятларда инсанның курамалы тәбиятын сәўлелендиретуғын ҳәр қыйлы идея-тематикаға қурылған, түрли жанрдағы шығармалар дөрөтилген. Оларда инсанның балалығы, жаслығы, кекселик дәўирине тән психологиялық өзгешеликтери көрсетиледи. Ҳәр бир инсан өзине тән характерге ийе. Өмири даўамында турмыста көрген-кеширгенлеринен тәжирийбеси артып барады, көзқараслары кеңейип, өзгериш барады. Әдебият тарийхында инсан психологиясына тән бундай қәсийетлерди сүўретлеўлерде бир-бирине уқсас дөрөтпелерде көплеп ушырасады. Биз бул мақаламызда усындай сыпатқа ийе Шайдырбай Сейтовтың «Ығбал соқпақлары» (1975) романы ҳам Ш.Айтматовтың «Сәрўи бойлы нигарым» (1979) ҳам Шүкир Халмырзаевтың «Он сегизге шықпаған ким бар?» (1965) повестлерин салыстырмақшымыз.

Ш.Сейтовтың «Ығбал соқпақлары» романы әскерликтен қайтқан Максеттиң туўылған жерге сағынышын, тәбиятқа сүйиўшилиқ сезимлерин ҳам аўылласлары менен ушырасыў мәўиритин сүўретлеўден басланады. Максет ата-анасы қайтыс болып, әжағасы Мурат пенен дайысы Хайтмураттың үйинде тәрбияланады. Әжағасы Мурат - талантлы художник. Максет жаслайынан аўылда қарапайым шопан болады. «Аўылға барған соң самостоятельно жизнь баслайман» деп келген Максеттиң әскерликтен кейинги өмири Қолтық көл бойында және мал бағыў менен басланады. Романда тек Максет емес, ал ҳәр бир қаҳарман өз турмысына бийпарық болмайды. Өмирден өз орнын табыўға ҳәрәкет етеди. Гейде турмыс машақатларына дус болғанда гүресийўге әзизлик етсе, гейде жедел ҳәрәкет етеди. Тийкарынан, бас қаҳарман Максеттиң образында өмирден өзін излеген қаҳарманның өмири типлестириледи. Ол өз турмысынан өзи қанаатланбайды. Әскерликтен келген соң алдыңғы қәсибин даўам етип мал бағады. Шарўа аўылындағы бул өмири Максет ушын мәниссиз сыяқлы көринеди: «... үйленемен, ... Бала-шағалы боламан. Усындай етип кула дүзде мал бағаман. Өлемен! Тамам, эне, бизиң өмирбаян, тамам! Тек өлетуғын күнимди билмеймен, болғаны, басқаның бәри шийден сығалағандай көринип тур. Сонда усы өмир ме? ...

Ишиў, жеў, шаршап келип уйықлаў, өмирден пайымның болғаны ма?» [1] – деп ойланады. Демек, бул шығарма қаҳарманы тек романтик емес, ал өз тәғдирине бийпарық емес екенлиги оқыўшыға ой салып, үлкен тәсир қалдырады. Максет инсан сыпатында өзине-өзи есап берип, ертеңги күнин, келешегин белгилеп алыўға умтылады.

Аўылдағы усындай күнлерининг биринде жоралары менен хайтлап кетип қараўындағы маллары жойтылып кетеди. Қолхоз басшылары Малтабар менен Пирназаровтың Хайтмурат ғаррыға қырсығып Максетти қамап таслаўы оның өмиринде үлкен бурылыс жасайды. Бул тосыннан болған ўақыялар Максеттиң өмирин астын-үстин қылады. Қамақтан азат етилгени менен қараўындағы малларды алып қояды. Соңынан художник ағасы Мураттың изине ерип қалаға кетеди. Кетеринде дайысы Хайтмурат Максетке орны қалада емес, ал аўылда екенлигин уқтырмақшы болады. Бирақ Максет тыңламайды. Максеттиң өмириндеги адасыўлар усыннан кейин басланады. Қаладағы дәслепки күнлери ол ушын әбден зеригерли: «Күнде көрип жүргени бир нәрсе: қарама-қарсы балконларға жайылған сағыраның кийимлери, көрпеше, жөргеклер, еле биринши этажда да саясын салып үлгермеген тереклер. Бүгін де соны көрдим, ертең де, арғы күни де... Мен ҳәтте, неше айдан соңғы күнлерим қалай өтежақ, буны да билетуғын едим...» [1] – деп руўхы түседі.

Қалада өзи жасап атырған турмысқа, ислеген қәсибине қанаатланбаўшылық ақыбетинде Максет бир жұмыста турақлы ислей алмайды. Дәслеп бир мәкемеде қурылысшы, соңынан ресторанда швейцар болып ислейди. Бирақ бул қаладағы турмыс та оны қанықтырмайды. Тәғдирдиң түрли-түрли тосықларына тап болған Максеттиң ар-сары шығады. Тәғдир тайнапыр тасларды талайына талмай зыңғытар еди. Мураттың үйлениў тойынан хабарсыз қалып дайысының өкпелеўи, оның жүзине қарай алмай жүргенде жеңгеси Мийригүл-Мирочканың иплас ислери Максетти өмирден де, әжағасының үйинен де түнилдирип жибереди. Ақыбетинде Максет ишиўшиликке бериледи. Бул қаҳарманның унамсыз тәрәпи. Және де бул роман дөрөтилген дәўирде хәўиж алып қиятырған иллет бас қаҳарман болыўына қарамастан (сол дәўирде шығарма-

дағы бас қахарманның тек унамлы тәрәпи сүүретлениўи тийис болса да) Максет образында сәўлелендириледи. Ойланбастан бирге ислейтуғын буфетши қыз Диларамға үйленеди. Бирақ бирин-бири түсинисе алмайды. Диларам да художник. Келешегинен үлкен үмити бар. Көркем өнер училищесинде оқымақшы. Максет шаруа адамы. Оның кеўли алағада. Бул турмысына кеўли толмайды. Кеўли кең даланы, аўыл турмысын күсейди. Аўылдағы шопан қыз Назлы менен ушырасыўы, жорасы Жаңабайдан дайысының жақсы нийет пенен айтқан гәплерин еситкеннен кейин Максет еки жолдың ортасында қалады. Алдында еки жол бар. Бири – жайлаўға қайтыў, екншиши – Диларам менен қалыў. Буны сезген Диларам оны аўылына қайтыўға көндиреди. Кеўли, жүреги кеңисликти күсеген Максет жайлаўға қайтыўға қарар етеди. Максет өмириндеги бул ўақыялардың хәммесин ой тәрәзисине салып, өзиниң кәтеликлерин аңлайды. *«Хәр жүрек өзін түсинетугын жүрекке қанишлди тарығады, десеңши! Мураттың жүреги – искусство, искусствоға түсинбей тұрып, оның жүрежине түсиниў қыйын. Енди сол барлық өмирин искусствоға бағышланған жүрек дәл өзиндей жүрекке тарығады. Сол жүрек бармеди Мийригүл де, сол жүрекке ол түсинип пе еди. Несине Мийригүлди қустаны қыламан, дүньяныки мұдамы усындай шәлкем шалыслық, лийкин хәр нәрседе де хәр ким өз орнын билгени мақул»* [1].

Ата кәсибине болған садықлық, Назлыға болған мухаббат Максетти туўылған ата мәканына баслайды. Ш.Сейтов қахарманның өз кәсибине, өз сүйгенине қайта оралыўын сүүретлеў арқалы инсанның туўылған жерге, ата мәканға мухаббатын улығлайды. Шығармада инсанның өмирдеги орнын, инсан бахтын оның кәсиптеги, мухаббаттағы орны менен белгиледи.

1960-жыллардан баслап қырғыз жазыўшысы Ш.Айтматов шығармалары аўдарма етиле басланды хәм қарақалпақ әдебиаттаныўында усы дәўирлерден жазыўшы Ш.Айтматов дәретиўшилигиниң қарақалпақ прозасына тәсири хәм типологиясы мәселеси әдебий сын хәм илимий мийнетлерде сөз етилмекте [2]. Оларда бир қатар қарақалпақ жазыўшылары менен бирге Ш.Сейтовтың шығармаларының Ш.Айтматов дәретиўшилиги менен байланысы, типологиялық уқсаслықлары туўралы да илимий бақлаўлар берилген. Қарақалпақ изертлеўшилер Ш.Сейтовтың «Ығбал соқпақлары» романы қахарманлары менен Ш.Айтматовтың «Жамила» повести қахарманларында руўхый жақынлық бар екенлигин көрсетеди [3]. Бизинше, «Ығбал соқпақларындағы Мурат образында художниклик қәбилет «Жамила» повестиндеги Сейит, Максеттиң тәбиятты бақлаў моментлери ғана Дәнияр («Жамила») образларын еске салады. Ал, негизинде, Максет образы эстетикалық талғамы, характери жағынан Ш.Айтматовтың «Сәрўи бойлы нигарым» повестиндеги Ильяс образын еске салады. Ильяс та Максет сияқлы өмирден өз орнын излеп узақ урынады, өзинен өзін таппай, өз кеўлин өзи аңламай узақ дағдырады хәм ақыры өз кеўлиндегилерди түсинип жетеди, бирақ бул ўақытта кеш болады хәм хаялы менен баласынан айрылады. Ильяс та дәслеп өзи таңлаған қыз Әсел менен жақсы жасайды, балалы болады. Бирақ өз минезиндеги тез пейиллик, қайсарлық себепли ол жумысында сәтсизликке ушырайды. Ол таў жолынан жүк машинаға тиркеў қосып айдап өтиўди кәсиплеслерин усынады. Бул қәўипли еди. Сонлықтан кәсиплеслери оған қарсы шығады. Ал Ильяс болса өз пикиринен қайтпайды. Бирақ таў жолының бир асырымларында тиркеў жолдан тайып шығып кетеди. Тиркеўди бир өзи шығара алмағанлықтан таслап кетеди. Жүк машинасын тиркеўден ажыратып, үйине қайтып келеди. Тиркеўди кәсиплеслери мәкемесине жеткереди. Бул ислери ушын Ильяс кәсиплеслери алдында уятқа қалады, гәп-сөз болады. Бұған шыдамаған Ильяс ишиўшиликке берилип, өз хожалығын да умытып кетеди хәм кәсиплеси Хатийша менен жақынласады. Ол соңында жалғызланып

қалғанын сезеди: «Кабинада жатып атырып ойлансам, өзимниң пүткиллей жалғызланып қалғанлығымды тап хәзиргидей тереңнен сезбеген едим. Буннан бұяғына бул барыс пенен бара бериўге болмайтуғын еди. Сонлықтан автобазаға айланып келгеннен соң, Хатийша менен сөйлесип оннан кеширим сорап, екеўимиздиң арамызда болып өткен нәрселерди умытыўын өтиниш етемен, деп өзиме өзим сөз бердим. Усындай етсем хұжданым алдында дурыс ислеген боламан» [4]. Бирақ өмир Ильяс ойлағанындай болмайды. Жантай Әселге болған ўақыяларды айтады. Хатийша менен ушырасып хәқыйқатлықты еситкен соң, Әсел баласы менен кетип қалады. Ильяс болса не қыларын билмей отырғанда және Хатийша оны излеп табады хәм екеўи бирге Анархай жайлаўларына бири – шофер, бири – жумысшы болып кетип қалады. Олар бир-бирин түсине алмай және екеўи еки тәрәпке кетеди. Ильяс Әселсиз жасай алмайтуғынлығын түсинеди. Мине, бұған уқсас ўақыя Ш.Сейтов қахарманы Максеттиң турмысында да жүз береді. Ол да өмирде өзін өзи түсине алмай көп адасады. Бирақ оның адасыўлары, түңилиўлери өз жеңгеси Мийригүл менен байланыстырылады. Ал, Ильяс болса өз характерине бола өмирде көп алжасады.

Бул ажырасыўдан бир-бирине ынтығып жасаў тек бас қахарман ушын емес, ал оның хаялы Әсел ушын да өмири даўамында азап болады. Себеби, ол өз үйинен баласын алып шығып кеткени менен кеўли күйеўи Ильяс та еди. Жол хызметшиши Байтемирдиң үйинде жасаған дәслепки күнлеринде де күтип жүреди. Таў етегиндеги жолдан өткен жүк машиналарды тоқтатып сорайды ямаса олардың айдаўшыларынан нәзерин айырмайды. Ақыры баласы да үлкейип, әтирапындағыларын таныйды, бала Байтемирди әкеси сыпатында көреді соннан соң Әсел Байтемир менен шаңарақ қурыўға разы болады. Соннан кейин де Әселдиң кеўли Ильяс та болғанлығын аңлаў мүмкин. Авария болған Ильяс та Байтемир үйине алып келген ўақытта да Әселдиң бир өмир оны күтип жасайтуғынлығын оның руўхый халатынан мәлим болып қалады. Деген менен енди ўақытты изге қайтарып болмайды, Әсел шаңарақлы, екншиден бул қахарманлардың «тилинен» айтылмай қалған гәплер, баласына Ильяс та «мынау сениң әкен» деп айтыў қыйын. Мине, өмир драмасыниң көркем сүүретлениўи.

Сондай-ақ, бул еки шығармада бас қахарманнан тысқары бир қатар образлар психологиясы уқсамағаны менен, өзінде сәўлеленген мазмун жағынан уқсас. Мысалы, Хатийша («Сәрўи бойлы нигарым») менен Диларам («Ығбал соқпақлары») х.т.б.

Бундай оқыўшыны ойға салатуғын драмалық моментлер өзбек жазыўшысы Шүкир Халмырзаевтың «Он сегізге шықпаған ким бар?» повестинде де сүүретленген.

Өз дәўириндеги әдебий сында, жазыўшылардың сәўбетлеринде хәм өз дәретиўшилиқ лабораториясы хәққында жазылған мақалаларда Ш.Сейтов пенен Ш.Халмырзаевтың дәретиўшиликтеги байланыслары ямаса тәсири хәққында пикирлер билдирилмеген. Бул еки жазыўшы дәретиўшилигин үйренгеннимизде бир-бирине жүдә жақын белгилерди, уқсас сюжетлер, уқсас образлар, уқсас сүүретлеў усылларын көриўге болады. Өзбек прозасындағы стиль мәселесин изертлеўши Х.Балтабаев жазыўшы Ш.Халмырзаевтың дәретиўшилигин үйрене отырып, оның қахарман образын жаратыўдағы өзіне тән стили бар екенлигин айтады: «Жазыўшыны характериң қәлиплесиў процеси қызықтырмайды, бәлки қахарман шығармаға қәлиплескен характер сыпатында кирип келеди. Ол инсанды мәлим бир дәўирде алады хәм усы пайытта я тәбиятка, я дәўир проблемаларына, яки басқа адамларға мүнәсибетте оның руўхый халатын көрсетиўге умылады» [5]. Жазыўшының «Ай жарығы», «Өмир мәңгилик» хәм т.б. гүрринлери хәм романларында қахарманлар тап драмадағыдай хәрекет етеди: олар өз сөзи хәм ис-хәрекет, жүрис-турысы менен көринип, ўақыялар ықшам

сүүретленген. Бул сыякты өзгешеликтер Ш.Сейтов прозасы ушын да тән. Атап айтканда, Ш.Халмырзаевтың «Он сегизге шыкпаған ким бар?» повестинде көтерілген мәселе, сәулеленген идея, тема хәм қахарманлар тәбияты «Ығбал сокпақлары» романындағы қахарманлар руўхы менен үнлеседи. Ш.Халмырзаевтың бул повестиниң қахарманлары Умида хәм Жамшид характеринде де жасларға тән романтика бар. Кишкенелигинен бирге өскен Умида менен Жамшид бир-бирине жүдә жакын. Олар бир класста оқыйды, мектепке бирге қатнайды. Соңына Жамшидтиң өгей әжағасы Тилеў де (анасы менен турмыс курған өгей әкесиниң баласы) олар менен бир класста оқыйды. Тилеў де иш-ишинен Умиданы унатады, бирақ сезимлерин Умидаға билдире алмайды. Кеўилдегинлерин айтыўды иниси Жамшидтен өтиниш етеди. Жамшид ишки гүйзелiske түсип қалады. Деген менен әжағасы Тилеўдиң айтқанларын Умидаға айтыўды өзине шәрт деп түсинеди. Ал Умида болса Жамшидти сүйеди. Сонлықтан ол Жамшидтиң гәплерин еситкенде әжепленеди хәм Жамшидтен бул мәселеде пикирин еситкиси келеди. Сол сөйлесиўден кейин Умиданың характерине тән өжетлик, қайсарлық, өшпенлик қәсийетлери көрине баслайды хәм усы мине-кулқы оның өмириндеги адасыўларына себеп болады. Ол Жамшидти шын кеўлинен унатса да, өз қәлбине қарсы шығып, Тилеўге турмысқа шығады. Солай ислесем Жамшидтен өш аламан деп ойлайды. Тилеў менен Умида турмыс курған соң, көп өтпей Тилеў армияға кетеди. Умида өз ислегенлериниң қәтелигин түсинеди, ол хеш қашан да Тилеў менен жасай алмайтуғынлығын сезеди хәм хат жазып, келин болған үйинен кетип қалады. Шығарма усылай жуўмақланады. Бунда жаслардың бир-бириниң кеўилдегисин түсине алмаўы, өз-өзин түсине алмаўы, кеўилдегисин аңламаўы - олардың өмирдеги драмасы.

Мақалаға тийкар етип алған үш шығармада да жаслар турмысы сүүретленген. Оларда қахарманлардың

жаслық дәўириндеги романтикаға толы турмысын, өмирге жаңа қәдем қойған дәўирдеги алжас қәдемлерин, олардың өмирден өз бахтын табыў, қәсип ийелеўдеги машақатларын Мақсет – Дина (Диларам) – Назлы («Ығбал сокпақлары»), Ильяс-Әсел-Хатиша («Сәрўи бойлы, нигарым»), Тилеў – Умида – Жамшид («Он сегизге шыкпаған ким бар?») образларында береді. Бул шығармаларды салыстырып үйрениў процесинде қахарманлардың бир-бирине уқсас типологиялық образлар екенлигин көриўимиз мүмкин.

Көрип өткенимиздей, үш шығармада да қахарманлар образлары хәм оларда сәулеленген мазмуны жүдә уқсас. «Ығбал сокпақлары»нда Мақсет өмирден өз орнын таўып бахытлы болса, Ш.Айтматовтың «Сәрўи бойлы нигарым» хәм Ш.Халмырзаевтың «Он сегизге шыкпаған ким бар?» повестлеринде қахарманлар тәғдири драматизмге толы. Солай етип, хәр бир жазыўшы шығармаға өзінше шешим табады.

Бул шығармалардан төмендегише типологиялық белгилерди көрсетиў мүмкин:

1. Бул шығармаларда көтерілген мәселеге – инсан хәм оның өмирден орнын табыўы ҳаққында авторлардың көзқараслары хәм позицияларының уқсаслығында.

2. Үш шығармада да сюжеттиң раўажланыў жөнелисин қахарманлар характери менен байланыстырады: Мақсеттиң («Ығбал сокпақлары») қандай жағдайда болса да белгили бир жуўмақ шығара алмаўы болса, Ильяс («Сәрўи бойлы нигарым») хәм Умиданың («Он сегизге шыкпаған ким бар?») қайсарлығы, өжетлиги себеп өз кеўилдегилерди аңлай алмаўы олардың өмирде алжасыўына себеп болады.

3. Қахарманлардағы пикирлеў, болып атырған ўақыялардың себеп хәм тийкарын излеў, өзін-өзи анализ етиў, өмир хәм ондағы инсанның орны ҳаққында ойланып, белгили бир жуўмақ шығарыў, қарапайым бир инсан сыпатында өз ишки дүньясына нәзер таслаў сыякты қәсийетлер еки шығарманы бир-бирине жақынластырады.

Әдебиатлар

1. Сейтов Ш. Ығбал сокпақлары. Роман. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1975.
2. Камалов Қ. Алатаўдан сәўирдиң самалы есип тур. (Ш.Айтматов – 60 жаста). –Дала бүрkitи. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1993, 78-бет; Аляров С. К проблеме взаимодействия современной каракалпакской и киргизской литературы. // Вестник КК филала АН УЗССР. 1978. №1. –С. 81. Худайберганов К. Дәўир талабы хәм жаслар творчествосы. Каракалпак әдебияты мәселелери. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1975. 150-бет; Есенов Ж. Шеберликтиң сырлары. –Нөкис: 1986; Султанов А. Каракалпак прозасында Ш.Айтматов дәстүрлери. –Нөкис: 2007.
3. Султанов А. Каракалпак прозасында Ш. Айтматов дәстүрлери. –Нөкис: 2007, 72-77-б.
4. Айтматов Ш. Ыразы бол, Гүлсары. Повестьлер. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979, 384-б.
5. Болтабаев Х. Наср ва услуб. –Тошкент: «Фан», 1992.
6. Холмирзаев Ш. Ўн саккизга кирмаган ким бор. Повесть –Тошкент: Янги аср авлоди, 2015.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпак әзувчиси Ш.Сейтовниң «Тақдир сүқмоқлари» романи, Ч.Айтматовниң «Сарвқомат дилбарим» ва ўзбек әзувчиси Ш.Холмирзаевниң «Ўн саккизга кирмаган ким бор?» киссалари қиёсий-типологияк жихатдан таҳлил этилади ва асарларниң типологияк хусусиятлари кўрсатилиди.

РЕЗЮМЕ

В статье проведен сравнительно-типологический анализ и показаны типологические особенности произведений каракалпакского писателя Ш.Сейтова «Тақдир сүқмоқлари» киргизского писателя Ч.Айтматова «Сарвқомат дилбарим» и узбекского писателя Ш.Холмирзаева «Кому нет восемнадцати?».

SUMMARY

The article carried out comparative typological analysis and showed typological feature of novel «Taқdir suқmoqlari» by Karakalpak writer Sh.Seytov, «Sarvqomat dilbarim» by kirgiz writer Ch.Aitmatov and «On sakkizga kirmagan kim bor?» by Uzbek writer Sh.Kholmiraev.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ДӘСТАНЫ «ШӘРИЯР»: ВАРИАНТЛАР АРАЛЫҚ УҚСАСЛЫҚ ХӘМ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕР

Ш.К.Кеңесбаева - таяныш докторант

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сузлар: қарақалпак халқ достони «Шахриёр», Қуламет, Утенияз, Қияс, Жумабай Базаров, Жумабай Сейдуллаев, Есемурат, Абдрейим, Ажимурат жиrow вариантлари, вариантлар аро муштараклик, жиrow, ижрочилик саънати ва ижодий моҳорат, архетип ва янги вариант

Ключевые слова: каракалпакский народный дастан «Шарияр», Куламет, Утенияз, Қияс, Жумабай Базаров, Жумабай Сейдуллаев, Есемурат Абдрейим, варианты жиrow Ажимурата, межвариантность, жиrow, исполнительское искусство и творческое мастерство, архетип и новый вариант.

Key words: karakalpak national daстан «Shariyar», Qulamet, Oteniyaz, Qiyas, Jumabay Bazarov, Jumabay Seydullaev, Esemurat Abdireim, variants of jiraw Ajimurat, intervianance, jiraw, performing arts and creative skill, archetype and new version.

Қарақалпак дәстанларының көпшилиги сыякты «Шәрияр» дәстанын дыққат пенен оқып шыққанымызда, жиrowларымыздың хәр қайсысының бир-биринен гәрезсиз өз алдына жиrowлаў усылы, дүньяға көз-қарасы, турмыстың қыйлы-қыйлы ўақыяларына түсиниги көринип турады. Мине, усындай

турмыс ўақыяларын өзлери жиrowлаўуғын дәстанда сәулелендириў, әлбетте, хәр бир жиrowдың шеберлигине байланыслы.

Жоқарыда айтылған пикирлеримиздиң дәлили сыпатында «Шәрияр» дәстанының әйем заманнан баслап бизге жетип келген нұсқаларының

уксаслықтары менен өзгешеліклеріне мүмкіншилигі-миздин жеткенінше жан-жақлы тоқтап өтпекшіміз.

Биздің дүрдана мийрасларымыз болған басқа дәстанларымыз сыяқлы «Шәрияр» дәстаны, варианттары да өзлерінің көлемінің, яки қысқалығы кеңлігі сюжеттік мазмұндағы мотивтердің қайта мотивацияланыуы бойынша бір-биринен мәлім дәрежеде парық етіп тұрады. Жыраулардың арасында дүнья танымы кең, түсинигі терең, шайырлық таланты зор адамдар көп болған. Міне, ұсы талант құдіретіне байланысly олар өзлерінің ұстазларынан үйренген дәстанларды өзінше кеңейтіп, көркемлік жақтан қайта іслеп, унамлы хәм унамсыз образлардың хәр тәреплеме жаратылыуына, жетілісіуіне өз үлеслерін қосып барған. Бундай жоқары көркемлікті іске асыруда тил шеберлігі үлкен орын тутатуғыны мәлім. Міне, сонлықтан жырауларымыз тил мәселесіне үлкен итибар берген. Ал, гейпара жыраулар үйреніуді дауам етіп, өзлерінің жолы, ұсылы қәліплескенге шекем дәстанлардың мазмұны ұстазларының дәстүрі тийкарында жыллар дауамында жырлап келген. Бул жағдай жыраушылықта ұстаз-шәкірт дәстүрін, үріп-әдетін, миллий өзгешеліклерінің анық көринісін сақлауда үлкен роль ойнайды.

«Шәрияр» дәстанының хәмме варианттарын көзімізден кеширгенімізде, олардың бір-бирине мәлім дәрежеде жақын, соның менен бирге, бір-биринен мәлім дәрежеде парық етіп тұратуғын өз алдына оригиналь дәретпелер екенін аңғарамыз. Сол ұшында оларда варианттар аралық айырмашылықтар көп. Әлбетте, бул дәретпелердің идеялық-көркемлік қунлылығы-жыраулардың әдебиі сауатына, дүнья танымына, турмыстың хәмме ўақыяларын қалай түсінетуғынына байланысly болып келеді.

Міне, ұсындай сыпаттар, жыраулар дәретпесі хәм атқарған бул варианттарды тек бір-биринен парық еттиріп қоймастан, басқа дәстан варианттарынан да түпкілікті өзгешелендіріп тұрады.

Көрнекли фольклорист Қ.Айымбетовтың көрсетуінінше, ұсындай жекке сыпатлық белгілер бойынша «Шәрияр» дәстаны қарақалпақ халқының ұллы дәстанлары болған «Алпамыс», «Қоблан», «Қырық қыз», «Мәспатша» дәстанларынан түпкілікті парық етеді. Бул дәстан хәттеки хәр қыйлы турмыс ўақыяларын сәулендіріуі бойынша өзі менен үніс «Шийрин-Шекер», «Қаншайым», «Меңдіқал», «Муңлық-Зарлық» дәстанларынан айырықшаланып тұрады [1:103,105]. Мысалы, «Шәрияр» дәстанының Қуламет жырау варианты дәстанның басқа варианттары сыяқлы халқымыз арасында үлкен қызығушылық туудырған. Бул вариант сюжеті, тил қурылысы жағынан айрықша көзге тасланады хәм ең сулыуларының бири болып табылады.

«Шәрияр» дәстанын мазмұнлы хәм көркем тәсірлі етіп ең шебер жырлаушылар Нурабылла жырау мектебіне киреді. Нурабылла жыраудың ең көрнекли шәкіртлерінің бири Қуламет жырау болып табылады. Сондай-ақ Нурабылланың баласы Есемурат жырауда әкесінен көп дәстан үйренеді. Ал, Өтенияз жырау болса, Қуламет жыраудың қатарында ұллы Нурабылла жыраудың ең сүйікли шәкіртінің бирине айланады. Өтенияз жырау «Шәрияр» дәстанын Ерполат жыраудан үйренген. Ерполат жырау менен Әбдірасули жыраулар Нурабылла жыраудың ең бирінші шәкірт-лерінен есапланады [2:71,76].

Жоқарыда айтып өткеніміздей, «Шәрияр» дәстанының бири көрнекли шайыр, жәмийеттік іскер Өмет Шамуратов тәрепін Қоңырат районының жетінші ауыллық кеңесінде жасаушы Қуламет жыраудан 1939-жылы жазып алынған бирінші нұсқасы еді.

Дәстанның Қуламет жырау вариантының сюжеттік мотивлері, ўақыяларды көркемлік сүүретлеу күші оғада кең көлемге иіе. Міне, сонлықтан «Шәрияр» дәстанының ұсы варианты көрнекли рус шайыры Сергей Северцевтің аудармасында 1971-жылы рус тилинде «Сказание о Шарьяре» деген ат пенен басылып шықты хәм сол арқалы пүткіл жер жүзіне мәлім болды.

«Шәрияр» дәстаны рус тилинде басылып шыққаннан кейін, алты жылдан кейін көрнекли өзбек шайыры Мұхаммед Әлійдің аудармасында Ташкентте басылып шықты [4].

Жоқарыда келтірілген мысаллардың өзінен-ақ «Шәрияр» дәстанының Қуламет жырау вариантының оғада көркем, көлемі, мазмұны терең екенін аңлатады. Буны биз дәстанды оқый баслағанда-ақ білеміз.

Қуламет жырау вариантының қысқаша мазмұны төмендегіше: «Шахидарап деген патшаның тоғыз хаялы болып, олар бахытлы турмыс кеширеді. Лекин, патшаның тоғыз хаялының бирде биреуі тахт иіесі болғандай перзент тууып бере алмайды. «Перзент дағынан биротала күйіп жанған патша, тажы-тахтын таслап, басын алып, қаңғырып кетеді. Түн ишінде жолда кетіп баратырғанда, бир жайдың ишінде шарк ийіріп отырған үш қызды көреді. Олар өз-ара гүрріңдесіп отырған үш қызды көреді. Олар өз-ара гүрріңдесіп отырған екен. Патша илажсыз олардың сөзлеріне қулақ тигіуіге мәжбүр болады. Сонда қызлар бір-бирине өзлерінің мынадай әрманларын айтысып отырған екен.

Қызлардың биреуі «патша мени алса, бир пилленің жипегінен барлық ләшкерлері сыятуғын шатыр іслеп берер едім» дейтуғын қусайды. Қызлардың екіншісі «патша маған үйленсе, бир арпаның дәннен барлық ләшкерлеріне жететуғын азық-ауқат писіріп берер едім» дейді, ал қызлардың ең генжесі «Патша мени алса, мен оған айы күнім жеткенде, бир ұл, бир қыз тууып берер едім» дейді [3:Қуламет жырау варианты]. Бул гәплерді еситкен патша Томан деген исенімлі ўәзірін қызларды айттырууға жибереді. Томан ўәзір қызлардың ата-анасы менен келісіп, қалың малларын төлеп, қызларды патша сарайына алып келеді. Патша қызлардың айтқан ўәделерін еситіп, олардың үшеуіне де үленеді.

Арадан ўақыт өтиуі менен еки қыздың ўәделері өтирик болып шығады. Олардың биреуі патша ләшкерлерінің хәммесі сыятуғын шатыр іслеп бере алмайды. Екіншісінің арпаның бир дәннен патшаның барлық әскеріне жететуғын ауқат таярлау қолынан келмейді. Патша еки қызды да сарайдан қуып жибереді.

Қызлардың үшіншісі- Гүлшара өзінің ўәдесінде тұрады. Айы-күні толып хәмиледап болады. Және арадан аз ғана ўақыт өткеннен кейін туумаға мейіл береді. Тап ұсындай қыйын-қыстау ўақытта хан өзінің исенімлі жолдаслары менен шикәрға кетеді. Патшаның сарайда жоқлығынан пайдаланған оның туумаған тоғыз хаялы жас ана Гүлшараға жаманлық етиуді ойлайды, олар өзлерінің иплас нийетлерін іске асыруу ұшын мәстан кемпирден жардем сорайды.

Сөйтіп, тоғыз ханым мәстан кемпирдің жардемі менен жаңа туылған еки нәрестені суу толып тұрған хәуізге таслатады. Соннан кейін ауыр толғақтың тәсірінен есінен танып атырған Гүлшараның қойнына бир күшік, бир пышық салып қояды. Гүлшара өзінің есіне келгеннен кейін оған пышық пенен күшікті көрсетіп: «тууғанның күшік пенен пышық» дейді.

Шикәрдан қайтқан патша сарайда болып атырған ұсы әндійшели ўақыяның үстінен шығады. Тоғыз ханым, олардан пара алған дууахан хәм палкерлер өтирик айтып, уу жалап, тууғаны пышық пенен күшік деп

Гүлшараға жала жабады. Бул ғыбатка инанған патша өзиниң сүйикли хаялы Гүлшараны зинданға таслатады.

Хәүизге тирилей тасланған баяғы балаларды тоғыз ханымның шорыларының бири көреді. Ақ көкірек шоры өзиниң көрген-билгенин патшаның тоғыз хаялына айтып барады. Хаяллар шорыны азаплап, сабап, оны көрген-билгенин адам баласына айтпайман деген үдесин алады. Тоғыз күнлес ханымның зулымлық хәрекетлери буның менен тамамланбайды. Олар патшаның қулы Қодар аркалы балаларды өлтирүүди ойлайды. Қодар балаларды алып, тау арасына барады хәм оларды саяманда өлтирүүди ойлайды. Лекин, тау қәхәрли дауыс шығарып сөйлеп, ондай залымлыққа мүмкиншилик бермейди. Соннан албыраған қул балаларды суўға мантықтырып өлтирмекши болады. Бирақ, суў да сөйлеп ондайға мүмкиншилик бермейди. Енди Қодар қул балаларды шөлистанлыққа тасламақши болады. Лекин, шөл сөйлеп қоя береді, ақырында шыдамы таусылған ол қорыққанынан балаларды жол дәрбентине таслайды. Балалардың көйлеклерин жабайы аң қанына бояп, мәстан кемпир хәм күнлес тоғыз ханымға «балалады өлтирдим» деп өтирик сөйлеп барады.

Шөлистанлықта шырқырап жатырған балаларды ана кийик емизеди хәм оларды келе қылады. Тауда кийик емизип жүрген балаларды және бир журттың ханы Шасыўардың Қараман деген қулы тауып алады.

Шасыўар ханның өзи де перзент дағынан күйип-жанып жүрген еді. Сол ушын ол Қараманның қолынан балаларды тартып алғандай етип алады. Шасыўар ханның қостары Ақдәулет ғайыптан тайып үйине келтирилген еки жетимге тап туўған анасындай болып қайырхомлық жасайды.

Шасыўар ханның сарайында пайда болған балаларға ат қойылады. Қыздың аты Әнжим, улдың аты Шәрияр болады. Мектеп жасына жеткен балалар мектепте оқый баслайды.

Балалар ер жетип, оңлы, солын танийтуғын дәрежеге жетиседи. Шәрияр оғада уқыплы жигит болып ер жетеді. Ол бағ бинә етеді.

Шәрияр дәреткен бағдың даңқы шар тәрәпке жайылады. Шақийдарап патшаның күншил тоғыз хаялы Шәриярдың тири қалғанын, енди үлкейип жигит болғаннан кейин әжайып бағ дәретип, атағын шығарғанын еситеди. Өзлериниң баяғыда бийгүнә нәрестелерге ислеген зулымлықларының сырының ашылып қалыуынан қорыққан олар өзлериниң сырласы мәстан кемпирге мол мал-дүнья берип, Шәриярды қалай болмасын өлтирип келиуге жумсайды. Мәстан кемпир көп хәлекшиликтен кейин Шәриярды тауып алады хәм оның бағына кирип өзиниң қарам нийетине жетилисиў жолларын излестире баслайды.

Арадан бираз ўақыт өткеннен кейин кемпир хәр қыйлы тәсиллер жасап Шәриярды Бүлбилгөяның елине алдап жумсап жиберіуге ериседи. Шәрияр Бүлбилгөяның елине барады хәм жекпе-жек гүресте оннан жеңилип, тас болып қатып қалады.

Ағасының қайғылы аўхалға түсип қалғанын Әнжим сезеди хәм атасынан рухсат алып жолға шығады. Оны шаршамай-талмай излейди. Бүлбилгөяны тауып алады. Мәккар Бүлбилгөяны Жәхәнгирдің жәрдеми менен женеди хәм ағасын тас қурсаўдан босатады. Соннан кейин гүресте жеңилген Бүлбилгөя өзиниң қаласы менен Шәриярдың бағына көшип келеди. Шақийдарап патша менен баласы Шәриярдың арасында қатнас басланады. Жәхәнгирдің көмеги менен Шәрияр өзиниң әкесин танийды. Оннан кейин анасы Гүлшараны дәр риў зинданнан шығарып алады.

Гүлшара зинданда жатырған ўақытта оған жақсылық еткен шопанға Әнжим қостар болып қосылады. Патшаның бийгүнә хаялына көп жаманлық ислеген тоғыз ханым, олардың айтқанларын булжытпай орындап жүрген мәстан кемпир өлим жазасына тартылады

[3:Куламет жыраў варианты].

«Шәрияр» дәстанының Куламет жыраў варианты, мине, усындай мазмунға ийе. Дәстанның баслануында хәм айырым ўақыялардың көркемлик жақтан сүүретлениўинде басқа вариантлардан тәўир-ақ айырмашылықлар сезилип турады. Мәселен, бир вариантларында дәстан «О әрептиң халқында, Емен деген журтында» деп басланса, биз сөз етип атырған Куламет жыраў варианты«Көп ноғайдың ишинде, уллы ноғай журтында» деп басланады. Сондай-ақ «Шәрияр» дәстанының Куламет жыраў варианты өз ўақыяларын поэтикалық қатарлар менен баслайды. Ал, гейбир вариантларында насрый сөзлер менен баслаў басым.

Усындай сюжетлик мотивлер менен қахарман образын жаратыўдағы өзгешеликлер Өтенияз жыраў вариантында да айқын көзге тасланып турады [3: Өтенияз жыраў варианты].

Бул дәстанының Өтенияз жыраў варианты өзиниң мазмуны, сюжети, көркемлик қуны жағынан Куламет жыраў вариантына оғада жақын. Мысалы, дәстанның баслануы Өтенияз жыраў вариантында «О әрептиң халқында Емен деген журтында» делинсе, Куламет жыраўда «Көп ноғайдың ишинде, уллы ноғай журтында» деп келтириледі.

«Шәрияр» дәстанының Өтенияз жыраў менен Куламет жыраў вариантларының арасында айырым өзгешеликлер бар. Куламет жыраўда поэтикалық қатарлар басым, ал Өтенияз жыраўда айырым ўақыяларды насый сөзлер менен жырлаўға көп урғы берген. Куламет жыраў вариантында атақлы байдың қызлары Шақийдарап патшаның «Зүриятсыз тахтта ол жылап, тахты қурсын нетейин, малы қурсын нетейин» деп перзент дағында қаңғып кетип баратырғанын еситеди. Ал, Өтенияз жыраў вариантында дәстан ўақыясы бундай халатта раўажланбайды. Байдың қызлары Шақийдарап патшаның бир перзентиниң дағында елден шығынып баратырғанынан хабарсыз болады. Сонда да олар өз ара гүрриңдесип отырып мынадай сөзлерди айтысады: Қызлардың үлкени «синдилерим мында келиң, гәпиме кулақ салың, кеўлимде бир исим бар» деп баслайды хәм былай дейди, «атам ықтыярымды берсе, Шақийдарап мени алса, сәўгилик яры қылса» деў менен басланды.

Куламет жыраў үш қыздың әкелерин, аға-үкели байлар: Дәнебай, Сарыбай, Шасыўар делинсе, Өтенияз жыраў вариантында Ағымбай, Дәнебай, Нәзимбай, Сасыўар деп жырланады. Сондай-ақ еки жыраўда да жер, суў, адам атларында бираз айырмашылықтар бар. Мәселен, Куламет жыраў жыр барысында «Томан ўәзирдің хәўлиси» дегенди көп айтады. Ал, Өтенияз жыраў «хәўли» атамасының орнына «қала» деген атаманы қолланады. Сөйтип, Өтенияз жыраўдың жырлауы бойынша «Томан ўәзирдің қаласы» болып шығады.

Соның менен қатар, «Шәрияр» дәстанының еки жыраў вариантларындағы мынадай өзгешеликлерге айрықша кеўил бөлиў керек. Мәселен, Куламет жыраўдың жырлауы бойынша Шасыўар Шақийдарап сорамиында емес, ал басқа бир елдің патшасы. Дәстанның Өтенияз жыраў вариантындағы Шасыўар Шақийдарап патшаның сорамиындағы бай адам. Соның менен қатар, Шақийдарап Шасыўардың тауып алған улы менен қызының үлкен тойына келеді.

«Шәрияр» дәстанының тағы бир орайлық қахарманларының бири - Қараман. Ол Куламет хәм Өтенияз жыраў вариантларында хәр қыйлы роль атқарады.

Қараман Куламет жыраўдың вариантында саркәрда, батыр, палўан болыуы менен бирге, Шасыўар байға дәрбент бойына келип, көмир тасып апарып беретугын хызметкерлер. Ал, Өтенияз жыраў вариантындағы Қараман бұған пүткиллей қарама-қарсы роль атқарады. Ол Шасыўар байдың алысқа кәрўан тартатуғын сауда-гери.

Мине, солай етип, биз «Шәрияр» дәстанының Кула-

мет жыраў хэм Өтенияз жыраў вариантларының айырмашылықлары ҳаққында азы-кем тоқтап өттик. Вариантлардың көркемлик күши, мазмунлары менен композициялық қурылысларының айырмашылықлары жыраўлардың талант дәрежесине, дүнья танымына, турмыслық түсинигине, саўатына, мәдениет, әдебий көзқарасына байланысly. Мине, усындай факторларды анықлаў ғана «Шәрияр» дәстанының түрli вариантларының қарақалпақ халқының фольклористикасында алатуғын орнын анықлап бериўге үлкен жәрдем етеди.

Буннан басқада дәстанның Қыяс жыраў, Жумбай Базаров, Жумабай Сейдуллаев, Есемурат, Әбдирейим, Әжимурат жыраў вариантларының бар екенлиги белги-

ли. «Шәрияр» дәстанының сюжетине ұқсас ўақыяларды сәўлелендиретуғын дәстанлар өзбек, қазақ, түрк, осетин халықлар арасында да ушырасады. Бирақ, аты аталған қарақалпақ версиясы вариантлары менен бул туўысқан түркий халықлар вариантларының ұқсаслық хэм өзгешеликлерин изертлеў-бир мақаланың көлемине сыймайтуғын болғанлықтан, биз «Шәрияр» дәстанының вариантлары ҳаққында ҳәзирше усы айтқанларымыз бенен шекленемиз. Жуўмақлап айтқанда, жоқарыдағы аты аталған вариантлардағы ұқсаслық хэм өзгешеликлерди типологиялық жақтан салыстырып изертлеў фольклортаныў илиминин алдында турған келешекте шешилиўи тийис, кешиктирип болмайтуғын ўазыйпалар болып табылады.

Әдебиятлар

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
2. Максетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәретпелери. –Нөкис: «Билим», 1996.
3. Қарақалпақ фольклоры. 20 томлық, XIII том: Шәрияр (Қуламет хэм Өтенияз жыраў вариантлары). –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984.
4. Шахриёр. Қарақалпақ халқ достони. Ўзбек тилига таржима қилған Мухаммед Әли. Сўзбошини И.Юсупов ёзган. –Ташкент: «Г.Ғулом» 1978.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ халқ достони «Шахриёр»нинг Қуламет ва Ўтенияз жиров вариантлари киёсий-типологияк жихатдан кенг талқин қилиниб, вариантлараро муштараклиги ва ўзига хослиги масалалари ўрганилган. Ушбу киёсий-типологияк тадқиқот асосида достоннинг Қуламет жиров варианты-архетип, китобий вариантларига энг яқин қадимий нускаларидан бири эканлиги аниқланди.

РЕЗЮМЕ

В статье типологически рассмотрены варианты Куламет и Утенияз жирав каракалпакского народного эпоса «Шарияр», исследуются вопросы общности и своеобразия между вариантами. На основании сравнительно-типологического исследования сделан вывод о том, что вариант эпоса Куламета жирав является одной из древнейших копий бизких к архетипу и книжным вариантам.

SUMMARY

The article typologically considers the variants of jiray Kulamet and Uteniyaz of the Karakalpak folk epic «Shariyar», investigates the issues of commonality and originality between the variants. Based on this comparative typological study, it is concluded that the version of the Kulamet jiray is one of the oldest copies, close to to the archetype and book versions

ШЕШЕНЛИК ӨНЕРИ ХЭМ ИМПРОВИЗАЦИЯ

К.Г.Матимов – таяныш докторант

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Г.Өтепбергенова – еркин излениўши

Таянч сўзлар: бадихағўйлик, бадихағўй, чечан, чечанлик сўзлар, жиров, Жийренше чечан, Муйтен жиров.

Ключевые слова: импровизация, импровизатор, оратор, ораторский стих, жырау, остролос Жийренше, Муйтен жырау.

Key words: improvisation, improviser, orator, oratorical verse, jiraw, Jiyrenshe wag, Muysten jirau.

Жәмийетлик турмыста инсанлардың қарым-қатнасының айрықша әҳмийетке ийе болыў ушын, тек ғана тилди, оның грамматикасы, сөзлик қурамын жақсы билиў жеткиликсиз болыўи мүмкин. Себеби, аудиторияны, тыңлаўшы яки гүрриңлесиўшини өзине тарта билиў, сөз қудирети арқалы бийлеп алыў, хәр бир сөзди хэм гәпти орынлы үйлестире билиў, ақыл күшин де, сөз күшин де бирлестирип пайдаланыў шешенлик өнериниң көринислери болып табылады.

Шешенлик – сөзге уллы шеберлик, мәдениятлылық, тәбийғый талантлылық, тапқырлық, даў-жәнжеллерди сөз қудирети менен шеше алатуғын өнер. Шешенлик сөз өнери, сөз устасы, хәр бир гәпине сөзден липас кийдирип, мазмунлы, мәнили етип сөйлейтуғын топарына айтылған улыўма халықлық атак. Ал бүгинги дәўирде сөзге шешен, дилўар адамды оратор, шешенлик өнерин - ораторлық өнери деген халықаралық атама менен алмасылған.

Шешенлик өнери (ораторлық) көркем әдебиат пенен тығыз байланысly. Көркем әдебиаттың тәсиршеңлигиниң, көркемлик бояўының артыўына шешенлик сөзлердиң әҳмийети оғада жоқары екенлигин биз жақсы сеземиз. Өйткени, халық аўызеки дәретіўшилигиниң үлгилери: дәстанлар, жырлар, терме-толғаўлар, тарийхый қосықлар аспана хэм рәўиятларда, жазба әдебиатта (поэма, роман, повесть хэм т.б) толып атырған шешенлик сөзлер үлгилериниң шығарма сүйегине енисип кеткенин аңлап отырмыз. Ал ораторлық өнери болса неше жыллар даўамында көркем әдебиаттың ызамлы раўажланыўына тәсир жасады. Дәслеп (ески Грецияда) ораторлық өнери (риторика) бул сөйлеў теориясы, лек-

торларға (баянатшы, шығып сөйлеўшилер) бағдарланған қағыйдалар топламы еди. Кейинги дәўирлерде (Орта әсирлерде) риторика қағыйдалары көркем әдебиатқа өте баслады. Риторика көркем әдебиаттың көркем тәсиршеңлигиниң артыўына алып келди. Бир неше әсирлер даўамында көркем әдебий дәретіўшилик (әсиресе, эпос, трагедия, ода) риторика қағыйдаларына бойсынған халда, ораторлық (шешенлик) тәжирийбеден пайдаланылған [8:243]. Солай етип шешенлик өнери, шешенлер дәретіўшилиги (ораторлық) әййемги Грецияда риторика илими болып қәлиплескени менен көркем әдебиат пенен бирге өмир сүрип хэм әдебиаттаньўи илими менен сыблас үйренилип киятыр.

Шешенлик өнери Египет, Ассирия, Вавилон, Хиндстан хэм Орайлық Азияда жасаўшы түркий халықларда (Түрк қағанаты) да жоқары баҳаланған. Халық алдында, үлкен рәсмий хэм рәсмий емес жыйындарда, той-мәресим салтанатларында шығып сөйлеў, сөйлеў механизмин қәлиплестириў бағдарындағы әййемги тәжирийбелик үлгилер биз атап өткен мәмлекетлер менен халықларда болыўи тәбийий қубылыс. Бирақ, шешенлик өнериниң теориясы бойынша арнаўлы теориялық жұмыслар ески Грецияда пайда болғаны, раўажланыўы хэм илим сыпатында қәлиплесиўи бул ҳақыйкый ызамлы қубылыс.

Шешенлер дәретіўшилигин үйренетуғын илим шешенликтаныў (риторика) ески хэм әййемги илим та-раўларының бири. Шешенлик өнериниң теориясы менен әмелияты ретинде шешенликтаныў (риторика) б.э.ш. V-IV әсирлерде ески Грецияда пайда болады хэм қәлиплеседи. Себеби, булай деп айтыўымыздың өзи

илим, мәденият, әдебиат жәмийетлик дүзим менен туғыз байланыслы еди. Демек шешенликтин күшкүдирети менен мәнис-мазмунуның жәмийеттик турмыста әхмийетинин баҳаланыуы оннан да илгери дәуирлерге туура келиуи мүмкин.

Шешенликтаныу ямаса риторика илимине эрамыздан бурынғы V эсир орталарында ески Грецияның Сицилия ярым атауында жасаған Коракс хэм Лисий сыяклы дәслепки ораторлар тийкар салған. Бирак, олардың дөретиушиликти мийрасы бизге жетип келмеген, олар хаққында халық әпсаналарында (грек мифлеринде) айтылады.

Ески Грецияда шешенлик өнеринин талантлы шеберлери софистлер болды. Олар ҳәр түрли көзқарастағы жәмийетлик топарлар арасында сөз жарысын шөлкелестирди. Сөз кәраматын түрли бағытта қубылтып қолланыуда алғырлық пенен тапқырлық (импровизация) бағытында жарыс өткерди. Софистлер жаслар менен жүргизген теориялық хэм әмелий сабақларының мақсатин оларды жәмийеттик турмысқа таярлау деп баҳалатын. Сондай-ақ риторика мектебинде риторларды (шешен, ораторлар) кәниге, кәсип маманы етип таярлады. Пикирлесий (дискуссия) уйымластыру өнерин, дәлил-леуди үйлестире билиуди, логикалық ойлау мәдениятин кәлиплестире баслады.

Солай етип Коракс хэм Лисийлер тийкар салған риторика (шешенлик өнери) илимин рауажландырған Горкий (шама менен 483-376-жыллар) Афинада риторика мектебин ашады хэм көп шәкиртлер таярлайды. Оның риторика илимине байланыслы «Елена» хэм «Палимед» сыяклы шешенлик өнерине тийисли болған ески әдебий мийрасы қалған. Горкийдин айтыуынша «...ҳәр кандай оратор тыңлаушыны исендириу, сөз бенен бийхуш етиу, мәңгиге умыттырмауға тырысыу керек» деп атап өтеди. Солай етип ески Грецияда Горкийдин риторика мектебин дауам еттириушилер Платон, Аристотель, Демосфен, Цицерон, Квинтилиан сыяклы ораторлар шешенлик өнеринде белгили орын ийеледи [1,4].

Түркий халықлары әдебияты, фольклоры тарийхында да ерте дәуирлерден бизин халқымыз шешенлик сөз өнерине терең итибар бергенлигинин гүуасы болып отырмыз. Әсиресе, карақалпақ, қазақ, қырғыз, ноғай, башқұрт хэм басқа да түркий халықлардың ески фольклорлық шығармаларында шешенлик сөз өнери хэм импровизациялық усылдың дәслепки үлгилери сақланған.

Барлық түркий халықлар өзлерининин көркем әдебияты, тарийхы, философиясы, этнографиясы, жазу мәдениаты х.т. басқа да энциклопедиялық билимлердин түп сағасын «Орхон Енисей жазулары» деп аталған мәдени-тарийхый хэм көркем әдебий тас жазулардан баслағанды мақул көреді. Бул тарийхый жазба естелик карақалпақ халқының да рухый дүньясы болып табылады. Өйткени, карақалпақларда түркий халықлардың бири болғанлықтан бул ески мәдени-рухый естеликке мийрасхор екенлигимизди естен шығармауымыз керек. Сонлықтан да биз халқымыздың тарийхын, көркем әдебиятын, рухый дүньясын, этнографиясын, шешенлик өнери хэм импровизациялық дәстүрин хэм оның тууылуы, кәлип-леуи, тарийхый рауажланыу басқышларының түп дәрегин усы естеликтен баслауға толық хақылымыз.

Түркий халықлардың ерте дәуирдеги фольклорлық шығармалары менен бир қатарда ауызеки тарийхый эпикалық шығармалары болған «Тумарис», «Шырақ» хэм басқа бир неше көркем әдебий дәретпелер әсирлер дауамында Орта Азия халықларының рухый дүньясында өмир сүрип келди. Мине, бул шығармаларда шешенлик сөз өнеринин үлгилерин, импровизациялық қубылыстың белгилерин, дәстүрлерин аңлауға болады.

Шешенлик өнерин ийелеуде үлкен әхмийетке ийе болған Риторика пәни Грецияда, Афинада турмыс талаптарының нәтижесинде суд мәжилислеринин бағдарында жүзеге келип, кәсип түри хэм илим сыпатында рауажланған болса, Орта Азияда жасаушы кәуимлер, руулар, миллетлер арасында көркем әдебиаттың базасында дидактикалық бағдарда пайда болды хэм рауажланыу басқышына түсти, бирак ораторлық пәни сыпатында баҳаланбаса да, көркем әдебиаттың түри сыпатында шешенлик өнери, ал өнер, кәсип бағдарында болса, бул дөретиушиликти ийелеген адамды шешен деген халықлық атама берилди.

Қарақалпақ халқының шешенлик өнеринин тарийхын Түрк қағанаты (ханлығы) дәуиринен мийрас қалған «Орхон-Енисей жазулары» деп аталған кулпы тасқа қашау менен ойып жазылған кулпы тас жырларынан баслау мақсетке мууапық болады. Түрк қағанатлығы дәуиринде Билке қаған, Култегин, Тоныкөк сыяклы ел бийлери хэм баҳадырларының қара сөз бенен шешенлик импровизациялық усыл хэм көркем тил менен жазылған жанрлық тәбияты тарийхый жырды, жоқлауды елеслететуғын тас поэзия нағыз буның айқын дәлийли болып табылады.

Түркий халықлары шешенлик өнери тарийхында шешенлик хэм импровизациялық талантқа, укыпқа ийе болған барлық түркий халықларға ортақ данышпанлардан Абу Райхан Беруний, Абу Наср Фарабий, Ибн Сина, Абу Абдулла Әл Хорезмий, Юсуп Хас Хажиб, Махмуд Қашқарий, Ахмет Югнакий, Хожа Ахмет Ясауий, Сулайман Бақырғаний, Әмир Унсурулмаоний Қайқабус, Саадий, Насратдин Рабғузий, Әлийшер Науайы, Захриддин Мухаммед Бабур дөретиушилиги хэм олардан бизге жетип келген көркем әдебий хэм энциклопедиялық шығармалары да айрықша әхмийетке ийе. Бул данышпанлардың шығармаларында көркем поэзия хэм илимий болжаулар менен қарысып кеткен ораторлық (шешенлик) хэм импровизациялық укыплықтың үлгилерин аңлауға болады.

Қарақалпақ әдебияты тарийхының ерте дәуирлерин изертлеген, белгили әдебиатшы алым К. Мамбетов: «Шешенлик өнери түркий халықлар арасында ерте дәуирлерден пайда болып, оның ең рауажланған дәуири XV эсир болып табылады» [5:192] деген баҳалы пикир айтады. Мине, усы шешенлик өнери XV эсирлерде өнер сыпатында тән алынып, оның тийкарын салыушысы, ең көрнекли ўәкили сыпатында Жийренше шешен көбирек тилге алынады. Оның исми менен көп ғана шешенлик, даналық сөзлер, импровизациялық сыпатқа ийе жүйели хэм ушырма сөзлер түркий халықлар қатары карақалпақларда кең таралған.

Солай етип XIV–XVII эсирлерде шешенлик өнеринин жырлаулық поэзия менен қарысып рауажланғанында байқауға болады. Демек бул дәуирлерде жасап өткен жырлау-шайырлар мийрасында Соппаслы Сыпыра жырлау, Асан кайғы, Доспанбет жырлау, Мүйтен жырлау хэм басқа жырлау-шайырлар дөретиушилигинде олардың жырлаулық, шайырлық таланты менен бирге шешенлик өнеринин де үлгилерин ийелегенін аңлауға болады. Соның ушын да бул дөретиуши тулғаларды шешенлик өнинин ўәкиллери сыпатында да баҳалауға толық тийкар бар.

Буннан соңғы XVIII–XIX эсирлерде карақалпақ классикалық әдебиятында да шешенлик өнери поэзия менен қарыстырып, қос өнердин ийеси болған Жийен жырлау, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш шайырлардың дөретиушилигинде, олардан халқымызға бай рухый ғәзийне болып бизге жетип келген шығармаларында да көриуге болады. Солай етип шешенлик өнери жырлаулық поэзия, классикалық әдебиат базасында кәлиплесе рауажланыуын сезсек, оның менен қарасып, синкретикалық (синкретизм) усылда рауажланғаны көзге тасланады.

Қарақалпақ халқы турмысында шешенлик өнерин шешенлер, жыраўлар, шайырлардан басқа да сол дәуірлердегі хәкимшилик басқарыу ұйымларының алдыңғы данышпан ел ағалары, аталықлар, қәуім хәм урыу бийлеринде де жүдә шеберлик пенен үрдис еткен-лигин көриуге болады. Себеби бул тәбийий хәм нызамлы кубылыс еди. Әлбетте, ел басшылары, бийлер халық алдында шығып сөйлеуде биринши нәубетте шешенлик талантқа (ораторлық), импровизациялық уқыпшылыққа мүтәж еди. Солай етип бул дәуір турмысында шешенлик өнериниң раўажланыуына үлкен үлес қосқан хәм шешен хәм импровизатор, хәм ел ағасы, халық атасы, қәуім хәм урыу басшыларынан Маман бий, Айдос бий, Ерназар бий, Турым бий, Ережеп тентек, Өмирбек лаққы хәм т.б. бий хәм шешенлердиң исмин атау өтиу орынлы.

Тийкаргы мәселеге келетуғын болсақ шешен болыу ушын импровизациялық уқыпқа ийе болыу керек. Егер де шешенде импровизация болмаса, мәселени унамлы шешип бере алмайы, машқала туўдырып турған жағдайда сөз қудирети арқалы жумсарта билмеуи де мүмкин. Солай етип оның шешенлик таланты, ақыл-парасаты, сөз жүйесин тауып бериу позиция көринбей қалады.

Импровизация усылы көркем өнердиң барлық түрлеринде (көркем әдебият, музыка, театр, жиповис, хореография) бар болған көркем әдебий кубылыс болып табылады. Бул көркем әдебий кубылыс таярлықсыз суўырып салыу, хәзир жуўаплы, төкпе талант, тәбийғый таланттың сол заматта туўылыуы, сөз тапқырлығы қәсийетлерине ийе болады [2:40-41, 3:152]. Бүгинги күни хәзирги әдебияттануу илиминде бул дәретиўшилик элемент жүдә аз изертленген кубылыслардың бири болып табылады. Деген менен көпшилик халықлар әдебиятында хәм көркем өнер түрлеринде илимий изертлеу жумыслары қолға алынған.

«Импровизация феномени пүткил турмысымызды қамырап алады, лекин бул әсиресе дәретиўшилик искерликте, көркем өнерде анық көзге тасланады» [7:10] - деген еди рус әдебияттануу илиминде импровизация дәстүрин изертлеулер атып барып атырған В. Б.Храмов. Сондай-ақ шешенлик (ораторлық) импровизация мәселесинде изертлеу жүргизип атырған рус алымы Е.В.Фроловада «импровизация – бул дәретиўшилик хәрекет, соның ушын ол тәбийий хәм өз-өзинен туўылады» [9:154] деген пикир айтады.

Ал М. С. Резанцева рус мәденияттануу илиминде әдебияттануу илими менен сыбайлас алып барып атырған изертлеу жумысында «импровизация – бул жүдә ески хәм тәбийий қызық, оғыры әхмийетли ең аз үйренилген дәретиўшилик элемент» [10:106-111] деп атап өтеди. Солай етип, бүгиниги әдебияттануу илиминде көркем әдебиятта, шешенлик дәретиўшиликте импровизация кубылысын изертлеу актуаль мәселелердиң бири екенлиги аңласылып тур.

Қарақалпақ әдебиятында улыўма сөз өнеринде жыраўлар, шайырлар, бақсылар, шешенлер (ораторлар), лаққыларда импровизациялық кубылыс, яғный сөзге таярлықсыз суўырып салыу, төкпе талантшылық қәсийетлерине, уқыпларына ийе болған. Бундай импровизациялық қәсийетке ийе болған дәретиўши тулғаларды биз ерте дәуірлерден көзге тасланатуғын халқымыздың көркем аўызеки дәретиўшилигинде, жыраў-шайырлар дәретиўшилиги (Соппаслы Сыпыра жыраў, Асан қайғы, Доспанбет жыраў, Мүйтен жыраў, Жийен жыраў, Жийренше шешен хәм XIX әсирдеги классик шайырлардан Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш хәм кейинги дәуірлердеги халық шайырлары Садық шайыр, Рам шайыр, Т.Жумамуратов хәм т.б. шайырлар дәретиўшилигинде, күлкили сөз айтыўшыларда, лаққыларда, шешенлерде (ораторлар) ушыратыуға болады.

Қарақалпақ әдебиятында шешенлик өнериниң тийкарын салыушы, ең уллы данышпаны сыпатында

Жийренше шешен тилге алынса, оның изин даўам еттирген, жыраўлар, шайырларлар хәм халқымыздың ар-намысын қорғаған Маман бий, Айдос бий, Ерназар бий, Турым бий, Ережеп тентеклер шешенликте өз дәуиринде алдына адам салмаған қудиретли инсанлар болғанын биз тарийхтан жақсы билемиз. Олар айтқан хәр бир итибарлы, салмақлы, өткир мәнили сөзлер халық аўзында тиллерде дәстан болған.

Халық аўзындағы әсирлер бойы сөз етилип киятырған әңгимелерге қарағанда Жийреншениң өзи де, әкеси де, хаялы да, қызы да сөзге шешен болған [6:140]. Жийренше шешен Жәнибек ханның мәмлекетлик кеңесгөйи болғанлықтан, оның атына байланыслы шешенлик сөзлер Жәнибек хан менен тығыз байланыслы болып келеди. Жәнибек хан өз заманында оғада ақыллы, көркем сөз қудиретин билетуғын хәм қадирлейтуғын дана адам болған.

Жийреншениң Жәнибек хан алдында тапқырлық пенен сөз айтып, шешенлик пенен байрақ алғанын қызғанған бир ўәзир ханға сөз айтып байрақ алмақшы болады. Ханға барып, - Тақсыр, мен бир шикәрға шығып кийик атып едим, оғым барып оң қулағы менен артқы аяғына тийди, - дейди. Хан оған: - «Қулақ болса жоқарыда, аяқ болса төменде, қалай екеуине бирдей тийеди?»-дейди. Сол ўақытта ўәзир не дерин билмепти. Сөйтип сөзди дурыс айта алмағаны ушын өлим жазасына буйырайын деп турғанда Жийренше орнынан турып: - «Тақсыр, тоқтап турың?»-дейди. Ол кийикти атқанда мен қасында бар едим. Артқы оң аяғы менен оң қулағын қасып тур еди,-депти. Соннан соң хан байрақты Жийреншеге берипти. Мине, усы Хан, ўәзир хәм Жийренше арасында аз ғана пурсаттың ишинде болып өткен ўақыда импровизациялық кубылыстың үлгисин көриуге болады. Бул жерде Жийреншениң қысқа ўақыт ишинде таярлықсыз, тосыннан, тосаттан сөз тапқырлығы, ақыл-ой тапқырлығы, жағдайды жумсарта алыуы хәм оннан нәтийжели шығып кете алыуы импровизациялық кубылыстың белгиси сыпатында көринеди.

Шешенлик сөз өнеринде шешенликти хәм жыраўлық поэзияны бирлестире алған Соппаслы Сыпыра жыраў, Асан қайғы, Мүйтен жыраў, Жийен жыраў, Шанқай жыраў хәм т.б. шешен-жыраўларды биз әдебият тарийхы арқалы жақсы билемиз. Булардың ақыл-парасатшылық пенен сөз тапқырлығы, дилўарлығы, қыйын-қыстаўлы жағдайдан сөз қудирети арқалы жағдайды жумсарта алыуы импровизациялық кубылыстың көриниси сыпатында баҳалағымыз келеди. Мәселен, усындай импровизациялық қәсийетке ийе тапқырлық Мүйтен жыраўдың ханның түсин жорығанында да бар. Бухар ханы бир жаман түс көрип, түсинде хәмме тислери төгилип, тек бир тиси ғана қалған екен. Көп даналарды шақыртып жорытып көрсе «Тақсыр, сизиң үрим-путағыңыздан хеш ким қалмайды. Хәммеси өледі, тек өзиңиз қаласыз»-депти. Бұған ханның қәхәри келип, хәммени қылыштан өткізген. Гезек Мүйтен жыраўға келгенде: «Басқаларды билмедим-дә, бирақ сизиң өмириңиз жүдә узақ болады екен»-депти. Негизинде Мүйтен жыраў алдыңғы данышпанлардың сөзин сәл басқашалау етип айтқан. Мине, бул гәп ханға унаған хәм макул түскен. Мүйтен жыраўға сарпай жапқан. Бул жерде Мүйтен жыраў хәм шешен хәм импровизатор екенлигин көриуге болады. Бул айтқан гәп Мүйтен жыраўдың импровизациялық қәсийети басым екенлигин көрсетеди.

Улыўма алғанда халық аўызеки дәретиўшилиги үлгилери: дәстанлар, ертеклер, халық қосықлары, киши лирикалық хәм киши эпикалық жырларда, аңыз-әңгимелерде, жыраўлар поэзиясы хәм шешенлик сөзлердеги импровизациялық кубылысты теориялық жақтан талқылау, үйрениу, изертлеу әдебияттануу илиминде турған әхмийетли мәселелердиң бири болып табылады.

Әдебиятлар

1. Адамбаев Б. Шешендік өнер. – Алматы: «Ғылым», 1999.
2. Ахметов С., Бахадырова С. Фольклорлық терминлердің қысқаша сөзилігі. -Нөкіс: «Билим», 1993, 40-41-б.
3. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебиеттануы атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлігі. -Нөкіс: «Билим», 1994, 152-б.
4. Қыдыршаев А.С. Шешендіктану: теориясы және практикасы. Орал 2012.
5. Мамбетов К. Ерте дәуірдегі қарақалпақ әдебиеті. -Нөкіс: «Билим», 1992, 192-б.
6. Максетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем ауызы киіметері. -Нөкіс: «Билим», 1996, 140-б.
7. Храмов В. Б. Импровизация как форма творческой деятельности. «Культурная жизнь Юга России», № 4 (42), 2011, -С. 10.
8. Хализев В.Е. Теория литературы. –Москва: «Высшая школа», 2004.
9. Фролова Е.В. Приёмы ораторской импровизации. Записки Горного института. Т.160. Часть 1. -С.154.
10. Резанцева М. С. Импровизация как специфический элемент творческой деятельности. // Вестник Московского государственного университета культуры и искусств. 2019. № 1 (87). -С. 106–111.

РЕЗЮМЕ

Мақалада қарақалпақ әдебиеті тарихында чечанлық сөз хунари ва бадиҳағүйлик аңғанаси ўрганилади. Унда бадиҳағүйлик адабий ҳодисасининг пайда бўлиши манбалари, шаклланиш босқичлари, ривожланиш тарихи қисқача маълум қилинган. Мақалада Жийренше чечан ва Муйтен жировнинг чечанлик бадиҳағүйлиги аңғанаси масалалари кўриб чиқилган.

РЕЗЮМЕ

В статье изучается импровизация находчивости в ораторском искусстве в истории каракалпакской истории. Здесь кратко излагаются источники возникновения импровизационного литературного явления, этапы формирования, история развития. В статье идёт речь о вопросах искусства остроумия в наследии таких крупных представителей ораторского искусства, как Жийренше шешен и Муйтен жырау.

SUMMARY

The article examines the improvisation of resourcefulness in oratory art in the history of Karakalpak literary. Here, the sources of the emergence of an improvisational literary phenomenon, the stages of formation, the history of development are briefly described. The article deals with wit issues of the art of wit in the heritage of such major representatives of oratory as Jiyrenshe sheshen and Muyten jirau.

“ГҮРҮҒЛИ” ТУРКУМ ДОСТОНЛАРИДА АВАЗ ОБРАЗИ

Ж.Н.Мирзаев – мустақил тадқиқотчи

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети Ахборот ресурс маркази

Таянч сўзлар: эпос, миф, мифологема, туркумлик, версия, вариант, образ, бадий талкин.

Ключевые слова: эпос, миф, мифологема, категория, версия, вариант, образ, художественная интерпретация

Key words: epos, myth, mythology, categorization, version, variant, image, literary interpretation

Бадий образ ҳамиша эпоснинг марказида туради. Асар сюжетидаги воқелик ана шу образ ҳаракати ёхуд ҳаракатсизлигига кўра содир бўлади. Халқ достонларидаги ҳеч бир образ воқеликка “жимгина” кириб келмайди. Балки, ўзининг “юки”, “вазифаси” билан кириб келади. Эпик асарлардаги Алпомиш, Барчин, Қалдирғоч, Гўрўғли, Аваз, Нурали, Ҳасанхон, Равшан каби образлар ана шундай образлар сирасига кириди.

Алпомиш ва Гўрўғли ҳақида шу пайтга қадар кўп ёзилган. Бироқ, айрим образлар борки, улар ҳақида шу пайтгача айрим қайдларни инобатга олмаганда, деярли изланишлар олиб борилмаганлигини кузатиш мумкин.

“Гўрўғли” туркум достонларининг деярли барча версия ва вариантларида Аваз Гўрўғлининг асраб олган ўғли. Унга хос бўлган хусусиятлардан бири баҳодирлиги билан бир қаторда ниҳоятда чиройли эканлигидир.

Ўзбек эпосида Авазнинг ташки гузаллик сифатига алоҳида урғу берилган. Унинг Гуржистондан олиб келинишининг ўзига бир неча достон бағишланган ва бу достонларда асосий урғу унинг ташки қиёфасига қаратилган. Бу достонларда бахшилар Аваз портретини чизишда асосан урғуни унинг ташки қиёфасига қаратишади, унинг “талъати” ҳали алппик даражасига чиқмаган Авазнинг асосий фазилати бўлиб гавдаланади.

... Офтобдай жамоли бордир Авазнинг...

...Бошидан то қадам ипор сасилган,

...Ажаб бир жамоли бордир Авазнинг [1:6].

Авазнинг олиб келинишида ўзбек бахшичилик мактабларининг ўз достонлари мавжуд. Ҳар бир бахши Авазнинг Гуржистондан олиб келинишидаги асосий ядрони сақлаган ҳолда унинг ташки қиёфаси ҳақида чизгиларни сақлаб қолган. Хусусан, Самарқанд бахшичилик мактаби билан жануб бахшичилик мактабларида Авазнинг олиб келинишида унинг “базмлар гули” экани бўртиб туради. Бу айниқа, Хоразм мактаби, хусусан, “Аваз гетирган” достонида яққол сезилади. Бу шу билан боғлиқки, Хоразм бахшичилик мактабида Авазнинг жангивар қаҳрамонлигидан кўра романтик саргузаштларига урғу берилгани билан боғлиқ. Самарқанд мактабида ҳам

Авазнинг романик саргузаштлари биринчи ўринга чиқади. Жануб мактабида эса Аваз кўпроқ алп сифатида талкин этилади. Хусусан, Раҳматулла Юсуфнинг “Авазхон” достонида кўра, Авазхон ҳақидаги дастлабки хабарни, олдинги бобда келтирганимиз каби, аввал, чилтонлар маконида “такдир” қилиб қўйиладиган, кейин эса, Чамбил барпо этилгач, Гўрўғли султон бўлгач, Аваз ҳақида Чамбилга “қария бахши” Гўрўғлига “Аваз”ни эслатади.

“Авазнинг олиб келиниши” боби сюжети ҳар икки халқ эпоси учун деярли бир хил кўринса-да, аммо ифода қилиш услуби, бадий унсурлардан фойдаланиш, бадий ёндашув бир-бирдан кескин фарқ қилади. Бу фарқ, аввало, ҳар икки халқ айтимчиларининг воқеликка мифологизмни қай даражада сингдиргани билан боғлиқ. Ўзбек эпосида чўпон, от билан боғлиқ сахналар эпосдаги мифологик қатламни янда кучайтиради.

Худди шундай тожик эпосида ҳам биз Авазнинг олиб келиниши билан боғлиқ воқеаларни, тафсилотни анча қисқарган, тезлашган вариантда кўраимиз. Ўзбек эпосида Авазнинг олиб келиниши бир неча достонни ташкил қилган ҳолда тожик эпосида эса Авазнинг келтирилиши 150-160 сатрдан иборат битта достонни ташкил қилади.

Тожик достонида унинг олиб келиниши, тарбияланиши, таълим берилиши билан боғлиқ тафсилотлар йўқ. Зотан тожик эпик аңғанаси бу хил тафсилотларга ўрин бермайди. Бошқача айтганда, эпик қолип тафсилотларга ҳалақит беради. Ўзбек эпик аңғанаси эса хоҳлаган бахшига хоҳлаган вазиятда хоҳлаган образ билан боғлиқ сахналарни кенг ижодий ривожлантириш имконини беради.

Ўзбек достонларида Аваз образининг олиб келиниши, энг аввал, Хизр томонидан тақдир қилиб белгиланади. Отга, салтанатга, суюкли ёрга эга бўлган Гўрўғли энди Авазни олиб келишга киришади. Достоннинг тожик версиясида ҳам Авазнинг олиб келинишига, “такдир” қилинишига сал бошқача ёндашилади, бошқача бадий метофара – тожик эпик аңғанасига хос услуб қўлланади. Авазни Гўрўғли тушида кўради. Агар тушнинг эпосда, фольклорда тутган ўрнини назарда тутсак, тожик бахшиларининг бу

хил ёндашувлари ҳам эпос поэтикасини бойитишга хизмат қилганига гувоҳ бўламиз.

Ўзбек эпосида Гўрўғлининг Кўнғирбой қиёфасига кириб, Авазни олиб келишида ҳам мифологик тасаввурлар устун эканини олдинги мақолаларимизда айтиб ўтгандик.

Тожик версиясида биз бу хил қатламни кўрмаймиз. Қолаверса, Аваз олиб келингандан сўнг Юнус пари уни “ёқасидан киргизиб, этагидан чиқариб”, ўғил қилиб олади, Хоразм дostonларида бу маросим алоҳида эпизод қилиб тафсилот билан берилган. Умуман, Аваз образи ўзбек бахшилари томонидан кенг ва батафсил ишланган, унинг ҳаётининг ҳар бир даври мактабларда дoston қилинган.

Тожик эпосида ҳам Аваз асранди ўғил. Унинг онаси Гулойимни Хунхор подшоҳнинг Карим қассоби ўғирлаб кетади. Карим ва Гулойимдан фавқулodда гўзал бола Аваз туғилади. Унинг чиройи ҳаммани эътиборини тартади. Тожик эпосидаги Аваз ҳам Гуржистонлик, онасининг исми Гулойим, отасининг исми Карим қассоб. Гўрўғли уни ўзига асранди ўғил қилиб олиб келган. Ҳар икки эпосда ҳам Авазнинг ташқи кўриниши, чиройи, унинг шоҳ саройининг “қосагули” экани ҳақидаги таърифлар бир хил.

Гўрўғли султон Авазни тушида кўради ва уни тоғаси Кўнғирбой қиёфасига кириб ўғирлаб келади. Уни Ширмо асранди ўғил қилиб олади. Тожик эпосида Аваз келгандан сўнг Гўрўғли рамзий маънода “ўлади”. Бундан фойдаланган Аваз қочиб кетади. Авазнинг қочганини билган Гўрўғли “қайта тирилади”. Аваз Хунхоршоҳнинг олдида бориб Чамбил ҳақида гапириб беради. Хунхоршоҳ уни зиндонга ташлайди. “Ўлиб-тирилган” Гўрўғли уни “қаландар” қиёфасида Хунхоршоҳ зиндонидан қутқариб, Чамбилга олиб келади ва қирқ йигитга сардор қилиб қўяди.

Аваз овард ба Чамбули мастон,

Бар чил йигит кардаш калон [3:61].

Тожик бахшилари Авазнинг олиб келинишида ўзбек эпосидаги каби “қурбонлик маросими”ни эслатадиган мифолегама ўрнига “туш”, “қайта тирилиш”, “зиндон”, “туш” мотивларидан фойдаланилади. Зеро айни мотивлар ҳам ўзбек, ҳам тожик халқлари бадиий эпик тафаккурида муҳим ўрин тутати-ки, Аваз образи талқини учун бу мотивларни эслатиб ўтиш ўринли деб ўйлаймиз.

“Туш” қадимда ўзга дунё билан алоқа қилиш воситаси деб тушинилган. Бу ҳақда фольклоршунос олим Ж.Эшонқулов шундай дейди: “Дада Қўрқут китоби”да Яганакнинг Қўрқут отани туш кўришида айнан шу аждодлар култи – хомий руҳ билан боғлиқлик жиҳати аниқ баён этилади...” [11:61-71].

Мабода “туш кўриш” худди чилтонлар каби аждодлар култи, қадимги тасаввурлар билан боғлиқ экан, унда тожик версиядаги Гўрўғлининг ҳам Авазни тушида кўриб, фарзанд қилиб олиш иштиёқиға тушиши билан Хизрнинг Гўрўғлиға Авазни фарзанд қилишни тайинлаши айнан бир маъноға эға бўлган эпик мотивдир.

“Тақдири азалнинг амалға ошуви бевосита инсон хатти-ҳаракати ва интилишларига боғлиқлиги ҳақида ушбу қарашлар халқимизнинг туш ҳодисаси билан боғлиқ сакрал тасаввурларининг мукамал тизимға эға эканлигини яна бир бор исбот этади” [11:61-71].

Кўриб турганимиздай, туш ҳам ўзида “тақдири азаллик” мотивини беради. Тушида бу “тақдири азал”ни қабул қилган Гўрўғли Авазни олиб келиш учун йўлга чиқади. Худди ўзбек эпосидаги каби у Кўнғирбой қиёфасига кириб, Авазни олиб келади. Авазни олиб келгандан сўнг бир мунча вақт ўтиб, “вафот этади”. Фольклоршунос олимлар, хусусан, Ш. Турдимов, Ж. Эшонқуловлар ўз тадқиоктларида “ўлим” ва “қайта тирилиш” мотиви ҳам қадимги тасаввурлар, қадимги

мифологик қарашларнинг изи ўлароқ талқин қилишади. “Ўлиб тирилувчи маъбудлар ҳақидаги қадим тасаввурларға кўра, кекса киш ер юзини тарқ этгандан сўнг, у янги – баҳор қиёфасида дунёға келади. Ўлим йўқ экан, туғилиш ҳам бўлмайди; киш ўлмаса, баҳор туғилмайди. Аслида ўлим ва туғилиш бир ҳолатнинг икки кўриниши холос...” [11:61-71].

Агар биз Гўрўғлининг “ўлими” ва “қайта тирилиши”ни ҳам шў мотивдан келиб чиқиб талқин қилсак, унда Гўрўғлининг тўш кўришидан тортиб, тирилишиға қадимги тасаввурларнинг илдиэларини ва ишорасини кўраимиз. Худди ўзбеклар каби тожик халқида ҳам ҳўрматли олимларимиз қайд этган мотив билан боғлиқ бўлган “кампи́р ўлди” маросими хозирға қаскланиб қолган. Зотан, ўзбек ва тожик халқларининг мифологик тасаввурлари деярли бир-бириға яқин. Ўзбек, умуман, туркий халқлар билан ёнма ён яшаган, ўрф-одати, маросими бир хил бўлган бўлган тожик халқиға ҳам бў кўчирмада кўзда тўтилган тасаввурлар бегона эмас. Зотан ҳар икки халқнинг мифологик дунёси азалдан, айниқса, зардуштийлик мисолида бир нуқтада бирлашади. Маъжусийлик ҳам, кейинчалик пайдо бўлган зардуштийлик ҳар икки халқнинг ҳам қадим дини эди. Ўзбек эпосларидаги жуда кўп мотивлар, мифологемалар ана шў дин ва қадим тасаввурлар билан боғлиқ холда талқин қилинганини назарда тутсак, тўш, ўлим, қайта тирилиш билан Хизр ва қирқ чилтонлар ҳақидаги қарашлар илдиэи бир эканиға гувоҳ бўламиз. “...Мастлик, беҳўшлиқдан мақсад “ўлик”лик ҳолатиға ўтиш – нариги дунёға сафар қилиш, илохий кўч-қудратға эға бўлиб, қайта туғилишдир”, дейди фольклоршунос олим Ж.Эшонқул [11:61-71].

Шундай экан, Гўрўғлининг “қайта тирилиши” ва Авазнинг “зиндондан озод қилиниши” метофараси алп руҳининг мақомға эришишини билдиради. Гўрўғлининг “ўлими” – бў эскининг ўлимини, “тирилиш” янги мавсўмнинг бошланишиға, зиндон озод бўлиши алпнинг – Авазнинг алплик мақомиға етишини ўзида рамзлаштиради. Бў фикримизни яна бир нарса исботлайдики, тожик эпосида ана шў ўлиб-тирилиш ва зиндондан озод бўлишдан сўнг Гўрўғли эпосда иккинчи даражали қаҳрамонға, гўёки алп Авазнинг “соя”сига айланади. Шў ўлиб тирилишдан ва зиндондан озод бўлишдан сўнг Аваз эпоснинг бош қаҳрамониға айланади.

Тожик эпосида алп ана шў тарика, тўш, ўлим, қайта тирилиш, тўтқундан озод қилиниш орқали Аваз образиға мифологик кўлам бағишлашади.

Гўрўғлининг ўзини ўлганға солиши, Авазнинг қочиб кетиши, Хунхорға Чамбил ҳақида гапириб бериши, унинг Хунхор зиндонида ётиши, “қаландар” қиёфасиға кириб Гўрўғли уни иккинчи марта зиндондан, тутқунликдан қутқариб олиб келишини – бу тожик бахшиларининг эпоснинг ядро сюжетини сақлаган холда эпик анъанадан келиб чиқиб, бадиий-ижодий ўзлаштиришлари деб баҳолаш мумкин.

Шуларға кўра ҳулоса қилишимиз мумкинки, тожик эпосида Авазни асраб олиш, яъни алпни эпик тарбиялаш миллий эпик анъанадан келиб чиққан холда эпик истилоҳлар, эпик метофаралар, мотивлар қобиғида тасвирлаб берилади. Шўни таъкидлаш керакки, “туш”, “қайта тирилиш”, “зиндон” тожик версиясида ёзма адабиёт, хусусан, И.Брагинский таъкидлагандек, “Шохнома”, “Барзуюнома” таъсирида пайдо бўлганини, бу мотивлар тожик версиясида мотивликдан кўра метофараға айланганини таъкидлаш керак. Халқ оғзаки ижоди мотвларининг “Шохнома”да қайта ишланиши “Гўрўғли” эпоси шаклланишида худди шеърый рифма каби тожик бахшиларига жуда кўл келган.

Тожик эпосида ҳам ўзбек эпоси каби Авазнинг энг яқин кишилари, у суянган образлар Гўрўғли ва Ширмо. Ширмо ўзбек версиясида Мискол парига тўғри келади, Оға Юнус эса Юнус парига. Бироқ шу жойда ҳам тожик бахшилари ўзбек версиясидаги “тутунган она-болалик”ни ўзгартиришади – Авазнинг тутунган онаси тожик версиясида Ширмо эканлиги таъкидланади. Авазга доимо кўмак берадиган образлар Гўрўғлининг асранди ўғиллари Шодмон (ўзбек версиясида Шодмон қирқ йигитлардан бири – мерган), Ҳасан, Авазнинг хотини Гулойим, Авазнинг ўғиллари Шерали, Нурали ва қизи Гулиноҳ. Булар Аваз атрофида бирлашган ижобий қаҳрамонлар. Улар Авазнинг алплигини тан олган, ҳамиша уни қўллайдиган, кўмак берадиган образлар. Эпик қаҳрамонга юклатилган фазилатлар Авазнинг яқинларида бўлган муносабатларида ҳам яққол кўринади.

Калони шаҳар Гўрўғли султан,
Пахлавони Чамбул Аваз марди майдон,
Ду писар дошт туғён,
Номи як писараш Нурали мард жувон,
Писари майдакиш Шералихон...
Духтари калониш ном дошт Гуланор... [3:130]
...Хуроки отаи ин букд рудат гов,
Хоҳиш нодарад,, - гуфт,- ин кор савоб,
Ҳайрати мебонанд, султон.
Калони инҳо Соки, ҳасти дуом Шодмон,
Сеюм Ҳасанаст, чоримиш Авазхон...” [3:162]

Бу мисолда Соки ҳам Гўрўғлининг тутунган ўғли сифатида талкин қилинаёпти. Аслида у Чамбилни қуришда Гўрўғлига ёрдам берган ҳам машшоқ, ҳам уста. Мисолдан кўриниб тургандек, тожик эпосида Аваз Гўрўғлига учинчи, яъни кенжа ўғил. Шунинг учун ҳам Аваз образига тожик бахшилари эртаклардаги Кенжа ботир хусусиятлари ва мифологемаларини, саргузаштларни ҳам сингдириб юборишган. У билан содир бўлган кўплаб қаҳрамонликларда Рустамнинг жанглари билан бирга эртаклардаги Кенжа Ботир саргузаштлари, ботирлиги, топқирлиги, жасоратини эслатиб туради. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, нафақат Аваз образига, умуман тожик версиясида эртак унсурлари устунлик қилади. Шунинг учун ҳам Аваз образига Кенжа ботирнинг кўплаб қолиплари сингдирилган. Унинг кўплаб саргузаштлари, халқ ичидаги эртаклар таъсирида пайдо бўлган. Буни И. Брагинский ҳам алоҳида таъкидлаган [2:162-164].

Авазнинг характери, идеал қаҳрамон сифатидаги фазилатлари унинг яқин кишилари, тутунган отаси, онаси, оиласига муносабатда ҳам бўртиб кўринади. Аваз идеал қаҳрамон сифатида ҳеч қачон Гўрўғлига қарши чиқмайди, унинг гапини икки қилмайди, ҳатто Аҳмад кутқуси билан Чамбулдан қувғин қилганда ҳам отасига бирон марта тик қарамайди. Шунингдек, сафар олдида ҳамиша тутунган онасининг ва отасининг дуосини олади. Ўз оиласи шаъни учун курашади, фарзандлари учун ҳар тнарсига тайёр. Хотинига кўз олайтиргани унга нобоп гаплар айтгани учун Аҳмаднинг укаси Юсуфни жазолайди. Уни ўлдиришдан фақат “тоға”лиги, Аҳмаднинг укаси эканлиги асраб қолади. Бу фазилатларнинг ҳаммаси халқнинг эпик алпда кўришни истаган фазилатлари эди.

Тожик эпосида, гарчи, Ширмо бир неча марта Авазни “эмизгани”, “оналик сути” бергани ҳақида эсланса-да, аммо айнан шу жараён тафсилотидан дарак берувчи алоҳида дoston, алоҳида сахналар йўқ. Бу билан Аваз образининг бадий юки камаймайди. Тожик эпосида ёзма адабиёт қонуниятларидан фойдаланган ҳолда бу маросимлар фақат “эслатма” шаклида бериб ўтилади. Аммо ҳар икки ҳолатда ҳам Аваз образига бадий юк камаймайди. Ўзбек версияси каби тожик версиясида ҳам Аваз Ширмонинг “тутунган ўғли” бўлиб намоён бўлади.

Ана шу ҳолатнинг ўзиёқ, тожик “Гўрўғли” эпоси туркий эпосларга қараганда анча кейин, яъни туркий халқлар эпоси таъсирида пайдо бўлган деган фикрни яна бир бор тасдиқлайди.

Ўзбек, умуман, туркий халқлар эпосида Авазга нисбатан “Бол Аваз”, “Аваз бачча” эпитетлари кўп ишлатилади.

“От устида бол Аваз”, “От чопмоққа бол Аваз...”, “Бол Авазга ўзи бўлсин энди ёр...”

Бу эпитет олдинги бобда Аваз образининг тарихий генезиси билан боғлиқ эпитетлар эканини таъкидлаган эдик. Айнан шу эпитетлар тожик версиясига ҳам кўчиб ўтади. Албатта, тожикчада “бол Аваз” эпитети деярли эсланмайди. Аммо, унинг “бачча”лиги, яъни “баччаи Гўрўғли”, “жувон”лиги ҳақида Аваз билан боғлиқ барча дostonларда дуч келамиз.

“Наметарсидай ин жувон...” [2:72]

“Найзаи тоқа дора жувон...” [3:92]

Мисли духтар мебинумат жувон” [3:121]

Бу эпитетлар, табиийки, тожик эпосини ўзбек ва туркий халқлар эпоси, унинг тархий асоси, генезиси билан боғлаб туради. Ўзбек эпосида ҳам, тожикча эпосда ҳам Авазга нисбатан “тилла кокилли”, “зар кокилли”, “кокилдор” эпитети ҳам кўп учрайди.

Тодикча версияда:

“Омад як кокулдор” [3:65].

“Дид дора кокули тилло...” [3:75]

“Сувори зебо,-меген,- Аваз сипо,

Абру дорад кокули тилло” [3:281]

Ўзбекча версияда:

Ҳар тола кокили боблаб кесилган,

Толасига минг бир хуштор осилган... [1:6]

От жilовин тўхатиб тур, кокилдор... [2:13]

Профессор А.Мусакулов кокил ҳақида шундай дейди: “Инсон сочи қадим тассавурларда осмон ғояси билан боғлиқ бўлганлиги учун жаҳондаги кўпгина халқларда туғилиш, никоҳ, ўлим маросимлари билан бир қаторда, илк бор гўдак сочини олишни ҳам инсон ҳаётидаги магик-ритуал аҳамиятга эга ҳодиса деб биладилар”

Тарихчи К. Шониёзов қадимги қипчоқ жангчилари узун соч қўйганликларини, олган тақдир-ларида теласи ёки орқасида кокил қолдирганликларини айтади. Шунингдек, унинг аниқлашича, ўзбекларда қизлар анъанага кўра сочини майдалаб, келинчаклар ва жувонлар эса жуфт қилиб ўрганлар [10:168-169].

Этнограф Г.П.Снесарев кокил назр қилинган жойга кўмилганини айтади. Ўтмишда бу одат рамзий бажарилмай, унга қайтий амал қилишган, бу ўзига хос маросим тусини олган [8:92-96].

Аскар Мусакулов “Ўзбек халқ лирикаси” номли китобида “кокил” соч магияси, демак, ўсимлик култи билан билан боғлаб шарҳлайди.

Соч магиясининг илдизлари ҳосилдорлик култи билан боғлиқ экани ҳақида фанда кўплаб тадқиқотлар қилинган.

Қадимда маъбудлар кокилли бўлган деган қарашлар ҳам мавжуд. Устоз фольклоршунос Тўра Мирзаев илгари кокил фақат қизларда эмас, ўғил болаларда ҳам бўлганлигини қайд этади, Гўрўғли туркуми дostonларидаги Аваз-нинг ҳайдар кокили қаҳрамонлик белгиси, дейди [6:5-32].

Кўриб чиқганимиздай, ўзбек ва тожик эпосида “кокил” ҳам қадим тасаввурларни ташувчи эпитет бўлиб, Авазнинг ўзига хос тимсолига айланади. Академик Тўра Мирзаев таъкидлагандек, “кокил” бу Авазнинг, умуман, эпик алпнинг қаҳрамонлик “белгиси”ки, эпик анъанага у қадим маъбудлар ҳақидаги тасаввурдан эпик анъанадаги алпларга кўчиб ўтган.

Аваз образи билан боғлиқ бошқа кўплаб хусусиятлар ҳар икки эпосда ҳам деярли бир-бирига

якин талкин этилади. Фақат ўзбек бахшилари бу хусусиятларга кенгрок тўхталишади, батафсилликка берилишади, Аваз билан боғлиқ сахналарда баъзан фантастик-мўъжизавий тасвирлар билан бирга оддий маиший чизгилар ва тафсилотларга ҳам ўрин берилади. Тожик эпосида Аваз образи билан боғлиқ сахналарда деярли бундай маиший ифодаларга кенг ўрин берилмаган.

Авазнинг балоғатга етгани тожик эпосида Гўрўғлининг Авазга курулларини бергани билан изоҳланади. Гўрўғли Авазни ворис сифатда тан олади ва унга бор аллик курулларини беради.

Дар Аваз дод инъом,

Як қири ба пар(султон)

Чебан мармар найзан ложувар,

Чоринаи жанг, синару алмосу султон.” [3:61]

Ўзбек эпосида эса Гўрўғли унга Ғиротни бергани билан талкин этилади. Тожик эпосида курулини ҳамда отини бериш, ўзбек эпосида эса мўъжизавий отини бериш Гўрўғлининг Авазни алп сифатида эътироф этганини англатади.

Тожик эпосида от билан бирга Авазнинг курул-яроғига алоҳида эътибор берилади, бу курулларнинг зеб-зийнатига тафсилоти билан таърифланади. Ўзбек эпосида исфохон қиличининг ўткирлиги, катталиги қайд этилса-да, аммо курулларнинг зеб зийнатига тўхталиб ўтирилмайди. Буни шу билан изоҳлаш мумкинки, ўзбек эпосининг ядро қисми, алпнинг курули ҳақидаги тасаввурлар тожик эпосига нисбатан анча қадим тасаввурларга боғланишини билдиради. Шунингдек, тожик эпосида Аваз минган от “Ғирот” эмас, балки бир нечта номда – Қир, Зайналқир, Таллон, кизил, Рахша, Булқир, Гулибодом. Номи қандай бўлишидан қатъий назар, худди ўзбек эпоси каби от образи Аваз, Ҳасан, Шодмон каби Чамбулнинг химоячиси, дostonда “Отсиз Чамбул вайрон бўлади” деган қараш мавжуд [3:34].

Ўзбек эпосида эса Аваз бевосита Гўрўғлининг Ғиротини мингандагина у ҳақиқий алпга айланади. Бошқача айтганда, Ғиротсиз Авазнинг алплиги кўзга ташланмайди. Зотан, Ш. Турдимов таъкидлагандек, от – алпнинг асосий мезонларидан биридир [7:240]. Агар от бўлмаса, Аваз “алп”лик қилолмайди, ўзининг “илоҳий миссиясини” бажара олмайди. Ўзбек эпосида алплар қанчалик куч-қудратга эга бўлсада, аммо Ғиротсиз улар кучдан, “ғайб кучлари” қўлловидан бебаҳра қолишади. Ўзбек эпосида от “халқимизнинг қадим мифологик тасаввурлари оламида ёзни олиб келувчи қуёш маъбудасининг рамзи” саналади [7:148].

Ўзбек эпоси учун Ғирот эпик от, тожик эпосида эса от образи эпик от тушунчасига тўғри келмайди. Чунки у ягона номдаги от эмас. Отларнинг номи ҳар хил. Тўғри, Аваз асосан, Зайналқир оти билан жангга киради. Аммо Зайналқир Ғирот каби таъриф тавсифланмайди, эпосда Ғирот каби мифологик ва архаик чизгиларга эга эмас. Фақат тожик эпосида ҳам отлар араб отидан тарқалгани ва унинг учқурлигига урғу берилади.

Ўзбек версиясида Авазга нисбатан “эр йигит”, “алп”, “пахлавон”, “Чамбил эгаси”, “қахрамон”, “йўлбарс”, “шер”, “оч бўри”, “қоплон” “сиртлон” каби эпитетлар ва ифодалар ишлатилади.

Худди шундай эпитетлери тожикча версияда ҳам мавжуд. В.Жирмунский ва Ҳ.Зарифовлар эпик қахрамонни бу каби ҳайвонларга қиёслаш тотемистик қарашларга бориб тақалишини таъкидлашади [4:305].

Адабиётлар

1. Авазхон. Дoston. Айтувчи: Раҳматулла Юсуф ўғли. Нашрга тайёрловчи Тўра Мирзаев. – Тошкент: “Ёзувчи”, 1997. – Б.6. Гуругли. Таджикский эпос. – М.: Главная редакция восточной литературы. 1987. – С. 61.
2. Гулихиромон. Дoston. Айтувчи Исмоил Назар ўғли. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1968. 13-б.
3. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. – М.: ОГИЗ. Политиздат, 1947. – С. 305.
4. Маликаи айёр. Дoston. Айтувчи Фозил Йўлдош ўғли. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1988.
5. Мирзаев Т. Народная поэзия Узбекистана // Узбекская народная поэзия. – Л.: Советский писатель, 1990. – С. 5-32.
6. Турдимов Ш. “Гўрўғли” дostonи генезиси ва тадрижий босқичлари. – Тошкент: «Фан»: 2011. 240-б.

Бу хил таърифлар алпнинг жанговар куч-қудратини кўрсатиш учун қўлланади ва ўзида қадимги тотемистик тасаввурларни ташиди. Тотемистик тасаввурларда ҳайвонлар шу қабилаининг ё аждоди ёки ҳомийси сифатида тасвир қилинган. Тотем ҳайвонлар улар учун куч-қудрат соҳиби бўлишган. Алпларнинг уларга қиёсланиши эса алпнинг шу илоҳий куч-қудрат соҳиби эканлигига ишора қилинади.

Аваз ҳам душмани билан яккама-якка кураш тушиб, ўз кучини намоён қилади. Яккама якка кураш борасида, алббата, нисбийлик бор. Тожик версиясида Авазнинг ботирлиги кўпроқ яккама-якка курашда намоён бўлса, ўзбек версиясида эса Аваз ҳам яккама якка кураш ҳам оммавий жанг сахналарида ўзининг қобилиятини намоён қилади.

“Аваз: Сиз бир аждаҳосиз, мен бўлсам шунқор...”

...Гўрўғлиман, мен аждаҳо, Авазни топширдим зинҳор,

...Йигитларнинг қаторида нориман,

Чамбилбелнинг мен номуסי-ориман... [2:36]

...Аваз ўғлон кўроқ эмас, бўриди[р],

...Оч бўридай аралабди лашкарин,

Тўллаб бет-олдига қувиб кетади.

...Авазхон аждаҳо бир билак ўғлон,

Қўлига илинса силтаб ўтади.

...Бол Аваз танҳо бир ўзи,

Маст бўпти дарёдай тошиб.

...Якка-танҳо от қўйгани -

Асл ботир шерлик қилиб. [5:11]

...Девона қуш бўлди, Авазхон овчи. [3:130]

Худди шундай ҳолни биз тожик версиясида ҳам учратамиз:

Фарёд қард Аваз шери нар...” [3:130]

Сихқабоб қард у охун қалон,

Якка охура гуштша хурд палавон... [3:120]

Ҳар иккала эпосда Аваз Гўрўғлининг тахт вориси. Чамбилни душманлардан, ғайри кучлардан химоя қилувчи пахлавон. Ҳар икки эпосда ҳам Авазнинг қайсарлиги, ўжарлиги, ботирлиги, ошиқлик йўлидаги интилиши, душманларга мурасаасизлиги бир хил бўёқларда тасвирланади.

Ҳар икки халқ эпосида ҳам Аваз худди Гўрўғли каби ҳеч қачон мағлубиятни билмайди. Тўғри, баъзи бир жангларда вақтинча мағлуб бўлади ёки асир олинади, аммо охир-оқибат эпик қахрамонга хос тарзда мақсадига эришади.

Тожик эпосида ҳам. Ўзбек эпосида ҳам Аваз рақибга биринчи бўлиб ўз кучини синаб қўришга имкон беради.

Тожик эпосида Аваз пахлавон лақабли Зарина билан курашганда ҳам, Суғдча ёки бошқа пахлавонлар, девлар билан курашганда ҳам биринчи бўлиб уриш навбатини рақибга таклиф қилади. Худди шунингдек, ўзбек эпосида ҳам худди шундай бўлади. “Балогардон” дostonида Мақотил билан яккама якка жангда Аваз танаси булутга тенг Мақотилга биринчи уриш навбатини беради. Мақотил уч марта ургач, уни ўзи уриб, иккинчи уришда фили билан қўшиб бўлиб ташлайди.

Айнан рақибга биринчи бўлиб уриш навбатини бериш эпик алпнинг хусусиятларидан бири бўлиб, ... бу ҳолат унга нисбатан ҳурмат ва муҳаббатни пайдо қилади. Хусусан, халқнинг мардлик, куч-қудрат ҳақидаги тасаввурларига эстетик таъсир қилади.

7. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: «Наука», 1969. – С.92–96.
8. Турдимов Ш. Ҳикмат хазинаси. – Тошкент: «O'zbekiston», 2016. 148-б.
9. Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа. – Ташкент: “Фан”, 1974. –С.268–269.
10. Эшонкул Ж. “Алпомиш” дostonи ва “Дада Қўрқут китоби”даги тутқунлик мотивининг қиёсий таҳлили // Миф ва бадий тафаккур. – Тошкент: «Фан», 2019. 61–71-б.

РЕЗЮМЕ

Бадий образ ҳар бир матнда ўзига хос тарзда намоён бўлади. Бизнинг кунимизгача жонли ижро ҳолатида етиб келган дostonларнинг турли вариант ва версияларида биргина образ турлича гавдалантирилади. Бунда албатта, бахши тарбия топган элик аъна билан бир қаторда шу халқгагина мансуб бўлган мифологик тасаввурлар, урф-одат, қадрият ва тушунчалар ўз ифодасини топади. Аваз “Тўрғли” туркум дostonларида Тўрғлидан кейин турувчи энг асосий қаҳрамонлардан бири ҳисобланади. Биз таҳлилга тортган дostonдаги ўзбек ва тожик версияларида Аваз образининг ўхшаш жиҳатлари билан бир қаторда фарқли хусусиятлари ҳам кўриниб туради. Биз ўз мақоламизда “Тўрғли” дostonининг ўзбек ва тожик версияларидаги Аваз образини қиёсий тадқиқ этишга ҳаракат қилдик.

РЕЗЮМЕ

Художественный образ проявляется в каждом тексте своеобразно. В разных версиях и вариациях дастанов, сохранившихся до наших дней, именно этот образ описывается по-разному. Это, конечно, отражает не только эпическую традицию воспитания, но и мифологические идеи, обычаи, ценности и концепции, принадлежащие только этой нации. Аваз - один из главных героев после Гороглы из серии дастанов “Гороглы”. Узбекская и таджикская версии проанализированного нами дастана показывают не только сходства, но и различия черт образа Аваза. В нашей статье нами были сделаны сравнительные исследования образа Аваза в узбекской и таджикской версиях дастана «Гороглы».

SUMMARY

The artistic image appears in each text in a unique way. In different versions and variations of dastans that have survived to the present day, a single image is described in different ways. This, of course, reflects not only the epic tradition of upbringing, but also mythological ideas, customs, values and concepts that belong only to this nation. Avaz is one of the main heroes in the dastan «Gorogly» after Gorogly. The Uzbek and Tajik versions of the dastan we analyzed and showed similarities as well as different features of the image of Avaz. In our article, we have tried to make a comparative study of the image of Avaz in the Uzbek and Tajik versions of dastan "Gorogly".

«ҚОБЛАН» ДЭСТАНЫНДА ЭПИКАЛЫҚ САҢЛАР СИСТЕМАСЫ

К.С.Палымбетов – филология илимлериниң кандидаты, доцент

Қарақалпақстан Республикасы Халық билимлендириў хызметкерлерин қайта таярлаў хэм олардың қәнигелигин арттырыў аймақлық орайы

Таянч сўзлар: эпос, композиция, ижрочилик маҳорати, бадий тасвир воситалари, эпик сонлар.

Ключевые слова: эпос, композиция, мастерство исполнения, художественные средства, эпические числа.

Key words: epic, composition, mastery of performance, artistic means, epic numbers.

Қарақалпақ халқының «Қоблан» дэстаны композициялық дүзилиси, сюжетлик мазмуны хэм образларының жасалыўы менен айырылып турады.

Биз бул мақалада «Қоблан» дэстанының композициясында эпикалық саңлардың қолланылыў өзгешелиги ҳаққында сөз етпекшимиз. Дэстанның сюжетлик мазмуны, идеялық хэм көркем эстетикалық функциясының артыўында саңлар айрықша орын тутады. Олар жыраўлардың импровизаторлық талантында сүүретленип атырган ўақыяның ҳақыйкый реалы, халық турмысына жақынлығын тәмийинлеўде, екінши тәрәптеп, көркемликте хэм эстетикалық тәсиршеңликте арттырыўда хызмет етеди. Саңлар муғдарды, көлемди, аралықты, өлшемди, ўақытты, жасты т.б. көрсетиўде жийи қолланылып, қайта-қайта тәкирарланыўы арқалы, дэстанның идеялық мазмунын хэм поэтикалық көркемлігин ашыўға бағындырылады. Мысалы, Қартхожа бийдің сораўына шопанлар, Қыдырбайдың малының санын «Мал есабын сорасаң, Төрт мың тоқсан қойы бар» деген жуўапты айтады. Бунда көркемлеўдің аллитерация усылы пайдаланылған хэм усы сүүретлеў қуралы арқалы пикирдиң көркемлик жақтан тәсиршеңлиги арттырылған. Егер, усы жерде басқа саң қолланылғанда тексттиң эстетикалық тәсир күши төменлеген болар еди. Дэстанда төрт саны көбирек көшпели халықлардың шарўашылық турмысын сүүретлеўге байланыслы, қолланылады, мысалы, «Төрт түлик мал», «Көп жылқының ишинде, Төрт бедеўи бар еди, Төртинен беске жасаған» деген қатарлар патриархаллық-феодаллық дәўирдеги қәўим баслығының байлығын көрсетиўде қолланылып, персонаждың социаллық турмысы ҳаққында мағлыўмат береді. Ал, «Төрт мың ўили Дәрменнен, Буннан да шықты төрт ат», «Шубардан шығып төрт ат» деген қатарлар санды билдириўге қолланылған.

Дэстанның композициясында саңлар мазмунның ашылыўына хызмет етеди хэм қалеген сюжетти мотивти, эпизодты, детальды сүүретлеўде саңлар қатнасады. Саңларсыз ўақыя мазмунына анықлық киргизилмейди. Сонлықтан, мазмунның толық ашылыўы саңға ғәрезли болады. Мысалы, Есемурат жыраў вариантында Ақшаханға Қобланды өлтириўде мәсләхат берген Қартхожа бий болады. Ол **қырық мың** ләшкер қол барса, қырғын болатуғынын, сонлықтан, **қырық күн той** бе-

риўин, тойда ат шабыс жәриялаўын мәсләхат етеди [1:53]. Карам жыраў вариантында Полат Ақшаханға ат шабысқа қосылатуғын Ақша атты **Қырық күн** жердің астында, Қырық күн жердің үстінде бағыўын мәсләхат етеди [2:425]. Ақшахан ат шабыстың байрағына **қырық ғашыр зер** қояды. Қоблан **қырық жигитине ат шабар** бала излеўди тапсырады. Олар тапқан ат шабар бала **қырық қулаш арқан** менен аяқ, қолын танып, атқа байлаўды тапсырады. Бул жерде қырық саны сыйқырлы, магиялық саң есапланады [3:28]. Бирақ, ханның қырық мың ләшкериниң болыўы да, қырық күнлик той бериўи де, атты қырық күн бағыўы да, қырық ғашыр зер байрақ жәриялаўы да мүмкин, өйткени Ақшахан Самарқанд сайқалының ханы, ал Қобланның қасында Қыпшақтың қырық жигитиниң болыўы тәбийий, себеби, Қоблан Қарақыпшақ қәўими Қорғаншаның батыры, ал, ат шабар баланың қорқып, өзін қырық қулаш арқан менен атқа таңыўды айтыўы да реалистлик сүүретлеў, усы кишкене сюжетлик деталлар ўақыя мазмунының ашылыўына анықлық киргизеди. Лекин, усы сюжеттиң өзінде бес рет қырық саны тәкирарланғаны менен, бир қыйлы предметке емес, ал, бес түрлі предметке (қырық мың ләшкер, қырық күн той, қырық күн бағыў, қырық ғашыр зер, қырық жигит, қырық қулаш арқан) байланыслы қолланылып, идеяның ашылыўына, қаҳарман хэм персонаждардың ой-пикирине анықлық бериўде хызмет етип тур. Бул жерде 40 саны көплик мәнисин аңлатып тур. Сонлықтан, профессор М.Жүраев 40 саны бойынша изертлеўлер жүргизген илимпазлардың пикирлерин жуўмақтастырып: «Дәслеп жәмлик, ұллылық, көплик, улыўмалық, мәнилерин аңлатқан 40 саны соңынан түрли ибара хэм түсиниклер қурамына сиңип кетип, бара-бара көпликти аңлатыўшы муғдарлық бирликке айналып қалған»[3:180], -деген жуўмаққа келеди. Ханның тойындағы ат шабысқа **бир кем тоқсан** ат шығады. Оларды **он сегиз** дийўан хатлап алады, Барлық атлар ҳаққында мағлыўмат берилип отырмастан, жети қәўимниң (көкленнен, көлден, жалайырдан, ўйсиннен, найманнан шубардан дәрменнен) атлары келтирилип, олардан қатнасыўшы, жәми **отыз үш** аттың саны айтылады. Бул жерде сыйқырлы саңлар еки түрли көринисте қолланылған. Мысалы, 90, 18, 33 саңлары сыйқырлы саңлар (9,3) тийкарында пайда болып турған жаңа саңлар сыпатында көринис берген.

Профессор М.Жұраев: «Егер өзбек халық ертеклерине қарасақ, онда жети санының 14,70,77,700 сыяқлы, төрт санының 8, 400 сыяқлы, тоғыз санының 18,90,99 сыяқлы, үш санның 6,9,33,30,300,360 сыяқлы, қырық санының 41, бир кем қырық (39) сыяқлы жаңа, қосымшаларының кең қолланылуының гүюасы боламыз. Жаңа бирикпедегі санлар «сыйқырлы» санлар хаққындағы әйемги пикирлеулердің раўажланыуы нәтийжесинде үрп-әдет, дәстүрлерде традицияға айланған санның тымсалы [3:51], - деп жазған еди. Жокарыда биз мысалға келтирген санларда қандай да бир халық исениминин тийкарында қәлиплескен сыйқырлы санлар көринис берген. Усындай формада санлар көппеп қолланылады. Олардың дәстанда қолланылуының өзіне тән сырлы себеби бар. «Қоблан» дәстанындағы санлардың усандай өзгешелиги хаққында профессор С.Бахадырова: «Дәстанларда берилетуғын санлардың барлығы да еки яки үш есе көбейткендеги саны менен дәслепки саны теңдей айтылады. Мысалы, «он бес ғашыр зер» деп бериледи, гейде ол «бес ғашыр зер» делинеди, «тоғыз жолдың дәрбенти», «үш жолдың» яки «жети жолдың дәрбенти» деп айтылмайды. Мысалы: «Он сегиз бирдей жәлладлар, Тоғыздың қалың бул жерде, Тоғыз қамшы алыңлар», «Қорамсақтың қырық мыңы жердің үстининен, қырық мыңы жердің астынан, «қырық жигит» енди қырық екиге көбейтилип көбинесе адам санына хәм күнге байланыслы келтириледі» [4:32], - деп жазады.

«Көпшилиқ илимпазлар түркий тиллердеги 3,7,9,40 санларының сакраменталь (латынша sacramentalis – священный, обрядовый) мәниде қолланылатуғынын көрсетеди. Көрсетилген санлар қарақалпақ тилинде де хәр қыйлы сакраменталь мәнилерге ийе» [5:43], - деп жазады илимпаз А.Бекбергенов. Бул санлар «Қоблан» дәстанында да жүдә көппеп ушырасады хәм поэтикалық формулалар сыпатында турақлы түрде жийи қолланылады. Мысалы, 3 санын алып қарайық, дәстан текстинде, тийкарынан, анық санды билдиретуғын: Үш жыл болды кеткели, үш мәрте ат жибердим, үш күн тамам жол жүрип, үш мәртебе суўғарып, ямаса жолдың өлшемин, ўақытлық ара қашықлығын: **Үш ай он күн** жол жүрип келип едим, **Үш ай он күнлик** жоллардан келермен, соның менен бирге 3 санына жүз, мың санлары қосылып көпликті билдириў халатлары да ушырасады. Мысалы, **Үш тоқсан баслы боз орда, Үш жүз түйе** өли мал, **Үш мың ләшкер** қол алып, **Үш жүз орда** жигитлер т.б. Мысаллардан көринип турғанындай, 3 ай, 3 тоқсан, деп қолланылған санлар, жоқарыда профессор С.Бахадырова айтып өткениндей, дәслепки санға еки-үш есе санды қосқандағы саны шығады. Мысалы, $3 \times 30 = 90$; $3 = 30$ (үш ай), $30 \times 3 = 90$ (тоқсан). Ал, қарақалпақ хәм басқа көпшилиқ тиллерде қырк, жүз, мың санлары «жүдә көп» деген улыўма мәнини билдиреди [5:31]. Жоқарыдағы мысалда **үш жүз түйе, үш мың ләшкер, үш жүз орда** көплик мәнини билдирип тур. Халық турмысында ертеден-ақ 3 саны дәстүр хәм ырымларда белгили бир шекти билдирип, санаўдың шегі болған болыуы керек [5:43]. Үш санының әйемги адамлардың мифологиялық түсиниклери менен байланыслылығы хаққында көп илимпазлардың пикирлери бар. Мысалы, илимпаз А.Какиева: «Әлемнің үшке бөлинуі хаққындағы түсиниклер тийкарында пайда болған үшлик структурасы әйемги түрк мифологиясында универсаль космослық модель сыпатында қолланған. Әйемги түрк мифологиясында Көк – тәңрилер, жақсы руўхлар мәканы, Жер – инсанлар дияры, Жер асты – жайуыз күшлер, өлилер әлеми сыпатында түсинилген» [6:117], - деп жазады. Усы үш әлем түсиниги «Қоблан» дәстанының композициясында да сақланып қалған хәм

үш саны тийкарғы көркем поэтикалық элементлердин бири сыпатында қолланылады.

Дәстанның композициясында дәстүрий 7 саны да сюжеттин қурамында мазмунды ашып беретуғын тийкарғы поэтикалық баянлаўдың зәрүр компонентлеринин бири хызметин атқарады. Бул сан халық түсинигинде сыйқырлы хәм илахий деп саналған. Халықтың миллий үрп-әдет, дәстүрлеринде бул санды муқаддес деп танып, айрықша дықкат-итибар менен қараған. Профессор М.Жұраев: «...бул сан ата-бабаларымыз түсинигинде әўмет, табыс белгиси, бахыт хәм жақсылық символы сыпатында дәстүрлескенлигинен. Соның ушын да, бул жети саны өзбек халық ертеклеринин көркемлигин байытуўда зәрүр роль ойнаған» [3:113], - деп жазады. Илимпаз дурис көрсеткениндей, жети саны «Қоблан» дәстанының поэтикалық қурылысында да тийкарғы көркемлик хызмет ўазыйпасын атқарады. Дәстанда жети саны тийкарғы қахарман Қобланның образының унамлы тәрепке қарай бурылуында шешиўши функцияны атқарады. Мысалы, Қартхожа бий: «Ақлығы менен шаўлығы, **Жети** журтқа Қобланның, Патша болар деп еди» [1:54], - дейди хәм айтқан сөзи туўры келип, Қоблан хақыйқатында да жети журттың патшасының үстинен жеңиске ериседи. Бул пирлеринин Қобланды жер астына алып кетип қан ишкизийи менен дәлиллениди. Мысалы: «**Жети** дәўдин сүүретин, Келистирип салыпты, Хәр қайсысынан бир кәса, Қызыл қанды алыпты, **Жети** кәса қызыл қан, Қобланды батыр балаға, Ишкизбекши болады» [2:432]. Ақшаханның тойындағы ат жарыста Торы ат болдырып қулайды, сонда: «Келип жетти Қобланның, Қызыр Илье бабасы, Ат жанына барады, Жығылып атқан Торы аттың, Саўырынына ол урады, Секирип жайдан турады, Аўзына **жети** түкирди» [1:76], делинеди. Сондай-ақ, қалмақлар менен урыста жети күннен соң Қоблан жеңиске ерисе баслайды. Мысалы: «**Жети** күнлер толғанда, Тайма-тайма ләшкер деп, Қалмақ басқы болады, Кейнинен ат салады, Жеткен жерде қалмақты, Гелле қылып барады» [1:143]. Жарадар болған Қобланның жарасына Көбиклинин өтин жағады. Мысалы: «**Жети** күн, **жети** саатта, Жара тәўир болады» [1:172]. Жети саны дәстанның композициясында санды, ўақытты, жасты билдириўде жийи қолланылады. Мысаллардан көринип турғанындай, жети саны сыйқырлы, магиялық сан сыпатында көринис берген.

Дәстан копозициясында бирден жигирмаға шекемги санлар қолланылып, олардың ишинде тек ғана 16, 19 санлары қолланылмайды. Сондай-ақ, 30,32,40,60,62,70, 80,81,82,90,99,100 санлары қолланылады. Усылардың ишинде көпшилиқ санлар жийи тәкирарланғаны менен тек бир мәнисти билдиретуғын санлар бар. Мысалы, ханның кеңесгөйлери менен хәмелдарларын көрсетиўде ертек хәм дәстанлардың сюжетинде дәстүрге айланған 62,32,99 санлары қолланылады. Мысалы, «62 хәмелдар, 32 мөхирдар, 99 төре бий» деп айтылады. Соның менен бирге, дәстанның текстинде тек бир рет қолланылатуғын санлар бар. Мысалы, 13 саны: «Он үш күн болды бир мәўлет, Найзаң болса саплай бер» [1:220], 18 саны: «Он сегиз дийўан шығыпты, Атты хатлап алмаға», 82 саны: «**Сексен еки** дегениң, Кеңесқорың болмасын» [1:224], 100 саны: «**Жүз тоқсанлық** жорғадай, толықсып бедеў жөнеди» [1:115], 5 мың саны: «**Және бес мың** лабыр бар» [1:135] т.б.

Жуўмақлап айтанда, «Қоблан» дәстанында көпшилиқ санлар белгили бир формула сыпатында дәстан сюжетинен орын алған. Олар ўақыяға анықлық киргизип, дәстанның сюжеттик мазмунын ашады хәм дәстанның поэтикалық жақтан көркемлигин арттырып, функциональлық – эстетикалық тәсиршеңлигин күшейтеди.

Әдебиятлар

1. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. Қоблан. VIII том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1981.
2. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. Қоблан. XIII том. – Ташкент: «Маънавият», 2009.
3. Жұраев М., Расулова З. Миф, маросим ва эртақ. - Тошкент: «Mumtoz sóz», 2014.

4. Бахадырова С. «Китаби дедем Қорқыт», «Қоблан», «Едиге» хэм хәзирги әдебият хаккында ойлар. –Нөкис: «Қарақалпакстан», 1992.

5. Бекбергенов А. Қарақалпак тилиндеги санлыктар. –Нөкис: «Қарақалпакстан», 1976.

6. Какиева А. Магическое число 3 в крымско-татарском фольклоре. //Учёные записки Таврического национального университета им В.И.Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». Том 24 (63). 2011, №3.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ халқ дәстүрі «Қоблан» әңгімесінің композициясында эпикалық сонеттер тізімінің құллануына хақида сөз юри-тиладі. Достықның ғойы мазмұны мен поэтикалық бағиының тым-мәніне сонеттердің тұлғаның тұлғаның үрні кўрсатылды.

РЕЗЮМЕ

В статье речь идёт об употреблении системы эпических чисел в композиции каракалпакского народного дастана «Коблан». В ней отмечается роль чисел в раскрытии идейного содержания и поэтической художественности дастана.

SUMMARY

The article is about the use of the system of epic numbers in the composition of the Karakalpak folk dastan “Koblan”. It is emphasized the role of numbers in revealing the ideological content and poetic artistry of the dastan.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КОНЦЕПТА «РОДИНА/MOTHERLAND»

(на материале произведений русских и английских поэтов)

Р.К.Рзаева - старший преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажизияза

Таянч сўзлар: тил ва маданият, когнитив лингвистика, концепт, лингвокультурология, киёсий таҳлил, миллий хусусиятлар, маданият, этнос, муштарақлик ва ўзига хослик, урф-одат ва дастурлар.

Ключевые слова: язык и культура, когнитивная лингвистика, концепт, лингвокультурология, сравнительно-сопоставительное исследование, национальные особенности, культура, этнос, сходства и различия, традиции и обычаи.

Key words: language and culture, Cognitive Linguistics, concept, linguoculturology, comparative-contrastive investigation, national peculiarities, culture, ethnos, similarities and differences, traditions and customs.

Одно и то же понятие, один и тот же кусочек реальности имеет разные формы языкового выражения в разных языках. Соответственно слова, обозначающие одно и то же понятие, могут различаться семантической ёмкостью и могут показывать разные кусочки реальности. Сравнительно-сопоставительное изучение языковых единиц в разносистемных языках, вопросов, связанных с межкультурной коммуникацией имеет важное значение в установлении сходств и различий в мировосприятии, культуре и менталитете носителей языков при восприятии одного и того же понятия.

Когнитивная лингвистика является одним из актуальных направлений, которое занимает прочное место в современном языкознании. Под влиянием когнитивной лингвистики на стыке лингвистики и культурологии сформировалось ещё одно направление – лингвокультурология, «наука, исследующая проявления культуры народа, которые отразились и закрепились в языке» [5:27]. Концепт является базовым понятием когнитивной лингвистики, лингвокультурологии и лингвоконцептологии. Концепт определяется как многомерный конструкт, отражающий процесс познания мира, результаты человеческой деятельности, его опыт и знания о мире, хранящий информацию о нём [4]. Согласно Н.Д.Арутюновой, концепты – понятия обыденной, практической философии, возникающие в результате взаимодействия таких факторов, как национальная традиция и фольклор, религия и идеология, жизненный опыт и образы искусства, ощущения и системы ценностей [1:3].

Концепт «Родина» является базовым концептом культуры всех народов. С одной стороны концепт «Родина» имеет общее для всех культурологическое значение. С другой стороны значение концепта «Родина» вариативно в различных этнокультурах, именно поэтому исследование этого концепта на материале типологически различных языков (английского и русского) является актуальным. Как отмечает У.К.Юсупов, «семантика языковых единиц отражает не только объекты реального мира, но и отражает часть культуры народа, являющегося носителем конкретного языка. Поэтому некоторые различия в семантике единиц сравниваемых языков могут быть культурологическими» [8:126]. В каждой лингвокультуре несомненно имеются только ей присущие значения, что имеет отражение как в устройстве социально-культурной жизни, так и в языке. Каждый народ отображает и воспринимает мир сквозь призму своей национальной культуры и менталитета, что обусловлено тем, что «каждая цивилизация, соци-

альная система характеризуется своим способом восприятия мира» [7:49].

Концепт «Родина» – один из наиболее значимых лингвокультурных концептов для многих языков и он включён в список универсальных человеческих понятий. Актуальность исследования концепта «Родина/Motherland» обусловлена прежде всего высокой значимостью этого концепта в обеих культурах сопоставляемых языков: русской и английской лингвокультуре и нарастающим интересом к семантико-когнитивным типологическим исследованиям концептов и фреймов в разносистемных языках. Любовь к Родине считается неотъемлемой чертой многих народов, в том числе и русского национального характера, и особенно ярко она отражается в поэзии. Как писал известный русский поэт С.Есенин «Нет поэта без родины». В литературе имеются различные определения концепта «Родина». В настоящей работе мы берём за основу данные, приводимые В.Н.Телия в работе «Наименование родина₁ как часть социального концепта «Patria» в русском языке». Концепт «Родина» имеет следующие значения:

Родина₁ – это всегда личностное, персональное восприятие «своего» демографического пространства, отражающее место, где человек родился, впервые воспринял себя как «часть» окружающей природы, овладел родным языком, испытывает эмоционально-положительные чувства к родным местам, к своим родителям и кровно-родственным корням, к близким людям, к знакомым с детства традициям и т.д.

Родина₂, отечество, отчизна обозначают пространство общее, не персональное, принадлежащее всему народу, живущему на этой территории [6:227].

Тема любви к Родине всегда была близка русскому человеку. Эта тема остаётся в центре внимания особенно в тяжёлые для России периоды – во время войн, голода, революций. Великие поэты и писатели в своих произведениях выражают мечты о лучшей жизни для родной страны. В одах М.В.Ломоносова воспеваются Россия, «сияющая в свете», создаётся образ страны в её реальных очертаниях:

Возри на горы превысоки,
Возри в поля свои широки,
Где Волга, Днепр, где Обь течёт...

Россия у М.В.Ломоносова – «пространная держава», покрытая «всегдашними снегами» и глубокими лесами, вдохновляющая поэтов, это страна, которая рождает «собственных Платонов и быстрых разумом Невтонов». А.С.Пушкину в этой теме близок такой же державный взгляд на Россию. В произведении «Воспоми-

нания в Царском селе» поэт создаёт образ могучей страны, которая «венчалась славою» «под скипетром великия жены». Поэт органично использует славянизмы, придающие стихотворению возвышенный характер:

Утешься *мать градов Россия*,
Воззри на гибель пришлеца.
Отяготела *днесь* на их надменны высь.
Десница мстящая творца.

А.С.Пушкин привносит в тему Родины и лирическое начало, не свойственное классицизму. В его поэзии Родина это ещё и «уголок земли»- Михайловское, и владенья дедовские- Петровское и дубравы Царского села.

Лирическое начало ощущается также и в стихах о Родине М.Ю.Лермонтова. Природа русской деревни, «погружая мысль в какой-то смутный сон», развеивает душевные тревоги лирического героя. Любовь Лермонтова к Родине это «странная любовь», как признаётся сам поэт, её нельзя объяснить рассудком. Вот как пишет поэт об этом в стихотворении «Родина»:

Но я люблю- за что не знаю сам?
Её степей холодное молчанье.
Её лесов безбрежных колыханье,
Разливы рек её подобные морям...

Но в отношении поэта к Родине наблюдаются и другие краски: любовь к её безбрежным лесам и спалённым жнивам сочетается в нём с ненавистью к стране рабов, стране господ. (Например, это можно увидеть в его стихотворении «Прощай, немытая Россия»).

Этот мотив любви-ненависти можно увидеть и в творчестве Н.А.Некрасова:

Кто живёт без печали и гнева
Тот не любит отчизны своей.

В чувстве Некрасова к Родине заключены боль от сознания её убожества, и в то же время глубокая надежда и вера в её будущее. Это можно увидеть в следующих строках в поэме «Кому на Руси жить хорошо»:

Ты и убогая,
Ты и обильная,
Ты и могучая,
Ты и бессильная, Матушка Русь!

Но поэт верит в лучшее будущее России, в голосе поэта ощущается оптимизм, надежда и вера, например, в следующих строках:

В минуту унынья, о родина-мать!
Я мыслью вперёд улетаю.
Ещё суждено тебе много страдать,
Но ты не погибнешь, я знаю.

Русская литература начала XX века пополнилась произведениями, в которых поэты с глубоким чувством патриотизма воспевают родину, родную природу или рассуждали о русской душе и проблемах России. В творчестве таких замечательных русских поэтов как Александр Блок, Сергей Есенин, Владимир Маяковский, тема Родины заняла особое место. Каждый из них по-своему понимал историю и роль поэзии в обществе. Но всех этих поэтов объединяла общая Родина, любовь к которой позволяла им создавать замечательные поэмы и стихотворения.

У А.Блока, любовь к Родине появилась ещё в раннем детстве. Будущий поэт ещё ребёнком начал понимать красоту сельской природы. Поэтому сюжет многих его ранних стихотворений разворачивается на фоне русского пейзажа [2]:

Видно, дни золотые пришли,
Все деревья стоят, как в сиянии.
Ночью холодом веет с земли,
Утром белая церковь вдали
И близка, и ясна очертаньем.

Ранняя лирика А.Блока близка к фольклору, это сказочный мир прекрасной мечты, и этой мечтой окутан

образ России. Так, в стихотворении «Русь» перед нами предстаёт чудная, таинственная, волшебная страна, которая появилась из сказки:

Где ведуны с ворожеями
Чаруют злаки на полях,
И ведьмы тешатся с чертями
В дорожных снеговых столбах.

Но постепенно отношение поэта к России меняется. В его творчестве появляются страшные картины: лирический герой попадает в мир, где звёзды и зори сменяет царство мхов, болот, ржавых кочек и пней, меняется и облик людей. В стихах поэта, посвящённых России, можно увидеть чувство любви, граничащее с ненавистью:

Русь моя, жизнь моя, вместе ль нам маяться?
Царь, да Сибирь, да Ермак, да тюрьма!
Эх, не пора ль разлучиться, раскаяться...
Вольному сердцу на что твоя тьма.

В другом стихотворении он восклицает:

О Русь моя, жена моя!

В нём отчётливо выражается раздвоенность сознания русского интеллигента, мыслителя и поэта. Сам поэт писал: «Теме России я сознательно и безповоротно посвящаю жизнь». В цикле стихов «На поле Куликовом» поэт воспекает страстно и убеждённо идею народного подвига, народной силы, идею могучей Родины, её непобедимости.

Таким образом, если сначала поэт воспевал романтически необычайную, дремучую, колдовскую Русь, то в дальнейшем эти сказочные мотивы уступают место представлениям о реальной, живой и могучей Родине.

Ещё одним певцом России, её удивительной природы, является выдающийся русский поэт Сергей Есенин. С.Есенин родился на рязанской земле. Здесь прошло детство поэта, затем юность, здесь он написал свои первые стихи. И красная заря, и серебристая луна, и необъятная небесная синь, и голубая гладь озёр- вся красота родного края отразилась в стихах, наполненных любовью к родине [3]:

О Русь- малиновое поле
И синь, упавшая в реку,-
Люблю до радости и боли
Твою озёрную тоску.

«Моя лирика жива одной лишь любовью, любовью к Родине. Чувство Родины – основное в моём творчестве», - говорил поэт.

Ранние стихи С.Есенина полны звуков, красок, в них вся природа в бесконечном движении, в непрерывном развитии и изменении. Подобно человеку она поёт, шепчет, грустит и радуется. Есенин часто использует приём олицетворение, который помогает ему описать живую неповторимую природу родного края: черёмуха у него спит «в белой накидке», вербы плачут, тополя шепчут, «пригорюнились девушки-ели», «заря окликает другую», «берёзы в белом плачут по лесам».

Новый этап в творчестве поэта начинается с приходом революции. Теперь его волнует судьба Родины и народа:

О Русь, взмахни крылами!
Поставь иную крепь!
С иными именами
Встаёт иная степь.

Есенин приветствовал обновление России, но, когда начались преобразования в деревне, он с неприязнью принял вторжение цивилизации, «железного гостя» в деревенские просторы. Но после зарубежной поездки взгляды поэта изменились, он был готов всем сердцем воспеть красоту рождающейся «стальной» Руси, потому что за ней будущее:

Полевая Россия! Довольно
Волочиться сохой по полям!
Нищету твою видеть больно

И берёзам, и тополям.
Я не знаю, что будет со мною...
Может, в новую жизнь не гоюсь,
Но и всё же хочу я стального
Видеть бедную, нищую Русь.

В самое трудное время поэт остаётся всей душой,
всем сердцем с Россией, русским народом:

Ой ты, Русь, моя родина кроткая,
Лишь к тебе я любовь берегу.

Совсем иначе тема Родины отражена в творчестве другого русского поэта - В.Маяковского. Поэт всё своё творчество поставил на службу Родине, своему народу и революции. Он активно участвовал в жизни страны, был в курсе всех политических событий, радовался достижениям народа и стремился к искоренению пережитков прошлого. По мнению поэта, для того, чтобы старый мир стал вчерашним днём, нужно активно строить мир новый, хотя это очень сложно в обстановке голода, разрухи нищеты. Революция породила нового человека, свободного и сильного, преобразующего свою землю и проявляющего небывалый героизм. Маяковский чувствует свою крепкую связь с такими людьми, с теми «кто вышел строить и мстить в сплошной лихорадке буден». Поэту по душе и «громадьё» планов строителей новой жизни, и «размаха шага сажень», и марш, «которым идём в работу и в сраженья». Трудолюбие людей, их готовность к лишениям во имя построения нового мира вселяют в сердце поэта радость, оптимизм и веру в создание на земле «города-сада».

Таким образом, в результате проведённого исследования мы видим, что тема Родины своеобразно освещается в произведениях известных русских поэтов в разные периоды времени.

Тема Родины также занимает особое место в творчестве английских поэтов: У.Шекспира, У.Блейк, У.Вордсфорд, Р.Браунинг, К.Розетти, Т.Харди, А.И.Хаусман, Т.С.Элиот, Дж.Клэр, Ф. Ларкина и других. Рассмотрим примеры из произведений известных поэтов, в которых мы видим как авторы передают свои чувства к Родине:

Oh, to be in *England*
Now that April's there,
And whoever wakes in *England*
Sees, some morning, unaware,
That the lowest boughs and the brushwood sheaf
Round the elm-tree bole are in tiny leaf,
While the chaffinch sings on the orchard bough
In *England* - now!
And after April, when May follows,
And the whitethroat builds, and all the swallows!
Hark, where my blossomed *pear-tree* in the hedge
Leans to the field and scatters on the clover
Blossoms and dewdrops - at the bent spray's edge-
That's the *wise thrush*; he sings each song twice over,
Lest you should think he never could
The first fine careless rapture!
And though the fields look rough with hoary dew,
All will be gay when noontide wakes anew
The *buttercups*, the little children's dower
Far brighter than this gaudy melon-flower!
(R.Browning).

В приведённом отрывке из стихотворения «Home-Thoughts, from Abroad» Р.Браунинг, с первых строк ощущается тоска поэта по родине, когда он находился в Италии. Поэт с большим мастерством описывает красоту природы в окрестностях Англии, в особенности весной. Находясь вдали от родины он подробно описывает деревья (the elm-tree, blossomed pear-tree), пение птиц (While the chaffinch sings on the orchard bough; That's the wise thrush; he sings each song twice over) в родных местах и невольно сравнивает их с теми, которые он видит в Италии, используя стилистические приёмы -

тафору, сравнение и эпитет. Описывая просторные поля родного края, поэт использует метафорический эпитет с положительной коннотацией *gay/весёлый* (...the fields...all will be gay), то, что цветы *buttercups/лютики* тоже намного ярче и красивее чем цветы в Италии (The *buttercups...far brighter than this gaudy melon-flower*) передаётся с помощью эпитетов с положительной и отрицательной коннотацией *far brighter/gaudy*.

Рассмотрим ещё отрывки из произведений английских поэтов:

I wandered lonely as a cloud
That floats on high o'er *valles and hills*,
When all at once I saw a crowd,
A host, of *golden daffodils*.
Beside the lake, beneath the trees,
Fluttering and dancing in the breeze. (W.Wordsworth).

There are some *heights in Wessex*, shaped as if by a kindly hand,

For thinking, dreaming, dying on, and at crises when I stand,

Say, on *Ingpen Beacon eastward*, or on *Wylls-Neck westwardly*,

I seem where I was before my birth, and after death may be. (Th.Hardy)

My heart's in the Highlands, my heart is not here,

My heart's in the Highlands, a-chasing the deer.

Chasing the wild deer and following the roe,

My heart's in the Highlands wherever I go. (R.Burns)

Во 1-м отрывке из стихотворения «I wondered lonely as a cloud» У.Вордсфорда основной темой является отношение человека к природе, окружающему миру. Поле цветов-нарциссов бледно-жёлтого золотистого цвета становится символом родины для поэта. Стихотворение начинается с оригинального сравнения «I wondered lonely as a cloud», автор использовал эпитет, а также метафору в описании нарциссов (A host, of *golden daffodils*; *Fluttering and dancing in the breeze*.)

Во 2-м отрывке из стихотворения «Wessex Heights» Томаса Харди, концепт «Motherland/Родина» выражается в основном словами, обозначающими место рождения поэта (*heights in Wessex*, on *Ingpen Beacon eastward*, on *Wylls-Neck westwardly*). Каждый кусок земли в родных местах напоминает поэту события из его жизни, с грустью поэт вспоминает о потерянной любви.

В 3-м отрывке мы видим, что для шотландского поэта Роберта Бернса родина - это леса, поля, горы и равнины, знакомые ему с детства. И где бы не находился поэт, он всегда остаётся душой на своей родной земле.

В стихотворении «On a Lane in Spring» Джон Клэр описывает пейзаж, прекрасный сезон года - весну, который наблюдает однажды, стоя на тропинке:

Little Lane, the brook runs close beside
And sprangles in the sunshine while the fish glide
swiftly by

And hedges leafing with the green spring tide

From out their greenery the *old birds* fly

And chirp and whistle in the morning sun

The *pil ewort* glitters neath the *pale blue sky*

The *little robin* has its nest begun

And grass green linnet round the bushes fly

How mild the *Spring* comes in, the *daisy buds*

Lift up their golden blossoms to the sky... (John Clare)

[9].

Как видно из приведённого примера, Родина для поэта - это *a little Lane/маленькая тропинка*, *a brook/ручей*, *the old birds/старые птицы*, *the little robin/маленькая малиновка*, *grass green linnet/птичка коноплянка зелёного цвета*, *the daisy buds/бутоны нарциссов*, *the pale blue sky/бледно-голубое небо* и т.д.). Слова *Motherland* и *Fatherland* практически не упо-

требляются в произведениях английских поэтов когда они говорят о своей собственной родине.

Таким образом, на основе лингвокогнитивного анализа концепта «Родина/ Motherland» на материале поэтических произведений русской и английской литературы, можно сделать следующие выводы:

1. С одной стороны концепт «Родина» является ключевым в лингвокультуре разных народов и языков. С другой стороны этот концепт является социально и культурно значимым, так как в нём отражены оценочные представления каждого этноса. Сравнительно-сопоставительное исследование концепта «Родина» на материале поэтических произведений русской и английской литературы показало, что несмотря на то, что концепт «Родина» универсален, он имеет значения, включающие в себя обычаи, традиции, нравственные устои, правила и другие национальные особенности.

2. Любовь к Родине, к своей отчизне, чувства патриотизма выражаются в языковом плане более ярко и открыто в произведениях русских поэтов набором широко употребительных эмоциональных слов и словосочетаний, в то время как в произведениях английской поэзии наблюдается «языковая сдержанность», «недосказанность» и соответственно не совсем богатый словарный запас. Концепт «Родина/Motherland» употребляется поэтами как в его первоначальном значении, выражающем личностное, персональное восприятие, так и в общем широком значении. Поэты от ощущения «малой родины» приходят к чувству Родины большой.

3. В произведениях русских поэтов наблюдается богатый словарный запас, в котором многие слова, обозначающие место рождения человека, край, страну,

родину эмоционально окрашены, концепт «Родина» имеет многочисленные синонимы. Это такие слова и выражения как: *великая Родина, отчизна, отечество; Родина-мать; Ой ты, Русь; мать градов Россия; Матушка-Русь; родная земля, родная сторона, родная сторонка; страна, держава; мой дом* и другие. Они имеют в основном положительные коннотации.

Всем этим русским широко употребительным словам в английском языке соответствуют слова *country, Motherland, Fatherland*. Воспевая любовь к родине, английские поэты выражают свои чувства через описание «малой родины» (т.е. места, где они родились), обращаясь непосредственно к родной земле, вдохновляющей их, и главное внимание поэты сосредотачивают на описании природы. Поэты редко употребляют слова *Motherland* и *Fatherland* в своих произведениях, особенно если речь идёт о своей собственной родине. В полном соответствии с тенденцией английского языка к «недооценке», «недосказанности» (*understatement*), для выражения чувств к своему отечеству англичанам вполне хватает одного единственного слова *country* или же названия страны или местности, где они родились (*England, Wessex, Highlands* и т.д.).

Лингвокогнитивный анализ концепта «Родина/Motherland» в разносистемных языках показывает, что в русском языке слова и словосочетания, выражающие концепт «Родина» более насыщены эмоционально-экспрессивно-оценочными коннотациями. На основе анализа данного концепта мы видим, что язык не только раскрывает и подтверждает само существование национального характера как явления, но и высвечивает его малозаметные аспекты и грани.

Литература

1. Арутюнова Н.Д., Степанов Г.В. Русский язык. –Москва: 1979.
2. Блок А. Избранные произведения. –Москва:1984.
3. Есенин С. Собрание сочинений в 3-х томах. –Москва: «Правда», Т.1, 1983.
4. Маслова В.А.Когнитивная лингвистика. –Минск: “Тетра Система”, 2004.
5. Маслова В.А. Лингвокультурология. –Москва: Филология. 2007.
6. Телия В.Н. Наименование *родина*₁ как часть социального концепта «Patria» в русском языке. Языковая категоризация. Материалы Круглого стола, посвящённого юбилею Е.С.Кубряковой по тематике её исследования. –Москва: 1997.
7. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. –Москва: изд. МГУ, 2004.
8. Юсупов У.К. Теоретические основы сопоставительной лингвистики. –Ташкент: 2007.
9. <https://interestingliterature.com>.

РЕЗЮМЕ

Мақола машхур рус ва инглиз шоирлари бадиий асарларидаги «Родина/Motherland» концептини таққослаш усулида ўрганишга бағишланган. «Родина/Motherland» концепти таҳлили шуни кўрсатадики, рус ва инглиз тилларида мазкур концептнинг ифодаланишида ўхшаш ва фарқли жиҳатлар анчагина. Ушбу концептнинг турли хил тизимли тилларда вербал ифодаланишининг фарқли жиҳатлари мазкур халқлар миллий маданиятларининг турфалиги билан изоҳланади.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается сравнительно-сопоставительному изучению концепта «Родина/Motherland» в художественных произведениях известных русских и английских поэтов. Анализ концепта «Родина/Motherland» показывает, что имеются общие сходные и отличительные особенности в выражении этого концепта в русском и английском языках. Отличительные особенности в вербальном выражении изучаемого концепта в разносистемных языках объясняются различиями в национальных культурах народов.

SUMMARY

The article deals with the comparative-contrastive investigation of the concept «Родина/Motherland» in the literary works of the famous Russian and English poets. The analysis of the concept «Родина/Motherland» shows that there are similar and distinguishing features in the expression of this concept in Russian and English. The distinguishing peculiarities in verbal expression of the concept under study in the languages belonging to different systems can be explained by differences in the national cultures of the people.

ҚАРАҚАЛПАҚ ПОЭЗИЯСЫНДА ХАЛЫҚЛЫҚ ДӘСТҮРЛЕРДИҢ РАҰАЖЛАНЫҰ БАСҚЫШЛАРЫ, ӘДЕБИЯТТАНЫҰДАҒЫ ИЗЕРТЛЕНИҰИ ҲАҚҚЫНДА

Ш.А.Смамутова – ассистент оқытыушы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: поэзия, лирика жанрларининг ривожланиш босқичлари, халқона поэзия аңаналари, таджикотлар, олимлар фаолияти, аҳамияти, поэзиядаги янгиланишлар.

Ключевые слова: поэзия, этапы развития лирического жанра, традиции народной поэзии, исследование, труды учёных, значимость трудов учёных, обновления в поэзии.

Key words: poetry, stages of development of the lyric genre, traditions of folk poetry, research, works of scholars, the importance of the works of scholars, updates in poetry.

Халқымыз әсирлер даўаында ғәрезсизликке жетиўди әрманлады. Басып өткен тарийхый жолын көрсететугын әдебий мийрасларымызда бул әрман-нийетлери айкын көринис таўып отырды. Еки әсир бойы өз үстемлигин жүргизген Патшалық Россия, оннан кейинги Кеңеслик қызыл империя – басқа аз

санлы халықлар сыяқлы қарақалпақлардың да мәдений өзгешелиги менен ғәрезсизлигинен «мәдениятлы түрде» ажыратыўға умтылды, бирақ шын мәнисинде жойтып жибере алмады. «Кенеслик Аўқамда жаңа классыж жәмийет дүзиў, адамзат тәғдиринің жумбағын шешийге қаратылған пүткил дүньялық, социаллық

сиясий тәжірийбелер, жобалар исленип, олар «социализм» деген ат пенен әмелий түрде жүзеге асырыла бастады, усы идея қаншама миллионлаған адамларды усы процесстиң жолына құрбанлыққа шалды»[1:272]. Кеңеслик Аўқамның жалған жанашырлық етип, өзлiгiн умыттыруға болған хәрeкeтлeрi уақыттың өтiуi менен әшкapa болды. Кеңеслик идеология хәрқандай жолды таңлап, түрлi басым өткiзce де, халықтың өзлiгiн сақлауға умтылыуын жоқ етe алмады. Себеби, халықтың жүрегiнде пүткiл адам баласына тән түпкiликли кәдириятлардың баслысы – еркинликке жетиу миссиясы турды.

Кешегі Кеңеслик аўқам дәуиринде «қарақалпақ әдебияты жас, Аўқамның шарапаты менен халық атағын алды, әдебияты ғаз-ғаз басып қәлиплести» – деп көрсетіуіге тырысты. Деген менен, қарақалпақ халқының әдебияты оғыры бай екенлигин, тарийхы менен әдебияты ерте дәуірден бастау алатуғынлығын көплеген алымларымыз дәлиллеп шықты.

Қарақалпақ халқының миллий мәдени мйрасларының арғы-бергі тарийхын пүткiл дүньялық мәдениет хәм әдебиет тарийхы менен бирге алып қарастырудың дұрыс екенлигин анықлады. Қарақалпақстан территориясында сақланып тұрған тарийхый орынлар, соларға байланыслы дөреген түрлi аңыз-рәуиятлар да, қарақалпақ халқының рухый байлығы болып есапланатуғынлығын атап көрсетти. «Хакыйқаттан да орта әсирлерден бастап дүньяға илим, пән мәдениеттің дәслепки бесиклеринен есапланған Хорезм цивилизациясының дәстүр хәм тәжірийбелери бул үлкедегі жасаушы халықларда ұзақ әсирлер дауам етилди» [2:4]. Қурааний Карим, дүнья халықлары тарийхы, мәдениеті, Пайғамбарлар қыссасы, Беруний, Ахмад Хорезмий, Замахшарий, ибн Ирак, Абиу Али ибн Сина, Хожа Ахмад Яссауий, Сулайман Бақырғаний, Фердаусий, Низамий, Жәмий, Науайы, Физулий, Мақтумқулы шығармалары менен қарақалпақ халқының таныс болғанлығына, халық шайырлары хәм жазба әдебиет шайырлары дөретиушилигі мысал бола алады. Сондай-ақ, ауыз әдебиетіміз арқалы жеткен көплеген мйрасларымызда да жоқарыда аты аталған уламалардың мйнетлеринің айырым элементлери ушырасады. «...себеби бизің ата-бабаларымыз араб, парсы хәм түркі тилиндегі әдебиетті күнт пенен үйрениу тийкарында қарақалпақ әдебиетін рауажландырған» [2:5]. Қарақалпақ мәдениетінің, әсиресе, әдебиетінің тарийхы қайсы дәуірлерден бастау кереклигі хакқындағы көп таласлы пикирлерге қарсы турып, илимий сәтлі жұмыслар алып барған илим пидайылары: Н.Дәуқараев, Қ.Айымбетов, И.Сағыйтов, О.Кожуров, Х.Хамидов, К.Мәмбетов мйнетлерін айрықша айтып өтиуіміз орынлы.

Бул илимпазлар өз мйнетлерінде қарақалпақ халқының арғы ата-бабалары сол әйемгі түркий және басқа да халықлардың этникалық қурамына енген руу-қәуимлер екенлигин, рууый мйрасларымыздың тамыры бүгингі өзбек пенен қазақ, қырғыз бенен уйғыр, әзербайжан менен түркмен, саха менен хакас, татар менен башқұрт әдебиетлери менен бирге тамырлас екенлигин, көпшилик әдебий мйрасларға ортақ екенлигimizди, бизің әдебиет кеше пайда болған «жас әдебиет» емеслигин дәлиллеп берди.

Қарақалпақ халық шайырларына, соның ишинде, халық қосықларына баха беріу жұмыслар өткен әсирде етек алды. Өзимизге қарағанда рус алымларының дыққатын өзіне көбірек аударғанлығын билемиз, бирак олардың мйнетлерінде халық қосықларына тереңірек барыу мүмкиншилигі аз болды.

Қарақалпақ халық қосықларының миллий мәнісин тематикалық тәрeптeн тeрeң таллап түсiндирген алым–

Нәжим Дәуқараев болды. Илимпаз лирика жанрын арнайлы изертлемесе де, халық поэзиясы, халық қосықлары хакқында қуны жоқары пикирлер айтып, бул тараудың изертлениуіне бириншилерден жол салды.

Нәжим Дәуқараевтың бул дәстүри қарақалпақ әдебиеттаныу илиминде илгери рауажланыуын тапты. И.Сағыйтов, М.Нурмухаммедов, А.Пахратдинов, И.Юсупов, Н.Жапақов, А.Кәримов, Х.Хамидов, К.Мәмбетов, А.Пирниязов, Қ.Жәрімбетов, Қ.Оразымбетов хәм т.б. алымларымыздың илимий мақалалары хәм монографиялық мйнетлерінде қарақалпақ қосықлары, лирикаларының мәселелери хәр қырынан жан-жақлы изертлеу объектине алынып киятыр. Олардың ишинде, қосық сөздің поэтикалық сыпатлары да қосылып қарастырылып киятырғанлығын аңладық.

Профессор Қ.Жәрімбетов монографиясында XIX әсир қарақалпақ классикалық лирикасының әдебий жанр сыпатында пайда болыу, қәлиплесіу хәм рауажланыу жолларын илимий-теориялық таллаулар арқалы изертлеп, лириканың қарақалпақ әдебиетінде қәлиплесіуіндегі тарийхый-экономикалық, мәдени-әдебий шараатлардың орнын белгилеп береді.

XX әсирдің соңғы жылларындағы мйнетлерге итибар бергенимизде фольклорлық шығармаларды изертлеу әдебий мйрас бағдарының дөрегiнде жақсы рауажланған. Дереклер укыплы түрде жыйналып, текстлердің баспадан шығарылып, текстологиялық-филологиялық ислеуден өтип, хронологиялық тәртипке салынғанлығын көрдик.

1980-жылы баспадан шыққан А.Пахратдиновтың «Халық шайырларында шайыршылықтың келип шығу тарийхынан» атлы мйнетінде халық шайырлары тууралы бираз кеңірек сөз болады. Илимпаз XIX әсирдегі қарақалпақ әдебиетіндегі жырау, бақсы, шайырлардың қатарына кәсип жағынан қыссаханлықтың келип қосылғанлығын, әдебиет пенен өнер тарийхында жыраушылық пенен бақсышылыққа қарағанда қыссаханлықтың кәсип жағынан ықшамлырақ характерде болғанлығын айрықша атап көрсетеді.

А.Пахратдинов бул мйнетінде қыссаханлықтан шайыршылықтың бөлиніп шығу себеpleri, халық шайырларының өзіншелик сыпатларын, халық шайырлары менен кеңес дәуіри шайыр-жазыушыларының парқын да әжайып түрде анализлеп өтеді. Жазба әдебиетіміз рауажланған дәуірде де халық шайырлары аталған Аяпберген шайыр Муўса улы, Аббаз шайыр Дабыл улы, Садық шайыр Нурымбет улы, Тилеуберген шайыр Жұмамурад улы, Рамберген шайыр Хожамберген улы, Дәулетияр Қасымов, Минаж Мәтсапаевлардың дөретиушилигіндегі фольклорлық хәм жаңа дәуірге ылайық поэзияың беккем байланысларын, турмыслық уақыяларды сүүретлеу, таллау, жууақластырудағы халықлық поэзияға жақынлықты анықластырады.

Қарақалпақстанлы белгилі қазақ алымы Қ.Жұмажанов та қазақ және қарақалпақ әдебиетіндегі фольклорлық дәстүрлер, Қарақалпақстанда жасаған қазақ жырышы, жыраулары, жеке шайырлар дөретиушилигі олардың арасындағы байланысу хәм бирлесіу жолларын изертлеуде өлшеусіз мйнет еткен инсан. Фольклордан жазба әдебиетке жақынласыудың ызамлылықларын анықлауда халық шайырларының мйраслары бирден-бир қуны материал болып саналатуғынлығын дәлиллеп берген алымлардан есапланамыз.

Ғәрезсизликтің дәслепки жылларынан бастап бурмаланған тарийхымыз бенен әдебий мйрасларымызды қайта қарап, жазып шығу уақыт күттирмейтуғын мәселелердің бири екенлигин

илимпазларымыздың жақсы билди хәм жемисли мийнетлер иследе. Бул тарауда М.Жумамуратованың мийнетин айрықша атап өтиў орынлы деп есаплаймыз. Алым бул мийнетинде сөз маржанын дизген халық шайырларының (Аяпберген Муўсаев, Аббаз Дабылов, Садык Нурымбетов, Тилеўберген Жумамуратов хәм т.б. III.C) дәретпелериндеги миллий қарақалпаққа тән бояўларды айдынластырады. Сол бояўлар түрлише жилўалана отырып, улыўма инсанлық идеалларға ушласып барғанлығын, бурыннан киятырған миллий халықлық дәстүрлерди жаңа жанрларда қайта сәулелендирген халық шайырларының – қарақалпақ халқының руўхый турмысына тәсир жасаудағы шайырлық күшин көрсетип бере алды. Бир-бирине устаз - шәкирт болған халық шайырларының бурыннан киятырған халық дүрданаларын кейинги әўладқа эстафета етип берип отырғанлығын, оны қабыллағанлар жаңа заманға жаңаша үн қосып, поэзияның шыңдарына көтерілгенлигин өз әкеси Тилеўберген Жумамуратов мысалында таркатып түсіндиреди, илимий анализлер жасайды.

XX әсирде усылай шынжырма-шынжыр жалғасып киятырған халықлық поэзия дәстүрлери 60-70 жылларға келип кең раўажланыў жолына түсти. Әйемнен киятырған бай аўызеки әдебиятымыздың дәстүрли жолы, өзине ылайықлы ғәзийнеси жазба әдебият пенен жүдә тығыз байланысып, толығып, түрленип, раўажланыўдың жаңа басқышларына көтерілди.

Профессор, белгили әдебиятшы алым Куўанышбай Оразымбетов –XX әсирдің соңғы 30 жыллығындағы қарақалпақ лирикасы мысалында көркем формалардың эволюциясы, оған ишкi хәм сыртқы тәсирлердің ақыбеті, Шығыс хәм Батыс әдебиятларына тән формалардың «миллийлесіу» процесслери, форма

менен мазмунның бир-бирине тәсири, бирлиги мәселелери бойынша салмақлы илимий изертлеулер алып барғанлығын билемиз. Илимпаз лирика жанрына басқа ракустан барып, киши лирикалық қосықлардың формалық қәсийетлерин, лириканың айрықша формасы болған лирикалық топламлардың дүзилиу принциплерин анықлайды. Алымның изертлеу объектине алынған шайырлар: Т.Мәтмуратов, Ж.Избасканов, Б.Генжемуратов, Ш.Сейтов, И.Юсупов, Т.Жумамуратов, М.Сейтаниязов, Ә.Өтепбергеновлардың қосықларында да халықлық поэзиялық дәстүрлериниң озық үлгилерин ушыратамыз. Әсиресе, Шығыс көркем формаларының қарақалпақ лирикасындағы көринислерин сөз еткенде И.Юсупов, Ә.Өтепбергеновтың мухаббатты тийкарғы тема еткен ғәзеллери, лирик қахарманның ышқы дәртин бериудеги образлы сөзлеринде, мегзетиўлери менен салыстырыўларында миллий калориттиң ийиси аңқып турғанлығын көремиз.

Ғәресизлик дәуири лирикасында да кешеги классик шайырларымыздың үйрениу мектеби болған аўызеки әдебияты мийрасларының гөнермейтуғын сыры, әўладтан-әўладқа жетип, дәстүрлик жалғасын тауып атырғанлығын, халықлық поэзия дәстүрлериниң дауамлылығын көрдик.

Аўыз әдебиятындағы түрли аңыз-әпсаналардың бүгинги жәмийетке ылайықлап қосық болып өрилип, мәниси жағынан жаңаланыўлары, жеңил юмор, өткир сатиралардың берилиўи, мухаббат-хижранды жырлау, астарлы, аўыспалы мәни туўғызатуғын образлы сөзлер, нақыл-мақаллардың түрленип, жаңаланып бериудеги шайырлардағы новаторлыққа Халила Дәулетназаров, Базарбай Сейтаев, Оразбай Сәтбаев лирикалары мысалында поэзиясының көркемлик критериялары ушырасады.

Әдебиятлар

1. Нысанбаев Ә.Н., Әбжанов Т.Ы. Қысқаша философия тарихы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы. 1999, 272-б.
2. Мәмбетов К. Шығыс әдебияты тарихы. –Нөкис: 1993. 4-б.
3. Пахратдинов Ә. «Бердақ шайырдың дәретиўшилиқ жолы». Бердақ дүньясы. –Нөкис: 2008, 15-б.
4. Жәрімбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери хәм раўажланыў тарихы. –Нөкис: “Билим” 2004, 2-б.
5. Жумамуратова М. – Сөз маржанын дизгенлер. –Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1994.
6. Оразымбетов Қ. «Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы». –Нөкис: 2005.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ поэзиясында халқ аңғаналарининг ривожланиш босқичлари хақида сўз юритилади. Ушбу соҳадаги адабиётшунослик борасидаги тадқиқотлар ва машхур олимлар ижоди ўрганилган. Халқ поэзиясининг адабиёт ривожидеги ўрнига диққат қаратилган. Шунингдек, «мустақиллик даври поэзиясида қандай янгиланишлар бўлди», «халқона аңғаналар қандай роль тутди», қабі саволларға жавоб изланди.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются этапы развития каракалпакской поэзии, а также народные традиции в лирическом жанре в каракалпакской поэзии. Анализируются литературные исследования и работы известных учёных. Особое внимание уделяется роли и значению традиций народной поэзии в развитии литературы. Также автор пытается дать ответы на вопросы «Какие новшества наблюдаются в поэзии периода Независимости?», «Какова роль народных традиций?».

SUMMARY

The article deals with the stages of development of Karakalpak poetry, as well as, folk traditions in the lyrical genre in Karakalpak poetry. The research in literature and the work of famous scholars are analyzed. A special attention is paid to the role and importance of folk poetry traditions in the development of literature. The author tries to give the answers to the questions “What innovations are there in the poetry of the Independence period?”; “What is the role of folk traditions?”

МУХАББАТ ТЕМАСЫН ЖЫРЛАҰДАҒЫ ХАЛЫҚЛЫҚ ДӘСТҮР МЕНЕН САБАҚЛАСЛЫҚ

(Х.Даулетназаров, Б.Сейтаев, О.Сәтбаев поэзиясы мысалында)

Ш.А.Смамутова – ассистент оқытыўшы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: лириканың асосий белгилари, мустақиллик даври шеърляти, иждокор услубининг ўзига хослиги, поэтик тил, маҳорат сирлари, мустақиллик йилларида мухаббат лирикасининг куйланиши.

Ключевые слова: особенности лирики, поэзия периода независимости, особенности индивидуального стиля поэтов, язык поэзии, секреты мастерства, воспевание любовной лирики в годы независимости.

Key words: regularities of lyrics, poetry of the Independence period, features individual style of poets, language of poetry, secrets of skill, love lyricism in the years of Independence.

Ышқы-мухаббат, хижран азаплары, Ытанға мухаббат және Уатан алдындағы перзентлик ўазыйпа, миллет тәғдири ушын жан күйдириў, өз гезегинде, халқы менен мақтана билиў, сүйген яр, анаға болған мухаббат-бул мәңгилик өлмейтуғын темалар.

Қарақалпақ лирикасы тарихына нәзер таслағанымызда аўызеки әдебияты үлгилеринен, Шығыс әдебияты арқалы жетип келген жыр - дастанлардан мухаббат лирикасының әжайып үлгилерин көремиз.

XIX әсирге келип қарақалпақ поэзиясында мұхаббат лирикасының көшин баспаған Әжинияз шайыр болып есапланады. «Лириканың жанрлық талаптарына толық жуап беретұғын мұхаббат қосықтары дәлелі мәртебе тек XIX әсир қарақалпақ поэзиясында, анығырақ айтсақ, Әжинияз дәретіушилигинде көринеді, олар өз алдына жанр болып қалыптасқан және бүтін бір философиялық концепция дәрежесіне көтеріледі» [1:107].

XX әсирдің 60-жылларына келип Шаўдырбай Сейитов, Ибраһым Юсупов, Байнияз Қайыпназаров, Тәжетдийн Сейтжанов т.б. шайырлар менен толысты, олардың терең лиризмге толы мұхаббат қосықтары поэзия шайдаларының дәртине дауа, жарасына мөлхәм болды. Шайырлық жолына қадем қойып, кәлем ұстаған шайырлардың қай-қайсысы болсын мұхаббат темасында жазады, бірақ барлығы сәтлі бола бермейді.

Өткен әсирдің 70-80-жыллары әдебиятымызға күшлі шайырлар топары кирип келгенлигин көрсетті. Солардың ишінде, Халила Дәулетназаров, Оразбай Сәтбаев, Базарбай Сейтаевлардың поэзиясының орны гирейлі болып, шайырларымыз ғарезсизлик дәуіріне келип поэзияның жаңаша соқпағын қалыптестірді.

«Халила Дәулетназаров әдебиятқа 1970-жылдардың орталарында кирип келді және сол уақыттан бастап поэзияның «қызғаныш, дәрт арбасына жегілді».. романтикалық ойлары әдебият дүниесіне жаңа шайыр араласқанын хабарлады» [2:3].

Халила қосықтарының диапазоны кеңлиги мұхаббат темасын жырлауында да айрықша көзге тасланады. Шайырдың мұхаббаты - Уатан, туылған ел, жер мұхаббаты менен қосылып қарылған қайсар және нәзік мұхаббат. Ондағы миллийлик, жигит пенен қыз арасындағы хадаллық, пәклик, садақлық, қумарлық және т.б. лиризмді күшейтип турады, оларды образлы сөзлер менен беріудеги шайырдың шеберлиги айрықша. //Бұнда белли болар, ким нәмәрт, ким мәрт.//Ақыл киритер, я дөлбе егер дәрт.//

Ләбке ләб қойылып мөрленеді шәрт, //Оның исмин-жисмин мұхаббат дейді.// [5:26].

Қосық қатарлары бизге еркисіз халық ауызеки әдебиятындағы, шығыс әдебиятындағы ашықлық дәстан қахарманларының романтикалық образларын көз алдымызға әкеледі. Ашық жолында дөлбе болған Мәжнүн, көзсиз ерлик хәркетлерге барған Фархадларды бұндай халатқа салған сол ярдың ләбке-ләб тийген пайытларындағы жүрегине мөрленген мұхаббаты.

Х.Дәулетназаровтың мұхаббат лирикасын хронологиялық тәрәптен изертлеп көргенимизде, жанрлық және психо-философиялық мазмұны жағынан үзликсиз раўажланып отырғанлығы көзге тасланады. Жаслық жылларындағы мұхаббат қосықтарында романтикалық пафос күшлі болса, жасы ортаға барғандағы қосықтарында ойшаңлық, айралықтың дәртлі азабы, қолы жетпеген ярдың ышқында иштеп күйіп өртениу сыяқлы трагедияны көреміз. Усы жанрдағы қосықтары бизге Әжинияз шайырдың айралық қосықтарын еслетеді. //Мұхаббат дус келип ығбал бағында, //Гүл етип көгерттик тап қас қағымда.// Қәдір түніндеги мезгеп сағымға, //Бир иләхий сәуле адыма түсті [6:15].

Халила шайыр мұхаббатты жырлауда түрлі характерлерді беріп, түрленіп, өзгеріп отырады. Гейде ол жүдә сыпайы, әдепли – сүйгенине сыртынан ашық, бийқарар болып иштеги отына өзі күйіп, хижранның тикенлі көйлегіне жанын тырнатып жүрген қусалық мұхаббаттың ийесі. Ал, енді гейде иштеги урқан атқан сол туйғыларды хеш бир идеология қысымы, диний исеним ұслап туралмаслығын, сезім менен жүрек күшіне мингенде ақылдың орын беріп турар пайыттарын, сезімнің шыңына шыққан

халатларындағы физиологиялық қасиетлерін ашық сүйретлеп береді. //Оның ақ сийнесін аймададың ба, //Қошша нар үстінде тайғанадың ба, // Мен айтар гәпимді майдаладым ба, //Жәннет тымсалындай бахытлы төсек [6:64].

Х.Дәулетназаровтың бұндай инсан бойындағы эстетикалық ләззет сезімлерін ашық айтыуын европалық эстетикалық талғам менен салыстыруы мүмкін, ямаса бұл надурис, ментилитетке ылайықсыз деген пикирлер ұшырасуы мүмкін. Бірақ, биз бұған келіспейміз. Ишкі туйғыларды бұлай әшқара айтыу ауызеки әдебияты және ертеден қиятырған шығыстың жазба әдебияты мийрасларында да бұған көплеген мысалларын таба аламыз. («Мың бир түн», «Тотынама», «Қалила және Димна») Қазақтың «Қамбар батыр» дәстанында жарлыдан шыққан мәрт жигит Қамбарға ашық болған Назым сулуының ис-хәрәкеттерін қалайынша жаман баха бере аламыз. //Ханға теклес Қамбар-ау, //Ақ төсимнің үстінде жан тиймеген мал бар-ау, //Үйимізге түссеңши, шайымыздан ишсеңши...//

Бұл қыздың әдепсизилин емес, өзінің хақыйкый адамын, сүйиклисін танып-билиудеги ақыллығы, жигиттің ықласын өзіне тартыуға болған жан халаты деп дурыс түсиниуиміз керек. Мине, ұсындай халат Халила шайырда еркек тили менен айтылады және айрықша тәсир күшіне ийе болады: //Аппақ әрманларға, саған оранып, //Жатқандур жан-тәни өртенип-жанып. //Қасынан азымаз жай бер деп соранып, //Үмидиуар болдым бахытлы төсек...// [5:4].

Еки ашықтың арасындағы интимлик хәрәкеттердің бұлай ашықтан-ашық айтылуы менен шайырдың турпайылығын емес, керисинше ұсыншама татлы сезім менен уақытша қумарлық, симпатияны айырып билиу кереклигин уқтырып, оқыушысының эстетикалық, мораллық саўатлылығын раўажландырып отырады деп ойлаймыз. Биз ұсындай лирика арқалы хақыйкый гөзаллық пенен жасанды гөзаллықтың паркын ажырата билетуғын талғамы жоқары оқыушыны тәрбиялауымыз керек.

Шайырдың мұхаббат темасында жазған қайсы қосығын алып қарамайық, заман толғаныслары желдей есип турады. Шайырдың «Тәгдир жазса сүймесинди сүйерсең», «Ышқың тыйғы көксимде қалсын», «Жүр екенсең сен қандай болып..», «Мұхаббат тилинде сөйлер көзлерін», және т.б. қосықтарында мұхаббат лирикасы хақыйкый, сулуы мұхаббатты қәстерлеп, абайлайтуғын терең ойға, сүйіспеншилик сезімге толы дөретпелер екенлигин аңдаймыз.

Оразбай Сәтбаевтың да жүдә изленимпаз, мийнеткеш шайыр екенлиги, халықлық поэзияны булақ суындай симиріп, қанып ишкени қосықтарында айқын сезиледі. Оның мұхаббатты өзінше. Ана Уатан, тәбият хаққындағы қосықтарындағы теңеулердің бийтәқарлығы менен айрықшаланады. «О.Сәтбаев хәр қандай тема менен идеяның ең алды менен лирик қахарманлар жүрегінде пұхта писиріп алынса, ұсыннан кейін қағазға түсирілсе оқыушылар жүрегіннен беккем жай алатуғынлығын дурыс аңлайды» [3]. Шайырдың төмендеги қосық қатарларында биз ауызеки әдебияттағы халық қосықтарында көп ұшырататуғын «алмадай», «гүлдей» деген теңеу сөзлерді беріудеги ұсылы да басқаша. Әйне, «ууылжып пискен алмадай ширелилик», «қыздың денесіне тырысып тұрған көйлегінің көк рені», жүзінің қызыл гүлдей қызаруы көз алдымызда сәуеленіп, көз қамастырар қәумет пенен сулуылыққа деген заўқынды асыра түсіп, пишими қолдан қуйғандай мәлиика ұшын жигиттің жанын берсе де арзытуғынлығын айтқанда ертектердеги хұр қызын алдына тирилтип әкелгендей болады. Миллий көк

көйлек кийип тауланған қарақалпақ гөззал қызыма дейсең. Ал, енді бирде сол қызлардың қызыл көйлек кийип, нарттай жанып, қырдың «қызыл гүлдей» таулауы, «құймақтай құйылуы», «қамыслықтан айдын суу тауып жуынуы», «мақпал шашлары бөксесін жауып кубылуы»н жанлы сүүретлеп береді:

Қырдың қызыл гүліне мегзеп, // Сен бүгін де нарттай жаныпсаң, // Құймақтайын құйылып түскен, // Қызыл көйлек кийіп алыпсаң, // Қамыслықтан айдын суу тауып, // Жуынуың қандай шырайлы.

// Мақпал шашың бөксенді жауып, // Қубылғаның қандай шырайлы! [6:16].

Сексенінші жылдардың басында таныла бастаған Базарбай Сейтаевтың кәлемінен заманластарының дәртін-муңын, арзыу-әрманларын жырлап, адамгершілікті ұлығайтуғын, тәбиғат гөззаллығын сүүретлейтуғын қосық дүркімлері дөреді. Шайырдың мұхаббат лирикасының бояуы қанық, сырлы, темпераментті болып келеді. Кеуілді толғандыратуғын сүүретлі теңеулер, көркемдік қуны жоқары болып келетуғын ұйқаслар, оқышысының жүрек тарын шертіп, жанлы картиналарды көз алдымыздан өткізеді. «Базарбай Сейтаев қосықтарында бай фольклорлық мұрасымыздан, халық шайырларынан көбірек үйренетуғынлығы, «Мақтымқұлы» жолына садықлығы бирден көзге тасланады. Сондай-ақ, ол батыс хәм шығыс деп аталған дүнья әдебиятынан хабардар болыу менен бирге Өзбекстан қахарманы Абдулла Арипов хәм Өзбекстан Халық шайыры Мұхаммед Юсуптен, тууысқан қазақ поэзиясының ири тулғалары Қадир Мырзалиев пенен Мұхтар Шахановлардан көбірек үйренетуғынлығы айрықша сезилип турады» [4:2].

Шайырдың мұхаббат лирикасында халықлық поэзияға тән адамгершілік (гуманисттік) ырғақтар, дидактикалық мотивтер алма – гезек жырланады. Сонлықтан да, шайыр қосықтары оқышысының жүрегіне жыллы тийеді, оны толқытып, йошландыра алады. // Құмай көзлер барар яндырып, // Тақат қашшан меннен безгени. // Ой тарнауын дегиш алдырып, // Абыржыйды ышқы сенлері... [7:114].

«Тарнаудың дегиш алуы», «Абыржыған сендер» сыяқлы салыстыруларды, мұхаббаттың дәриясына

жүзген ашықтың халатын беріуде де миллий сыпаттарымызды көріу қыйын емес. Бұрқасынлы, тасқынлы дәрияның әтирапында өмір сүрген халқымыздың тилинде ұсындай салыстырулардың болыуы тәбийий нәрсе. «Ой тарнауын дегиш алып», «ышқы сенлері абыржыуы», «құмай көзлер»дің тұтқыны болған ашықтың психологиялық аухалынан дерек беріп, оқышысы да бийпарқ қалдырмайды.

Базарбай Сейтаев қосықтары құрғақ ұаз, кесте – схемадан жырақ турады, ярдың құмай көзлеріне бенде болған ашықтың ой тарнауын дегиш алып, ышқы сенлері абыржып, өз ақылына жууап бере алмаслық дәрежеде толқыуы күшлі мұхаббат құдиретінен дерек беріп, сезім жетегінде лирикалық қахарманның ишкі халатын анық көрсетеді. Б.Сейтаевтың «Екі жүрек – бир пүтин алма», «Сен киятырсаң...», «Әжайып қызсаң», «Бир поса бер, Хүкімдарым!», хәм т.б. лирикалық қатарларда мұхаббаттың тилсимли күшіне қанық болған хәм соны жоқары пафоста жырлай билген шайыр таланты менен сезім тазалығын мойынлайсаң. Себеби, рус шайыры А.Межиров айтқандай, мұхаббатты басынан өткермеген адам тәсирли жаза алмайды. Хафиз Ширазий сулуудың қоша қалы ұшын Самарқанд хәм Бухараны инам еткен болса, бизің шайырымыз Хафизден де сақый шығады. Б.Сейтаев: – Жаяу гезсем қайылман мен, // Сен деп әлем дөгерегин, // Қаймағына ләблериңнің, // Жети ықлымды берер едим. [7:112].

Арыу жананының ләбиниң қаймағы ұшын әлем дөгерегин жаяу гезіп, ол ұшын жети ықлымды беріуге қайыл сақыйлық, тек хақыйқый ышқы мәжнүнлеріне тән қасийет. Жан тазалығы, сезім азадалығынан дерек береді.

Х.Дәулетназаров, О.Сәтбаев, Б.Сейтаевлар қарақалпақ поэзиясына айрықша пәрұазы менен келип, бийік шыңлардан туғыр тапқаны хақыйқат. Шайыр халқы дүньядағы барлық шынықты, хақыйқатты өз қосықтарына қосып, өзгеріушен заман хәм сынығы мол турмыстан алған сабақтарын шайырлық интуиция, сезім арқалы тартынбастан ашық айта алады. Тереңнен толғанады, философиялық жуумақ шығарады. Қарақалпақтарға тән миллий қасийеттер, халықлық ибаралар шайырлар тилинде, көркем түс алып жанланып отырады.

Әдебиятлар

1. Жәрімбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қасийеттері хәм рауажланың тарийхы. – Нөкіс: “Билим”, 2004, 107-б.
2. Есемуратов Г. «Шайыр жаныу керек». / «Қарақалпақстан жаслары» 16.05.2002.
3. Турдыбаев Қ. Ғәрезсизлік дәуіріндегі қарақалпақ поэзиясы. -Н.: “Қарақалпақстан” 2011.
4. Юсупов И. Шайырдың шыңланыу шағы. – Нөкіс: “Билим”, 2007.
5. Дәулетназаров Х. Ашық болып жасаң. – Нөкіс: “Билим”, 2012.
6. Сәтбаев О. Ай сығалайды. – Нөкіс: “Қарақалпақстан”, 1992.
7. Сейтаев Б. Алма гүллеген пасыл. – Н.: “Билим”, 2007.

РЕЗЮМЕ

Мақолада мұстақиллік дәври қарақалпақ шеъряті тахлилға тортылған. Х.Дәулетназаров, О.Сәтбаев, Б.Сейтаевның мұхаббат лирикасы үрганилған. Лирикадағы халқона мотивлар, дидактиканың янгича турлары мисоллар билан кўрсатылған. Ырни билан олдинги таджикотларға хәм мурожаат қилинған. Шунингдек мұхаббат лирикаси талқинидаги услубий ўзига хослик масаласи үрганилған.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы развития каракалпакской поэзии в годы независимости на основе анализа произведений поэтов Х.Даулетназарова, О.Сәтбаева, Б.Сейтаева. Показано как раскрывается тема любви, а также народные мотивы в творчестве поэтов.

SUMMARY

The article deals with the issues of development of Karakalpak in poetry. The years of Independence on the basis of the analysis of the works of the poets Kh.Dauletnazarov, O.Satbaev, B.Seytaev. The author shows how the theme of love and folk motives are expressed in the creative work of the poets.

ШОҲ ҒАРИБ МИРЗО – ҒАРИБИЙ «ДЕВОН»ИНИНГ ЖАНР ХУСУСИЯТЛАРИ

С.Ҳалимов - тадқиқотчи

Самарканд давлат университети

Таянч сўзлар: Шоҳғариб Мирзо, Девон, туркий-ўзбек ғазаллар, шеърӣй девон, қитъа, мухаммас, Ҳилолий Чигатой, Хусайний, Шафикаи Ёркин.

Ключевые слова: Шоҳғариб Мирзо, Диван, тюркско-узбекские газели, поэтический диван, двустиише, мухаммас (пятистиише), Хилолий Чигатой, Хусайни, Шафикаи Ёркин.

Key words: Shahgharib Mirza, Divan, Turkic-Uzbek gazalles, poetic divan, coup let, mukhammas, Khilali Chighatay, Khussaini, Shafikai Yarkin.

Темурий шахзодалардан бири бўлган Шоҳ Ғариб Мирзо номи ҳали кўпчилик китобхонларга нотаниш. Ш.Ёркин ва О.Жўрабоевларнинг маълумот беришича, Шоҳ Ғариб Мирзо (тахаллуси Ғарибий) (15-аср 2-ярми, Ҳирот) – шоир, темурий шахзодалардан бири. Хусайн Бойқаронинг ўғли. Замондошлари томонидан ўз даврининг нодир истеъдодли шоири сифатида эътироф этилган. Навоий «Фарҳод ва Ширин» достонида Шоҳ Ғариб Мирзога алоҳида боб ажратиб, унга кўпгина яхши насихатлар қилган. Кейинчалик вафот этганда ҳам, унинг вафотига улғу шоир марсия бағишлаган [6]. Темурий шахзода Шоҳғариб Мирзо – Ғарибийнинг шоирлиги ва шеърӣй девони борлиги тўғрисида маълумотлар мавжудлигига қарамай, девоннинг ўзи илм ахлининг қўлига етиб келмаган эди.

Ушбу девон бугунги кунда Германиянинг Ҳамбург кутубхонасида сақланмоқда. Девонни излаб топишда ва уни ўрганишда олим, профессор Хайрулло Исматуллаев ва профессор Шафика Ёркиннинг хизматлари катта бўлди.

Германияда бўлиб ўтган ҳар икки жаҳон уруши туфайли мазкур давлат кутубхоналари ва уларда сақланган кўлёмалар таркибида ўзгаришлар бўлган. Шу боис Ғарибий девони кўлёмза нусхасини қидириб топиш анча қийин кечган. Агар олмон турколог олимлари кўмак бермаганларида, ҳозирги кунгача девон кўлёмасини топиб бўлмасди. Бундан ташқари, Германиянинг шарқшунос олимлари ва Хумболдт университети профессорларининг бебаҳо ёрдами туфайли Шоҳ Ғариб Мирзонинг форсий ва туркий тиллардаги ҳамда Ҳилолийнинг форсий девонлари кўлёмаларининг нусхалари ва микрофильми Гамбург шаҳри кутубхонасидан 1999 йилнинг бошларида олиб келинган. Ушбу девон профессор Шафика Ёркин томонидан нашрга тайёрланган. Индиана университети профессори Хайрулло Исматуллаев ўз тадқиқотлари орқали бир неча бор Шоҳ Ғариб Мирзо ижодини янада намоён қилишга ҳаракат қилган.

Ҳозирги кунда девоннинг форсий тилда яратилган ғазаллари Нью-Йоркда нашрга тайёрланмоқда. Бундан ташқари, Шоҳ Ғариб Мирзо девонига кирган туркий-ўзбек ғазаллари асл нусхада ҳамда лотин ва кирилл алифбосида чоп этилиши кўзда тутилган.

Шоҳ Ғариб Мирзо «Девон»и ўз ичига туркий тилдаги 76 ғазал, 4 мухаммасни, жами 1210 мисра шеър, форсийда эса 37 ғазални олган. Шоҳ Ғариб Мирзо ижоди бевосита ўзига хослиги билан ажралиб туради.

Шоҳ Ғариб Мирзо ўз ижодида бевосита Алишер Навоий асарларига мурожаат қилган ва улардан илҳомланган ҳолда ўз ғазалларини ёзган. Шоҳ Ғариб Мирзо қаламига мансуб девон ҳақида ёзилган маълумотларга назар ташлар эканмиз, девоннинг бошидан 26 варағигача машҳур шоир Ҳилолий Чигатойнинг форс-тожик тилида алиф, бе, те, се, жим, хе, дол радифларида ёзилган 54 та ғазали ўрин олгандир. «Девон» Ҳилолийнинг қуйидаги ғазали билан бошланади:

Ай нури худо дар назар аз рӯи ту моро,
Бигзор, ки дар рӯи ту бинем худоро.
Ва унинг девони мана бу ғазали билан тугайди.
Агар на оз гули навруста бўи ёр олд,
Ҳавои боғу тамошои гул чи пар олд.
Таржимаси:

Шоҳ Ғариб Мирзонинг форс-тожик тилидаги шеърӣй девони йигирма еттинчи саҳифадан бошланади ва унда қуйидаги ғазал дебеча сифатида киритилган:

Гар кушоди кори мо буди зи зулфи ёри мо,
Мигумен ошуфтаву дарҳам набуди кори мо.

Яъни:

Шоҳ Ғариб Мирзонинг ўзбек тили (туркий)даги устози ва ҳомийлари Мир Алишер Навоий ва Хусайнийлар ҳисоблансалар, форс-тожик тилида ижодининг шаклланишида Абдурахмон Жомий катта ҳисса қўшган. Абдурахмон Жомий бутун умрини ўрганишга, ижод қилиш ва ёш илм аҳлига ғамхўрлик қилишга, шоҳ ва шахзодалар ўртасидаги можароларни барҳам топтиришга, бева-бечораларга, талабаларга, етим-есирларга ёрдам беришга сарфлаган мутафаккир ҳисобланади. Айниқса, у билан Навоий ўртасидаги устоз-шогирдлик, ўзаро ҳамкорлик бир умрга ажралмас дўстлиги алоҳида таҳсинга сазовордир. Бизгача Абдурахмон Жомийдан бир қатор асарлар етиб келган. Юсак маҳорат эгаси бўлган Абдурахмон Жомий ижоди Шоҳ Ғариб Мирзо учун ҳам ўрнатқ бўлган. Ғарибий ўзининг форс-тожик тилидаги ёзилган девонини Абдурахмон Жомий ғазалига бағишлаб боғланган қуйидаги мухаммас билан тугатади:

Маҳе к-аз рафтаниш дил дар фиғон ҳамчун монда,
Маро рӯзи видоаш дида чун рӯди Арас монда,
Таманнои висолаш дар дили биёр кас монда,
Бирафт он моҳу моро дар дил аз вай сод хавас монда,
Ғами Ҳичрони ў бо чони ширин ҳамнафас монда
Най ай дил зи бедоди сипехри тезров оғаш,
Ки бор азми сафар шуд дар аморӣ гунчавар он маҳ,
Ба зери бори меҳнат меравам аз пай мани гумраҳ,
Марон тунд, ай аморидори Лайли, хасбано миллаҳ
Ки бо сад бори дил бечора Мачнун бозпас монда.
Бувад ё раб, ки олд аз сафар он нозашин рӯзе?
Баросолд зи дарди хачри ў чони ҳазин рӯзе?
Сиях шуд гарчи рӯзи ман, хушам бо инчушин рӯзе,
Ба уммеде, ки олд он маҳл махришинин рӯзе,
Чахоне чашм бар раҳ, чўш бар бончи чарос монда.
Дар ин мавсим ки хуррам гашт дашт аз сабзову гулҳо,
Ба сахро хайма зад аз баҳри ишрат он гули раъно,
Ба сад андўху ғам дар шаҳр аз-ў мондам тани танҳо;
Чу зод акнун гули раъно ба ишрат хайма бор сахро,
Чи ғам гар булбули шайдо филфанди қафас монда?
Ба мулки ишк ю-он чо ғофилдори аз хеш огоҳон-

Набурда раҳ сӯи мақсуд, мегарданд гумроҳон,
Чудо з-он шоҳи хубон мекашам бедоди бадхоҳон,
Бидех чў доди ман он шоҳу бингар мулки бас шохон,
Ки не фарёдхоҳ он чову не фартурос монда.
Хуш он рӯзе ки будам махрами рози ноҳони ў,
Нихоний роз ҳар дам мешунидам аз забони ў,
Агар созад дигар раҳ баҳтам аз хайли сағони ў,
Хавас дорам, ки соям чашму рух бар остони ў.
Маро з-ин бахти нофармон қамиш як мултамас монда.
Миёни халқ гаштам шўҳра чун бо дурдошомӣ
Ману дайри муғон, минбаъд, расвон ву бадномӣ
Ғарибий рафт аз қўи вафо он гул, зи зи худкоӣ
Ба қўяш чун нанолад ҳамчу мурғони чаман Чолт?
К-аз ин гулшан гулу шамшод рофта, хору хос монда.
Дарҳақиқат, форс-тожик тилдаги ижоди билан шуҳрат қозонган Абдурахмон Жомий йирик файласуф олимлиги, юсак истеъдоди билан Шоҳ Ғариб Мирзонинг форс-тожик тилида яратган йирик ҳажмли

ғазалларининг юзага чиқишига бевосита устозлик қилган, десак хато қилмаймиз. Юқорида келтирилган мухаммас фикримизнинг яна бир далили саналади. Ғарибийнинг форсийда ёзилган девонида алиф, те, дол, шин, коф, лом, мим, нун, вов, ва ё радифларида ёзилган. 37 ғазал, бир қитъа ва мухаммасдан таркиб топган ушбу мажмуада 557 мисра шеър мавжуддир.

Шоҳ Ғариб Мирзо темурий ижодкорлар анъанасини давом эттирган ҳолда ўзига хос бўлган 2 девонида яъни ўзбек тилидаги шеърини девонида асосан алиф, те, ре, зе, шин, поф, чоф, лом, мим, нун, хо, ё радифларидаги 76 ғазал, 4 мухаммас (3 таси Алишер Навоий ғазалига, ҳамда 1 таси Хусайний ғазалига)дан иборат бўлиб, у 1210 мисра шеърни ташкил қилади.

Ушбу ўзбек тилидаги девон 50 саҳифадан қуйидаги ғазал матлаъси билан бошланади:

Дурди ишқинг ҳаддин ошди, айлагил дармон менга
Чун сен-ўқсен, эй парипайкар йигит жонон менга

Шоҳ Ғариб Мирзо девонининг ушбу қисми хошиясида форс-тожик ижодкорларидан Восили,Осифи, Мавлоно Махдумзода ва Асмат Бухорийларнинг бир неча байтларидан намуналар ҳам мавжуд. Девон 21,5 га 12,5 см ўлчамда бўлиб, бир неча устунда такма-так унчалик чиройли бўлмаган ёзув билан нашр этилган. Девоннинг ҳар бир саҳифаси ўртача 10-14 байтдан иборат.

Адабиётлар

1. Ўсмануллоев Х. «Шоҳ Ғариб Мирзо» / Миллий тикланиш / рўзномаси 2000 йил, 24 август.
2. Ёркин Ш. «Девони Ғарибий дар Ўзбекистон» / Овози тожик / рўзномаси. 2000 йил, 21 октябрь.
3. Навоийнинг ижод олами. Мақолалар тўплами. 2001. – Тошкент: Фан» (С.Ғаниева «Алишер Навоий ва ижодкор темурий шаҳзодалар») 79-84-б.
4. Алишер Навоий «Фарход ва Ширин». – Тошкент: 1989, 345-350-б. Ғафур Ғуллом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти.
5. Алишер Навоий «Мажолис-ун нафос». – Тошкент: 1948, «Ўзбекистон давлат нашриёти», 134-б.
6. <https://ziyouz.uz/ozbek-sheriyati/ozbek-mumtoz-sheriyati/shoh-garib-mirzo/>

Мақолада номи хали бугунги кун кўпчилик китобхоналарига нотаниш бўлган Темурий шаҳзодалардан бири бўлган Шоҳ Ғариб Мирзо ҳаёти ва ижоди таҳлил қилинади. Унда Германиянинг Ҳамбург кутубхонасида сақланаётган Темурий шаҳзода ШоҳҒариб Мирзо – Ғарибийнинг шоирлиги ва шеърини девони, яратган ғазалларининг жанр хусусиятлари ва мавзу кўлами ёритилган.

РЕЗЮМЕ

Имя Шохгароба Мирзо – одного из принцев тимуридов на сегодняшний день известно немногим читателям. Несмотря на то, что было известно, что принц Шохгароб Мирзо Гарибий был поэтом и у него есть сборник стихов, о существовании этого сборника представители науки не знали. Этот Диван на сегодняшний день хранится в Гамбургской библиотеке Германии.

РЕЗЮМЕ

The name Shokh Garib Mirzo is one of the princes of the Timurids today is hot well known to the readers. Despite the fact that it was known that Prince Shokh Garib Mirzo Garibiy was a poet and he had a collection of poems, that the representatives of science did not know about the existence of this collection. This Divan is currently kept in the library of Hamburg library of Germany.

SUMMARY

ТАРИЙХЫЙ ҚОСЫҚЛАРДА ТАРИЙХЫЙ ҲАҚЫЙҚАТЛЫҚ

(Тарийхый қосықларда Хорезм журты темасы мысалында)

Е.Е.Қанаатов – докторант

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: Хоразм давлати, қарақалпоқлар, Чингизхон истилоси, тарихий кўшиқ, халқ оғзаки ижоди.

Ключевые слова: Хорезмское государство, каракалпаки, нашествие Чингисхана, историческая песня, фольклор.

Key words: Khorezm state, Karakalpak, Genghis Khan invasion, historical song, folklore.

Қарақалпақлар тарийхын үйрениўде де халық тарийхый қосықларының хызмети үлкен. Туўры, тарийхый қосықлар тарийхый ўақыялар шеңберинде дўньяға келип, тарийхый реаллық тийкарында пайда болса да оны ҳақыйқый тарийх деп болмайды. Себеби, халық арасынан шыққан талант ийелери – шайырлар, жыраўлар, бақсы хэм қыссаханлар тәрәпинен дөретилип, ҳәр бир дәўирдин раўажланыў өзіншелikleriне қарап турмыслық ўақыялардың гейпара тәрәплери қосылып жетилисип барады яки керисинше, әҳмийетлилигин жойтқан тәрәплери ядтан шығарылып жибериледи.

Қарақалпақ халық тарийхый қосықларының көпшилигинде тийкары тема – елдин бүлинип, жаңа меканларға көшкен пайытындағы ата мекан менен айра түсиўи, қыймай хошласыўи. Мәселен, “Ормамбет бий” толғаўында Едил-Жайық, “Посқан ел” толғаўында ата журты Түркистан жырланады. Айтайық, “Байсынға” қосығы. Бул қосықта Шынғыс ханның Хорезмшахлар пайтахты Үргеништи басып алғанынан кейин Хорезм журтынан халықтың бүлинип көшиўи сәўленген.

“Байсынға” халық тарийхый қосығы дерлик 800 жыл даўамында аўызға көшип халық ядында жасап келген. Қосықта Хорезм пайтахты Үргениш бүлингеннен

Девон яхши сақланмаганлиги учун баъзи сўзлар ўчиб кетган. Котиб ҳам нухани кўчираётганда диққат қилмасдан баъзи бир хатоликларга йўл қўйган. Масалан, девонда айрим сўзларни тушириб қолдирган, (64 б.) баъзан байт ёки мисраларни ёзмаган, айрим жойларда эса мукаррар байтларни лозим бўлмаган жойларда ёзиб кетган. Ўзбек тилида ёзилган девоннинг котиби Мавлоно Шукрулло исмли киши эканлиги манбаларда кўрсатилгандир.

Шоҳ Ғариб Мирзо-Ғарибий «Девон»ини ўрганар эканмиз уни бевосита ғазалнавис шоир деб айтиш мумкин. Зеро унинг девонида 113 ғазал, турли жанрларда ёзилган шеърлар, 1 қитъа ва 5 мухаммас мавжуд эканлигини юқорида кўриб ўтдик. Шоҳ Ғариб Мирзо ижоди намунаси бўлган ғазалларга назар ташлар эканмиз, унинг ғазаллари асосан 7 байтдан бўлиб, баъзан кам ёки кўп бўлиши ҳам мумкин. Ғарибий ғазалларида ошиқ аҳволи тараннум этилган ва у бевосита ўқувчини ўзига жалб қила олади.

Шоҳ Ғариб Мирзо ижодида яратилган ғазалларнинг жанр хусусиятлари ва мавзу кўлами ўзига хос бўлиб, алоҳида тадқиқ этишни тақозо қилади. Бу эса ўзбек адабиётшунослиги олдидаги навбатдаги вазифалардан биридир.

кейин халықтың қоңыратлар мәканы – Байсынға (Байсын хәзирги Сурхандәрья хәм Қашқадәрья ўәләятлары аймағындағы тарийхый орын– Е.К.) қарай жолға шығыўға атланған пайыты сүўретленеди:

Дин Хорезмниң бүлгини,
Заман ақырдың болғаны,
Пайманамыздың толғаны,
Нетип барамыз Байсынға?
Зорлық зәхметинен ел көшер,
Шийрин жаның отқа түсер,
Йығлай-йығлай күнің кешер,
Нетип барамыз Байсынға? [1:325]

Қарақалпақ тарийхый қосықлардың пайда болыўи ҳаққында гәп болғанда көбинесе, Ноғайлы дәўири хәм Түркистан дәўирлери еске алынады. Оған “Ормамбет бий” хәм “Посқан ел” толғаўлары мысал бола алады. Қарақалпақлардың Едил, Жайық дәрәясы бойында бүлгиншиликке ушырап, сол жерлерди таслап, Түркистанға – Жаңадәрьяға көшкенлиги ҳаққындағы тарийхый жыр (“Ормамбет бий”толғаўи) хәм қарақалпақлардың Түркистаннан посып, Аралбойы, Хорезм диярына көшкенлиги ҳаққындағы Жийен жыраў жырлаған толғаў (“Посқан ел”толғаўи) [2:57].

Усы орында жыр менен қосықтың айырмашылықтары хақында да тоқталған мақұл.

Тарийхый жыр менен тарийхый қосықтың паркы бар. Тарийхый жырдың өзине тән атқарыу өзіншелиги, мазмұны хәм формасы жағынан эпикалық шығармаларға жатады. Онда эпосқа тән барлық белгилерди табыу мүмкин. Тарийхый жырларды жыраулар атқарады. Мәселен, «Ормамбет бий» хәм «Посқан ел» толғаулары жыраулар (қобыз саз әсбабында) арқалы бүгінги күнге шекем жетип келген.

Қосықлар болса лирикалық характерге ийе. Оны бақсылар (дуұтар саз әсбабында), қыссаханлар хәм де әпиұайы халық та атқарады.

Усы тәреплерине көре, тарийхый қосықлар өз алдына жанр саналады. Онда тарийхта хақықат болған ұақыялар жырланады.

“Байсыңға” қосығындағы ұақыяларда сол ұақыттағы тарийхый ұақыядағы халықтың турмыс жағдайын көрсетеди. Мәселен, төмендеги қатарларда Шынғыс хан ләшкерлериниң Үргенишке бастырып кириу пайтындағы халықтың турмысы сәуленеди:

Душпан алды жұртты қоршап,

Дуұамыз болғай мустажап,

Жарлылардың халы қарап,

Нетип барамыз Байсыңға? [1:326]

Қарақалпақлар, мине, усы урысларда душпанға қатты турып гүрескен. “Батыс Түркстанда (Хорезмде – Е.Қ.) қарақалпақлар менен қыпшақлар монғолларға қарсы қатаң урыслардан кейин басийди” [3:222].

Монғоллар қарсылық көрсеткенлерди аяусыз қырған. Абулғазының жазыуынша, Шынғыс хан қаңлы урыуының көпшилигин қырып таслаған [4:34-35].

Үргениш халқын қырғаннан кейин Шынғыс хан суұ тасқынынан сақтап турған Әмиүдәрьяның жағасындағы дамбаны бузып жиберген, шәхәр суұ астында қалып кетеди. Хорезмнің көплеген каналлары истен шығады. Әмиүдәрьяның суұлары енди Арал теңизине емес, ал Сарықамыс көлине қарай аға баслайды. Үргеништен баслап Арал теңизи аралығындағы жерлерге суұ бармай қалады.

Әмиүдәрьяның суұы теңизге қуймай қалғанлығы ақыбетинде XIV әсирдің басларында-ақ дәрьяның теңизге қуятуғын жерлері халықтан босап қалды. Арал теңизи суұлары болса қайтып кетип, теңиз орнында сахралық пайда болады. Сахралардан ушқан құмлар көплеген тарийхый қалаларды көмип таслайды. Әмиүдәрья Сарықамысқа, Сарықамыс арқалы Узбойға акқан дәуірлерде, яғный еки-үш әсир даұамында Әмиүдәрьяның төменги бөлиминде халық аз болған.

“Түлқишек” қарақалпақ балалар қосығындағы:

... Теңиз суұын қурытты,

Ақ шабағын ширитти [5:474], деген қатарлары, мине сол дәуірдеги экологиялық жағдайдан дәрек береді.

“Аралдың қурыуы Әмиүдәрья бойларының тәбиятына, ондағы тиришиликке кері тәсир көрсетти. Мине, сол себепли XIII-XIV әсирлерде қарақалпақлардың үлкен бір топары Аралдың кубла тәрепинен хәм Әмиүдәрьяның төменги бөлиминен көшип кетіуіге мәжбүр болған. Қарақалпақлардың бір қаншасы Әмиүдәрьяның жоқарғы ағысына қарай, яғный Қашқадәрья хәм Сурхандәрья тәрепке кетеди...” [6:16].

Бұл хақында кейинги дәуірлер де жазылған “Қарақалпақ” атлы халық тарийхый қосығында былай делинеди:

Қаралпақтың қоныслары байтақты,

Шәңғиз қамал етті уллы пайтахтты,

Елли мың қол менен Гөнеи шапты,

Зулымлыққа көнбей көшті қаралпақ.

Қалаға от берди кешиу-сәхәри,

Нешше күн өртенди орда шәхәри,
Саұашқа түскенниң мерт болды бәри,
Не батырлар шейит өтті қаралпақ.

Бийгүна төгилди адамның қаны,

Жауызлардың жоқдур инсап-ийманы,

Себил қалды Жийделибайсын бағлары,

Баба жұрттын таслап кетти қарақалпақ. [7]

Бундағы «Гөне» - Хорезм пайтахты Үргениш қаласы. Хорезм пайтахты биринши мәрте монғол басқыншылары тәрепинен қыйратылады. Лекин, көп өтпей урыс таусылып, тынышлық орнайды. Қарабаханаға айланған қаланың қасында қайтадан жаңа пайтахт шәхәр бой тиклейди.

Хәзир бұл жерди Гөне Үргениш деп атайды. Гөне Үргениш қаласы Түркменстан Республикасына қарайды.

Қарақалпақлардың Хорезм жұртын таслап кетіуіне себеп 1221-жылғы Шынғыс хан ләшкерлері тәрепинен қыйратылғаны хақықатқа сәйкес келеди.

Орыс илимпазы П.Иванов ол дәуірлерде қарақалпақ атамасы болмаса да хәзирги усы халықтың тийкарын кураған урыулар курамында болған, деген пикирди алға сүреді [8:35]. Хорезм мәмлекетинде Қыпшақ қәуими хәм Маңғыт, Қаңлы хәм басқалар жасады. Ә.Тәжимуратовтың пикиринше, сол дәуірде хәзирги қарақалпақлар үлкен қәуимлердің курамында болған деген болжау шынлыққа келеди. Сол дәуірдеги атамалар Қыпшақ, Қаңлы, Маңғыт хәзирги қарақалпақлардың ишинде алдыңғы ири урыу аты сыпатында сақланып келмекте [1:57].

“Қарақалпақ” қосығының және бир вариантында Хорезм жұртынан көшкен қарақалпақлардың Байсыңға үш ай жол басып барғанлығы айтылады:

Қарақалпақтың хаслын сорсаң арапты,

Әмир, патшасынан көрди азапты,

Қырық мың әскер менен Гөнеи шапты,

Зулымлыққа көнбей көшті, қарақалпақ.

Бийгүна төгилди адамның қаны,

Өрлеп жағалады Әмиүдәрьяны,

Жийдели-Байсын Қоңыраттың мәканы,

Үш айдай жол жүрип барды, қарақалпақ. [3:321].

Қосықта айтылған Әмир патшалығы Бухарада болды, сондай-ақ, монғол басқыншылары хәм Самарқанд патшалығының әскер басшыларын хәкимлер әмирлер деп те атаған. Булардың барлығы өз дәуірінде Хорезм мәмлекети менен татыу жасамағанлығынан дәрек береді. Бұл бизге тарийхтан да белгили. Хорезмшах империясы менен Әмирлер ортасында мудамы қанлы урыслар, қырғын келтириуши атланыслар болып турған. Әмирлерден, әсиресе, монғол басқыншыларының Хорезм мәмлекетине, оның орайы Гөне Үргенишке қайта-қайта хұжим еткен дәуіри XIII әсир биринши ярымына туұра келеди. Ол пайытта Хорезм мәмлекети де күшейип турған еди.

Демек, халық аұзында жасап келген қосықтар тарийхый мағлұматлар менен сәйкес келеди.

20 куплет, 80 қатардан ибарат “Байсыңға” қосығының пайда болғанына дерлік сегіз әсир толмақта. Формасына көре, 7-8 буұыннан, 4қатарлы куплеттен ибарат бұл қосық **а, а, а, б** биргелкили уйкасқа курылған. Формасы хәм мазмұнына көре тарийхый қосық жанрына толық сәйкес келеди. Демек, қарақалпақ халық тарийхый қосықтары XIII әсирден-ақ пайда болған, деген жуумаққа келиу мүмкин.

Әлбетте, әсирлер даұамында қосық формалық жактан өзгерислерге ушыраған болыуы мүмкин, лекин онда тийкаргы мазмун сақланып қалған. Улыұма алғанда, бұл тарийхый қосық арқалы халықтың қуры еске түсириуи емес, ал тарийхы белгиленбекте. Қосықта тарийхый ұақыялардың анық ўақты көрсетилмесе де, қарақалпақлардың XIII әсир басында Байсыңға қарай көшкенлиги анық көринеди.

Әдебиятлар

1. Тәжимуратов Ә. Қарақалпақ халық қосықтары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1965, 399-б.
2. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1988, 489-б.
3. Ziva Kürtler. Karakalnak. - Is Mathaasılık ve Ticaret. 1974.
4. Абұлгази. Ролословное древо тюпков. -Казань: 1906. -С. 245.
5. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис: “Илим”. 2015. 544-б
6. Қамалов С. Қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиуи хәм оның мәмлекетлигиниң тарийхынан. – Нөкис: 2001, 75-б.
7. УзФА ҚҚБ, Р-1311, Инв. - №184006
8. Иванов П.П. Материалы по истории каракалпаков. М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1935, -С.299.

РЕЗЮМЕ

Мақолада XIII асрнинг биринчи чорагида Чингизхон лашкарларининг истилоси туфайли вайрон бўлган Хоразм юртидан Бойсунга қараб кўчган қорақалпоқлар туғрисида маълумот берилди. Ушбу даврга оид тарихда қорақалпоқларнинг турмуши туғрисида маълумотлар кам. Аммо халқ оғзида сақланиб қолган фольклор асарлари, жумладан тарихий қўшиқлар бу борада анча бой тарихий манба вазифасини бажаради. “Бойсунга” номи қўшиқ бундан қарийб 800 йил аввал яратилган. Чингизхон 1221 йилда Хоразм давлати пойтахти Гургандж (Ургенч)ни босиб олиб, буюк шаҳарни сув остида қолдирди. Худудда ирригацион тизим издан чиқади ва халқ бошқа жойларга кўчишга мажбур бўлади. Орадан шунча йиллар ўтган бўлса ҳам қўшиқ бугунги кунга қадар яхши сақланиб келган.

РЕЗЮМЕ

В статье приводятся сведения о каракалпаках, которые мигрировали из Хорезма в Байсун, который был разрушен в первой четверти XIII века из-за вторжения войск Чингисхана. В истории этого периода мало информации о жизни каракалпаков. Однако фольклорные произведения, в том числе и исторические песни, сохранившиеся в устах народа, служат гораздо более богатым историческим источником в этом отношении. Песня “Байсунга” была создана почти 800 лет назад. В 1221 году Чингисхан покорил Гургандж (Ургенч), столицу Хорезмского государства, и затопил великий город. Ирригационная система в этом районе была нарушена, и люди были вынуждены переехать. Несмотря на то, что прошло много лет, песня хорошо сохранилась до наших дней.

SUMMARY

The article provides information about the Karakalpaks who migrated from Khorezm to Baysun, which was destroyed in the first quarter of the 13th century due to the invasion of Genghis Khan's troops. In the history of this period there is little information about the life of the Karakalpaks. However, folklore works, including historical songs preserved in the mouths of the people, serve as a much richer historical source in this regard. The song “Baysinga” was created almost 800 years ago. In 1221, Genghis Khan conquered Gurganj (Urgench), the capital of the Khorezm state, and flooded the great city. The irrigation system in the area was disrupted, and people were forced to move. Despite the fact that many years have passed, the song is well preserved to this day.

ТАРИЙХЫЙ ҚОСЫҚЛАР – ХАЛЫҚ ҚОСЫҚЛАРЫНЫҢ АЙРЫҚША БИР ТҮРИ СЫПАТЫНДА

Е.Е.Қанаатов – докторант

Әжсинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: тарихий қўшиқ, тарихий жыр, лирик қўшиқлар, эпик қўшиқлар, жанрлар таснифи.

Ключевые слова: историческая песня, исторические песнопения, лирическая песня, эпическая песня, классификация жанров.

Key words: historical song, historical singing, lyric song, epic song, classification of genres.

Тарийхий қосық халық турмысында болып өткен ўақыялар тийкарында қурылады. Бирақ, ўақыяның баслануы, даўам етиў, келисимге келиў себеплерин дизбеклеп сөз етпейди. Сол тарийхий ўақыяның орны тек атамалар арқалы ғана ықшамлы бир сюжетке қурылады. Онда тарийхий конфликт арқалы халық қаҳарманының гүреси лирикалық шеберлик пенен сүүретленеди.

Тарийхий қосықлар, тийкарынан, ўақыя болып атырған ўақытта туўылып, онда қосық мазмуны ўақыяның себеп-ақыбетлерин түсиндириўге бағдарланған болады. Тарийхий қосықлар дегенде тарийхий жыр-толғаўларды түсинбеў керек. Тематикалық жақтан тарийхий ўақыяларға қурылғаны менен, жанрлық жақтан тарийхий қосықтың тарийхий жыр ҳәм толғаўдан өзине тән өзіншелikleri бар.

Әлбетте, бул сыяклы тарийхий поэзия үлгилерин жанрлық жақтан ажыратыўда еле берин анық бир тоқтамға келмегенлиги басқа халықлар фольклортаныўы мысалында да көзге тасланады.

Мәселен, «В.Пропп орыс халқының тарийхий қосықлары жанрын анықлаў процесинде тарийхий қосық жанрын «таза» түринде анықлаў мүмкин емеслигин мойынлаған еди,-деп жазады қазақ фольклортаныўшысы Е.Турсинов:–Егер, жанр дегенди поэзияның азлы-кем тутас белгилери менен анықлаытуғын болсақ, тарийхий қосықларды жанр ретинде улыўма топарларға бөле алмаймыз... Деген менен, тарийхий қосықлар жанр түринде болмаса да, тарийхий мазмунға қурылыўы жағынан ортақ, бирақ хәр қыйлы дәўирлерде пайда болып, хәр түрли белгиде тараған бир неше жанрлардың қосындысы [1]». Усы пикир каракалпак тарийхий қосықларына да тийисли. Алайық, жыр-толғаўлардың ишинде қосық үлгилери де ушырасып турады. Сондай-ақ, балалар қосықларында да тарийхий жыр үлгилери ушырасып турады ҳәм т.б. Мәселен, каракалпак фольклорын ең дәслеп классификациялаўда белгили каракалпак фольклортаныўшылары Қ.Айымбетов ҳәм О.Кожуров термелерди нақыл-мақаллар менен [2:79-80] бирге алып қараған болса, атаклы илимпаз Н.Дәўқараев айтысларды [3:131-133] қосықлар топарына киргизген ҳәм т.б.

Қаракалпак фольклорында қосықлар топарында еле берин жанрлар турақласып болынды деп айтыў қыйын. Мәселен, тарийхий қосықлар фонында тарийхий жыр ҳәм толғаўларды түсиниў байқалады.

Деген менен, тарийхий қосықлар менен тарийхий жырдың, толғаўдың айырмашылығы бар.

Қосық – төрт қатарлы, белгили ұғымға ийе, өзине тән болған ырғақ, өлшем бирликлерин сақлаған адам сезгисин баян ететуғын шығарма. Қосық бир, еки ямаса бирнеше шуўмақлардан ибарат болыўы мүмкин. Егер, ол узақ созылып, көлемли сюжетлик ўақыяларды баянласа эпикалық шығармаға айланады [4:179].

Қосықлар өзиниң пайда болыўы жағынан фольклордың ең ески жанрларынан бири болса керек. Қосық қайсы халық болмасын, оның руўхый дүньясының ең бай ғәзийнеси болып есапланады [5:75].

Қаракалпак әдебияттануы ҳәм фольклористика илиминде қосықлар ҳаққында: «...адамзат турмысының хәр қыйлы темаларына арналған 7-8 яки 11 буўынлы бир өлшемде рифмаласқан, төрт қатардан туратуғын, куплетлердин жыйынтығынан ибарат белгили бир намада музыкалық әсбаптың жәрдеми менен ҳәм оның жәрдемисиз айтылатуғын поэзиялық шығармаларға айтамыз» делинеди [6:56].

Тарийхий қосықлар каракалпак халық қосықларының бир түри саналады. Фольклордағы тарийхий қосықлар - болып өткен белгили бир тарийхий ўақыяға байланыслы дөреген шығарма. Лекин, онда тарийхий ўақыя тутас қамтып алынбайды, ал ўақыяның базыбир тәреплерин өз ишине алып, халық поэзиясының сүүретлеў усылы менен өзінше баянлайды.

«Тарийхий қосықлар көбинесе бақсылар тәрепинен дуўтар менен атқарылса, тарийхий жыр ҳәм тарийхий толғаўлар жыраўлар тәрепинен қобыз бенен атқарылады. Соны да есапқа алыў керек, жыраўлар тәрепинен атқарылатуғын шығармалар бақсылардың да репертуары болыўы, ал бақсылар тәрепинен атқарылатуғын шығармалардың гейпаралары жыраўлар тәрепинен қобыз бенен де атқарылыўы мүмкин» [7:5].

Тарийхий қосықлардың көлеми қысқа, эскиз сыяклы болып келеди ҳәм узын ўақыяның ишинен тек сол қосықтың идеясын ашатуғын пайытларды ғана саралап көрсетеди. Және соның өзи көркем тил ҳәм тәсирли сезим менен өрилип келип, лирикалық планда бериледи [8:248].

Солай екен, тарийхий қосық лирикалық қосықлар түрине жататуғын болса, тарийхий жыр өзине тән айтылыў өзгешеликleri, мазмуны ҳәм формасы жағынан эпикалық дәретпелерге жатады. Онда эпосқа тән белгилердин бәрин табыўға болады.

Тарийхий қосықтағы жәмийетлик психология эпикалық жырға тәсир жасап, дәўир қаҳарманының образын жасаўға хызмет етеди. Солайынша тарийхий

қосықлар эпикалық жырлардың рауажланыуына тийкар болады.

Тарийхый қосықлардағы халықтың хәр қыйлы сезим-туйғылары, кеуил кейпияты тарийхый жырда да бериледи. Еки жанрда да белгили бир дәуирлерге байланыслы ел-халықтың тәғдири сөз болғаны менен, биринде ўақия сол ўақыттың өзінде жедел туўылыуында болса, екіншисинде араға бираз ўақыт салып, өткенди ой елегинен өткерип, дәуирге тийисли сөзлер саралап алынған.

Өз дәуиринде халық қосықларын жыйнап китап етип бастырып шығарған Ә.Тәжимуратов тарийхый қосықларды екиге бөлип қараўды усыныс еткен. Мәселен, «Бозатаў» (Әжинияз шайырдики), «Асқар батыр», «Қоңырат легендасы», «Қарақалпақ», «Кегейлиниң қазыўы» қусаған шығармаларды «тарийхый жыр» деп атаўды, ал қалған тарийхый ўақиялар тийкарында дөреген «Теңизбай», «Ақдәрәя», «Мәрдиқар», «Жети үйге бир белдар», «Әўезжан» қусаған қысқа шығармаларды «тарийхый қосықлар» деп атаўды усыған [9:19].

Ә.Тәжимуратовтың мына пикири бүгинги күнде де фольклористика илиминде әхмийетли деп ойлаймыз: «Поэмада типик геройдың халықлық турмысқа қатнасы, оның қахарманлық ислери, сол жолдағы басынан кеширген қайғы-қасиретлери көркем сөз өнери менен образлы етип бериледи. Ал, тарийхый қосықларда поэманың бул қасийети жоқ деп қараўға болмайды. Онда да дәстанлардағыдай қанлы урыслар, халықтың үрп-әдетлери, түсиниги, минез-құлқы, турмыс тиришилигиниң көринислери берилип отырады. Бунда, әсиресе, батырлардың образы барынша эпикалық шарықлаўға шығады. Ал, бирақ тарийхый қосықта эпикалық қахарманның типлик болыуына айрықша кеуил бөле бермейтуғын қасийетти көремиз» [9:50]. Бул пикир тарийхый жыр ушын анықлама хызметин атқарады.

Тарийхый қосықлар ўақияның сол пайытында туўылған дөретпелер болса, тарийхый жырлар белгили бир ўақыт өткеннен кейин сол тарийхый қосықтың тийкарында пайда болып, атқарыўшылар тәрепинен жетилисип, рауажландырылып барылады. Хәттеки, қахарманлық дәстанлардың дөрелиўинде де тарийхый қосықлардың орны бар. Улыўма алғанда, тарийхый қосықларды дөретиўшилердің өзи сол дәуирлерде өмир сүрип, ўақиялардың ишинде жүрген шайыр-жыраўлар. Бирақ өз ўақтында қағазға түсирлимегенлиги себебли бул дөретпелер аўыздан аўызға жетип келген. Жырланыў дәстүри, көркемлик өзгешелигиниң уксаслығы буған дәлил бола алады.

Пикиримиз анығырақ болыўы ушын тарийхый қосық хәм тарийхый жырлардың өзгешелигин таллап көрейик. Мәселен, «Әўезжан» тарийхый қосығы [11: 400-401] сюжетке қурылмаған. Онда тарийхый ўақиядан бир көринис бар, болғаны. Усы деталь аркалы Хийўа ханлығы хәм қарапайым халыққа оның зулымлығы ҳаққында тәсирли мағлыўмат аламыз.

Әўезжан – тарийхта ҳақыйқат болған адам. Халыққа ислеген хызметлери ушын ол халықтың ядында қалған хәм қосықтың дөрелиўине де себепши болған. Оның ис-хәрекетлери ханға ямаса оның қасындағы хәмелдарларға жакпай қалған болыўы мүмкин, хан оны дарға астырыўға буйрық берген. Бул жерде хан дәуириндеги халыққа исленген зулымлықлар ҳаққында мағлыўмат аламыз. Қосықта айтылғанындай, дар малбазарға қурылған. Демек, хан ойына не келсе

халыққа соны ислей берген. Усылай етсем, халықты колда улаў аңсат болады, деп ойлаған.

Ал, енди тарийхый қосықлар қатарында саналып келинген “Қоңырат легендасы” [9:355-360] шығармасын анализлеп көрсек. Бунда да Хийўа ханының халыққа зулымлығы ҳаққында сөз болады. Сюжет төмендегише:

Қоңырат бул дәуирлерде Хийўа ханлығына қарап турған болады. Бир күни хан еригип отырып, халықты қалай қан қақсатыўды ойлайды хәм жәллат-ўәзирлерин шақырып алып, таўдан дәрәя қазыў бойынша буйрық береді. Буған қырық мурапты басшы етип бекитип, қазыў жұмысына халық арасынан 15 жастан 60 жасқа шекемги болған пуқараларды жыйнатады. Қазыўға ким кеш қалса, сол дарға астырылады. Халық аш-әптадалықта халы қурып қазыўға жарамай қалады. Бундай жағдайда да олар өлимге гириптар болар еди. Сай өликке, дәрәя қанға толады.

Усы қазыўда Султамурат деген жигит те қатнасады. Бир күни ол сүйген ярының қасына барып, уйқы басып сәскеде оянады. Сонда жигит сүйген ярына «мени өлтиреді» деп хош аллаяр айтады. Қыз жигитке “қорықпа” деп тәселле береді. Қыздың әкеси бай болады. Ол жигитине әкесиниң жылқысынан бирин сайлап әкелип, бир сумлық ойын билдиреди. Усы ат пенен арман-берман шаўып өтип, «мен ханның жиберген адамыман. Ханның ҳәмирин еситиң: хәмме мураптар өлтирилсин» деп жар сал, дейди.

Жигит қыздың айтыўы бойынша ис тутып, қазыў алып барылып атырған жерге барып қоңыр аты менен арман-берман қуйынлатып шаўып жар салып өтеди. Сондай азап шеккен халық мураптарды тутып алып сол жерде кимисин шалып, кимисин шаўып өлтирип, өшин алады.

Бул хабар ханға жетип барғанда хан хайран қалады хәм ўәзирлерин жыйнап “Қоңыратлыны таўып әкелиң” деп буйрық береді. Лекин, “Қоңыратлы”ны хеш ким таба алмайды.

Солай етип, қыздың ойлаған хийлеси әмелге асып, халық азаптан қутылады. Халық арасында қалған “қырық ешекли мурап қазған”, “құпияда қатын озған” деген нақыл сөзлер хәм хәзирги Қоңырат районы атамасы усы әпсана менен байланыслы деп жуўмақланады қосық.

Ҳақыйқатында бул қосық емес, ал жыр. Себеби, бунда сюжет бар, көркемлеп сүўретлеў бар. Атынан көринип турғандай, жыр легендаға қурылған. Деген менен, бунын тийкарында тарийхый ҳақыйқатлық, тарийхый факт жатыр.

Жуўмақластырып айтатуғын болсақ, қарақалпақ тарийхый қосықлары хәм тарийхый жырлар- өз алдына өмир сүре алатуғын жанрлар. Тек нағыз тарийхый шығармаларға тән негизги сыпаттар тарийхый қосықларда ғана сақланған болады. Тарийхый қосықлар оғада жедел, ўақия болған демлерде туўылып социаллық турмыстың келбетин көз алдына жайып таслайды. Сол себепли онда кеуил-кейпият лирикалық турғыдан бериледи. Тарийхый жырдың өзине тән өзіншелиги, айтылыў өзгешелиги, мазмұны хәм формасы жағынан эпикалық мийраслар қатарына жатады. Оннан эпосқа тән эпикалық сыпатларды да табыўға болады. Солай екен, қарақалпақ фольклорының классификациясында тарийхый қосықларды тарийхый жырлардан бөлип қараў мақсетке муўапық саналады.

Әдебиятлар

1. http://www.elama.net/m/kitap_kk.php?id=3369&oku=21196
2. Айымбетов Қ., Кожуров О. Қарақалпақ әдебиятының түрлери. // «Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы», 1939, №4.
3. Дәўқараев Н. Шығармалары, 2-том. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1977, 356-б.
4. Мәмбетов К. Әдебият теориясы. – Нөкис: “Билим”, 1995, 216-б.
5. Максетов Қ. Қарақалпақ халық көркем аўызкеи дөретпелери. – Нөкис: “Билим”, 1995, 339-б.
6. Максетов Қ. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы. – Ташкент: “Фан”, 1965, 286-б.
7. Қожықбаев Ә. Тарийхый қосықлар. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1980, 56-б.
8. Уахатов Б. Қазақтын халық өлеңдери. – Алматы: “Ғылым”, 1974, 285-б.
9. Қарақалпақ халық қосықлары (баспаға таярлаған Ә.Тәжимуратов). – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1965, 399-б.
10. Қарақалпақ фольклоры. V том. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1980, 464-б.

Мақолада қорақалпоқ тарихий кўшиқларининг алоҳида тур сифатида белгилари қайд этилади. Шу вақтга қорақалпоқ фольклоридagi жанрларни таснифлашда тарихий кўшиқлар билан тарихий жырлар бир тур сифатида қаралиб келинган. Муаллиф тарихий кўшиқ лирик, тарихий жыр эса эпик асарлар туркумига тааллуқли, деб ҳисоблайди ва буларни бўлиб қарашни таклиф қилади.

РЕЗЮМЕ

В статье отмечены особенности каракалпакских исторических песен как отдельного типа народных песен. До сих пор в классификации жанров каракалпакского фольклора исторические песни и исторические джыры считались одним видом. Автор считает, что историческая песня является лирической, а исторический джыр - частью серии эпических произведений, и предлагает рассматривать их как таковые.

SUMMARY

The article highlights the features of the Karakalpak historical songs as a separate type of folk songs. Until now, in the classification of genres of Karakalpak folklore, historical songs and historical djirs were considered one type. The author believes that the historical song is lyrical, and the historical djir is a part of a series of epic works, and suggests considering them as such.

Ilm hám jámiyet: Huqıq hám tálim-tárbiya haqqında paydalı keńesler múyeshi

ВАКИЛЛИК ҲОКИМИЯТИНИНГ АХБОРОТ СИЁСАТИ ВА ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИ МАСАЛАЛАРИ

А.Қ.Байрыева – философия илимлериниң кандидаты, доцент

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Жамиятда олиб борилаётган ислохотлар, қабул қилинаётган қонунлар, қарорлар, дастурлар, стратегияларнинг барчаси фуқаролар тақдирига дахлдордир. Шундай экан, ушбу қонун ва қарорлардан фуқаролар доимий тарзда хабардорми, деган савол туғилади. Албатта, фуқароларимиз ўз вакиллари орқали хабардор бўлади, деган жавобни олиш мумкин. Аммо, рационал таҳиллар бу жавобни қониқарли деб ҳисобламайди. Демократик жамиятда фуқаролик жамияти институтларининг ўрни ва роли жуда каттадир. Фуқаролар ушбу институтлар орқали ўз манфаатларини ҳокимият идораларига тезроқ ва батафсилроқ етказиш имкониятига эга.

Жамиятда аввало, фуқаролар ўз тақдирларига дахлдор қонунларнинг, қарорларнинг, дастурларнинг ишлаб чиқишида иштирок этиши ҳақидаги билимларга ва ахборотларга эга бўлиши лозим. Аҳоли ўз ҳудудини ривожлантиришда самарали ва тўлақонли иштирок этиши тўғрисида етарли ахборотга эга бўлмасдан ижобий натижага эришиш қийин. Бирор соҳада кўриб чиқилаётган ишларнинг ҳолати тўғрисида умумий маълумот маълум бўлса, қабул қилинадиган қарор ёки қабул қилинадиган қарорнинг моҳияти тўғрисида зарур маълумотлар мавжуд бўлса, дастлабки қарор лойиҳалари ҳақида ахборотга эга бўлса жамоатчиликда қизиқиш масъулият пайдо бўлади. Фуқаро ўз ҳудудини тараққий эттиришга дахлдорлигини ҳис этади, жамият манфаатларидан келиб чиқиб фикрлаш қобилияти шаклланади, ўз ҳатти-ҳаракатларини бошқаларнинг тақдирига ҳам таъсир этишини англаб яшайди.

Ахборот олиш ҳуқуқи фуқароларга ҳам, уларнинг бирлашмаларига ҳам, фуқаролик жамияти институтларига ҳам тегишлидир. Ахборот олиш нофаол ва фаол равишда амалга оширилиши мумкин. Нофаол ахборот олиш, мисол учун, бу халқ депутатлари вилоят ёки туман кенгазининг оммавий ахборот воситалари, фуқаролар, нодавлат нотижорат ташкилотлари бўлиши мумкин, умуман фуқаролик жамияти институтларига бирор масала бўйича тўлиқ, ишончли, кенг қамровли ва ўз вақтида ахборот тақдим этиш мажбурияти билан боғлиқ бўлса, фаол ахборот олиш даражаси эса халқ депутатлари вилоят ёки туман кенгазининг қўшимча маълумот олиш учун сўровларга жавоб бериш ва мустақил текширувларга ҳалақит бермаслик мажбурияти билан боғлиқ, шунингдек, фуқаролик жамияти институтларининг масалаларини сиёсий ечими билан алоқадор маълумотларни тўплаш йўналишидаги фаолияти ҳам ҳисобланади.

Давлат ҳокимияти органларидан фуқаролар нафақат расмий ташкилотларга бирлашиш шаклида, балки, норасмий ташаббускор гуруҳлар кўринишида ҳам ахборот олиши мумкин. Фуқаролар учун маълумотлар том маънода очиқ, ошқора ва бемалол фойдаланиладиган бўлиши керак. Жамиятнинг ошқораликка эҳтиёжи бор, шунинг учун маълумотлар етарли миқдорда ва ўз вақтида тақдим этилиши зарур, бу эса қарорларни қабул қилишда жамоатчиликка ўз ҳиссаларини қўшишга имкон беради.

Мамлакатимизда аҳолини ахборот билан таъминлаш, уларнинг жамиятда олиб борилаётган ислохотлардан

хабардорлик даражасини юксалтириш борасида изчил ислохотлар амалга оширилиб келинмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг VII бобида фуқаролар ўз манфаатларига дахлдор бўлган ҳужжатлар, қарорлар ва бошқа материаллар билан танишиб чиқиш ҳуқуқи белгиланган. Бош Қонунимизнинг 30-моддаси мазмунини англашиладиган ушбу ҳуқуқ мазкур моддада Ўзбекистон Республикасининг барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахслари зиммасига ушбу материаллар билан танишиб чиқиш имкониятини яратиб бериш мажбурияти тарзида юкланган.

Конституциянинг 29-моддасида ҳар ким ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш ҳуқуқи, 32-моддада фуқаролар жамият ва давлат ишларини бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқи белгиланган. Бу нормалар фуқароларга ўзларининг ҳуқуқ ва манфаатларига дахлдор бўлган қарорлар, дастурлар, ҳужжатлар ва бошқа маълумотлар билан танишиб чиқиш орқали бошқа конституциявий ҳуқуқларини амалга ошириш учун имконият беради.

Конституциямизнинг 30-моддасида белгиланган фуқароларни уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларига дахлдор бўлган ҳужжатлар, қарорлар ва бошқа материаллар билан танишиб чиқиши учун шароит яратиб бериш мажбурияти ахборот эркинлиги қафолатларидан бири бўлиб, бу мамлакатимизнинг ўндан ортиқ қонун ҳужжатларида такомиллаштирилган ҳамда қўшимча механизм ва тартиботлар белгиланган.

Хусусан, “Ахборот эркинлиги принциплари ва қафолатлари тўғрисида”ги Қонуннинг 8-моддасида давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, жамоат бирлашмалари ва бошқа нодавлат нотижорат ташкилотлари ҳамда мансабдор шахслар қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ҳар кимга ўзининг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларига дахлдор бўлган ахборот билан танишиб чиқиш имкониятини таъминлаб бериш билан боғлиқ бир қатор механизмлар белгилаб берилган. Унга қўра, Конституция бўйича тегишли мажбурият юкланган юқорида кўйд этилган субъектлар мақбул ахборот ресурслари яратишлари, фойдаланувчиларни фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва мажбуриятларига, уларнинг ҳафсизлигига доир ҳамда жамият манфаатларига тааллуқли бошқа масалалар юзасидан ахборот билан оммавий тарзда таъминлашлари шарт [1].

Шунингдек, бу каби нормалар Ўзбекистон Республикасининг бошқа бир қатор амалдаги қонун ҳужжатларида ҳам ўз аксини топган. Хусусан, “Ахборотлаштириш тўғрисида”ги Қонуннинг 14-моддаси тўғридан тўғри “Ўзлари тўғрисидаги маълумотларни ичига олган ахборот ресурсларидан юридик ва жисмоний шахсларнинг эркин фойдаланиши”га бағишланган. Унга қўра, юридик ва жисмоний шахслар ўзлари тўғрисидаги маълумотларни ичига олган ахборот ресурсларидан эркин фойдаланиш, мазкур маълумотларнинг тўлиқлиги ҳамда тўғрилигини таъминлаш мақсадида уларга аниқликлар киритиш ҳуқуқига эга. Ўзлари тўғрисидаги маълумотларни ичига олган ахборот ресурсларидан юридик ва жисмоний шахсларнинг эркин фойдаланиши қонун билан

чекланиши мумкин. Юридик ва жисмоний шахсларга ўзлари тўғрисидаги маълумотларни ичига олган ахборот ресурсларидан эркин фойдаланишни ахборот ресурсларининг очиклигини ёки эгаси рад этганлиги устидан судга шикоят қилиниши мумкин [2].

“Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиклиги тўғрисида”ги Қонунда давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиклигини таъминлаш борасида олтига усул кўрсатиб берилган:

- давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг фаолияти тўғрисидаги ахборотни эълон қилиш (чоп этиш);
- давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг фаолияти тўғрисидаги ахборотни уларнинг расмий веб-сайтларида жойлаштириш ва янгиллаб бориш;
- давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг фаолияти тўғрисидаги ахборотни ҳамма кириши мумкин бўлган хоналарга ва жойларга жойлаштириш ҳамда янгиллаб бориш;
- давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг фаолияти тўғрисидаги ахборотни ахборот-кутубхона ва архив фондлари орқали тақдим этиш;
- давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг очик хайъат мажлисларида ахборотдан фойдаланувчиларнинг ҳозир бўлиши учун шароитлар яратиш;
- ахборотдан фойдаланувчиларнинг сўрови асосида уларга давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг фаолияти тўғрисида оғзаки ва ёзма шаклда (шу жумладан, электрон ҳужжат шаклида) ахборот тақдим этиш.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, мазкур усуллар қатъий чегараланган эмас. Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиклигини таъминлаш қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа усуллар билан ҳам амалга оширилиши имконияти мавжуд. Қонун билан давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг фаолияти тўғрисида ахборот олишга доир сўровни кўриб чиқиш тартиби ҳам белгиллаб берилган. Унга кўра, ахборотдан фойдаланувчининг сўрови рўйхатдан ўтказилган кундан эътиборан кўпи билан ўн беш кунлик муддатда кўриб чиқилиши керак [3].

Ўзбекистон Республикасининг “Ахборот олиш қафолатлари ва эркинлиги тўғрисида”ги Қонуннинг 7-моддасида ҳам давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва мансабдор шахслар зиммасига тегишли мажбурият юкланган. Мазкур Қонунда ахборот олиш имкониятини таъминлаш йўллари ҳам кўрсатилган – ахборот олиш имконияти қонун ҳужжатларини ва тегишли материалларни эълон қилиш ва тарқатиш йўли билан таъминланади.

Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармони ушбу конституциявий нормани амалга ошириш билан боғлиқ бир қатор муҳим қоидаларни белгиллаб берди. Хусусан, унда давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиклигини таъминлаш, жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда қонуний манфаатларига оид ахборотни тақдим қилишнинг замонавий шакллари жорий этиш кўзда тутилган [4].

Дарҳақиқат халқаро стандартларда ҳам қарорлар қабул қилиш жараёнида иштирок этишда тенг ҳуқуқлиқликнинг тан олиниши, ҳимоя қилиниши, конституция ва қонун ҳужжатлари тартибда амалга оширилиши керак. Бу борада Ўзбекистонда ҳуқуқий асослар етарли даражада яратилган.

Сиёсий қарорлар қабул қилиш борасидаги жамоатчилик маслаҳатлашувларида аҳолининг хабардорлик даражасининг юқорилиги фуқароларнинг фикрларини тўғридан-тўғри ёки фуқаролик жамияти институтлари орқали шакллантириш ва тўплаш имкониятини беради, шу билан бирга қарорларнинг халқ эҳтиёжларидан ва талабларидан келиб чиқиб қабул

қилинишини таъминлайди (қонун ҳужжатларида аниқ кўрсатилган сабабларга кўра махфийлаштирилган ёки маълумотларни ҳимоя қилиш учун чекланган ҳоллар бундан мустасно).

Сиёсий модернизациялаш жараёнида давлат ва фуқаролик жамияти ўзаро мутаносиб равишда ривожланади ҳамда улар ягона социал организмнинг иккита таркибий қисми ҳисобланади. Бу жараёнда давлат ва жамиятнинг узвий икки томонлама манфаатли мулоқоти талаб этилади. Фуқаролик жамияти шакллари экан давлатнинг кўпгина вазифаларини ўз зиммасига олади, унинг ривожланиши учун хизмат қилади.

Сиёсий адабиётларда бундай идеал даражага етиш учун давлат ва жамият, фуқаролар ўртасидаги мулоқот ва ҳамкорлик ўта муҳим аҳамиятга эга экани таъкидланади. Президент Шавкат Мирзиёевнинг — Халқ билан мулоқот ғояси фуқароларнинг жамиятдаги ўрни ва ролини оширишда туб бурилиш ясади.

Бугун фуқаролар фақатгина маиший муаммолар билан яшаётгани йўқ, балки улар ўз-ўзини камол топтириш, бошқаларни ҳам бунга ундаш, атрофдагиларга ёрдам бериш, давлат ва жамият бошқарувида ўз овози, ўз ғоялари ва ташаббуслари билан иштирок этиш орқали жамият равожига ҳисса қўшиш масъулияти билан яшамоқда. Шунинг учун ҳам бугун халқ депутатларининг, давлат органларининг юртимизда фаолият олиб бораётган нодавлат нотижорат ташкилотлар ва фуқароларнинг турли бирлашмалари ва уюшмалари билан кенг мулоқот қилишига, уларнинг ҳам манфаатларини тўғри тушунган ҳолда таъминлашига зарурат сезилмоқда.

Ўзбекистонда вакиллик ҳокимияти органлари ва фуқаролик жамияти институтлари ҳамкорлигининг аҳолини хабардорлик даражасини ошириш босқичи катта меҳнат ва ташаббусларни талаб этади. Бугун одамлар замонавий ахборот коммуникация технологияларидан самарали фойдаланишмоқда. Улар мурожаатларни ҳам, шикоятларни ҳам, ташаббусларини ҳам Интернетдаги ижтимоий тармоқлар орқали йўллашмоқда. Ижтимоий тармоқлар фуқаролар учун нафақат мулоқот воситаси, балки ахборот олиш, янги билимларга эга бўлиш манбаи ҳамдир. Бу эса одамларнинг сиёсий онги ва маданиятини ошиб боришига, жамият ишларига кизикиши ортишига сабаб бўлмоқда. Шунинг учун ҳам америкалик олим Г.Рейнгольд шундай ёзади: “Мобиль алоқа ва ялпи компьютерлаштириш ва интернетлаштириш инсоннинг мулоқотидан тортиб меҳнат фаолиятигача ўзгартиришни бошлапти. Шунинг учун ҳам яқин келажақда одамлар “ақлли омма”га айланадилар интернет ва компьютер ёрдамида ўзаро боғланишади ва жипслашишади [5].

Бугун кўпчилик исталган муаммо бўйича Интернет саҳифаларига жойлаштириб овоз йиғишмоқда, тарафдорлар аниқ бўлгач биргалашиб ижтимоий муаммони ҳал этишга масъул давлат идораларига мурожаат қилишмоқда. Бугунги кунда фаол фуқаролар бутун жамиятга ана шу фаолликни “юқтирган” ҳолда умумжаиятга фойда келтирмоқда.

Интернетдаги ижтимоий тармоқлар одамлар учун ўз фикрини ифодалашнинг энг қулай воситасига айланган. Шу боисдан ижтимоий тармоқларда уй-жой масаласи, ёки уй-жойларни таъмирлаш билан боғлиқ ҳолатлар, пул-кредит масалалари, маҳаллий ҳокимият органлари билан муносабатлар бўйича видео, фото мурожаатлар кўп учрамоқда. Бу мурожаатларга давлат ҳокимияти органлари ўз муносабатларини билдиришмоқда.

Интернет горизонтал, назорат қилиб бўлмайдиган ва бир вақтнинг ўзида “бир кишидан бошқасига” ва “бир кишидан кўп кишига” тамойили бўйича арзон мулоқот каналидир, шунинг учун интернетдан фойдаланишнинг ўзи фуқаролик ташаббусларини юзага келтирмоқда.

Умуман олганда аҳолини ахборотлардан хабардорлик даражасини ошириш вакиллик ҳокимияти органлари ва фуқаролик жамияти институтлари ҳамкорлигини кучайтиришда муҳим босқич сифатида аҳамиятлидир. Буни бугунги кундаги пандемия шароити ҳам исботламоқда.

M A Z M U N Í

Ўзбекистан Республикасы Президенти Шавкат Мирзиёевтин Бирлескен Миллетлер Шөлкеми Бас Ассамблеясының 75-сессиясындағы шығып сөйлеген сөзи 3

БАС МАҚАЛА

Руўхыйлық. Өзлгимиз сағалары

Камалов Қ., **Базарбаев Ж.** Карақалпақлардың пайда болыуы әйемги тарих нәзеринде 5

TÁBIYIY HÁM TEXNIKALÍQ ILIMLER

Fizika. Matematika

Бекиев А.Б., Мамбетов А.Б., Бабаназаров Д.Ж. Начально-граничные задача для вырождающегося уравнения четвёртого порядка с нелокальными условиями 8

Қурбонова У.Х., Сатторов А.А. Куёш элементи ёрдамида энергиянинг бир турдан бошқа турларга узлуксиз ўтишини намойиш этувчи ўқув лаборатория қурилмаси 11

Нуржанов Б.О., Омаров Т. О приближённом решении краевой задачи для интегро-дифференциальных уравнений фредгольма с функциональными краевыми условиями 13

Отаров А.О., Хамитова К.М., Медетбаева С.Б., Таджиев Т.М. Некоторые способы определения совместности системы линейных алгебраических уравнений 15

Texnika

Кадилов Е.Б., Самадов А.Р., Каландаров И.И. Контроль и управление микроклиматом теплицы на базе микроконтроллера ATMEGA 8. 17

Biologiya

Хайдаров Х.К., Турсунбоев Х.Е., Авалбаев О.Н., Джуманиёзова Ф.С. Ferula L. туркуми турларининг Ғарбий Помир-Олой ҳудудида тарқалиши ва гат харитаси 19

Geologiya-mineralogiya

Jumamuratov A., Jumamuratov M.A., Sultonova M. Tuproqdagi kimyoviy elementlar holatini o'rganish uchun izotopik tahlil metodini qo'llash uslublari 22

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Ruwxıylıq tiykarları. Tariyx. Huqıqtanıw

Абдукаримов А.А. Сельское население Каракалпакстана в 1960-1980-х годах: надежды, чаяния, обман 24

Жамалов Н., Ибадуллаев Б. Манаўиятмызда миллий ۆзлкти аңлаў 26

Махмудова М., Шамуратова Э.С. Жамиятимизда ислом кадрларини шакллантиришнинг роли 27

Sağındikov B. 1937-1938- jillarda quwdalawğa ushıraqan qaraqalpaq ziyalıları haqqında 29

Туробов Б.Н. Е.Э. Бертельс ижодида Абу Наср Фаробий фалсафаси талқини 32

Эшов Х.Х. Маънавий хавфсизлики таъминлашда ички ва ташқи таҳдидларни бартараф этиш масалалари 34

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

Абдиназимов Ш.Н. Лингвокультурология – тил билимининг жаңа тараўи 36

Алламуратов Н.Е. Карақалпақ тилинде компонентли юридикалық терминлер 38

Алибаева У.А. Речевого этикет 40

Бахридинова Б.М. Ўзбек тилида ўқув луғати типларини ажратиш муаммолари 42

Гулямова Ш.К. Қўп маъноли сўз ва унинг ўрганилиши хусусида 44

Далжанова С.С., Тиллаҳўжаева Ф.М. Замоनावий немис тили оғзаки ва ёзма нутқида инглизча сўзлар 46

Даниярова З.Ж. Карақалпақ халық аўызеки доретпелериндеги араблық шығыска ийе антропонимлер 48

Холмуродова М.И. Эркин Аъзам кинокиссалари тилининг прагматик хусусиятлари 51

Холмуродова М.И. Эркин Аъзам кинокиссалари тилининг грамматик жиҳатдан ўзига хослиги 53

Худайрова М.Т. Қорақалпоғистон ўзбек шеваларидаги таом номларининг синтактик усул билан ясаилиши 56

Исаева Ш.М. Специфика передачи без эквивалентной лексики 58

Қазымбетова З.М. Ж.Избасканов поэзиясында тенеўлердин стиллик колланылыуы 59

Қурбаниязов Д. Газета макалаларына тема қойыўдың теориялық мәселелери 61

Қуттымуратова Ы.А., Базарбаева Г.Б. Карақалпақстан республикасы қазақ сөйлесиминде ушырасатуғын араб-иран тиллеринен кирген сөзлер ҳаққында 63

Шынназарова С., Мамбетова Г. Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақнама» роман-эссесинде жанапайлардың стиллик колланылыуы 65

Adebiyattanıw

Алланазаров Е. А. Дабыловтың «Бахадыр» дәстанында фольклорлық мотивлер 67

Amirgulova Z.M. Hikoyalarda tarixiy shaxslar – tarix bezagi 69

Aymubetova Z.M. I.Yusupov lıro-epikalıq poemalarınıń kórkemlew usılları hám onıń áhmiyeti 71

Бекбергенова З.У. Ш.Сейтов романларының ғәрезсизлик жылларында изертлениуи («Халқабат» романы мысалында) 73

Бозоров С. Эпик майдонда романий тафаккур талқини 74

Гайлыева О.К. Шайыр Рауф Парфийдин аралық формасындағы қосықларының өзине тән өзгешеликлери 77

Есебаев М. Архаикалық мифлердин әйемги дереклери хәм халық дәстанларында қәлипlesiў жоллары 78

Жепбарова С. «Ашық- Нәжеп» дәстаны сюжетининг үлгилери хәм изертлениуи (түркий версиялары мысалында) 81

Каниязова Ж.О. Карақалпақ, қырғыз хәм өзбек прозасында образлар типологиясы 83

Кенесбаева Ш.К. Карақалпақ халық дәстаны «Шәрияр»: вариантлар аралық ұқсаслық хәм өзгешеликлер 85

Матимов К.Г., Өтепбергенова Г. Шешенлик өнери хәм импровизация 88

Мирзаев Ж.Н. “Гүрүғли” туркум Аваз образи 91

Палымбетов К.С. «Қоблан» дәстанында эпикалық санлар системасы 95

Рзаева Р.К. Лингвокультурологические особенности концепта «Родина/Motherland» (на материале произведений русских и английских поэтов) 97

Смамутова Ш.А. Карақалпақ поэзиясында халықлық дәстүрлердин раўажланыў басқышлары, әдебиаттаныўдағы изертлениуи ҳаққында 100

Смамутова Ш.А. Мухаббат темасын жырлаўдағы халықлық дәстүр менен сабакласлық (Х.Даўлетназаров, Б.Сейтаев, О.Сәтбаев поэзиясы мысалында) 102

Халимов С. Шох Ғариб Мирзо – Ғарибий «Девон»ининг жанр хусусиятлари 105

Қанаатов Е.Е. Тарийхый қосықларда тарийхый ҳақыйқатлық (Тарийхый қосықларда Хорезм журты темасы мысалында) 106

Қанаатов Е.Е. Тарийхый қосықлар – халық қосықларының айрықша бир түри сыпатында 108

Ilm hám jámiyet: Huqıq hám tálim-tárbiya haqqında paydalı keńesler múyeshi

Байрыева А.Қ. Вакиллик ҳокимиятининг ахборот сиёсати ва жамият тараққиети масалалари 110

ISSN 2010-720X

ILIM HÁM JÁMIYET

FAN VA JAMIYAT

2020 (№3)

ҚУТЛЫҚЛАЙМЫЗ !

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti
Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy
kommunikatsiyalar agentligi

№ 4784-115f-3a08-788a-ff00-8083-9066
Hujjat yaratilgan sana: 2020-08-17
Ariza raqami: 21211097

Hujjat berilgan: OTEMURATOV BAIRAMBAY PERDEBAYEVICH
Qabul qiluvchining identifikatsiya raqami: 520867804

Ommaviy axborot vositasi davlat ro'yxatidan o'tkazilganligi to'g'risida
GUVOHNOMA

№ 1098

Nomi: "ILIM HA'M JAMIYET"-FAN VA JAMIYAT-"SCIENCE AND SOCIETY"-НАУКА И ОБЩЕСТВО

Tarqatish shakli: jurnal

Til(lar)i: qoraqalpoq, o'zbek, rus, ingliz

Muassis(lar)i: Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Ixtisoslashuvi: ilmiy-metodik

Tahririyat manzili: Qoraqalpog'iston Respublikasi, Nukus shahri, P.Seytov ko'chasi, Raqamsiz uy

Tarqatish hududi: O'zbekiston Respublikasi bo'yicha

Berilgan sanasi: 07-08-2020

Ro'yxatdan o'tkazuvchi organ rahbari: Xodjayev Asadjon Azatbekovich

Mazkur hujjat Vazirlik Mahkamasi 2017 yil 15 sentyabrda 728-son qarori bilan tasdiqlangan O'zbekiston Respublikasi Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali to'g'risidagi qonunga muvofiq shakllantirilgan elektron hujjatning nusxasi hisoblanadi. Elektron hujjatning nusxasida ko'rsatilgan ma'lumotlar to'g'riligini tekshirish uchun rpo.gov.uz veb-saytiga o'ting va elektron hujjatning noyob raqamini kiritib yoki mobil telefon yordamida QR-kodni skaner qiling. Diqqat! Vazirlik Mahkamasi 2017 yil 15 sentyabrda 728-son qaroriga muvofiq elektron hujjatlardagi ma'lumotlar qonuniy hisoblanadi. Davlat organlariga Yagona portali shakllantirilgan elektron hujjatlarning nusxalarini qabul qilishni rad etishlari qat'iyan taqiqlangan.

8501

Усы жаңа гүялық алынғаннан соң көп узамай «Илим ҳам жәмийет» журналы өмиринде төменде көрсетилген еки үлкен жаңалық жүз берди.

I. Биринши жаңалық: Өзбекстан Республикасы Министрлер Кеңеси жанындағы Жоқары Аттестация Комиссия баслығы А.Т.Юсуповтың 2020-жыл 30-июльдағы № 01-10/1103-санлы хатында төмендегіше көрсетилген қууанышлы хабар болды:

«ЖАК коллегиясының 2020-жыл 30-июльдағы 283/7.1-санлы қарарына тийкар «Жоқары мағлыұматлы илимий ҳам илимий-педагог кадрлар қәнигеликлери дизими»ндеги илим тармақлары бойынша «Digital Commons» платформасы негизиндеги «Uzbekistan Research Online» санлы платформасы қурамына иловаға мууанық киритилген республика жоқары оқыў орынларының 41 журналында жетекшии шет ел илимпаз-қәнигелер рецензиясынан өткерилген ҳалда англис тилинде жәрияланатугын мақалалар диссертациялар тийкаргы илимий нәтийжелерин жәриялаўға усынылған илимий баспалар дизимине киритилген шет ел илимий баспаларда жәрияланған илимий мақалаларға теңлестирилгенлигин мәлим етеди».

Редакциялық аңлатыў: Усы 41 журнал арасында 29-сан менен «Илим ҳам жәмийет» журналы да дизимге алынған.

II. Екинши жаңалық: - Алишер Наўайы атындағы Өзбекстан Миллий китапханасының 2020-жыл 9-октябрьдеги китап ҳам бир қатар күнделикли баспаларға ISBN ҳам ISSN санларды бирлестириў ҳаққында мағлыұматнамасы тийкарында «Илим ҳам жәмийет» журналына халық аралық «Scopus» стандартлары талапларына сай баспа нусқа менен бир қатарда төмендеги көрсеткишлер тийкарында электрон тәризде шығарылыўға да ҳуқық берилди:

<i>Turkum nashrning nomi</i>	<i>ISSN raqam</i>	<i>Turkum nashlarning turi</i>
"Ilm hám jámiyet", "Fan va jamiyat", "Science and society", "Наука и общество"	2181-1555	электрон нашр

Хўрметли журнал редакциясы жәмәети! Редколлегия ағзалары!

Жоқарыда келтирилген барлық табысларыңыз бенен Сизлерди шын жүректен қутлықлаймыз!

Ректорат

УСТАЗЛАР ШЕЖИРЕСИ

Илим - билимимиздин уллы байтереги еди

Философия илимлеринин докторы, профессор, Ўзбекистон Илимлер Академиясинин хакийкий ағзасы, Ўзбекистон, Қарақалпақстан Илим-билиминин уллы байтереги Жуманазар Базарбаев 1933-жылы Мойнак районында туылды. Өмири хэм 65 жыллық мийнет жолы дауамында Ўзбекистон Республикасы ғарезсизлиги, өзбек хам қарақалпақ халықларының дослығын бек-

кемлеўте, халқымызды миллий идея хэм жоқары мәнәуи-ят руўхында тәрбиялаўға тийисли фундаментал шығармалар деретти. Ж.Базарбаев белгили философ, социолог, сиясаттанушы алым сыпатында республикалық хэм сырт елли алымлар арасында үлкен абыройға ийе еди. Оның ғарезсизлик жылларында 10 нан артық сабақлықлары, 20 монографиясы, 14 ке жақын оқыўлық-методикалық шығармалары басып шығарылды. Алымның қәлемине тийисли 200 ден артық мақалалар республикалық газета-журналларда жәрияланған болып, оларда өзбек хэм қарақалпақ халықларының миллий қәдириятлары, раўажланыўы сәўлеленген.

Ж.Базарбаевтың “Жылдың ең жақсы сабақлығы хэм оқыў әдебияты авторы - 2012” республикалық таңлаўында “Әдеп философиясы” сабақлығы хэм «Қорақалпоқ этно-педагогикаси» китабы сыйлы орынларды ийеледи. Академик Ж.Базарбаев басшылығында ғарезсизлик жылларында 10 кандидатлық, 32 магистрлик, 5 докторлық диссертация жумыслары табыссы қорғалды. Оның бир неше жзлеген шәкиртлери республиканың түрли тараўларында жемисли мийнет етпекте.

Ж.Базарбаев 2017-жылдан Ўзбекистон Миллий университети хэм Самарқанд мәмлекетлик университети философия пәни бойынша докторлық диссертациясын қорғаў бойынша Кеңес ағзасы сыпатында жемисли мийнет етти. ҚМУ, НМПИ, УзРМУ жанындағы педагогика илимлери бойынша докторлық диссертациясын қорғаў кенесинин баслығы болды.

Устаз алым 1995-жылда Бердақ атындағы Мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты, 2017-жыл жуўмағы бойынша “Ардақлаў” сыйлығының лауреаты болды. Биринши дәрежелі «Мийнет пидайысы» көкирек нышаны менен сыйлықланды.

Аўа, усындай адиўли устаз, хакийкий инсан Ж.Базарбаев Илим-билимимиздин уллы байтереги еди. Ол халқымызға үлкен илимий мийраслар қалдырып кетти. Өлбетте, уллы алым естелиги мудамы бизин ядымызда қалады.

*Әжинияз атындағы НМПИ ректораты,
«Илим хэм жәмийет» журналы редколлегия
ағзалы хэм редакция жәмәғати.*

УЛЛЫ ИСЛЕРИҢИЗ ҚАЛДЫ ИЗЛЕРДЕ

(Академик Жуманазар Базарбаевты соңғы сапарға шығарып салыў ўақтында жазылған қосық катарлары)

Бул ишлет күн күннен қанат жаймақта,
Қорқыныш, қәўетер салып аймақта,
Даңқлы академик, Жуманазар аға,
Әдиўли устаз еди қарақалпақта.

Жас кишилер жүрип еди қәдирлеп,
Қанатласты шыға ғойса сәўирлеп,
Хасып бир перзентин жойтты халайық,
Хошласыўға жыйналып тур әдиўлеп.

Дана мағрипатшы, орны салмақты,
Қатарда нар еди исте ғайратлы,
Истин көзин билген зиялы устаз
Министр, ректор болды айбатлы.

Шаршамастан хызмет етти халыққа,
Жол көрсетти пана болып алыққа,
Даньшпан, философ теберик инсан,
Жазған китапларың қалды тарийхта.

Әдебиятты әдиўледі жанындай,
Поэзия ол - тамырдағы қанындай,
Бердақ, Әжиниязды таппаса егер,
Пикирлери жанып турды жалындай.

Жасады ол елдин хұрмет тахтында,
Бир батырдай хызмет етти ўақтында,
Жасы уллы, жеткен, жетпеген де бар
Илим менен балент болды бахты да.

Өмир сарайында хәмме мийманбыз,
Жақсы болсақ жүзи жарық - ийманбыз,
Халықтың қаланып кемтик жерине,
Бир өмир ышайықлы хұрмет жыйғансыз.

Аға, жасыңызды берсин бизлерге,
Бой дүзетип едик қарап сизлерге,
Жеткиншек әўладқа улги болғандай,
Айтарлықтай исин қалды излерде.

Гулистан Даўлетова

Ўзбекистон хэм Қарақалпақстан Жазыўшылар аўқамының ағзасы, Қарақалпақстанға хызмет көрсеткен мәденият хызметкери.

Dıqqat, jazılıw - 2020!

Húrmetli, jurnal oqıwshıları! Eger, Siz ilim, tálim-tárbiya hám oqıtıwdıń jańa zamanagóy usılları, jańalıqları menen óz waqtında jaqınnan tanısapaqshı, ózińizdiń usı tarawdağı jetiskenliklerińiz hám oy–pikirlerińiz benen ortaqlasapaqshı bolsańız, «Ilim hám jámiyet» jurnalına 2020-jıl ushın jazılıwǵa mirát etemiz.

Jılına 4 márte shıǵatuǵın biziń jurnalımızda barlıq tarawlar boyınsha ilimiy, ilimiy-metodikalıq maqalalar járiyalanadı.

Onıń ústine, «Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń 2013-jıl 30-dekabrdegi 201/3-sanlı qararı menen filologiya, pedagogika, psixologiya pánleri boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgenligin sizler jaqsı bilesiz.

Ózbekstan Respublikası JAK ekspert qararı tiykarında 2019-jıl yanvar ayınan baslap bul dizim tómende atı atalǵan pánler menen tolıqtırıldı:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri.

Jazılıw bahası—250.000 (Eki júz eliw mın) swm.

Elektron pochtası: fanvajamiyat@mail.ru; fanvajam@mail.ru

Redakciya mánzili: Nókis qalası, P.Seytov kóshesi, n/j.

Indeks: 230105, Telefon: +998612294086; +998939205495.

JURNALDÍN BASÍP SHÍGARÍLÍWÍNA

JUWAPKER: Ájiniyaz atındaǵı NMPI baspaxanası.

«Ilim hám jámiyet» jurnalınıń esap beti:

BANK: MB BB XKKM Toshkent shahri

Esap beti: 2340 2000 3001 0000 1010

MFO: 00014; INN: 201 122 919

Jeke esap beti: 4001 1086 0354 0179 5010 0079 003

INN: 200 357 981

***Maqalalardıń mazmunına hám dúrlishǵına
avtorlar juwapker, olardıń pikirleri redak-
ciyanıń pikirleri bolıp esaplanbaydı***

***Jurnal 1992-jıldan shıǵa basladı
ISSN 2010-720X
Indeksi: Jeke puqaralar ushın — 2101.
Mákemeler ushın — 2102.***

***Jurnalǵa jıl dawamında jazılǵan avtorlardıń
miynetleri birinshi gezekte járiyalanadı. Maqala
kólemi 5 betten kem bolmawı, 7 betten
aspawı kerek.***

***Basıwǵa ruxsat etildi: 1.10.2020
Buyırtpa: №0185. Format: 60x84 1/8.
Kólemi: 12,0 b/t. Jurnal jılına 4 márte shıǵadı.
Nusqası: 357 dana. Reestr № 11-3084***